O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINSTRLIGI

A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

Qol jazba huqiqinda

UDK

MUMINOVA NAZIRA BIANAMINOVNA

«TARIYX PA`NLERIN OQITIWDA HA`M U'YRENIWDE ETNOGRAFIYALIQ MATERIALLARDAN PAYDALANIW METODIKASI»

Magistratura ta`lim bag`dari: 5A110601 –Tariyx oqitiw metodikasi

Magistr akademik da`rejesin aliw ushin jazilg'an

DISSERTATSIYA

Ilimiy basshi: _____ tariyx ilimleri doktori, dotsent Saribaev M.Q.

NO`KIS-2015

TEMA: «Tariyx pa`nlerin oqitiwda ha`m u'yreniwde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi»

JOBASI

KIRISIW..... 3-11

I-BAP: Etnografiyanin` rawajlaniw tariyxi oni u`yreniwdin` usili ha`m tu`rleri: 12-13

1.1. Etnografiya - xaliq haqqindag`i pa`n..... 14-16

1.2. Tariyx pa`nlerin oqitiwda Etnografiyaliq ilimiy miynetler ha'm mag'liwmatlardin' orni ha'm oni u'yreniwdin' a'hmiyeti..... 17-22

1.3. Etnografiyani u`yreniw metodi ha`m onin` tu`rleri..... 23-24

II-BAP: Tariyx pa`nlerin oqitiwda ha`m u`yreniwde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi:..... 25

2.1. Etnografiyaliq materiallardan paydalaniwdin` ta`lim-ta`rbiyaliq a`hmiyeti..... 26-29

2.2. Etnografiyaliq materiallardi tan`lap aliw ha`m olardan paydalaniw metodikasi..... 30-35

2.3. Mektep tariyx sabaqlarin oqitiw protsessinde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw ha'm u'lgi sabaqlar islenbesin proektlestiriw..... 36-47

III-BAP: Mektep tariyx pa`nlerinen klasstan tis jumislarinda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi:..... 48

3.1. Mektep «U'lketaniw», «Tariyxiy-etnografiya» do`gereklerin du`ziwdi proektlestiriw..... 49-56

3.2. Mektep klasstan tis jumislarinda ekskursiyalardi sho`lkemlestiriw usillari ha`m olardan ku`tiletug`in na`tiyjeler..... 57-60

JUWMAQLAW..... 61-67

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR..... 68-69

QOSIMSHALAR:

a) Dissertatsiyada berilgen 6,7,9-klasslsr ushin "u'lgi sabaq" islenbelerine tayarlang'an ko'rgizbeli materiallar;..... 70-77

b) Magistrlik dissertatsiya jumisinin' Prezintatsiyasi..... 78-98

"...Bizge eski du'zimnen miyras bo'lip qalg'an bilimlemdiriw tarawinin' en' qolaysiz ta'repi sonnan ibarat edi, yag'niy onda oqiw protsessinde oqitiwshi ha'm talabalardin' o'zbetinshe ha'm erkin pikirlewine jol qoyilmas edi".

I.Karimov.

KIRISIW

TEMANIN' AKTUALLIG'I: O`zbekistannin` g`a`rezsiz ma`mleket dep ja`riyalaniwi respublikamizidin` bu`gingi ku`nin g`a`na emes, ba`lkim g`a`rezsizlikti belgilep beriwshi tiykaridur. O`zbekistan Respublikasinin` g`a`rezsiz joli ata-babalarimizdin' tariyxiy da`stu`rleri ha`m ruwxiy miyrasina su`yengen halda tan`lap aling`an. G`a`rezsizlik joli O`zbekistan xaliqlarinin` tariyxiy da`stu`rleri ha`m ruwxiy bayliqlarin qayta tiklewshi, jan`a mazmuni menen bayitiwshi jol. Al bul tariyx pa'nlerin oqitiwdi milliy tiykarg`a ko`shirdi, xaliqimizdin` miynetsu`yiwshilik, patriotliq, dosliq siyaqli da`stu`rleri, iman, insap, mehir-aqibet, ar-namis, watang`a ha`mde xaliqqa sadiqliliq siyaqli joqari pa`ziletlerdi teren` u`yreniwshi, olardi a`sirap-abaylap, ja`slar qa`lbine, qan-qanina sin`diriw, o`zin an`lawg`a ko`meklesiwi, respublikamiz g`a`rezsizligi ushin a`ste aqirin xizmet qilatug`in a'wladti jetistiriwdi tiykarg`i waziypa qilip qoyadi.

Sonday-aq Prezidentimiz «Ruwxiy du`n`ya o`z xalqinin` tariyxin, onin` ma`deniyatin ha`m waziypalarin teren` biliwi ha`m tu`sinip jetiwi arqali g`ana qu`dretli ku`shke aylanadi». Tariyx xaliq yadnamasi. «Yadnamasiz ha`r ta`repleme rawajlang`an adam bolmag`aninday, o`z tariyxin bilmegen xaliqtin` keleshegide bolmaydi» [1] - dep atap o'tken edi. Biz xalqimizdin` ruwxiy qadiryatlarin ha`m ma`deniyatin u`yreniwde etnografiya ilimine su`yene alamiz.

Xalqimiz etnografiyasin ilimiy tiykarda u`yreniw ha`m onnan tariyx pa`nlerin oqitiw protsessinde paydalaniw uliwma ta`lim mekteplerinde tariyx pa`nin oqitiwdin` na`tiyjeliligin asiriwda, jaslarda Watanpa`rwarliq ha`m millet

[1] Karimov I.A. O`zbekistannin` o`zinin` jan`alaniw ha`m rawajlaniw joli. N., 1993 77-bet.

su`yiwshilik sezimlerin qa`liplestiriwde a`hmiyetli qural bolip esaplanadi. O`zbek xalqi etnografiyasi tariyximizdin` en` qiziqli, quramali ha`m a`hmiyetli ta`replerin u`yreniwge ja`rdem beredi.

Etnografiyaliq bilimler ata-babalarimiz jaratqan materialliq ha`m ruwxiy bayliqlarin qa`dirlewge, qa`diriyatlarimizdi asirawda ha`m o`z betinshe tvorchestvoliq izleniwge u'yretedi. Sonday-aq mekteplerde etnografiyaliq mag`liwmatlar toplaw ha`m olardan paydalaniw oqiw-ta`rbiyaliq isler da`rejesin da`wir talaplari tiykarinda ja`nede joqari tekshege ko`teriwde tariyx pa`ni oqitiwshilarina u`lken ja`rdem beredi.

Ko`p jillar dawaminda mekteplerde, orta ha`m joqarg`i oqiw orinlarinda tariyx pa`nin oqitiwdin` usillari ha`m metodlari jetilistirilip, tariyx sabaqlarin oqitiwdin` alding`i ta`jiriybeleri toplandi. Solar qatarinda ko`rgizbeli metodlar ja`rdeminde sabaq o`tiw en` aldin`g`i metodlar qatarina shiqpaqta. Mektep tariyx sabaqlarin oqitiwda Etnografiyaliq materiallardan paydalaniw jaslardi Watang`a muxabbat ruwxinda ta`rbiyalawda, u`lken waziypalardi a`melge asiriwda, u`lke etnografiyasin u`yreniwde, xalqimizdin` o`tmishi tariyxin, bay materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyatin, u`rip-a`detler ha`m da`stu`rlerdi teren`nen biliwde ha`m u`yreniwdegi a`hmiyeti bizin` magistrlik dissertatsiya jumisinin` tiykarg`i aktuallig`in belgilep beredi.

<u>IZERTLEW TEMASININ` MAQSETI HA`M WAZIYPALARI</u>: Ta`lim rawajlaniwdin` barliq tarawlarinda ko`zlengen bas maqset o`sip kiyatirg`an jas a`wlat ta`lim-ta`rbiyasin milliy g`a`rezsiz ideyalari, talaplari tiykarinda sho`lkemlestiriw, ja`miyetimiz qa`dem qoyg`an XXI a`sir ta`limin rawajlaniw, ruwhiy-ma`deniy qaraslar ruwhinda boliwin, en` tiyisi, ja`han u`lgilerine juwap bere alatug`in da`rejede boliwin ta`miynlew. Sol maqsetlerdi a`melge asiriw jolinda orinlang`an reformalar bunin' misali bola aladi.

"Ta`lim haqqinda", "Kadrlar tayarlaw milliy da`stu`ri haqqinda"gi nizamlardin` qabil qiliniwi ma`mleketimiz joqari rawajlaniwi, g`a`rezsiz Respublikamizdin` jan`asha ken` qamraw menen shig`iwi ushin u`lken fakt. Sol sebepten ha`m O`zbekistan Respublikasi Oliy Ma`jlisinin` XIV sessiyasinda o`mirimizdegi

jetiskenli ta`sir etiwshi tarawlar qatarinda ta`lim-ta`rbiya dizimini tu`pten o`zgeris waziypalari ha`m joqari taraw sipatinda ko`rip shig`ilg`anligi biykar emes.

Prezidentimiz Islam Karimov sol sessiyadag`i so`zinde bul ma`selege ju'da u`lken a`hmiyet berip, ta`lim-ta`rbiya tarawindag`i jetiskenlik ha`m kemshiliklerdi analiz etip, dizimde jan`aliqqa umtiliw bolmasa, rawajlaniw ha`m bolmaslig`i aytiladi. Bu`gin zaman talabi, erten`gi orinlaniwi kerek bolg`an waziypalar xaliq ta`limi dizimin tu`pten reforma qiliw za`ru`rligin ko`rsetdi. Bizge ma`lim, bilim beriwdin` tiykarg`i buwini u`zliksiz ta`limnen ibarat. Ma`mleketimiz basshisi u`zliksiz ta`limdi sho`lkemlestiriwde onin` ja`ha'n talaplari da`rejesinde boliwi ha`mde onin` joqari ruwxiyliq qurilisina u`lken a`hmiyet beriw kerekligin aytar eken, ma`mleket ta`lim standartlarin ja`riyyalaw ha`m onin` mexanizmin islep shig`iw qanshelli tiyisliligine itibarin qaratti.

Prezidentimiz Islam Karimov «O`zligin an`law tariyxti biliwden baslanadi. Da`liyl talap etpeytug`in usi haqiyqatliq ma`mleket siyasati da`rejesine ko`teriliwi za`rur»[2] degen edi. O`zbekistan g`a`rezsizliginin` ja`riyalaniwi, milliy o`zin-o`zi an`law ha`m qa`driyatlarimiz tiklenip atirg`an bir payitta o`zbek xalqi etnografiyasin u`yreniwdin` a`hmiyeti aspaqta. Sol sebepli son`g`i jillarda tek oqiwshilar g`ana emes, al xaliqtin` barliq qatlamlari arasinda da o`zbek xalqinin` o`tmish tariyxina qizig`iw sezilerli da`rejede ku`sheydi.

Tariyxti oqitiwda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw u`lke tariyxi ha`m ma`deniyatin teren`irek u`yreniwdin` a`hmiyetli qurallarinan biri. Orta mekteplerde tariyx sabaqlarinan sabaqtan tisqari islerde o`zbek xalqinin` o`tmish tariyxi, oqiwshi jasap turg`an jeri xaliqlarinin` kelip shig`iwi, xojalig`i, materialliq ma`deniyati, ja`miyetlik ha`m neke-shan`araq qatnasiqlari, dini ha`m isenimi, ha`zirgi turmis ta`rzi tek etnografiyaliq mag`liwmatlar tiykarinda g`ana teren` u`yreniledi. Tan`lang`an etnografiyaliq materiallar bolsa mektepte oqiw-ta`rbiyaliq islerdin` na`tiyjesin asiriwg`a ja`rdem beredi.

---

[2] Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.T., O'zbekiston 1998.

Belgili bolg`aninday, tariyxti oqip g`ana qalmay, oni an`lap aliw ha`m ilimiy juwmaqlar shig`ariw kerek. Sol sebepten mekteplerde tariyx boyinsha sabaqlardin` ha`r bir saati bolajaq puqaranin` ko`z-qarasin qa`liplestriwshi, onin` a`tirap a`lemge, insanlarg`a, o`z-o`zine qatnasin belgilewshi a`dep-ikramliliq sabag`i boliwi kerek. Oqiwshilarda watanparwarliq ha`m o`z xalqinin` jetiskenlikleri ushin maqtanish sezimlerin qa`liplestiriwde tariyx ha'm etnografiyaliq bilimlerden sheberlik penen paydalaniw magistrlik dissertatsiya jumisinin' maqseti bolip esaplanadi. Mekteplerde «Ulketaniw» yamasa «Tariyxiy etnografiya» do`geregin du'ziwdi proektlestiriw, dala ekspeditsiyalari ha'm muzey sayaxatlarin sho`lkemlestiriw, olarda etnografiyaliq materiallardi jiynap qayta islew usillari, mektep tariyx sabaqlari prosessinde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodlarin tan'law Magistrlik dissertatsiya jumisinin' wazipasin belgilep o'tedi.

Sonday-aq, u'yrenilip atirg`an temanin` tiykarg`i ***maqseti*** ha`m ***waziypalari to`mendegilerden ibarat:***

- Oqiwshilarg`a tariyxiy tu`sinikler, tariyxiy faktler ha`m tariyxiy bilimlerdi bay, ra`n`-ba`ren` ha`m sistemalasqan tu`rde, jan`a zamanago`y texnologiyalardan paydalaniw jollari menen jetkerip beriwde Etnografiyaliq bilimlerden orinli paydalana biliw;
- Jan`a zamanago`y texnologiyalar ha`m metodikalar ja`rdeminde jaslarimiz sanasin tariyxiy-etnografiyaliq bilimler menen bayitiw, ko`nlikpe ha`m bilimlerdi qa`liplestiriwi, o`zlestirip aliwi, pikirlew da`rejesin ha`m oy-o`risin ken`eytiw elede jetilistiriw ha`mde teren`lestiriwde etnografiyaliq eksponatlardan paydalaniw;
- Tariyxiy bilimlerdi iyelep, o`zlestirip aliw protsessinde oqiwshilarimizda tuwilip o`sken wataninin` o`tmishi ha`m ha`ziri, tariyxiy tu`sinikler ha`m tariyxiy yadnama, og`an bolg`an qizig`iwshilig`in arttiriwda mektep-muzewlerin du'ziw, ekskursiya ha'm sayaxatlar sho'lkemlestiriw;
- Mektep tariyx sabaqlarin oqitiwda ha'm u'yreniwde xalisliq, Ilimiylik, tariyxiyliq, analiz, logikaliq baylanis, salistiriw, xronologiya, awizeki, ko`rgizbelilik siyaqli ilimiy-metodologiyaliq usillardan sabaq o`tiw protsessinde paydalaniw usillarin ha`m jollarin u`yreniw;

IZERTLEWDIN` TEORIYALIQ- METODOLOGIYALIQ TIYKARLARI:

Tariyx ilimindegi tariyxiyliq, ob`ektivlik, milliy g`a`rezsizlik ideyasi printsipleri Magistrlik pitkeriw qa`nigelik jumisinin` metodologiyaliq tiykari bolip xizmet etedi. «O'zbekistonning yangi tarixi», «Qaraqalpaqstan jan`a tariyxi» monografiya-larindag`i jan`asha tariyxiy ko`z-qaras metodologiyaliq tiykar boldi.

«O`zbekstan tariyxin oqitiw ha`m u`yreniwdin` jeke kontseptsiyasin» da pa`ndi oqitiwdin` a`hmiyeti, waziypalari, tariyxti sa`wlelendiriwdin` metodologiyaliq negizleri, printsipleri, mazmuni ha`m oni aship beriw ma`seleleri bayan etildi ha`m ken` tu`rde qollanildi.

Sonday-aq tariyx pa`ni jaslarimizdin` ideyaliq-siyasiy ko`z-qaraslarin qa`liplestiriwde o`zinin` nizamli missiyasin orinlawi ushin to`mendegi teoriyaliq ha`m ilimiy-metodologiyaliq negizlerge su`yeniw kerekligi usinildi:

- Mektep tariyx pa`nlerin jaratiw, oqitiw ha`m u`yreniw protsesinde teren` ilimiylik, xalisliq, tariyxiyliq, xronologiyalik, izshillik, tariyx haqiyqatinin` u`stinligi tiykarg`i ha`m basli bag`dar boliwi.
- Mektep tariyx pa`nlerin oqitiw ha`m u`yreniw protsessinde jaslarda tariyxiy bilimler, ko`z-qaraslar, oy-pikir, tu`sinik, ilimiy-teoriyaliq jandasiw qa`liplesiwi kerek.
- Mektep tariyx pa`nleri basinan aqirina shekem tiykarg`i ideyalar – Watandi su`yiwshilik, milletlerara tatiwliq, insaniyliq paziyletlerdi qa`liplestiriwge qaratiliwi za`rur.
- Mektep tariyx pa`ni respublikamiz g`a`rezsizligin bekkemlewge xizmet etiwi, da`wir ha`m zaman menen ha`m na`pes boliwi sha`rt.
- Mektep tariyx pa`nin jaratiw barisinda waqiya-ha`diyselerdin` mazmunin sa`wlelendiriwde, oqiwshi ha`m talabalardin` jas o`zgesheliklerin esapqa aliw printsipine a`mel etiw kerek.

MAGISTRLIK DISSERTATSIYA JUMISININ` IZERTLENIW DA`REJESI: Dissertatsiya jumisin jaziwda O'zbekistan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovtin` tariyx iliminin` ha`m tariyxshilardin` aldina qoyg`an waziypalari

basshiliqqa alindi[3]. Sonday-aq O'zbekistan Jan`a tariyxinin` 3 tominin` jariqqa shig`iwida bizin` ushin u`lken ja`rdem berdi ha`m ken`nen paydalaniwimiz ushin sharayat jaratip berdi. Sonin` menen birge ko`plegen g`a`rezsizlik jillarinda shiqqan statistikaliq ha`m basqada derekler toplamlarinan ken`nen paydalanip jazildi [4].

Magistrlik dissertatsiya jumisinin` jaziliwinda jan`a pedagogikaliq texnologiya metodlari, olardi u`yreniw, u`yretiw boyinsha shig`arilg`an bir qansha ilimiy kitaplardan da paydalanildi.

Olardan, XX - a`sirde bilimlendiriw tarawinda tariyx oqitiw metodikasi, usillari ha`m formalarin islep shig`ip, izertlewler ju`rgizgen ha`m oni pedagogikaliq pa`n da`rejesine ko`teriwde tariyxshi ilimpazlardan. V. N. Vernadskiy, S.V.Ivanov, V.G.Kartsev, M.A.Zinov`ev, P.S.Leybengrub, I.N.Kazantsev, P.V.Gora, A.A.Vagin h.t.basqalardin` oqiwliqlari ha`m metodikaliq qollanbalari oqitiwshilar ushin o`tken a`sirde ken` tu`rde paydalanilip kelingenin atap o`tiw mu`mkin.

G`a`rezsizlik jillarinda tariyx pa`nin oqitiw metodikasi boyinsha ko`plegen ilmiy-metodikaliq a`debiyatlar baspadan shig`ip, a`meliyatta ken` tu`rde paydalanildi. Solardin` ishinde tariyxshi ilimpazlardan A.Sa`diev, SH.Sultonov [5], T.Toshpulatov, Ya.Gaffarov[6] lardin` 1993 ha`m 2001 jillarda shiqqan kitabi ku`ta` bahali qollanba sipatinda tariyx mug`allimleri ta`repinen ken` tu`rde paydalanilmaqta.

---

[3] Karimov I.A. Yangicha taffakur zamon talabi. Havfsizlik va barqarar taraqqiyot yo'lida. T., O'zbekiston 1998 y.; Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q., Ma'naviy yuksalish yo'lida. T., O'zbekiston 1998. 65 bet, Yuksak ma`naviyat engilmas kuch T., O'zbekiston 2008. 3-11 bet

[4] O'zbekiston Respublikasining 2000-yilining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy yonalishlarining ko'rsatkichlari. Statistik to'plam. Toshkent-2000. 59 bet

[5] Sultonov Sh.D. Muammoli ma`ruzalar o`tkazish va muammoli ma`ruzani tayorlash (Uslubiy ko'rsatma). Fargona, 2003.

[6] Gaffarov Ya. «Tarix o'qitish metodikasi». T., 2012.

Sonday-aq tariyxshi-etnograf ha`m tariyxshi-metodist ilimpazlarimizdan I.Jabbarov [7] , K.Shaniyozov [8] , A.Nabiev [9] , O.Buried, I.Shoymardanov, G.Karamanovalardin`[10] miynetlerindegi Etnografiya ilim haqqinda, tariyx oqitiw metodikasi, tariyx sabaqlarin oqitiwda etnografiyaliq bilimlerdin` paydalaniwi haqqinda mag`liwmatlar keltirilip o`tilgen. O.Buriev, T.Salimov, U.Abdullaev, S.Sharipov, A.Jumaev, I.Kurbonov, K.Nasriddinov, G.Yuldosheva kibi jas izertlewshiler O`zbek xalqi etnografiyasinin` turli aktual ma`seleleri boyinsha kandidatliq dissertatsiyalarin tabisli jaqlap shiqti.

***JUMISTIN` XRONOLOGOYALIQ SHEH'BERI:*** 1991-jil O`zbekstannin` ma`mleket g`arezsizliginin` qolg`a kirgiziliwi ha`m bul da`wirler aralig`inda bilimlendiriw tarawinda a`melge asirilg`an reformalardin` bag`dari ham olardin` orinlaniwi. Tariyxiy a`ha`miyetke iye bolg`an «O`zbekstan tariyxin oqitiw ha`m u`yreniwdin` jeke kontseptsiyasin» da pa`ndi oqitiwdin` a`hmiyeti, waziypalari, tariyxti sa`wlelendiriwdin` metodologiyaliq negizleri, printsipleri, mazmuni ha`m oni aship beriw siyaqli ma`selelerdin` turmisimizda orinlaniwi. Ha`zirgi ku`nimizde zamanago`y talaplarg`a juwap beretug`in tariyx pa`ni oqitiwshilarin tayarlaw.

***IZERTLEWDIN` ILIMIY JAN`ALIG`I:*** Jan`a pedagogikaliq texnologiyalardin` payda boliwi, olardin` metodlarinan paydalaniw, interaktiv usillardan paydalaniw boyinsha bug`ingi ku`nge kelip ko`plegen ilimiy izertlewler alip barilmaqda. Biraq tariyx pa`nlerin oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardan paydalaniw, a`sirese etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi ma`selesi az u`yrenilgen bolip esaplanadi.

---

[7] Jabbarov I. O`zbek xalqi etnografiyasi. T., «O'qituvchi» 1996, Jahon xalqlari etnologiyasi T., «yangi asr avlodi» 2005., O`zbeklar. T., Sharq 2008.

[8] Shoniyozov K. O`zbek xalqining shakllanishi jarayonidan T., Sharq 2000

[9] Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O'zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996. 67 b. Nabiev A. Tarixiy o'lkashunoslik. – T., 1996.

[10] Karamanova G. Tariyx oqitiw metodikasi. No'kis 2007.

Sonday-aq bul magistrlik dissertatsiya jumisinin` jan`alig`i sonnan ibarat, tariyx sabaqlarin oqitiwdi jan`a pedagogikaliq texnologiyalardan paydalanip g`ana qoymastan, etnografiyaliq bilimlerdi de qosa rawajlandiriw, etnografiyaliq materiallardan sabaq o`tiw protsessinde qollaniw metodikasin, sabaq o`tiw protsessin elede bayitatug`in, talabalarda ko`nlikpe ham bilimlerdi bekkemlewde xizmet etetug`in usil, metod ekenligi o`z da`lilin tapqanlig`i.

Tariyx iliminde bul mashqalanin` izertleniw da`rejesin u`yreniw, tariyxshilardin` kontseptsiyalarin ha`r ta`repleme talqilap, jumista paydalaniwimiz ilmiy jan`aliq bolip tabiladi. Jan`a pedagogikaliq texnologiya metodlarinan paydalaniw turmisimda orinli qollaniliwin analizlew jumistin' ilimiy jan`alig`ina kiretug`inlig`i so`zsiz dep esaplaymiz.

IZERTLEW OB`EKTI HA`M PREDMETI: Tariyx pa`nin u`yreniw ha`m oqitiw protsessinde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw ham onin` zamanago`y usillarda oqitiliwi. Jan`a pedagogikaliq texnologiyalar ham olardin` usil ham qollaniliw jollari. Mektep tariyx sabaqlarin sho`lkemlestiriw, mekteplerde tariyx pa`ninen klasstan tis jumislardi sho`lkemlestiriwdi proektlestiriw, mektep u`lketaniw muzeylerin sho`lkemlestiriw ham mektep ekskursiyalarin rejelestiriw. Mektep tariyx pa`nlerin oqitiwda etnografiyaliq materiallardi paydalaniwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi qollaniw metodlari, Interaktiv usillar menen tariyx pa`nlerin o`tiwdi jobalastiriw ha`m de tariyx pa`nlerin oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi paydalaniwdin` a`hmiyeti ha`m onin` na`tiyjeliligin u`yreniw izertlew temasinin` u`yreniliw ob`ekti ha`m predmeti boladi.

***JUMISTIN` TEORIYALIQ HA`M PRAKTIKALIQ A`HMIYETI***: Bul Magistrlik dissertatsiya jumisinin' *teoriyaliq a`hmiyeti* sonnan ibarat, tariyx pa`nlerinen sabaqlar o`tkende, a`sirese jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi paydalanip sabaq o`tiwde, ashiq sabaqlar ushin islenbeler islegende bul jumista berilgen mag`liwmatlardan mektep oqitiwshilarinin` paydalaniwi maqsetke muwapiq boladi. *A`meliy a`hmiyeti* – Usi jumista berilgen, paydalanilg`an tariyxiy mag`lumatlar, tariyx-etnografiya sabaqlarin o`tiwdegi metod ha`m usillardan

"Tariyx oqitiw metodikasi", O`zbekistan ha`m Qaraqalpaqstan tariyxi pa`nlerin oqitiwda, metodikaliq qollanbalar islep shig`iwda, mektep u`lketaniw muzeylerin ha`m mektep a`meliyatlarin sho`lkemlestirgende, mektep oqiwshilarinin` sayaxatlarin rejelestirgende a`meliy a`hmiyetke iye. Sonin` menen birge ashiq sabaqlar o`tiwshi jas oqitiwshilar, magistr, bakalavr ta`lim bag`dari talabalari ha`m mektep oqitiwshilari ushin metodikaliq ja`rdem bola aladi. Sonday-aq bul Magistrlik Dissertatsiya jumisi xalqimiz etnografiyasi ju`zesinen mektep oqitiwshilarinda belgili pikir ju`rgiziwge jaqinnan ja`rdem beredi ha'm bilim, ko'nlikpeler arttiradi degen u`mittemiz.

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISININ` STRUKTURASI: Magistrlik dissertatsiya jumisi Kirisiw, ha`r biri bir neshe paragraflardan ibarat 3-bap, juwmaqlaw, qosimshalar ha`m paydalanilg`an a`debiyatlar diziminen ibarat. Kirisiw bo`liminde jumstin` aktuallig`i, zamanago`yligi, izertleniw jag`dayi, tariyxiy derekler negizi, metodologiyaliq ha`m teoriyaliq tiykari, maqseti ha`m waziypalari, ilimiy jan`alig`i, ilimiy ha`m praktikaliq a`hmiyeti, aprobatsiyasi so`z etiledi. Jumisinin` tiykarg`i baplarinda Tariyx pa`nlerin etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi tiykarinda oqitiwdin` maqseti, waziypalari ha`m na`tiyjeliligi, ha`zirgi da`wir tariyx sabaqlarin oqitiwdin` metodikasi ha`m o`zgeshelikleri, jan`a pedagogikaliq texnologiya metodlarinin` payda boliwi ha`m olardan paydalaniw jollari, mektep tariyx pa`nleri, mektep tariyx pa`nlerinen klasstan tis jumislardi proektlestiriw protsessleri analizlendi. Sonday-aq tariyxiy pa`nlerin etnografiyaliq materiallar ja`rdeminde oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi paydalaniw metodlari, Interaktiv usillar menen tariyx pa`nlerin o`tiwdi jobalastiriw ha`m de tariyx pa`nlerin oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi paydalaniwdin` a`hmiyeti, na`tiyjeliligi ha'mde olardin' xizmetleri ha`r ta`repleme u`yrenildi. Juwmaqlaw bo`liminde izertlenip atirg`an mashqalanin` na`tiyjeleri boyinsha ilimiy juwmaqlar shig`arildi.

Al jumistin` son`inda paydalanilg`an a`debiyatlar dizimi ha`m Magistrlik dissertatsiya jumisina baylanisli islengen Prezitatsiya berildi. Magistrant ta`repinen Magistrlik dissertatsiya jumisina baylanisli 2 maqala ha`m 4 tezis ja`riya etildi.

I-BAP: ETNOGRAFIYANIN` RAWAJLANIW TARIYXI ONI U`YRENIWDIN` USILI HA`M TU`RLERI:

Etnografiya atamasi a`yyemgi grek so`zleri - «etnos» - xaliq «grafos» - jaziw [11] so`zlerinin` birigiwinen payda bolip, onin` bul ma`nisi «xaliqlardi ta`riplew», «u`lketaniw» degendi bildiredi. Ayirim ma`mleketlerde etnografiya—etnologiya, ma`deniy antropologiya yaki xaliqtaniw atlari menen de ju`rgiziledi. Bazi alimlar etnografiya-ta`riyplewshi pa`n, etnologiya bolsa teoriyaliq pa`n dep esaplaydi. Ha`zir etnologiya atamasi etnografiya menen ten` tu`rde qollanilmaydi. Ko`pshilik alimlar bul eki atama da tariyxiy pa`n tarmag`in an`latadi, degen pikirdi bildirmekte. Ko`pshilik alimlar etnografiyanin` tariyxiy pa`n ekenligin aytip, oni ja`ha`ndegi barliq xaliqlardin` u`lken-kishiligi, rasasi, ja`miyetlik du`zilisi, rawajlaniw da`rejesinen tisqari, ten` u`yreniwshi a`hmiyetli ilm tarawi dep esaplamaqta.

Etnografiya da`slep ha`zirgi etnos (xaliq) lardin` kelip shig`iwi, qa`liplesiwi ha`m etnik du`zilisi, ne menen shug`illang`anlig`in, ma`deniy-tariyxiy qatnasiqlarin, ruwxiy ma`deniyati ha`m milliy o`zgesheliklerin tariyxiy protsess penen baylanisli tu`rde u`yrenedi. Etnografiya pa`ni de xaliqlardin` ha`zirgi da`wirdegi turmisin u`yreniwde tariyx ha`m de arxeologiya pa`nlerinin` jetiskenliklerine tayanadi. Sonday-aq, etnografiya antropologiya, paleografiya, numizmatika, giral`dika, ko`rkemtaniwshiliq, fol`klor, tiltaniw, din tariyxi, geografiya, biologiya siyaqli pa`nler menen o`z-ara baylanisli.

Etnograflar birden bir xaliqtin` ha`zirgi turmisin ha`m o`mirin u`yrengende sotsiologlar menen birgelikte isleydi. Sotsiolog xaliqtin` ja`miyetlik turmisindag`i orni, baylanisin u`yrense, etnograf shan`araq da`stu`rleri ha`m u`y-ruzgershiligi da`stu`rlerin u`yrenedi. Son`g`i jillarda etnografiyag`a joldas bolg`an tarmaqlar payda boldi: etnikaliq sotsiologiya, etnikaliq psixologiya, etnikaliq lingvistika, etnikaliq antropologiya, etnikaliq geografiya, etnikaliq demografiya ha`m basqalar.

---

[11] Jabbarov I. O`zbek xalqi etnografiyasi. T., «O'qituvchi» 1996

Etnografiya - jazba derekler, geografiyaliq hu`jjetler, materialliq ha`m ruwxiy ma'deniyat u'lgileri, xojaliq shinig'iwlari h.t. basqa materiallardan da na`tiyjeli paydalanadi. Mine usi o`zgeshelikleri menen etnografiya basqa tariyxiy pa`nlerden pariqlanadi. Etnograf alim, ha`zirgi zamang`a tiyisli dereklerdi tuwridan-tuwri usi xaliq turmisin gu`zetiw tiykarinda u`yrenedi.

Etnografiyanin`u'yreniw usil ha'm metodlari [12]**:**

- *Jazba dereklerdi u'yreniw metodi;*
- *Xaliq awizeki do'retiwshiligi;*
- *arxeologiyaliq materiallardan paydalaniw metodi;*
- *Tiltaniw metodi;*
- *Statistikaliq mag'liwmatlar jiynaw metodi;*
- *Dala izertlewler metodii.*

Ha`zirgi O`zbekistannin` g`a`rezsizligi, milliy o`zin-o`zi an`lawi ha`m qadiriyatlarimizdin` qayta tikleniwi da`wirinde respublikamizdin` ha`r bir bolajaq puqarasi o`z xalqinin` o`tmish tariyxin jaqsi u`yreniwi ayiriqsha a`hmiyetke iye. Son`g`i jillarda mekteplerde O`zbekistan tariyxin u`yreniwde ko`plegen pa`n saatlari ajratilip atirg`ani ju`da` quwanishli jag`day. Biraq, bul ajiratilg`an saatlar ele jeterli bolmay, oqiwshilarg`a u`lkemiz tariyxi ha`m etnografiyasin ken`irek u`yreniwge imkan bermeydi. Pikirimizshe, oqiwshilar xalqimiz bay tariyxi, ma`deniyati ha`m da`stu`rlerin tek etnografiyaliq mag`liwmatlar arqali g`ana bilip aliwlari mu`mkin. Sonin` ushin ha`r bir tariyx pa`ni oqitiwshisi tariyx sabaqlarinda etnografiyaliq materiallardan paydalanilsa g`ana na`tiyjesi ja`ne de asiwina erisedi.

Etnografiya pa`ninin` metodologiyasi tiykarinan tariyx pa`ninde islep shig`ilgan ha`r tu`rli dereklerden toliq paydalaniw ha`m de aniq materiallardi analizlewde tariyxiy-salistiriw usilin qollaniwdan ibarat. Tariyxiyliq du`n`ya qaraslardin` pu`tkil metodologiyaliq tiykarin payda etedi. Tariyxiy jantasiw ha`r bir predmetti, sonin` ishinde ayirim pa`ndi de duris tu`siniwdin` birden-bir usili bolip esaplanadi. Sonin` ushin etnografiya pa`ninin` a`hmiyeti ha`m ja`miyette tutqan ornin belgilew ushin onin` tariyxina ko`z taslaw ju`da` a`hmiyetli.

[12] Kud'yarova T. Etnologiya (Oqiw qollanba). N.: NMPI-2011

1.1. ETNOGRAFIYA - XALIQ HAQQINDAG`I PA`N.

Etnografiyaliq bilimler en` a`yyem zamanlardan payda bolg`an bolsada, lekin o`z aldina pa`n sipatinda XIX a`sirdin` ortalarinda payda bolg`an. «Etnografiya» so`zi ilgeri de tilge aling`an, biraq o`z aldina pa`ndi sa`wlelendirmegen edi. Da`slep bul atamani XVII a`sir baslarinda nemis jaziwshisi Iogann Zummer qollang`an, XVIII a`sir aqirlari ha`m XIX a`sir baslarinda (1808 jili) usi at penen arnawli jurnallar shig`a baslag`an. «Etnografiya» atamasi ataqli frantsuz alimi, tabiyattaniwshisi ha`m fizigi Jan Jak Amper[13] ta`repinen 1830 jili usinilg`an edi.

Rossiyada «etnografiya» atamasi da`slep XIX a`sir baslarinda anda-sanda ushirap turg`an, keyin jan`a pa`n sipatinda ra`smiy tu`rde bildirilgen. Bul da`wirde ko`p g`ana alding`i ma`mleketlerde etnografiya pa`nine itibar ku`sheyip, o`z aldina ilimiy ja`miyetler payda boldi, etnografiyaliq jurnallar ha`m ilimiy shig`armalar basilip shig`a basladi. Xaliqlar ekonomikaliq, ja`miyetlik ha`m ma`deniy jaqtan en` ku`shli ha`m rawajlang`an ko`p sanli etnoslar shen`berinde belgili ekonomikaliq, territoriyaliq ha`m til uliwmalig`i negizinde payda bolg`an.

Ha`zirgi waqitta «xaliq» tu`sinigi ha`r tu`rli ma`niste isletiledi. Bazi bir topar adamlar «xaliq toplandi» dep aytilsa, ayirimlari belgili territoriyada jasag`an ha`r tu`rli millet ha`m elatlar da xaliq dep ju`rgiziledi. Ma`selen, «Amerika xalqi», «Hind xalqi», «Kavkaz xalqi»[14]. Du`n`ya xaliqlarinda shan`araq quriw menen baylanisli meresimler de bir-birinen ajiralip turadi. Ha`zir jer ju`zindegi ko`pshilik xaliqlarda bir nekelik (monogamiya) bar, biraq bazi bir territoriyalarda ko`p nekelik (poligamiya), ha`tteki Tibet xaliqlarida, Hindistannin` bazi bir jerlerinde ko`p erlilik (poliandriya) saqlanip kelmekte. Sonday-aq neke toylari da ha`r tu`rli. Ma`selen, Kalimantan atawinda jasawshi punan qa`wiminde jigit ha`m qiz qa`wim aqsaqali aldina kelip, shan`araq quriwg`a niyet etkenin bilidiredi, bolg`ani. Afg`anistandag`i

---

[13] Jabbarov I.M. Jahon etnologiyasi asoslari. –T.: Yangi asr avlodi, 2005.

[14] Ashirov A. Etnologiya (Oquv qo'llanma). –T.: Yangi nashir, 2014.

kosha qa`wiminde toy eki ku`n, Hindistannin` bazi elatlarinda segiz ku`nge shekem dawam etedi. Evropa xaliqlarinda toylarg`a tek jaqin tuwisqanlar, Orayliq Aziya ha`m Kavkaz xaliqlarinda tuwg`an-tuwisqanlarinan basqa tanis-bilisleri, miymanlar da shaqiriladi. Bazi xaliqlarda kelin-ku`yewdin` toyda qatnasi qadag`an etiledi. Sonday-aq, erli-zayiptin` ayirilisiwi da ha`r tu`rli: katolik dinine siyiniwshilarg`a ayirilisiw qatan` etilgen bolsa, islam dinine iseniwshilerde ayiriliw haqqinda eri hayalina xabar berse (talaq qiliw) bolg`ani.

Ku`ndelikli turmista adamlardin` minez-qulqi ha`r tu`rli. Shig`is xaliqlarinda hayali ku`yewiin` atin aytpay, tung`ish uli yaki qizinin` ati menen atag`an. Evropalilarda bolsa bunin` kerisi. Balgarlarda basin iyiw raziliq belgisi, basin silkitiw bolsa naraziliqti bildiredi. Yaponlar jaman xabardi tin`lawshini artiqsha qa`weterlendirmew ushin ku`lip jetkeredi. Ja`ha`ndegi xaliqlardin` sa`lemlesiwi de ha`r tu`rli: ko`pshilik xaliqlarda qol berip ko`risedi, qol silkitedi, bas du`gistiredi, jelke tiygizedi. Hindistanda eki qolin man`layina tiygiziw, Tibet xaliqlarinda tildi shig`ariw sa`lemlesiw belgisi bolip esaplanadi.

Da`stu`riy turmis ma`deniyatina ayriqsha itibar beriw tiykarinda etnografiya du`n`ya ma`deniyatinin` en` a`hmiyetli ta`replerin aship beretug`in mashqalalardi sheshiwge ja`rdem beredi. Etnografiyaliq izertlewler alg`ashqi ja`miyet du`ziminin` da`slepki basqishlarin-dag`i ma`deniy tariyxti tiklewde ayriqsha a`hmiyetti iyeleydi, sonday-aq barliq xaliqlar ha`m elatlar ma`deniy rawajlaniwg`a ilayiq ekenin da`liylleydi.

Etnograflardin` diqqat orayinda ha`zirgi waqitta xaliq ha`m elatlardin` xojaliq ha`m ma`deniy turmisinda payda bolip atirg`an barliq jan`aliqlar, tu`pkilikli ja`miyetlik o`zgerisler, turmis ta`rzindegi uliwma ha`m jeke belgiler ha`m basqa a`hmiyetli ma`seleler turipti. Tariyxiy etnografiya jog`alip baratirg`an xaliq ha`m elatlar, o`tmishtegi etnik protsessler, xojaliq turmis ha`m ruwxiy ma`deniyat o`zgesheliklerin u`yreniw menen shug`illanbaqta.

Insan aql-oyi ha`m qoli menen jaratqan ha`mme na`rse ma`deniyat etnografiyasi bolip esaplanadi. Ma`deniyat ta o`z na`wbetinde materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyatqa bo`linedi. Transport, arxitekturaliq qurilislar, u`y-jaylar, kiyim-

keshek, zeb-ziynet, qural-jaraq, miynet qurallari ha`m usi siyaqlilar materialliq ma`deniyatti quraydi.

Ruwxiy ma`deniyatqa bolsa insanlardin` aqil-oyi menen jaratilg`an a`debiyat, ko`rkem-o`ner, jazba derekler, pa`n, filosofiya, sem`liq turmis, diniy isenim, meresimler, ha`r tu`rli da`stu`rler ha`m usi siyaqlilar kiredi. Etnografiya tek materialliq ma`deniyat penen ruwxiy ma`deniyat ortasindag`i tiykarg`i ayirmashiliqlardi g`ana u`yrenip qalmastan, al olar ortasindag`i uqsasliqlar ha`m uliwma nizamliqlardi u`yrenedi. Bul ma`selelerdi sheshiw bolsa insaniyattin` uliwma tariyxiy rawajlaniw nizamliqlarin biliw imkaniyatin beredi.

O`zbeklar de o`tmishte bir neshe uruw-qa`bileler (etnik toparlar)g`a bo`lingen. Kekselerdin` mag`liwmat beriwinshe ja`mi o`zbek uruw-qa`bilesi 92 eken («92 qa`wimli o`zbek»)[15]. Lekin etnografiyaliq dala izertlewlerine qarag`anda, o`zbekler qa`wimleri bunnan da ko`p. Qon`irat, man`g`it, qipshaq, qarluk, barlas, saray, katag`an, konchin, durman, qutshi, laqay siyaqli iri uruwlar o`z na`wbetinde ja`ne kishi-kishi toparlarg`a bo`linedi. Bul ma`seleni ayriqsha teren` ha`m ilimiy tiykarda u`yreniw etnograflar aldindag`i a`hmiyetli waziypa bolip esaplanadi.

Etnografiyanin` jetiskenlikleri tek pa`n ko`z-qarasinan ilimiy a`hmiyetke iye bolmastan, al a`meliy ma`selelerdi de sheshiw imkaniyatin beredi. Sonday-aq etnografiyaliq bo`limler o`zbek xalqinin` ju`da` bay ma`deniy miyrasin ja`ne de teren`irek u`yreniwde de u`lken a`hmiyetke iye.

Respublikamiz mekteplerinde tariyx oqitiw protsessinde etnografiyaliq mag`liwmatlarg`a mu`ra`jet etiw oqiwshilardin` tariyx pa`nleri tarawlarindag`i bilimlerin ja`ne de teren`lestiriwde, olardin` qa`biletlerin rawajlandiriwda, du`n`ya ko`z-qaraslarin qa`liplestiriwde ja`rdem beredi. Oqiwshilarg`a ku`shli a`dep-ikramliliq ta`sir ko`rsetedi. Olarda Xalqimiz tariyxina bo`lg`an isenim, sadiqliqtin` qa`liplesiwine ha`m ma`deniy da`rejesin ja`nede asiwina ja`rdemlesedi.

---

[15] Jabbarov I. O`zbek xalqi etnografiyasi. T., «O'qituvchi» 1996

1.2. Tariyx pa`nlerin oqitiwda Etnografiyaliq ilimiy miynetler ha'm mag'liwmatlardin' orni ha'm oni u'yreniwdin' a'hmiyeti.

Ha`r bir pa`n da`slep faktli bilimler toplaydi, keyin olardin` a`hmiyetin tu`sinip, teoriyaliq juwmaqlar shig`aradi. Etnografiyaliq bilimlerdin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri sonda, olardin` payda boliwi, za`ru`r mag`liwmatlar tikleniwi, faktlar aniqlaniwi bir waqitta bolip o`tedi. Ma`selen, ayirim qon`si qa`wim ha`m elatlardin` ku'ndelikli turmis ta'rizi, ma`deniyati, u`rp-a`detleri, etnik o`zgesheliklerin u`yreniw, olardi aniq tu`siniw a`meliy mu`ta`jliklerdi qandiriw menen payda bolg`an. Etnografiyanin` payda boliwinda ta`biy pa`nlerdin` rawajlaniwi u`lken a`hmiyetke iye boldi. Na`tiyjede ta`rtipsiz bilimler, sonin` ishinde adam haqqinda barliq mag`liwmatlar bir qa`lipke salindi ha`m insaniyat tariyxin alg`ashqi da`wirden joqari ma`deniy da`rejege ko`teriliwine shekem basqishpa-basqish aniqlap aliniwina erisiw mu`mkin boldi.

«Jaziw payda bolg`an da`slepki da`wirden baslap qon`si ha`m de uzaq xaliq ha`m elatlar tuwrali mag`liwmatlardi A`yyemgi Misir, Mesopotamiya ha`m Iranda jaqsi bilgenler, qon`si elatlar tuwrali tek jazba dereklerde g`ana emes, al xaliq awizeki do`retiw-shiliginde de ha`r tu`rli ra`wayatlar, hikayalar ha`m a`psanalar toqilg`an. A`sirese, Geradottin` etnografiyaliq mag`liwmatlarg`a bay ataqli 9 tomliq «Tariyx» shig`armasi tariyxiy a`hmiyetke iye[16]. Ayirim xaliqlardin` geografiyaliq jaylasiwi, xojaligi, siyasiy du`zimi, sud ha`m a`skeriy sistemasi, neke ha`m shan`araq u`rip-a`detleri siyaqli a`hmiyetli mag`liwmatlar b.e.1-a`sirinde jasag`an Strabonnin` «Geografiya» atli entsiklopedik shig`armasinda kritikaliq ta`rizde keltirilgen. Afinali ataqli tariyxshi Fukidid shig`armalarinda, Sakrattin` sha`kirti Ksenofonttin` «Anabasis»inde Balkan yarim atawi, Kishi Aziya, Qara ten`iz boylari ha`m Frakiyada jasag`an xaliqlar ha`m elatlar tuwrali ju`da` ko`p etnografiyaliq mag`liwmatlar keltirilgen. «Iskanderdin` ju`risleri» atli shig`armasin jaratqan

[16] Jabbarov I. O`zbek xalqi etnografiyasi. T., «O'qituvchi» 1996

Arrian da makedoniyali Ja`ha`ngir basip alg`an xaliqlar tuwrali mag`liwmat jazip qaldirg`an.

Rimli oyshillardin` shig`armalarinda da a`hmiyetli etnografiyaliq mag`liwmatlar, qimbatli pikirler, teoriyaliq pikirler bar. A`sirese, Korneliy Tatsit, Lukretsiy Karlar a`yyemgi germanlar ha`m kel`tlar, sarmatlar ha`m skiflardin` xojaliq turmisi, siyasiy ha`m a`skeriy sistemasi, ja`miyetlik ha`m shan`araq turmisi, ka`sibi, u`yleri, kiyimleri, a`dep-ikramlilig`i ha`m ta`rbiyasi, tag`amlari ha`m oyinlari tuwrali a`jayip mag`liwmatlar jazip qaldirg`an. Tatsit shirip boratirgan Rim ma`mleketinin` a`dep-ikramliliq krizisine «jabayi adam» (germanlar)din` qopal ha`m jarli biraq salamat ha`m pa`k turmis ta`rzin qarama-qarsi qoydi. Lukretsiy Kar «Zatlar ta`biyati tuwrali» atli shig`armasinda turmistin` rawajlaniwi, adamnin` payda boliwi ha`m onin` ma`deniy o`siwi tuwrali uliwma pikirler ju`rgizedi[17].

Antik da`wirde joqari ma`deniy ko`riniske iye bolg`an evropalilar bay etnografiyaliq bilimge iye bolg`an. Olar Orta Jer ten`izi a`tirapinda jaylasqan xaliqlar Arqa Afrika ha`m Alding`i Aziya, uzaqraq jasag`an etnoslar tuwrali aniq mag`liwmatlar toplag`an, bul xaliqlardin` xojaliq turmisi, ma`deniy o`zgesheliklerin xaqiyqiy tu`rde sa`wlelendirip bilgen. Bul bay bilimlerden ayirim alim ha`m oyshillar uliwma juwmaqlar shig`arip, bazi bir nizamliqlar ha`m uqsasliqlardi aniqlag`an. Bazi bir filosoflar, jaziwshi ha`m alimlar xaliqlardin` kelip shig`iwin, uqsaslig`in ko`rsetip g`ana qalmay, olardin` sebeplerin da`liylewge de umtilg`anlar. O'zbek xaliq tariyxina baylanisli bolg'an parsi tilindegi etnografiyaliq dereklerge Narshaxiydin` (899-959 jil) «Tariyxi Buxoro» («Buxoro tariyxi»), belgisiz avtordin` (982 jil) «Xudud ul-olamni Mashrikilal Magrib» («Shig`istan batisqa qarap jaylasqan mamleketlerdin` shegaralari»), Nizom ul-Mulkiidin` (XI asir) «Siyosatnoma», Juvayniydin` (XIII asir) «Tariyxi ja`ha`nqushoy» («Ja`ha`ngir (Chingiz xon) tariyxi»), Rashiduddinnin` (XIII-XIV a`sirler) «Jome` at-tavorix» («Tariyxlar jiynag`i»), Hamdulloh Qazviniydin` «Zafarnama», «Tavorixi guzida» («Saylangan tariyx»), Sharafuddin Ali Yazdiydin` (XV a`sir) «Zafarnama», Mirzo Ulug`bektin` (XV a`sir) «Ulus-i arba`-yi

[17] Ashirov A. Etnologiya (Oquv qo'llanma). –T.: Yangi nashir, 2014.

Chnigiziy» («Chingizlardin` to`rt ulisi (tariyxi)»), Mirxondtin` (XV a`sir) «Ravzat us-safo» («Payg`ambar, patshalar ha`m xalifalar o`mir bayani haqqinda jannet bag`i») shig`armalari kiredi.

XVI-XIX a`sirlerdegi eski O`zbek tilindegi dereklerge avtori belgisiz bolg`an «Tavorixi guzida», «Nusratnoma» («Saylanma jilnamalar, jen`is kitabi») shig`armasi, Abdulla Nasrulloxiydin` (XV a`sirdin` ekinshi yarimi ha`m XVI a`sirdin` birinshi yarimi) «Zubdat al-asar» («Jilnamalar»), Muhammad Salixtin` (1455-sh.m. 1535 j.) «Shaybaniynama», Zaxiriddin Muhammad Boburdin` (1483-1530) «Boburnama», Abulg`azixannin` «Shajarayi turk ha`m mug`ul» (1603-1664), «Shajarayi taroqima» shig`armalari, Mulla Shodiydin` (XVI a`sir) parsi-tajik tilinde basilip shiqqan «Fathnoma», Kamoliddin Binoiyning (XV-XVI a`sir baslari) «Shaybaniynama», Fuzlullox ibn Rwzbeqonnin` (XV a`sirdin` aqiri ha`m XVI a`sirdin` birinshi sheregi) «Meqmonnomayi Buxoro», sol dauirde jasag`an Xondamirdin` «Xabib us-si yar» («Insan xabarlari»), Zaynuddni Nosifiydin` (XV a`sirdin` aqiri ha`m XVI a`sirdin` birinshi yarimi) «Badoe`-ul vaqoe`» («Na`dir waqiyalar»), Mir Muhammad Amin Buxoriydin` (XV a`sir) «Ubaydullanoma» shig`armasi, sonday-aq XVIII a`sirdin` son`g`i sheregi ha`m XIX a`sirde jasag`an xorezmlik shayir ha`m tariyxtaniwshilar Munis ha`m Ogaxiy, XIX a`sirde Buxarada jasap o`tken tariyxshi alim Axmad Donish shig`armalarinda da O`zbek xalqi etnografiyasina tiyisli qiziqli betler bar.

O`zbeklerdin` u`rip-a`detleri haqqindag`i ayirim mag`liwmatlar sayaxatshilar ital`yan Plano Karpini (XIII a`sir), Vil`gel`m Rubrukvis (1242-1251), Marko Polo, Amir Temur sarayinda bolg`an ispan elshisi Ryui Gonzales de Klavixo (1403-1406 jillarda «Samarqanddag`i Amir Temur sarayina sayaxat kundeligi»n jazg`an) eslewlerinde bitilgen. O`zbek xalqi etnografiyasina tiyisli mag`liwmatlar toplaw tiykarinan XIX a`sirden baslanadi. Bul dawirde ekonomikaliq jaqtan kusheygen Rossiya o`z sanaati o`nimi ushin jan`a bazar ha`m shiyki o`nim dereklerin izlep Orta Aziyag`a qarap hareket baslaydi. Rus hukumeti Orta Aziya tuwrali ilimiy jaqtan tiykarlang`an mag`liwmatlarga iye boliw maqsetinde bul jerge arnawli tayarlang`an adamlardi jiberedi.

1819-1820-jillarda Xiywa xanlig`ina qiling`an sayahat tasirleri tiykarinda jazilg`an shig`armalarda O`zbeklerdin` minezi, diniy isenimi, ma`resimleri, u`rip-a`detlari, ag`artiw-shilig`i, kiyim-kenshegi, uy-ruzgerleri ha`m urug`-aymag`ina tiyisli sap etnografiyaliq mag`liwmatlar keltirilgen. 1820-jili Buxarag`a kelgen diplomatiyaliq missiya qatnasiwshilarinin` kitap ha`m eslewlerinde qiziqli tariyxiy-etnografiyaliq mag`liwmatlar bar. Sonin` ishinde, G.Meyendorftin` ko`plep tillerde basilip shiqqan «Orenburgtan Buxarag`a sayahat» atli shig`armasinda Buxara xanlig`inin` geografiyaliq orni, ja`miyetlik-ekonomikaliq awxali, ma`mleket du`zimi, xalqi ha`m shinig`iwlari, awil xojalig`i, suwg`ariw dizimi, o`nermentshilik ishki ha`m sirtqi sawda, shan`araq ha`m xayal-qizlardin` turmisi haqqinda qimbatli mag`liwmatlar berilgen. Shet elli avtorlardan biri, pars tilin jaqsi bilgen inglis sayahatshisi Aleksandr Byorns Ost-Hind kompaniyasinin` qupiya tapsirig`i menen 1831-1832-jillarda Buxarag`a kelip, a`hmiyetli siyasiy, ekonomikaliq, a`skeriy ha`m qiziqli etnografiyaliq mag`liwmatlardi toplaydi.

1840-1850-jillarda Orta Aziya ha`m Qazaqstan xaliqlarinin` etnografiyasin ilimiy ta`repten u`yreniw dawam etti. 1851-jilda «Aral tenizi ha`m Xiywa xanlig`i kartasina ta`riyp» shig`armasi payda boldi. Onda geografiyaliq izertlewler menen bir qatarda a`hmiyetli etnografiyaliq mag`liwmatlar da keltirilgen. Olar jaratqan ilimiy isler arasinda Orta Aziya xaliqlarina, sonin` ishinde O`zbeklerge tiyisli shig`armalar da bar.

1851-jilda O`zbek xaliqlari etnografiyasina tiyisli bir qansha qiziqli tariyxiy shig`armalar jaratildi. 1858-jilda Xiywa ha`m Buxarag`a jiberilgen iri diplomatiyaliq missiya tabisli jumis alip bardi. Missiya qatnasiwshilarinin` jazip qaldirg`an sayaxatnama shig`armalarinda da ko`plep etnografiyaliq mag`liwmatlar bar. Ataqli vengr shig`istaniwshi alim Xerman Vamberi 1863-jili darvesh turinde sawda karwani menen Xiywa, Buxara, Samarkand ha`m basqa Orayliq Aziya qalalarina sayahat qiladi. Bul sayaxatshi alimnin` jazg`an shig`armalarinda jergilikli xaliq, sonin` ishinde, O`zbek xalqi etnografiyasina tiyisli qiziqli mag`liwmatlar keltirilgen. U`lke etnografiyasin u`yreniwde akademik V.V.Bartol`dtin` roli u`lken. Ol Turkistan xaliqlarina tiyisli toplagan etnografiyaliq mag`liwmatlardan

paydalandi. Samarqand walayati kartasi duziledi. Sirdar`ya, bir bo`limi Kaspiy arti walayatlari kartasin duziw ushin mag`liwmatlar toplanadi.

O`zbek xalqi etnografiyasin u`yreniwde taniqli arxeolog ha`m etnograf S.P.Tolstov basshilig`inda 1937-jilda Xorezm arxeologik-etnografiyaliq kompleks ekspeditsiyasinin` sho`lkemlestiriliwi juda u`lken rol` oynadi. Bul ekspeditsiya O`zbekistandag`i ilimiy sho`lkem ha`m muzeyler menen birgelikte xizmet ko`rsetedi. Ol Xorezm oypatlig`i ha`m og`an qon`si territoriyalardag`i O`zbek, qaraqalpaq, qazaq, turkmenler ma`deniyati ha`m turmisin uyrendi. Ilimiy is natiyjeleri tez – tez basilip turildi. Ya.G`ulomov, I.M.Jabborov, S.K.Kamalov ha`m basqalar ekspeditsiyada aktiv qatnasti. S.P.Tolstovtin` «A`yyemgi Xorezm» (1948-jil), Ya. Gulomovtin` «Xorezmnin` suwg`ariliw tariyxi» (1957-jil) shig`armalari a`hmiyetli ilimiy izertlew bolip qosildi. 1950-jilda WzSSR FA Tariyx ha`m Arxeologiya instituti Ferg`ana ekspeditsiyasi sho`lkemlestirildi. Bul ekspeditsiya Namangan ha`m Ferg`ana walayatlari jamiyet xojaliqlarinin` turmisi har ta`repleme uyrendi. O`zbek xalqinin` kelip shig`iwi (etnogenezi) boyinsha bir qatar alimlardin` ilimiy isleri jaratildi.

Son`g`i jillarda «Orta Aziya ha`m Qazaqstan etnograf ha`m etnosotsiologlardin` jan`a izertlewleri» (1990-jil), «O`zbekler etnografiyasi» (1991-jil) kibi toplamlar basilip shiqti. Etnograf X.Ismoilovtin` «O`zbek toylari» (1992-jil), O.Buriev, I.Shoymardonov, K.Nasriddinovlardin` «O`zbek shan`arag`i tariyxinan» (1995-jil) kitaplari baspadan shiqti. 1970-1980-jillarda putkil ja`miyetlik o`mirde bolgan kibi O`zbek etnografiyasi da u`lken qiyinshiliqlarg`a dus keldi.

O`zbekistan FA Tariyx institutindag`i etnografiya bo`limi waqtinsha jawip qoyildi. Lekin qiyinshiliqlarg`a qaramastan O.Buriev, T.Salimov, U.Abdullaev, S.Sharipov, A.Jumaev, I.Kurbonov, K.Nasriddinov, G.Yuldosheva kibi jas izertlewshiler O`zbek xalqi etnografiyasinin` turli aktual ma`seleleri boyinsha kandidatliq dissertatsiyalarin tabisli jaqlap shiqti.

Belgili, etnografiyaliq bilimlerdi tarqatiw mektepten baslanip, joqari oqiw jurtlarinda jane de rawajlandiriladi. «Jahan xaliqlari etnografiyasi», Orayliq Aziya xaliqlari etnografiyasi» kurslari universiteter tariyx fakul`teti oqiw rejesine

kiritilgen. Ilimpazlarimazdin' etnografiyaliq shig'armalarinan I.M.Jabborovtin` O`zbek tilinde basilip shiqqan «Etnografiya tiykarlari» (1981-j), «Ja`ha`n xaliqlari etnografiyasi» (1985-j), «O`zbek xalqi etnografiyasi» (1994-j) siyaqli oqiwliq ha`m oqiw qollanbalari tiykarg`i owiq dasturi bolip xizmet etpekte.

Ha`zirgi payitta joqari qa`niygeli etnograflar tayarlaw isleri Tashkent Ma`mleket universitetinin` etnografiya kafedrasinda, Qarshi Ma`mleket Universitetinin` arxeologiya ha`m etnografiya kafedralarinda da alip barilip atir. 1992-jil martinan baslap respublikamizdag`i ko`plep pedagogika institutlari universitetlerge aylantirildi. Olardin` Tariyx fakul`tetlerinde Etnografiya boyinsha kurslar («Ja`ha`n xaliqlari etnografiyasi», «Orayliq Aziya xaliqlari etnografiyasi») oqitila basladi. Talantli etnograflar tayarlaw ushin ken` imkaniyat payda boldi.

O`zbekistan Respublikasi Pa`nler akademiyasi Tariyx institutinda etnografiya ha`m etnosotsial protsessler bo`limi, etnik tariyx sektori xizmet ko`rsetpekte. Sonday-aq, akademiyanin` Sulaymanov atindag`i Qol jazbalar, Ma`deniyat isleri wazirliginin` Hamza atindag`i San`at taniw institutinda da etnografiyaliq izertlewler alip barilmakta[18].

Sonday-aq, etnografiyaga tiyisli ilimiy maqala ha`m materiallar «Вестник древней истории» («A`yyemgi tariyx mag`liwmatlari»), «Вопросы истории» («Tariyx ma`seleleri»), «Народы Азии и Африки» («Aziya ha`m Afrika xaliqlari»), «Восток» («Shig`is»), «Вопросы антропологии» («Antropologiya ma`seleleri») siyaqli jurnallarda basilip shiqpaqta. Respublikamizda bolsa «O`zbekistanda ja`miyetlik pa`nler», «Pa`n ha`m turmis», «Muloqot» siyaqli jurnallarda etnografiya boyinsha ilimiy maqalalar jariq ko'rmekte [19].

O`zbekistan Respublikasi pa`nler akademiyasi Tariyx instituti etnografiya bo`liminde de O`zbek xalqi etnografiyasi mashqalalarina bag`ishlangan qatar kitap ha`m toplamlar baspadan shiqti.

---

[18] Jabbarov I. O`zbek xalqi etnografiyasi. T., «O'qituvchi» 1996

[19] Ashirov A. Etnologiya (Oquv qo'llanma). –T.: Yangi nashir, 2014.

1.3. ETNOGRAFIYANI U`YRENIW METODI HA`M ONIN` TU`RLERI.

O`zinin manisi boyinsha etnografiya xaliqlardin ja`miyetlik duzimin olardin kelip shigiwin, o`z-ara qarim-qatnaslarin, ruwxiy ha`m materialliq ma`deniyatin izertleytugin ilim tarawi. Ayirim alimlar etnografiya xaliqlardin arasinan dereklerdi jiynaw negizinde ilimiy miynetler jazadi degen` tusinikti aytadi. Birinshiden`, ilim izertlewshi temag`a baylanisli dereklerdi jiynasa, ekinshiden` sol jiynalgan mag`liwmatlarga ilimiy mani berip ilimiy miynetler oqiw qurallarin maqalalar jazadi. Turmis degenimizde ha`r bir xaliqtin a`sirler boyi qa`liplesken turmis tirishiligi, kundelikli urp-adet dasturleri, jamiyetlik turmisi uliwma milletlik o`zgesheligin tusinemiz. Dun`ya ju`zindegi jasaytugin san jag`inan ulken` ha`m kishi xaliqlardin ha`r birinin a`sirler boyi qa`liplesken tek o`zine ta'n turmis o`zgeshelikleri bar.

Etnografiya- tu`rli etnik toparlardin` qa`liplesiwi ha`m rawajlaniwi protsessin, olardag`i etnik o`zlikti an`law, ma`deniy basqariw tu`rleri ha`mde o`z-ara qatnasiqlar nizamlarina, shaxslar ara qatnasiqlardi ha`mde ja`miyetlik ortaliqti uyretiwshi pa`n.

ETNOGRAFIYANIN` USIL HA'M METODLARI:

➢ *Jazba dereklerdi uyreniw* - Bunda qadimgi ham orta a`sirlerde Amudar`ya ha`m Sirdar`ya boylarinda jasag`an xaliqlar etnologiyasin uyreniwde zardushtiyliktin` muxaddes kitabi «Avesto», qa`dimgi turkiy bitikler, sug`diy jaziwlari, A.R.Beruniydin` «Qadimgi xaliqlardan qalg`an estelikler», Maxmud Qashkariydin` «Devonu lug`atit turk», Abu Bakir Narshaxiydin` «Buxara tariyxi», Sharafatdin-Ali-Yazdiydin` «Zafarnama», Muxammed Baburdin` «Baburnama», Xofiz Tanish Buxariydin` «Abdullanama», Abulg`aziy Bahadirxannin` «Shajaray turk», Muxammed Salixtin` «Shaybaniynama» siyaqli shig`armalari u`lken a`ha`miyetke iye.

➢ *Xaliq awiz-eki tvorchestvosi*: Qayumars, Jamshid ha`m Siyawish apsanalari, Tumaris ha`m Shirak haqqindag`i qissalar, «Go`rug`li», «Alpamis» da`stanlari h.t.b.

➢ *Arxeologiyaliq materiallar:* Jazba ha`m awizeki dereklerge qaraganda arxeologiyaliq izertlewlerden tabilg`an materiallar isenimlirek esaplaniladi. Bul materiallar tiykarinda aniq magliwmatlar beriwge boladi. Mis: Arxeologiyalik zatlay derekler ata-babalarimiz jasag`an ma`kan jaylar, miynet kurallari, qurilg`an jaylar suw inshatlari esaplanadi.

➢ *Tiltaniw metodi*: Bul usildin a`ha`miyeti tu`rli tillerdegi belgili so`zlerdi aniqlawdan ibarat, bul o`z gezeginde jaqin tiller qatnasiqlari shegarasi ha`m olardin` jaqinlig`i, baylanislig`i da`rejesin aniqlawg`a mu`mkinshilik beredi

➢ *Statistik metodi*: Etnologiyada statistik metodi o`zine ta`n metod tiykarinda qollaniladi. Etnologiya pa`n sipatinda jaqin arada payda boliwina qaramastan usi statistikaliq mag`liwmatlar ko`p materiallar bermekte. Mis: Xaliqti dizimge aliw, ja`miyetlik-demografiyaliq sawallar aliw h.t.b.

➢ *Dala izertlewleri* (ob`ektda statsionar izertlew keminde 1-jil dawam etiw kerek). U`yrenilip atirg`an etnik aymaqta uzaq mu`ddet dawam etken ilimiy izertlewler ju`rgiziw bul orin toliq u`yreniwge ja`rdem etedi. Etnolog izertlewshi da`slepki 2-3 ay dawaminda bul aymaq benen tanisiwi mu`mkin, biraq toliq magliwmatlar toplaw ushin statsionar tu`rde izertlew jumislari ju`rgiziw kerek. Etnoslar arasinda ko`birek bolip izertlew ju`rgiziw bul etnoslar boyinsha toliq mag`liwmatlar aliw mu`mkinshiligin beredi.

➢ MIS: amerikali etnolog ilimpaz L.Morgan Amerikadag`i indeytslerdin` arasinda boliwi, yamasa rus etnolog ilimpaz Mikluxo Maklay Jana Gveniya papuaslarinin` arasinda bolip ju`rgizgen izertlewleri bir jildan artiq dawam etedi, na`tiyjede ju`da` ko`plegen etnografiyaliq materiallar toplawg`a erisedi.

II-BAP: TARIYX PA`NLERIN OQITIWDA HA`M U`YRENIWDE ETNOGRAFIYALIQ MATERIALLARDAN PAYDALANIW METODIKASI:

O`zbek xalqi etnografiyasin ilimiy tiykarda u`yreniw ha`m onnan tariyx sabaqlarin oqitiw protsessinde paydalaniw uliwma ta`lim mekteplerinde tariyx pa`nin oqitiwdin` na`tiyjeliligin asiriwda, jaslarda Watanpa`rwarliq ha`m millet su`yiwshilik sezimlerin qa`liplestiriwde a`hmiyetli qural bolip esaplanadi[20].

Tariyxti oqitiwda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw u`lke tariyxi ha`m ma`deniyatin teren`irek u`yreniwdin` a`hmiyetli qurallarinan biri. Orta mekteplerde tariyx sabaqlarinan sabaqtan tisqari islerde o`zbek xalqinin` o`tmish tariyxi, oqiwshi jasap turg`an jeri xaliqlarinin` kelip shig`iwi, xojalig`i, materialliq ma`deniyati, ja`miyetlik ha`m neke-shan`araq qatnasiqlari, dini ha`m isenimi, ha`zirgi turmis ta`rzi tek etnografiyaliq mag`liwmatlar tiykarinda g`ana teren` u`yreniledi.

Etnografiyaliq materiallar oqiwshilarga bilimlerdi an`li rawishte o`zlestiriwge jardemlesedi. Tariyx sabaqlarinda ulke etnografiyaliq materiallardan misallar kiritiliwi oqiwshilardan belgili darejede g`a`rezsiz pikir juritiwdi talap qiladi. Etnografiyaliq materiallardan paydalaniwdin` talim ahmiyeti sonnan ibarat, olar oqiwshilarda sabaqqa degen qizig`iw oyatadi, olardin` sabaqtag`i xizmetin asiradi, g`a`rezsiz pikir juritiw qabiletin o`siredi. Sabaqta uyrenilip atirg`an temanin` mazmunina mas buyim ha`m materiallardin` ko`rsetiliwi oqiwshilardin` o`tilip atirg`an temani shuqir o`zlestiriwge xizmet qiladi. Bul bolsa pedagogikanin` a`hmiyetli didaktik printsiplerden esaplang`an ta`limde an`liliq xizmet ha`mde bilimdi puxta ha`m bekkem o`zlestiriw printsipin a`melge asiriwdin` qurallarinan biri. Etnografiyaliq materiallar O`zbekistan tariyxin uyreniwde tiykarg`i derek bolip xizmet etedi. Bul respublikamiz territoriyasinda jasawshi xaliqlar etnografiyasin dun`yaliq ahmiyetke iye ekenligin ko`rsetedi.

---

[20] Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O'zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996.

2.1. ETNOGRAFIYALIQ MATERIALLARDAN PAYDALANIWDIN` TA`LIM-TA`RBIYALIQ A`HMIYETI.

Tariyx sabag`inda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw oqiwshilar bilimine janede aniqliq kiritip, oni mazmun jag`inan bayitadi, temani shuqir u`yreniwge imkan beredi, sabaqta bo`lek temalardi u`yreniwde tiykarg`i derek bolip xizmet etedi. Tariyx oqitiwda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw oqiwshilardin` alg`ashqi adamlardin` jasaw tarzi, miynet qurallari, alg`ashqi jamiyetlik du`zimnen qulshiliqqa o`tiw protsessi, qulshiliq feodalizm ha`m keyingi dawirlerdegi materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyat, sanaat, arxitektura xaliqtin` turmisi haqqindag`i bilimlerdin` ja`ne de anig`iraq ha`m bekkem boliwina ja`rdemlesedi.

Oqiwshilarg`a o`z janajan ulkesi, yag`niy olar jasap turg`an awil, rayon, qala, walayatti u`yreniwge sharayat jaratip beriw kerek. Bunin` ushin tariyxiy ulketaniwg`a ken` jol ashiw, onin` dereeklerinen biri bolg`an etnografiyaliq materiallardan sabaqta ha`m klasstan tis islerde na`tiyjeli paydalaniwga itibardi ken` qaratiw kerek.

Etnografiyaliq materiallar O`zbekistan tariyxin uyreniwde tiykarg`i derek bolip xizmet etedi. Bul respublikamiz territoriyasinda jasawshi xaliqlar etnografiyasin dun`yaliq ahmiyetke iye ekenligin ko`rsetedi. Sabaqta ha`m etnografiyaliq dala ekspeditsiyalari dawirinde jiynalg`an materiallar, olardin` turli tarzde bejerilgen ta`ripi talimnin` ko`rsetpeli boliwina ja`rdemlesedi [21]. Ko`rsetpelilik uyrenilip atirg`an waqiya ha`m xadiyselerdi oqiwshilarga tek abstrakt so`zler arqali emes, balki janli diskussiya juritiw arqali tusindiriwde de jardem beredi.

Ko`rgizbe qurallar oqiwshilardi daslep zatlardin` sirtqi sipati menen tanistiradi. Natiyjede oqiwshilar uzaq o`tmish xaqqinda aniq tasir payda etedi. Sebebi 5-9 klass oqiwshilarinin` tariyxiy o`tmish haqqindag`i bilimleri sheklengen tarizde boladi. Olar waqiyalarg`a o`zi bilgeninshe zaman ko`zqarasinan baha beredi. Aqibette, olardin` o`tmish tuwrisindagi tasirleri toliq bolmaydi. Misali, oqiwshilarga miynet qurallari - tastan jasalgan balta, tas qirg`ish, tas oraq haqqinda

[21] Nabiev A. Tarixiy o'lkashunoslik. – T., 1996.

aytilip, bul kurallardin` o`zi yamasa rasimi ko`rsetilmese oqiwshilarda miynet qurallari tuwrali aniq tasir payda bolmaydi.

Sabaqlarda etnografiyaliq materiallardan paydalang`anda tariyxiy materiallardin` tek sirtqi ta`repi tuwrali ko`zqaras payda bolmaydi, balki olardin` mazmuni da bilinedi. Misali, alg`ashqi miynet qurallarin ko`rsetip, oqiwshilarga adamlardin` miynetleri, jamiyettin` ekonomikaliq turmisi tuwrali aytip beriw lazim.

Etnografiyaliq materiallar oqiwshilarga bilimlerdi an`li rawishte o`zlestiriwge jardemlesedi. Tariyx sabaqlarinda ulke etnografiyaliq materiallardan misallar kiritiliwi oqiwshilardan belgili darejede g`a`rezsiz pikir juritiwdi talap qiladi[22]. Etnografiyaliq materiallardan paydalaniwdin` talim ahmiyeti sonnan ibarat, olar oqiwshilarda sabaqqa degen qizig`iw oyatadi, olardin` sabaqtag`i xizmetin asiradi, g`a`rezsiz pikir juritiw qabiletin o`siredi. Sabaqta uyrenilip atirg`an temanin` mazmunina mas buyim ha`m materiallardin` ko`rsetiliwi oqiwshilardin` o`tilip atirg`an temani shuqir o`zlestiriwge xizmet qiladi. Bul bolsa pedagogikanin` a`hmiyetli didaktik printsiplerden esaplang`an talimde an`liliq xizmet hamde bilimdi puxta ha`m bekkem o`zlestiriw printsipin amelge asiriwdin` qurallarina biri.

Etnografiyaliq materiallar tariyx pa`ninin` tarbiyaliq waziypalarin orinlawda a`hmiyetli qural. Misali, belgili bir temani oqiwshilarga o`tmish saniyat shig`armalari menen tanistiriw natiyjesinde oqiwshilar o`z xalqinin` materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyati xaqqinda bir qansha mag`liwmatqa iye boladi. Bul hal jas awladda o`z xalqinin` o`tmishi ha`m ma`deniyatina hurmet sezimlerin tarbiyalaydi. Oqiwshilardin` materialliq ma`deniyat materiallar mene turli dauirlerde jasagan xaliqlardin` doretpe o`nimi menen jaqinnan tanisiwi olarda go`zzalliqti seze biliw ha`m oni hurmetlew sezimlerin de tarbiyalaydi.

Etnografiyaliq materiallardan klasstan tis islerde de paydalaniw a`hmiyetli bolip esaplanadi. Klasstan tis islerdin` etnografiyaliq materiallardan paydalaniw

[22] Fuzailova G.S, Rahmatullaeva O.R. Tariyx pa'ninen o'quv qo'llanma. -T.: TDPU, 2012.

tiykarinda sho`lkemlesken turleri etnografiya do`gereklerin duziw, muzeylerge ha`m turli esteliklerge ekskursiyalar uyimlastariw, etnografiya do`geregi yaki muzeyin sho`lkemlestiriw. Oqiwshilardin` do`retiwshilik xizmetin asiriw menen birge olardin` xizmetin ja`miyetlik – paydali miynet penen de baylanistiradi. Misali, oqiwshilardin` etnografiyaliq ekspeditsiya islerinde qatnasiw olarda ilimiy isler alip bariw qabiletin payda etiwge jardemlesedi, olardin` uzaq o`tmish haqqinda tariyx sabaqlarinda algan bilimlerin ken`eytiredi. Oqiwshilardin` oqitiwshi basshilig`inda etnografiyaliq ekspeditsiya islerinde qatnasiw a`meliy ahmiyeti sonnan ibarat, ekspeditsiya dawaminda toplangan materiallar mektepte etnografiya muyeshi yaki tariyx - etnografiya muzeyin sho`lkemlestiriw imkaniyatin beredi.

Muzey ha`m turli tariyxiy estelikler boylap sho'lkemlestirilgen ekskursiyalar, oqiwshilardin` ekspeditsiya jumisinda qatnasiwi olardin` ulke tariyxina ha`m tariyx sabaqlarina qizig'iwshiliqti ja'nede asiradi, olarda tariyxiy materialliq ma`deniyat esteliklerin qorg`awda qatnasiw tilegin payda etedi [23]. Sonday-aq, oqiwshilardin` o`tmish materialliq ma`deniyat materiallarin u`yreniwde qatnasiwi ko`p min` jilliq tariyxtin` guwasi bolgan buyimlardi, pa`n a`lemine belgisiz bolgan tariyx betlerin u`yreniwde o`z u`lesinin` barlig`in an`law juda u`lken talim-tarbiyaliq ahmiyetke iye.

Etnografiyaliq ekspeditsiya islerinde qatnasiw oqiwshilardin` intizamg`a da jaqsi tasir ko`rsetedi. Oqiwshilardin` etnografiyaliq ekspeditsiyada qatnasiwi tajriybesi bug`an aniq misal. Jazg`i dem alis waqtinda ekspeditsiyada bolgan oqiwshilardin` pikirinshe, bul iste mektepte intizami bos oqiwshilar da tartilg`an. Demek, ekspeditsiyalarda bos o`zlestiriwshi ha`m ta`rtibi pa`s oqiwshilardin` qatnasiwi har ta`repleme paydali.

Etnografiyaliq ekspeditsiyalarda oqiwshilardin` qatnasi olarda tariyx pa`nine hu'rmet sezimlerin tarbiyalawg`a ja`rdem beredi. Sebebi, dala ekspeditsiyasi da'wirinde oqiwshilar etnograf alimlar basshilig`inda islep, olardin` isleri menen

[23] Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O'zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996.

jaqinnan tanisadi. O`tmishte bolip o`tken tariyxiy protsesslerdi kekselerden sorap bilip aladi. Xalqimizdin` milliy ha`m ruwxiy ma`deniyati menen tanisadi. Oqiwshilar etnograf alimlar ha`m oqitiwshilar basshilig`inda tu'rli tabiyiy sharayat ha`m tanis emes jaylarda is alip baradi. Etnograf alimlardin` o`tmish tariyxin jaratiw jolindag`i qiyinshiliqlari menen tanisqannan son`, oqiwshilarda bul istin` qiyinshiliqlari mashaqqatlari tuwrisinda belgili ta`sir payda boladi. Bul oqiwshilardin` tariyx ha`m basqa pa`nlerge qatnasin o`zgertip, olardin` pa`n tiykarlarin u`yreniwge bolgan qizig`iwshiliqlarin ku'sheytedi.

Etnografiyaliq ekspeditsiyalarda ha`m ekskursiyalarda oqiwshilardin` birge boliwi, za'ru'r bolg'an paytta bir-birin qollap-quwatlap turiwi olarda jamiyetshilik ko`nlikpelerin qa`liplesiwine tu'rtki beredi [24]. Solay etip, tariyx oqitiwda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw mektep tariyx kursinin` talim-tarbiyaliq waziypalardi bejeriwdin` a`hmiyetli qurali sipatinda u`lken ahmiyetke iye.

[24] Nabiev A. Tarixiy o'lkashunoslik. – T., 1996.

2.2. ETNOGRAFIYALIQ MATERIALLARDI TAN`LAP ALIW HA`M OLARDAN PAYDALANIW METODIKASI.

Mektepte tariyx sabaqlarinda etnografiyaliq materiallar na`tiyjeliligin asiriw ushin olardi tan`lap aliw ha`m paydalaniwda bir qatar didaktik qag`iydalarg`a a`mel qiliw talap etiledi. Sebebi sabaqta tartipsiz qollanilg`an materiallar jaqsi natiyje bermeydi. Sonday-aq, etnografiyaliq materiallardin` o`zine ta`nligin esapqa aliw kerek. Sonin` ushin bul materiallardi sabaqta ha`m klasstan tis islerde qollawdan aldin olar menen tanisip, olardin` o`tilip atirg`an sabaq temasindag`i ornin ha`m rolin aniq belgilep aliw a`hmiyetli. Etnografiyaliq materiallardan ta`lim protsessinde paydalang`anda olardi oqiwshilardin` bilim deregi ha`m ko`rgizbeli oqiw qurali sipatinda eki toparg`a bo`liw mumkin. Bular tiykarg`i derekler ha`m ilimiy jaqtan qayta islengen derekler. Ha`r eki derek o`z na`wbetinde bo`leklerge bo`linedi. Tiykarg`i derekler xalqimizdin` materialliq ma`deniyat materiallari ha`mde olardin` fotosuwretlerinen ibarat. Ilimiy ta`repten qayta islengen derekler etnografiyaliq mag`liwmatlardi awizeki bayan etiw, tiykarg`i dereklerdin` qayta tiklengen suwreti bolip esaplanadi.

Etnografiyaliq materiallar ko`rgizbeli oqiw qurali sipatinda oqiwshilarg`a tuwridan tuwri ko`rsetilgende tiykarg`i nusxa yaki ko`rinisi (mulyaj) turlishe ta`sir qiladi. En` da`slep etnografiyaliq materiallardin` ne maqsette tan`lang`anlig`i, olar sabaq temasin toltiriwdi, sabaqqa tiykarg`i derek yaki ko`rgizbeli oqiw qurali sipatinda tan`lang`anlig`in aniq belgilew lazim. Maqset aniq bolg`annan son` etnografiyaliq materiallardan paydalaniw mu`mkin. Sabaqlarda etnografiyaliq materiallardan paydalaniwda mektep da`stu`rindegi maqset ha`m waziypalarg`a su`yenedi.

Etnografiyaliq materiallardan paydalaniw ushin aldin olardi toplaw ha`m belgili bir ta`rtipke keltiriw za`ru`r. Bul materiallardi toplang`ang`a shekem belgilengen aymaqta etnografiyaliq materiallar haqqinda, olardin` qay da`rejede u`yreniliwi tuwrali mag`liwmat keltiriw lazim. Respublikamizdin` ha`r bir wa`layati, rayoni ha`m awillarinda etnografiyaliq materiallarg`a bay ju`da` ko`p jerler bar bolip, olardin` barlig`i haqqinda sabaqta aytip o`tiw ju`da` qiyin. Sebebi, bug`an sabaq

ushin belgilengen waqittin` sheklengenligi, bunnan tisqari mektepte tariyx da`stu`rinin` talaplari da imkaniyat bermeydi.

Etnografiyaliq materiallardan paydalaniwda to`mendegi waziypalarg'a a`mel etiw usiniladi [25]*:*

➢ Birinshiden, bul materiallar oqiwshilardin` sanasi ha`m seziwine ta`sir etip, olarda sabaqqa bolg`an qizig`iwshilig`in oyatiw kerek;

➢ ekinshiden, o`zi jasap atirg`an u`lkege tiyisli material sabaqta u`yrenilip atirg`an tariyxiy ha`diyseler menen baylanisli bolsa, tema oqiwshilar ushin aniq ha`m tu`sinikli boladi;

➢ u`shinshiden, oqiwshilarda do`gerek a`tirapti baqlaw ha`m oni pu`tkil O`zbekistan tariyxi menen baylanistiriw qa`siyetleri payda boladi;

➢ to`rtinshiden, oqiwshilarg`a ja`ha`n xaliqlari tariyxi kursin u`yreniwde ja`rdem beredi;

➢ besinshiden, oqiwshilarda o`z janajan u`lkesine bolg`an qizig`iwshilig`in oyatiwi, onin` o`tmish tariyxin u`yreniwge ko`meklesedi, Ana-watang`a bolg`an mehr-muxabbatin ja`nede asiradi.

Etnografiyaliq materiallardan paydalaniw oqitiwshi iqtiyarindag`i materiallardin` mug`dari menen emes, al oqiw materiallardin` mazmunina ko`birek baylanisli boladi. Oqitiwshi ha`r bir sabaqtin` mazmunina say keletug`in etnografiyaliq materialdan paydalansa, usi sabaq oqiwshilardin` ko`birek itibarin tartadi ha`m olar o`tilip atrg`an tema boyinsha aniq bilimge iye boladi.

Oqiwshilardin` sabaqtag`i iskeriligi oqitiwshi ta`repinen beriletug`in tayar juwmaqlardi o`zlestirip aliwdan ibarat emes. Oqitiwshi sabaqtin` maqseti ha`m waziypalarina qaray olarda jan`a bilimlerdi iyelew ushin g`a`rezsiz pikir ju`rgiziw ko`nlikpe ha`m qa`biletin qa`liplestiriwge umtiliwi sha`rt. Sol sebepli oqitiwshi etnografiyaliq materiallardan paydalaniwda u`yrenilip atirg`an taza temani o`zlestiriw ushin oqiwshilardin` aktivliligin ko`rsetiwdi esapqa aliw kerek. Misali

---

[25] Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O'zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996.

oqitiwshi oqiwshilardan materialliq ma`deniyat zatlarin yaki olardin` ko`rinisin ko`rsetip, so`z benen sa`wlelendirip beriwin soraydi. Sonda oqiwshilar a`piwayi miynet qurallari, u`y-ruzgershilik buyimlari, turaq jay, arxitekturaliq estelikleri, bas kiyimleri, diyxanshiliq ha`m sharwashiliq qurallarin bir pu`tin ko`rinisin ko`z aldinda qayta tikleydi. Bunin` ushin olar pu`tkil diqqat-itibarin ja`mlep aldin iyelegen bilimlerden paydalang`an halda bul etnografiyaliq material tuwrali so`ylep beredi. Da`slep oqiwshilar ko`birek oqitiwshinin` ja`rdemine su`yenedi, lekin waqit o`tiwi menen olardin` do`retiwshilik qa`bileti ha`m ko`nlikpeleri artip baradi.

Etnografiyaliq materiallardi tan`lawda olardin` oqiwshilardin` jas o`zgesheligine say keliwi ha`m tu`sinikli boliwina da ayriqsha itibar qaratiw kerek. Etnografiyaliq materiallardan oqiwshilar jasina qarap paydalaniwdin` mug`dari ha`r tu`rli boladi. Ma`selen, 5-klassta bul materiallar tiykarinan ko`rsetpeli oqitiw ushin xizmet etse, 9-klassta ko`rsetpelilik teoriyaliq juwmaqlar menen baylanistiriladi. Oqitiwshi etnografiyaliq materiallardan paydalang`anda olardi ko`rsetiw menen sheklenip qoymastan, al ko`rsetpeler beriwi kerek. Bug`an sebep etnografiyaliq materiallardin` o`zine ta`nligi bolip esaplanadi. Sonin` ushin materiallar birinshi ma`rte ko`rsetilip atirg`anda oqitiwshi olar haqqinda aniq tu`sindirme bermese, oqiwshilar materialdi jaqsi o`zlestire almaydi.

Oqiwshilar sanasinda tu`sinklerdi qa`liplestiriw ko`rsetpelilik ha`m so`z arqali orinlanadi. Oqitiwshinin` so`zleri ko`rsetilip atirg`an materiallardi oqiwshilardin` iyelewin an`satlastiradi. Olarda zatlar xaqqinda tu`sinik payda boladi. Sol sebepli etnografiyaliq zatalardi ko`rsetiw oqitiwshinin` so`ylewi menen qosip alip bariliwi kerek. Ko`rsetilip atirg`an zatlardin` barlig`i tek sabaq dawaminda waqti kelgende g`ana ko`rsetiledi. Bug`an shekem zatlar oqiwshilardin` diqqatin bo`lmewi ushin olar arnawli jerde saqlanadi. Etnografiyaliq materiallar ko`rsetiliwinen aldin olardin` ha`r biri o`z aldina qisqasha ta`riyplenedi. Oqiwshilarg`a zat yaki su`wret ko`setile baslaniwi menen olar ortasinda janlaniw ju`z beredi. Son` oqitiwshi etnografiyaliq materiallardin` ha`r birin o`z aldina analiz etiwi ha`m uliwma juwmaqlawi kerek.

Etnografiyaliq materiallardan paydalaniw jaqsi na`tiyje beriwi ushin joqarida ko`rsetilgen qag`iydalarg`a a`mel etiw kerek. Ja`ne sonni da aytip o`tiw kerek, oqitiwshi olardan ne maqsette, ta`lim-ta`rbiyanin` qanday waziypalarin sheshiw ushin paydalaniwdi rejelestiriwi sha`rt. *Tariyx oqitiwshilarina to`mendegilerdi usiniw mu`mkin*[26]:

✓ Birinshiden, oqitiwshi sabaqta etnografiyaliq materiallardan taza temani bayan etiw dawaminda o`z pikirine aniqliq kirgiziw ushin paydalanadi. Bunda u`yrenilip atirg`an waqiyalar tuwrali oqiwshilarda tu`sinik payda boladi, sabaqtin` o`zlestiriliwi an`satlastiriladi;

✓ ekinshiden, oqitiwshi sabaqta o`tilip atirg`an waqiyalardi bayanlawda etnografiyaliq materiallarg`a tiykarg`i derek sipatinda qaraydi;

✓ u`shinshiden, sabaq protsessinde bildirilgen pikirlerin toliqtiriw ushin da etnografiyaliq materiallarg`a tayaniladi;

✓ to`rtinshiden, etnografiyaliq materiallardan sabaqta paydalaniw a`hmiyetli ilimiy juwmaqlar shig`ariwg`a imkan beredi;

✓ besinshiden, o`tken sabaqti oqiwshilardan sorawda paydalaniladi. Sonin` ushin oqitiwshi sabaqta taza materiallardi na`tiyjeli o`zlestiriwin ta`miynleytug`in ha`m aldin o`tilgen temani oqiwshilardan soraw ushin kerek bolatug`in etnografiyag`a tiyisli ko`rgizbeli qurallardan paydalandi.

Oqitiwshi etnografiyaliq materiallardi tan`lap alg`annan son` olardin` ha`r birin da`slep o`zi jaqsilap u`yrenip shig`iwi kerek. Sonday-aq, oqitiwshi sabaq temasina qarap o`zi jasap turg`an jer, rayoni, qalasi, wa`layat etnografiyasi haqqinda da ken`irek toqtaladi. Etnografiyaliq materiallardan tariyx sabaqlarinda paydalaniw jaqsi na`tiyje beriwi ushin oqitiwshi bul materiallardin` sabaqtag`i ornin aniq belgilep aliwi, olardi tan`lap aliwda ha`m paydalaniwda bolsa joqaridag`i usinislarg`a a`mel etiw kerek.

---

[26] Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O`zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996.

Mekteplerde tariyx pa`nin oqitiwda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw barisinda ha`zirge shekem bazi bir isler g`ana a`melge asirildi. Alding`i mekteplerde etnografiyaliq materiallardi tan`law, mektepte tariyxiy estelikler boylap ekskursiyalar sho`lkemlestiriw, jasap turg`an jerinde etnografiyaliq dala-ekskursiyalarin alip bariw, mektepte etnografiya mu`yeshi yaki u`lketaniw muzeyin sho`lkemlestiriw siyaqli jumislar usilardin` qatirna kiredi.

Etnografiyaliq materiallardan sabaqta ha`m klasstan tis jumislarda paydalaniwdin` joqarida aytilg`an sharalari bir qiyli da`rejede qollanilmaqta dep aytiw qiyin. Ko`p jilliq baqlawlar sonni ko`rsetedi, keyingi jillarda sabaqlarda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw ko`birek qollanilmaqta. Ma`selen, 7-klass O`zbekistan tariyxinin` ko`plegen temalari etnografiyaliq mag`liwmatlarg`a ko`birek su`yenedi. Alding`i tariyxshi oqitiwshilar tek sabaqliqta keltirilgen mag`liwmatlar menen sheklenbesten, O`zbekistan tariyxin u`yreniwde u`lkenin` alg`ashqi ja`ma`a` du`zimi, qulshiliq feodalizm ha`m keyingi da`wirlerine tiyisli qosimsha etnografiyaliq mag`liwmatlardan na`tiyjeli paydalanbaqta.

Alding`i mekteplerde tariyx-etnografiya yaki u`lketaniw muzeyleri materiallarinan da sabaqlarda u`nemli paydalanilmaqta. Mine sonday muzeyler No`kis qalaliq 4-sanli, No`kis rayonliq 6-sanli, Qon`irat rayonliq 36–sanli ha`m 38-sanli, Shomanay rayonliq 12-sanli ha`m 20-sanli mekteplerde bar bolip, olarda etnografiyaliq materiallarg`a ken` orin ajratilg`an. Mektep muzeylerinin` etnografiyaliq materiallari oqiwshilardin` oqitiwshilar basshilig`inda etnografiyaliq ekspeditsiyalarinda, ma`deniy estelikler boylap qilg`an ekskursiyalarinda jiynilg`an.

Oqiwshilardin` etnografiya boyinsha ekspeditsiyalarinda qatnasiwi u`lken ta`lim-ta`rbiyaliq a`hmiyetke iye. Mektep muzeyin eksponat ha`m basqa zatlar menen bayitiwda da ol a`hmiyetli orin tutadi. Bazi mektep oqiwshilari ba`rhama oqitiwshilar basshilig`inda etnografiyaliq ekspeditsiyalarda bolmaqta. Ma`selen, No`kis qalaliq 38–sanli mekteptin` ta`jriybeli tariyx pa`ni oqitiwshisi Z.Jumanazarova ha`m Qon`irat rayonliq 36-sanli mekteptin` tariyx pa`ni oqitiwshisi Q.N.Qalievlar basshilig`inda mektep etnografiyaliq ekspeditsiyalari u`zliksiz tu`rde sho`lkemlestirilgen.

Joqaridag`i misallar respublikamiz mekteplerinde sabaq ha`m klasstan tis jumislarda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw tarawinda bazi bir isler a`melge asirilg`anlig`in ko`rsetedi.

Sabaqta ha`m klasstan tis jumislarda etnografiyaliq materiallardan ken` paydalana aliw ushin joqari oqiw orinlarinda bolajaq oqitiwshilarg`a etnografiya tiykarlarinan lektsiya oqiw menen birge olardi dala a`meliyati menen ken`irek tanistiriw talap etiledi. Mine sonda g`ana oqitiwshi sabaqta etnografiyaliq materiallardan paydalaniwdi, oqiwshilar menen u`lkedegi ma`deniy esteliklerge ekskursiyalar sho`lkemlestiriwi, etnografiya dala ekspeditsiyasi jumislarin alip bariwi, mekteplerde etnografiya mu`yeshin sho`lkemlestiriwde etnografiyaliq materiallardi o`z ornina qoya aliw ko`nlikpesine iye boladi.

Talabalardin` etnografiyaliq dala-ekspeditsiya jumislarinda qatnasiwi u`lken a`hmiyetke iye. Tariyx fakul`tetinin` etnografiya boyinsha qa`niygelestirilgen talabalari oqiw rejesindegi eki ha`ptelik a`meliyat payitinda ekspeditsiyalarda qatnasip bul pa`ndi ha`r ta`repleme u`yrenedi. Olar ushin arnawli kurs ha`m seminarlar sho`lkemlestirilgen.

Joqarida keltirilgen misallardan sol na`rse aniq boldi, bunday isler joqari oqiw orinlari ha`m mektepler birge islesiwinin` na`tiyjesi bolip esaplanadi. Mine usinday a`meliy birge islesiw sebepli g`ana etnografiyaliq materiallardan sabaqlarda ha`m klasstan tis jumislarinda paydalaniw ushin za`ru`r sha`rt-sharayatlar jaratiladi.

2.3. MEKTEP TARIYX SABAQLARIN OQITIW PROTSESSINDE ETNOGRAFIYALIQ MATERIALLARDAN PAYDALANIW HA'M U'LGI SABAQLAR ISLENBESIN PROEKTLESTIRIW.

Uliwma ta`lim mekteplerinde «O`zbekistan tariyxi» kursin oqitiwda etnografiyaliq materiallardan orinli ha`m na`tiyjeli paydalaniw xalqimiz tariyxin oqitiwdin` tiykarin quraydi. Sonin` ushin da 6-9 klasslar tariyx sabaqliqlarinan tan`lang`an temalar proektlestirilip diqqatin`izg`a usiniladi.

Etnografiyaliq materiallardan paydalanilip o`tiletug`in bir saatliq aralas sabaq reje-konspekti:

6-klass Tariyx (a`yyemgi du`n`ya) sabaqlig`inan bir saatliq sabaq islenbesi proekti (1-u`lgi);

Sabaqti sho`lkemlestiriw:

a) oqiwshilar menen sa`lemlesiw ha`m klasstin` sabaqqa tayarlig`in aniqlaw;

b) oqiwshilar diqqatin sabaqqa qaratiw.

**O`tken tema: 2-§.** «En` a`yyemgi adamlardin` rawajlaniwinin` da`slepki basqishlari» temasi ju`zesinen oqiwshilarg`a «Aqilg`a hu`jim» metodinan paydalanilip beriletug`in sorawlar:

Paleolit qanday da`wir?

Paleolittin` son`g`i basqishi qashannan baslang`an?

Sanali adam qashan payda bolgan?

Joqari paleolit da`wiri miynet qurallari, iskusstvo u`lgileri ha`m xojalig`i haqqinda nelerdi bilesiz?

Alg`ashqi ma`kanlar O`zbekistannin` qaysi territoriyalarinan tabilg`an?

Oqiwshilar sorawlarg`a juwap bergende oqitiwshi ta`repinen «Venn diagarmmasinan» paydalaniw arqali paleolittin` u`sh basqishinda bolip o`tken tariyxiy protsessler salistiriw soraladi. Oqitiwshi sorawlarg`a juwap alg`annan son`, o`zi qisqasha temag`a juwmaq jasaydi ha`m oni jan`a tema menen baylanistiradi.

Taza tema: 3-§. «Uriwliq ja`miyeti».

*Sabaqtin` maqseti:* son`g`i paleolit da`wirde ju`z bergen waqiyalar, uriw

ja`ma`a`tlerinin` payda boliwi, jasalma jol menen ot jag`iwdi biliwi, orta tas da`wiri, yag`niy mezolit da`wirinde insaniyat haywanat du`n`yasinan ajiralip, o`z qoli menen ha`r tu`rli qurallar jasawdan basqa alg`ashqi iskusstvo u`lgilerin do`retkenin, oq-jay sapqanlar do`retip, iytti o`zine u`yretkenligin ha`m jan`a tas a`sirine kelip diyxanshiliq ja`ne sharwashiliqtin` payda boliwin tu`sindiriwden ibarat.

***Sabaq o`tiw usili***: oqitiwshi materialdi sa`wbet usilinan ko`rgizbeli materiallardan paydalang`an halda bayan etedi, oqiwshilar o`z betinshe jumis isleydi.

***Ko`rgizbeli qurallar:*** «O`zbekistannin` arxeologiyaliq kartasi», tarqatpali materiallar, foto su`wretler, tema prezintatsiyasi.

Taza temanin` rejesi:

1. Son`g`i paleolit da`wiri.
2. Mezolit da`uiri. Mezolit da`wirindegi ta`biy-geografiyaliq jag`day. Mezolit da`wiri adamlarinin` xojalig`i.
3. Neolit da`wiri. Diyxanshiliq ha`m sharwashiliqtin` payda boliwi.

Oqitiwshi O`zbekistanda a`yyemgi tas da`wirinin` son`g`i basqishi haqqinda toqtap o`tip (1-2 qosimshalardan paydalanip aymaqlarin ko`rsete aladi), sanali adamnin` payda boliwi (3-4 qosimsha), mezolit da`wirine kelip tabiiy-geografiyaliq sharayattin`, klimattin` keskin o`zgerip ketkenligi, mezolit da`wiri adamlarinin` xojalig`i ha`m oq-jaydin` oylap tabiliwin bayan etedi (5-6 qosimshalar). Iyt alg`ashqi ja`ma`a` xojalig`inda birinshi u`y haywani ekenligin, mikrolit miynet qurallari ha`m olardin` makrolitten parqi so`z etiledi (7-8 qosimshalar).

Oqitiwshidan temani imkani barinsha oqiwshilarg`a tu`sinikli, a`piwayi tilde tu`sindiriw talap etiledi. Mezolit (orta tas) da`wirinde aldin esletip o`tilgenindey, adamlar oq-jaydin` oylap tabiwi menen pu`tkil itibardi awg`a qaratadi. Aw olardin` tiykarg`i jasaw deregine aylanadi. Uzaq araliqtan turip o`z oljasin nishang`a aliw imkaniyatina iye bolg`an alg`ashqi an`shilar endi an` haywanlardin` izinen erip jan`adan-jan`a jerlerdi o`zlestirip baradi. An` awlaytug`an orinlar mezolit da`wiri

qa`wimlerinin` o`z ma`kanlarin tez-tez o`zgertip turiwda, an`shiliqqa qolay bolg`an jerlerdi o`zlestiriwge alip keldi (5,7,11-qosimshalar).

Mezolit da`wirinde an`shiliq tek g`ana an` haywanina aytilip qoymastan, balkim bul da`wirde baliq awlaw da ja`ma`a`da ayriqsha a`hmiyetke iye bola basladi. Usilar na`tiyjesinde mezolit ja`ma`a`larinin` ken`irek aymaqlarg`a jayiliwi bolg`an.

Mezolit da`wirinde Orta Aziyanin` derlik barliq rayonlari xaliq jasaw ushin qolayli imkaniyatlarg`a iye edi. «Ulli muzliqlar»dan son` payda bolg`an u`lken-kishi da`r`ya ha`m ko`ller, olar a`tirapindag`i qalin` tog`aylar ha`m putaliqlar, Orta Aziya taw eteklerin qaplag`an maysazarlar, jabayi haywanlarinin` pada-pada bolip ju`riwleri an`shiliq, baliqshiliqtin` rawajlaniwi ushin ju`da` qolay edi. A`sirese, Orta Aziyanin` eki azim da`r`yalari - A`miwda`r`ya ha`m Sirda`r`ya aralig`inda, olardin` orta ha`wizleri boylarindag`i jerlerde mezolit da`wiri ja`ma`a`lari ushin qolayliqlar bar edi. Sonin` ushin bolsa kerek Ferg`ana oazisinin` tawli ha`m taw aldi rayonlarinda, Orayliq Ferg`anadag`i u`lken-kishi ko`ller boylarinda mezolit da`wiri adamlarinin` ju`zlegen ma`kanlari tabildi. Arxeolog W.Islomov ha`m onin` ka`siplesleri bul aymaqta 1970-1980 jillarinda ken` ko`lemde dala-qidiriw islerin alip barip, Sux janinan jergilikli xaliq arasinda Obishir ati menen belgili bolg`an u`ngirlerde mezolit da`wiri ja`ma`a`larinin` ma`kanlari tawilip u`yrenildi. Obishir sayinin` quyashg`a qarag`an ta`repinde bir neshe u`ngirler bolip, Obishir-1 ha`m Obishir-5 dep atalg`an ma`kanlarda mezolit da`wiri ja`ma`a`larinin` izleri tabildi.

Sonday-aq Machay u`n`girin qaziw waqtinda mezolit da`wiri adamlari ko`p jillar dawaminda jasag`anlarin ko`rsetiwshi ma`deniy qatlam ashildi. Ma`deniy qatlamnan haywan su`yeklerinin` qaldiqlari, ha`r tu`rli tas ha`m su`yekten islengen qurallar, ko`l qatlamlari ha`m adam skeletleri tabildi (10-qosimsha). Machaylilardin` an` haywanlari tiykarinan taw arqari ha`m jayranlar bolg`an (11-qosimsha). Machaydan tabilg`an miynet qurallarinin` 80 % an`shiliq turmisi ha`m haywan terisin islew menen baylanisli bolg`an qurallar bolip shiqti. Olar tiykarinan ha`r tu`rli formadag`i tas qirg`ishlar, pishaqlar, su`yek biz, iyneler, terini ashiw ha`m o`nimdi pardozlaw qurallari edi. Machay u`n`girinen tabilg`an materiallardin`

analizi usi esteliktin` mezolit da`wirinin` en` Son`g`i basqishi ha`m neolit (jan`a tas) da`wirine tiyisli ekenligin ko`rsetedi.

Neolit da`wirinde — jan`a tas a`sirinde xojaliqta tu`pkilikli o`zgerisler ju`z berdi, ta`biyattan barliq tayar na`rselerdi ala baslag`an insan endi o`ndiriwshi xojaliqqa diyxanshiliq ha`m sharwashiliqqa o`tti. Orta Aziyada neolit da`wiri eramizg`a shekemgi VI-IV min` jilliqlar menen da`wirlestiriledi. Alg`ashqi ja`ma`a`lar en` aldin`g`i diyqanshiliq ha`m sharwashiliq penen tanis edi. Ha`tte ol da`wirde Qubla Tu`rkmenstanda neolit da`wirinin` Jaytun ma`deniyati payda boldi. Arxeolog alimlardin` ko`rsetiwinshe, jaytunlilar Orta Aziyada diyqanshiliq ha`m sharwashiliq penen shug`illang`an da`slepki ypyw ja`ma`a`lari esaplanadi. Itimal, sharwashiliqtin` erte payda boliwi ushin ken` qolayliqlarg`a iye bolg`an. Surxanda`r`ya wa`layati ha`m usi jaytunlilar ta`sirinde jabayi haywanlardi qolg`a u`yretgen boliwlari mu`mkin.

Mezolit ha`m neolit da`wirinde adam tastan kishkene miynet qurallari – mikrolitler jasawdi, tasti qayta islewdin` burin tanis bolmag`an usillarin siypaq etiw, sirlaw ha`m tesiksheler oyiwdi qollana baslag`an (8-9, 13-qosimshalar).

Orta Aziyanin` qubla wa`layatlarinda xaliq eramizg`a shekemgi VI-V min` jilliqlar baslarinda o`tken bolsa, orayliq ha`m arqa u`lkelerge an`shiliq ha`m baliqshiliqti dawam ettirdi.

Oqitiwshi bul temani toliq bayan etkennen son`, oqiwshilar oni kanday o`zlestirgenin tekseriw maqsetinde to`mendegi sorawlardi beriw mu`mkin:

Temani bekkemlew:

«Qanday» organayzerini toltirin'

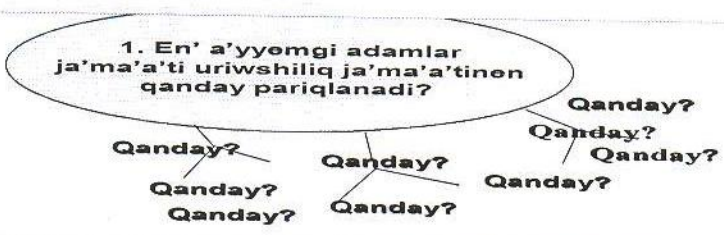

«Qanday» organayzerini ushin sorawlar:

2. Obishir ha`m Orayli'q Ferg`anada mezolit da`wirine tiyisli qanday estelikler bar?
3. Machay u`n`girinen mezolit da`wirine tiyisli qanday jar tasqa si'zi'lg`an su`wretler tabi'lg`an?

4. Neolit dawiri oylap tabiliwlarin sanap berin`.

5. O`ndiriwshi xojaliq an`shiliq ha`m termeshilik nesi menen ajiraladi?

Bul sorawlarg`a «Qanday organeyzeri» yamasa «PSMU» texnologiyasinan paydalanilg`an halda juwap berilse oqiwshilardin` bir de biriwi na`serden shette qalmaydi. Juwap alg`annan son` oqitiwshi oqiwshilardi bahalaydi ha`m u`yge tapsirma beredi.

**U`yge tapsirma: 3-§.** «Uriwliq ja`miyeti» temasinda sizge tanis bolg`an etnografiyaliq materiallardi tariyx da`pterin`izge ko`shirip jazip qoyin`. Oqitiwshi u`y tapsirmasin toliq tu`sindirip bergennen son` u`yin`izde etnografiyaliq bahag`a iye zatlardi da u`yrenip mag`liwmat toplap kelin` dep oqiwshilarg`a qosimsha tapsirma beredi.

**U`yge tapsirma: 3-§.** «Uriwliq ja`miyeti» temasinda sizge tanis bolg`an etnografiyaliq materiallardi tariyx da`pterin`izge ko`shirip jazip qoyin`.

Oqitiwshi u`y tapsirmasin toliq tu`sindirip bergennen son` u`yin`izde etnografiyaliq bahag`a iye mag`liwmat, zatlardi da u`yrenip kelin` dep oqiwshilarg`a qosimsha tapsirma beredi.

8-klassta «O`zbekistan tariyxi» sabaqlig`inan bir saatliq etnografiyaliq mag`liwmatlar tiykarinda o`tiletug`in aralas sabaq reje-konspekti (2-u`lgi).

Sabaqti sho`lkemlestiriw:

a) oqiwshilar menen sa`lemlesiw ha`m klasstin` sabaqqa tayarlig`in tekseriw;

b) oqiwshilar diqqatin sabaqqa qaratiw.

O`tken tema: 37-§. «Qoqand xanlig`indag`i ma`deniy turmis» temasi boyinsha oqiwshilarg`a beriletug`in sorawlar:

1. Ilimiy-a`debiy ortaliq degen ne? Kim oni qa`liplestirgen?
2. «Majmuayi shoiron» degen ne? Oni kim du`zgen?
3. Maxmur do`retiwshiligine ta`n bolg`an tiykarg`i o`zgeshelik ne?
4. Gulxaniy o`zbek a`debiyatinda qaysi janrdin` tiykarin salg`an?

Bul sorawlarg`a oqitiwshi oqiwshilardan juwap (Klaster metodinan paydalansa orinli boladi, sebebi tarmaqlar arqali ko`plegen mag`liwmatlar aliw mu`mkinshiligi

payda boladi) alg`annan son`, o`zi qisqasha temag`a juwmaq jasaydi ha`m oni taza temag`a baylanistiradi.

Taza tema: 38-§. «Shejire, ko`rkem o`ner ha`m arxitektura».

**Sabaqtin` maqseti**. Oqiwshilarg`a XVIII-XIX a`sir-lerde Qoqand xanlig`inda do`retilgen tariyxiy shig`armalar, shejire ha`m ko`rkem o`ner, sonday-aq a`debiyat tarawindig`i ulli tulg`alar, tariyxshi alimlar, arxitekturaliq imaratlar haqqinda mag`liwmat beriwden ibarat.

**Sabaq o`tiw metodi**. Oqitiwshi temani sa'wbet usilinan paydalang`an halda bayan etedi.

**Ko`rgizbeli qurallar**: «Qoqand xanlig`inin` kartasi, XVIII-XIX a`sir baslarinda xaliq bilimlendiriwine tiyisli materiallar, meshit, medreseler sanin ko`rsetiwshi diagrammalar, tarqatpali materiallar, tema prezintatsiyasi.

Oqitiwshi «Aqilg`a hu`jim» metodinan paydalanip to`mendegi sorawlarg`a juwap aladi:

1. XVIII-XIX a`sirde Qoqand xanlig`inin` siyasiy-ma`deniy turmisi qanday boldi?

2. Shejire degenimiz ne? Oni kimler atqarg`an? Qanday shejirilerdi yadtan aytip bere alasiz?

3. Qoqand ilim-pa`n qanday rawajlandi? Onin` rawajlaniwina u`les qosqan tariyx ha`m a`debiyat tarawindag`i alimlardan kimlerdi bilesiz?

4. Qoqand arxitekturasi qalay rawajlandi?

Oqitiwshi «Shejire, ko`rkem o`ner ha`m arxitektura» temasinda aniq faktler tiykarinda qiziqli etip, etnografiyaliq materiallardan paydalaniw arqali so`ylep beriwi kerek.

Taza temanin` rejesi:

1. XVIII-XIX a`sirde Qoqand xanlig`inin` ma`deniy turmisi.
2. Tariyxiy bilimler ha`m a`debiyattin` rawajlaniwi. Shejire.
3. Ko`rke o`nerdin` rawajlaniwi.
4. Arxitektura.

*Taza temanin` konspekti*: XVIII-XIX a`sirde Qoqand xanlig`inda ko`plegen tariyxiy shig`armalar do`retilgen. Usi da`wir tariyxshilarinan Abdulkarim Fazliy Namanganiy A`mir Omarxannin` tapsirmasina muwapiq «Omarnama» da`stanin jazip pitkergen (1822). Ol 5000 baytten (eki qatarli qosiq) ibarat tariyxiy shig`armasin jazg`an. Sonin` menen birge «Majmuayi shoiron» anto-logiyasinda da onin` ja`miyetlik ko`z qaraslari sa`wleleniwin tapqan.

Xan sarayinda qazi a`sker lawaziminda islegen Mirza Qa`lender Mushrif Isfaganiy a`mir Omarxannin` ma`sla`ha`tshisi menen «Shahnamayi Nusratpayom» (Jen`isten xabar beriwshi shahnama) tariyxiy shig`armasin jazg`an.

Omarxan da`wirinin` ko`zge ko`ringen tariyxshisi Muxammed Ha`kimxan To`re Said Masumxan (1802-1870) bolip tabiladi. Ol ana ta`repinen Qoqand xani Narbotabektin` aqlig`i. Muhammed Alixan da`wirinde quwg`ing`a ushirap Rossiyag`a, Shig`is ellerine sayaxat etiwge ma`jbu`r boladi. O`mirinin` aqirinda Shaxrisabzde jasap, sol jerde o`zinin` «Muntaxab ut-tavorix» (saylandi tariyxlar) shig`armasin jazg`an. Bul shig`arma Buxara a`mirligi ha`m Qoqand xanlig`i tariyxi boyinsha a`hmiyetli derek esaplanadi. Onda Orta Aziya xaliqlarinin` ja`miyetlik-siyasiy ha`m ma`deniy turmisi boyinsha bahali mag`liwmatlar bar.

Usi da`wirdin` ja`ne bir jetik tariyxshisi Mola Niyaz Muxammed Qoqandiy (1802-1872) esaplanadi. A`skeriy lawazimlarda islegen ha`m XIX-a`sirdin` 70-jillarinda «Tarixi Shahruxiy» shig`armasin jazadi. Shig`armada alim o`z da`wirinin` siyasiy jag`dayi ha`m xaliqtin` ja`miyetlik turmisinda duris baha bere alg`an. Onda 1872-jilg`a shekemgi, ko`binese o`z ko`zi menen ko`rgen ha`m bolg`an waqiyalardi bahalaydi.

Omarxan da`wirinen 1872-jilg`a shekemgi tariyxiy waqiyalardin` bayaninan ibarat ja`ne bir tariyxiy shig`arma «Tarixi jahonnomayi» bolip, onin` avtori Junayd Mola Muhammed Mola Rozimuhammed uli (XVIII a`sirdin` aqiri XIX a`sirdin` ortalari) bolip tabiladi.

Tashkentli tariyxshi alim Muhammed Salixtin` «Tarixi jadidayi Toshkand» («Tashkenttin` jan`a tariyxi») ha`m Mola Ali qari Qunduziy (1786-1858) «Tavorixi manzuma» shig`armasin jazg`an.

Ag`artiwshi shayra ha`m tariyxshi alim Dilshadi Barno «Tarixi muhojiron» (Qashqinlar tariyxi), «Sabot ul-bashar maa tarixi muhojiron» (Insan qaysaolig`i ha`m qashqinlar tarixi) siyaqli shig`armalar jazip qaldirg`an.

Qoqanda kalligrafliq ko`rkem o`neri ha`m arxitektura da rawajlang`an. Muhammed Latif, Mirza Sharif Dabir, Abulg`azixoja siyaqli kalligraflardin` kitap ko`shiriw boyinsha o`zleri a`melge asirg`an qayirli isleri menen tariyxta atlari qaldi.

Qoqanda arxitektura rawajlanip bardi. Xaliq arasinda Madrasayi Mir ati menen belgili bolg`an Narbotabiy medresesi, Dahmayi Ja`ha`n ansambli, Narbotabiy ha`m Modarixan dahmalari ha`zirge shekem saqlanip keliniwi tariyxin oqiwshilarg`a tu`sindirip beredi.

Oqitiwshi joqaridag`i temani oqiwshilar qay da`rejede o`zlestirip alg`anin biliw maqsetinde to`mendegi soraw ha`m tapsirmalardi beredi:

Temani bekkemlew:

1. Qoqanda kalligrafliq ko`rkem o`neri rawajlang`anba? Olardan kimlerdi bilesi?
2. Dahmayi Ja`ha`n ansambli qay qalada saling`an?
3. «Tarixi jadidayi Toshkand» shig`armasi avtori kim?
4. Mola Ali qari Qunduziy kim bolg`an?
5. Mola Niyaz Muxammed Qoqandiy qaysi tarawda miynet etken? Onin` qanday shig`armalarin bilesiz?

Bul sorawlarg`a oqiwshilar juwap bergennen son`, oqitiwshi ha`r bir oqiwshinin` juwabindag`i kemshiliklerin aytip, bahalap bolg`annan son`, uliwma temag`a juwmaq jasaydi. Ha`r bir oqiwshinin` alg`an bahasin esittiredi.

U`yge tapsirma: 38-§ «Shejire, ko`rkem o`ner ha`m arxitektura» temasi boyinsha etnografiyaliq mag`liwmatlardi tawip, tariyx da`pterine jazip keliw.

Sonin` menen bir saatliq etnografiyaliq materiallar tiykarinda o`tiletug`in aralas sabaq u`lgisi tawsiladi. Demek 8-klass «O`zbekistan tariyxi»nda ushirasatug`in ma`deniyatqa tiyisli temalardi sonday ta`rtipte o`tiw usinis etiledi.

O`zbekistan tariyxi pa`ninen 9- klass ushin bir saatliq aralas sabaq rejesi ha`m konspekt proekti (3-u`lgi):

Sabaqti sho`lkemlestiriw:

a) oqiwshilar menen sa`lemlesiw ha`m klasstin` sabaqqa tayarlig`in gu`zetiw;

b) oqiwshilar diqqatin sabaqqa qaratiw maqsetinde «Turkstanda ilim-pa`n progressi» atamasindag`i elektron oqiwliq qoyilip beriledi.

Taza tema: 39-§«Turkistanda ilim-pa`n progressi».

**Sabaqtin` maqseti:** Turkistanda ja`miyetlik turmis, u`rip-a`det ha`m ma`deniyat tiykarlari, xaliq do`retiwshiligi, ma`deniyat ha`m bilimlendiriw iskerleri turmisi menen tanistiriwdan ibarat.

Sabaqtin` ta`rbiyaliq waziypasi: bul tema arqali oqiwshilardi estetikaliq ruhta ta`rbiyalawdan ha`m etnografiyaliq mag`liwmatlar ha`m ma`deniyattin` jan`a sistemasi arqali olardi miyrasimizdi qa`dirlewshi ma`deniyatli adamlar etip ta`rbiyalawdan ibarat.

**Sabaq o`tiw usili:** oqitiwshi bul temani u`lke materiallari tiykarinda ko`rgizbeli (vizuallastirilg`an) usilinda o`tse maqsetke muwapiq boladi.

Taza sabaqtin` ko`rgizbeliligi:

Bunda tiykarinan IX klass «O`zbekistan tariyxi» sabaqlig`i, xaliq bilimlendiriwi ha`m ma`deniyatina tiyisli ko`rgizbeli qurallar ha`mde diagrammalardan paydalaniw usinis etiledi.

Taza temanin` rejesi:

1. Xaliq tvorchestvosi, ma`deniyati ha`m bilimlendiriw iskerleri.

2. Sovet ha`kimiyatinin` ma`deniyat, bilimlendiriw tarawindag`i siyasati.

3. Jan`a bilimlendiriw, jan`a ma`deniyat.

Oqitiwshi joqarida keltirilgen temalar tiykarinda, ko`rgizbeli qurallar menen sa`wbet usilinda ha`p bir kishi temani o`tip bolg`annan son`, qisqasha juwmaq jasap, kelesi temag`a o`tedi. Solay etip, ha`r bir kishi temanin` mazmuni, a`hmiyetin aship beredi.

Tema bayani: O`zbekistan aymag`indag`i jasag`an xaliqlardin` u`rip-a`deti, aqil-oyi o`tken a`wladlar jaratqan bay ruwxiy da`stu`rler, Shig`istin`

insanpa`rwarliq qag`iydalari, islamnin` xuqiqiy ha`m didaktikaliq ta`liymatlari ta`sirinde qa`liplesip kelgen. Bul xaliqtin` ma`deniyati Tu`rkistannin` o`zinde g`ana emes, al onnan tisqari da ataqli bolg`an insanlar ta`limati ta`siri astinda da qurildi. Ja`miyettin` ruwxiy ha`m ma`deniy ko`rinisi xaliqtin` bay da`stu`riy ha`m materialliq qa`driyatlari tiykarinda, ata babalarimizdin` neshe buwinlari do`retken jerde pada boldi.

Samarqand. Buxara, Xiywa, Tashkent, Qoqan ha`m basqa da qalalar shig`is usilinda qurilg`anlig`i. Medreseler, meshitler, ka`rwan-saraylar, qa`sirler, minara gu`mbezleri, sawda orinlari, ayrim qalalarda bolsa suw menen ta`miynlewshi ha`m suwdi shig`ariwshi du`zilmeler u`lken ma`deniy bayliqlardi quraydi.

Buxara ha`m basqa qalalardag`i monumental, hu`kimet binalari, qa`sirler g`ana emes, al ko`plegen jeke u`yler sha`ha`r qurilis ko`rkem o`nerinin` joqari u`lgileri bolip kelgen.

Ko`plegen medreselerde a`yyemgi kitaplar, qoljazbalardi o`zinde saqlap kiyatirg`an bay kitapxanalar bolatug`in edi.

Waqiplar, diyxanlar, sawdagerler, ka`rwansaraylardi, hammom, bazarlardi ijarag`a alg`an adamlar xizmet ko`rsetetug`in jay bolip g`ana qalmay, al ko`plegen medrese talabalari, do`retiwshilerdi, ruhaniylardi materialliq jaqtan ta`miynlep turatug`in derek te edi. Bir g`ana Buxara medreseleri waqiplarinin` 1917 jildag`i da`ramati 4 mln. 742 min` tengeni quradi. Da`stu`riy mektepler menen bir qatarda jan`a usul mektepleri, rus-tuzem mektepleri, gimnaziyalar ha`m basqalar da bar edi.

O`zbekistan ko`p a`sirlik da`stu`rlerge iye bolg`an o`zine ta`n ha`m ju`da` bay xaliq ko`rkem-o`nerinin` watani bolip tabiladi. O`zine ta`n ha`r tu`rli sazli a`spablari, solardan belgili karnay-surnay ha`m nag`ara, sonday-aq Shig`is muzika ko`rkem-o`nerinin` shig`armasi «Shashmaqam» usi jerde jaratilg`an.

O`zbekistan xalqi ruwxiy ha`m materialliq ma`deniyatti asirap abaylap, oni saqlap qaliw ha`m ko`beytip bariw jolinda g`amxorliq etip keldi. Xaliq ishinde ko`rkem o`nerdi qa`dirleytug`in ha`m jaqsi biletug`inler emes, al onin` ha`r tu`rli formalarin bayitip barg`an shin talant iyeleri de ju`da` ko`p edi. O`z isinin` bilimdani bolg`an ustalar jokari ko`rkemlilik penen islengen hayallardin` zergerlik

buyimlari, kiyim kenshekleri, ko`rkem bezeniw zatlari, mis buyimlar, gilemlar, na`pis, shirayli gezleme ha`m basqa ko`plegen buyimlardi do`retti.

Muzika, qosiq ko`rkem o`neri, xaliq oyinlari barliq jerde rawajlang`an ha`m barliq jastag`i adamlardin` kewilinen joy alg`an edi. Buxarani jaqsi u`yrengen alim L.I.Rempel` bunday dep jazg`an edi: «Eski buxaralilardin` pu`tkil aqil oyin, olarg`a ta`n bolg`an qizig`iwshilig`i muzika menen miniatyuradan tis ko`z aldimizga keltiriwimiz qiyin bolatugin edi».

O`zbekistannin` ma`deniy turimisnida milliy ziyalilar - a`debiyatshilar, jurnalistler, oqitiwshilardin` roli ju`da` u`lken boldi. Belgili a`debiyatshi ha`m publitsistler A.Fitrat, A.Sholpan, A.Qadiriy, A.Avlaniy, S.Ayniy, H.H. Niyaziy, G.Yunus, Xurshid, jas talant iyeleri Batu, Ziya Said, Naim Said, talantli artist ha`m rejissyor M. Uyg`ur ha`m basqa ko`plegen adamlar ziyalilardin` ataqli ko`rinisleri boldi.

Milliy ziyalilardin` alding`i qatar iyeleri ma`deniyat ha`m bilimlendiriw rawajlaniwina u`lken u`les qosti. Tashkentte Munavvar Qari, Qoqanda Ashurali Zakiriy mine usindaylardan boldi. Mine usi jillari Tu`rkistanda mektepler, internatlar, o`ner-texnika oqiw orinlari, kitapxanalar tarmag`i ken`eyip bardi.

20-jillardin` ortalarina kelip, Tu`rkistanda 14 teatr, 19 kinoteatr, 162 kitapxana, onlag`an ma`deniy-ag`artiwshiliq sho`lkemleri islep turdi. Tiykarinan milliy ziyalilardin` ha`reketleri menen tu`piklikli xaliqlar tillerinde gazeta, jurnallar, mektep sabaqliqlari baspadan shig`arildi, oqitiwshi kadrlar, ma`deniy-ag`artiw sho`lkemlerinin` xizmetkerleri tayarlandi.

Tema boyinsha jeterli mag`liwmatlar berilip bolg`annan son` oqitiwshi oqiwshilarg`a to`mendegi soraw-tapsirmalardi beriwi kerek.

Temani bekkemlew:

1. 1920-jillari ma`deniyat ha`m bilimlendiriw tarawinda qanday isler a`melge asirildi?

2. Ma`deniyat ha`m bilimlendiriwdi rawajlandiriwda milliy ziyalilar qanday roldi oynadi?

3. Belgili arxitektura estelikleri bar qalalar haqqinda nelerdi bilesiz?

4. Xaliq ko`rkem o`neri tuwrali so`zlep berin`.

Sorawlarg`a oqiwshilardan toliq juwap alg`an son`, oqitiwshi olardi analizlewi ha`m qa`te kemshilikleri nelerden ibarat ekenligin ko`rsetip o`tiwi kerek.

Keyin oqitiwshi u`y tapsirmasin beriwge kirisedi.

**U`yge tapsirma**: «Turkstanda ilim-pa`n progressi» temasi. Tema boyinsha to`mendegi sorawlarg`a juwap tawip keliwi lazim:

1. Ja`miyetlik da`stu`rler etnografiyanin` qaysi kategoriyasina kiredi?
2. Ma`deniyat degende siz neni tu`sinesiz?
3. Samarqand, Buxara, Xiywa siyaqli sha`ha`rlerdegi arxitektura estelikleri etnografiya u`yrenetug`in qaysi ma`deniyatqa kiredi?
4. Xaliq do`retiwshiligi, ilim, pa`n ha`m ma`deniyat iskerlerinin` turmisi ha`m do`retiwshiligi haqqinda so`ylep berin`.

Oqitiwshinin` en` juwapkershilikli waziypasi oqiwshi ta`repinen orinlanip kelingen u`y waziypasin tekserip shig`ip, og`an tiyisli bahasin qoyiwdan ibarat. Usinda g`ana oqiwshilar oqitiwshi ta`repinen berilgen u`y tapsirmalarin qizig`iw ha`m o`z qa`lewi menen orinlap keledi. Bunday oqiwshilar o`tmish miyrasimizdi u`yreniwde qanday etnografiyaliq materiallardan paydalaniw kerekligin bilip aladi, sol protsesste o`zlerinin` de tariyxti oqiwda isenimi artip baradi.

Joqarida uliwma ta`lim makteplerinin` 6-9-klasslarinda O`zbekistan tariyxin oqitiwda etnografiyaliq materiallardan paydalaniwdi proektlestiriw tuwrali pikir ju`rgizildi. Belgili sabaqliq ha`m qollanbalarda berilgen ma`deniyatqa tiyisli temalar tan`lap alinip, olardan etnografiya pa`nine ha`m onin` rawajlaniwina u`les qosip atirg`an u`lke materiallarinan u`nemli ha`m orinli paydalaniw, bir saatliq aralas sabaq protsessin qanday o`tiw usillarin ko`rsetiwshi proekt u`lgileri berildi. Bul klasslardag`i ma`deniyatqa tiyisli temalardin` tek bazilari g`ana ko`rsetiliwi muwapiq boldi. Basqa temalardi di sol usil menen o`tiw ha`m olardi u`lke materialina baylanistirip bariw tariyx oqitiwshilarinin` o`zlerine qaldirildi.

III-BAP: MEKTEP TARIYX PA`NLERINEN KLASSTAN TIS JUMISLARINDA ETNOGRAFIYALIQ MATERIALLARDAN PAYDALANIW METODIKASI:

Joqarida aytip o`tkenimizdey, sabaq mektepte oqiw islerin sho`lkemlestiriwdin` tiykarg`i formasi bolip esaplanadi. Sabaq penen birge ta`lim-ta`rbiya tarawinda klasstan ha`m mektepten tis jumislari da u`lken a`hmiyetke iye. Alding`i pedagoglardin` pikirinshe, sabaqtan tis jumislarinan ku`tilgen maqset te sabaq maqsetleri siyaqli, lekin og`an basqasha jol ha`m qurallar menen erisiledi.

Sabaq temasi mektep da`stu`ri tiykarinda belgili mug`dardag`i materiallardi o`zlestiriwge qaratilg`an bolsa, klasstan tis jumislarinde bolsa bunday sheklewler bolmaydi. Olarda klasstin` barliq oqiwshilari qatnaspaydi, al tariyxti teren` u`yreniwge qizig`iwshilig`i bolg`an oqiwshilar g`ana qatnasadi.

Klasstan tis jumislarinin` ta`lim-ta`rbiya liq a`hmiyetin ta`minleytug`in eki qurali bar. Olardan birinshisi bul islerdin` iqtiyarli tu`rde sho`lkemlestiriliwi bolsa, ekinshisi oqiwshilardin` ayriqsha qizig`iwshiliqlarin esapqa aliw bolip tabiladi.

Bul isler oqiwshilar ortasinda o`z ara hu`rmet sezimlerin bekkemleydi, oqitiwshinin` oqiwshilardi jaqsiraq bilip aliwg`a, olar menen bekkem baylanis ornatiwg`a imka`n beredi, oqiwshilarda erkin pikirlew ko`nlikpelerin ja`ne de bekkemleydi, ja`ne bunda oqiwshilar o`zlerin erkinrek tutadi. Lekin bul jaslarg`a oqitiwshi basshiliq teip, oni duris jolg`a salip bariwi sha`rt.

Klasstan tis jumislar oqiwshilarda tariyxiy dekerler menen islesiw ha`m izertlew isleri alip bariwdin` baslang`ish ko`nlikpalerin qa`liplestiredi. Klasstan tis jumislardi etnografiyaliq materiallardan paydalaniwdin` ken` imka`niyatlari bar bolip, oni sho`lkemlestiriwdin` ha`r tu`rli formalari bar.

Bular: tariyx-etnografiya do`geregi sho`lkemlestiriw ha`m oqiwshilardin` dala ekspeditsiyalarinda qatnasiwi, mektepte tariyx-etnografiya mu`yeshi yaki muzeyin payda etiw ha`m ekskursiyalar sho`lkemlestiriw bolip esaplanadi.

Biz to`mende jumis formalarina pikir bidiriwge ha`reket etemiz.

3.1. MEKTEP «U'LKETANIW», «TARIYXIY-ETNOGRAFIYA» DO`GEREKLERIN DU`ZIWDI PROEKTLESTIRIW.

Mektep tariyx sabaqlarinan klasstan tis jumislaridi sho`lkemlestiriwde «U`lketaniw» yamasa «Tariyx-etnografiya» do`gereklerinin` du`ziliwi iqsham formasi bolip, oqiwshilardin` etnografiyaliq ekspeditsiyada qatnasiwi ushin tayarliq ko`riw, mektepte etnografiya mu`yeshi yaki muzeyin payda etiwdin` tiykarg`i oshag`i bolip esaplanadi.

Alding`i tariyx oqitiwshilarinin` ta`jiriybesi soni ko`rsetedi, do`gerek sho`lkemlestiriwden aldin oqitiwshi sabaq ha`mde klasstan tis jumislari dawaminda oqiwshilarda do`gerekke qizig`iwshiliq oyatiwi kerek. U`lketaniw muzeyindegi etnografiyaliq materiallar da olarda etnografiya ha`m oni u`yreniwge qizig`iw oyatadi. Do`gerek tiykarin, onin` «yadro»sin tariyxqa ha`wes etetug`in, pa`n tiykarlarin teren`irek u`yreniwge umtiliwshi oqiwshilar quraydi.

Ha`r bir oqitiwshi tariyx-etnografiya do`geregi sho`lkemlestiriwden aldin sabaqta temalardi u`yreniw waqtinda, muzey ha`m u`lke boylap sho`lkemlestirilgen ekskursiyalar dawaminda oqiwshilarda etnografiyag`a qizig`iu oyata biliwi lazim. Gezektegi waziypa do`gerek qatnasiwshilari qizig`iwshilarin ha`r ta`repleme xoshametlewden ibarat. Do`geker isi bir qa`lipte alip barilmastan, kerisinshe onin` is usillari ha`r tu`rli boliwi kerek. Do`gerektin` jumislari ko`binese onin` da`slepki shinig`iwi qanday o`tiwine baylanisli. Sol sebepli birinshi shinig`iwda sho`lkemlestiriw ma`seleleri sheshiliwi menen birge do`gerek ag`zalarina etnografiya pa`ni haqqinda tu`sinikli etip aytip beriledi. Do`geker belgili bir reje tiykarinda jumis alip bariwi kerek. Rejede do`gerektin` maqseti jumis metodi o`z sa`wleleniwin tabiwi kerek. Do`gerektin` to`mendegishe is rejelerin du`ziw usinis etiledi[27].

---

[27] Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O`zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996.

Do`gerektin` maqseti: oqiwshilardi etnografiya tiykarlari menen tanistiriw ha`m olardi ekspeditsiyada islew ushin tayarlaw ha`mde u`lkege, Watang`a muxabbat ruwhinda ta`rbiyalawdan ibarat.

Do`gerekti sho`lkemlestiriwde to`mendegi maqset ha`m waziypalar ko`zde tutiladi:

- Oqiwshilardin` teoriyaliq bilimlerin a`melde qollang`an halda erkin do`retiwshilik miynet etiw ko`nlikpelerin qa`liplestiriw;
- Ata-babalar miyrasi- keleshegimiz tiykari atamasinda (mektep, rayon, qala, respublikaliq basqishlarda) ko`rik tan`law sho`lkemlestiriw;
- Mektepte etnografiya muzeyi yaki tariyx muzeyinde etnografiya bo`limin sho`lkemlestiriw menen qosimsha materiallardin` a`hmiyetinin` za`ru`rliligin tu`sindiriw ha`m usi tiykarda tariyxqa baylanisli mag`liwmatlardi toplawg`a, ko`rgizbeli qurallar tayarlawg`a u`yretiw;
- Mu`lkti ko`z qarashig`inday asiraw, ja`ma`a`t jumislarina joqari juwapkershilikti seziw, siyasiy ma`deniyatin qa`liplestiriw, ja`ma`a`tshiliq islerinde belsene qatnasiwg`a ko`meklesiw;
- Oqiwshilar sanasina watansu`ygishlik ha`m insanpa`rwarliq tu`siniklerinin` a`hmiyetin teren`irek sin`diriw, olardi xaliq isine sadiqliq ruwxinda ta`rbiyalaw.

***Do`gerektin` du`ziliwi.*** Do`gerek jumisinda tariyxti su`yiwshi, etnografiya menen qizig`atug`in, izertlewshi ha`m izleniwshi oqiwshilardi tartiwi kerek. Shinig`iwlardi ha`ptede bir ma`rtebe, o`tkeriw maqsetke muwapiq.

Do`gerektin` tiykarg`i jumisindag`i a`hmiyetli sha`rtler to`mendegilerden ibarat [28]***:***

- Etnografiya do`geregi oqiwshilardin` iqtiyariy sho`lkemi esaplanadi;

---

[28] Fuzailova G.S, Rahmatullaeva O.R Tariyx fanini kasbiy sohalarga yo'naltirib o'qitish metodikasi. (O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma). – T., TDPU, 2012. - 140 b.

➢ jumis protsessinde toliq ashkaraliq boliwi, yag`niy do`gerek ag`zalari bir-birinin`, basqa mektep oqiwshilari yaki u`lketaniwshilarinin` izleniwlerinen xabardar boliwi;

➢ do`gerek ag`zalarinin` ha`r bir tapsirilg`an jumisti juwapkershilik penen orinlawi;

➢ do`gerektin` is rejesi oqiwshilar menen birgelikte ma`sla`ha`tlesip, mekteptin` u`lketaniwshiliq islerine tuwridan-tuwri qatnasi bolg`an oqitiwshilar - biologiya, geografiya oqitiwshilari ha`m turistlik orayi xizmetkerleri menen pikir almasiwlari, barliq pikir almasiwlar esapqa alinip tastiyiqlansa maqsetke muwapiq boladi.

Etnografiya do`geregi jumisinin` mazmuni oqiwshilardin` bilim da`rejeleri ha`m ta`jiriybelerine qarap ha`r tu`rli boladi. Ma`selen, 5-6 klass oqiwshilari ushin etnografiya do`gereginin` tiykarg`i waziypasi oqiwshilardi etnografiyaliq materiallar u`stinde erkin islewge u`yretiw esaplanadi. 7, 8, 9 - klasslarda bolsa do`gerek jumisinin` mazmuni ken`eyip baradi.

Shinig`iwlar to`mendegi reje tiykarinda o`tkeriledi[29]:

- ✓ Etnografiya - tariyx pa`ninin` bir bo`limi ekenligi;
- ✓ Etnografiya pa`ninin` rawajlaniwi;
- ✓ O`zbek, qaraqalpaq xalqi etnografiyasi;
- ✓ Etnografiyaliq ekspeditsiyalar degen ne;
- ✓ Etnografiyaliq dala ekspeditsiya hu`jjetlerin ra`smiylestiriw;
- ✓ Oqiwshilar jasap atirg`an wa`layat etnografiyasi;

Do`gerektin` tiykarg`i ag`zalarina waziypalar to`mendegishe bo`listiriliwi mu`mkin:

Do`gerek ken`esinin` ha`r bir ag`zasi basliq, ekinshisi basliq ja`rdemshisi waziypasina saylanadi. Basliq do`gerek basshisinin` en` jaqin ja`rdemshisi bolip

---

[29] Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O'zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996.

esaplanadi. Ol qandayda bir sebeplerge baylanisli do`gerek islerinde qatnasa almasa, bunday jag`dayda onin` orinbisari bul islerdi a`melge asiradi.

Saylang`an xatkerdin` waziypasi barliq hu`jjetlerdi o`z waqtinda ra`smiylestirip turiw boladi. Ken`es ag`zalarinan biri redaktor waziypasina saylanip, do`gerektin` jazba jumislarina basshiliq etedi. Eki ag`zasi bolsa do`gerek gazetasin shig`aradi. Do`gerek ag`zalarinin` ha`r biri ma`lim bir tapsirmalar aladi ha`m waqtinda esabat berip turadi.

Do`gerektin` is usillari. Oqitiwshinin` sa`wbeti. Sa`wbetlesiw dawaminda kerek bolg`an payitta fotosu`wretler, su`wretler ko`rsetiledi. Etnografiyag`a tiyisli kitaplardan u`zindiler oqiladi.

Do`gerektin` is usili tiykarg`i bag`darlar boyinsha aniqlanadi. Izleniwshilik, izertlewshilik onin` a`hmiyetin payda etedi. Do`gerek ag`zalarinin` o`zbetinshe isleri wa`layat etnografiyasi boyinsha lektsiyalar temasina muwapiq a`debiyatlar ha`m derekler menen tanisiw. Muzeylerge barip etnografiya eksponatlarin u`yreniw ha`m «Jas etnograf» diywalli gazetasi ushin maqalalar jaziw[30].

*Do`gerektin` ja`miyetlik-paydali miyneti.* Mektep oqiwshilari aldinda lektsiya ha`m sa`wbetlesiwler menen shig`iw. «Jas etnograf» diywalli gazetasin shig`ariw. Mektepte etnografiya mu`yeshin sho`lkemlestiriw.

Do`gerektegi shinig`iwlar oqiwshilardi etnografiyaliq ekspeditsiya isinde qatnasiwg`a tayarlaydi. Izertlew o`tkeriwdin` uliwma usillari menen tanisip shig`ilg`annan son` u`lkede etnografiyaliq tekseriwler alip barip atirg`an ekspeditsiya quraminda qatnasadi. Oqiwshilardin` do`gerek jumisina tartiliwi olardin` pa`n tiykarlarin o`zlestiriwde, u`lke tariyxin teren`irek u`yreniwlerinde u`lken ja`rdem boradi. Sonday-aq do`gerek oqiwshilardi waqittan duris ha`m o`nimli paydalaniwg`a u`yretedi, olarda bir maqsetke qarap umtiliwg`a ta`rbiyalawda ja`rdem beredi.

Oqiwshilardin` oqitiwshi basshilig`inda erkin etnografiyaliq isler alip bariwi o`zinin` ta`lim-ta`rbiyaliq a`hmiyeti jag`inan ju`da` orinli. Bul isti ha`r bir oqiwshi orinlay almaydi, a`lbette, rejeli puxta tayarliqtan son` aktiv ekspeditsiya isleri alip

[30] Nabiev A. Tarixiy o'lkashunoslik. – T., 1996

bariwi mu`mkin. Ilimiy ekspeditsiyalarda qatnasiw usinday tayarliq basqishi bolip xizmet etedi.

Oqitiwshi oqiwshilardi ekspeditsiyalarg`a tayarlaw protsessinde olarg`a qanday mag`liwmatlardi jiynaw lazimlig`in aniqlap beriwi sha`rt. Sebebi, qizlarg`a «U`ydin` ishki bezekleri», «Aziq-awqat o`nimleri», ul balalarg`a bolsa «Turaq jay ha`m xojaliq imaratlari», «Diyqanshiliq, sharwashiliq ha`m o`nermentshilik da`stu`rleri», «Miynet ha`m aw qurallari» siyaqli temalardi usinis etiwi mu`mkin.

Oqiwshilardin` ku`ndelik da`pterleri boliwi lazim. Da`pterdin` birinshi betinde u`yrenilip atirg`an tema, oqiwshilardin` familiyasi ha`m ati, klassi ha`m ekspeditsiya o`tkerilip atirg`an waqit aniq ko`rsetiledi.

Jas etnograf da`pter betlerin sanlar menen belgilep shig`adi ha`m aqirinda uliwma sanin ja`mlep jazadi. Bettin` ekinshi ta`repi bolsa ashiq qaldiriliwi kerek. Sebebi bos betlerge jan`a ha`m qosimsha mag`liwmatlar jaziladi. Mag`liwmatlardi da`pterge shirayli, aniq ha`m tu`sinikli etip jaziw kerek. Da`pter betlerinen jirtip aliwg`a bolmaydi.

Ekspeditsiya ag`zasi to`mendegi mag`liwmatlardi jiynaw kerek[31]*:*

1. Qaysi millet wa`kilisiz?

2. Qaysi uriwdansiz ha`m uriwin`iz haqqinda nelerdi bilesiz?

3. Siz jasaytug`in awilda (qala, rayonda) neshe millet (uriw, qa`uim) wa`killeri jasaydi?

4. Eger basqa millet (uriw, qa`wim) wa`killeri jasaytug`in bolsa olar menen neke, ag`ayin-tuwisqanshiliq qatnasiqlari qanday?

5. Awilin`izda ag`ayin-tuwisqanshiliq qatnasiqlari qanday jolg`a qoyilg`an?

6. Siz o`zin`izdin` shejiren`iz tuwrali qanday mag`liwmatlar bilesiz?

7. Sizin` ata-babalarin`izdin` bul aymaqqa qalay qon`islasqanlig`i haqqinda qanday mag`liwmatlar bilesiz?

---

[31] Fuzailova G.S, Rahmatullaeva O.R Tariyx fanini kasbiy sohalarga yo'naltirib o'qitish metodikasi. (O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma). – T., TDPU, 2012. - 140 b.

8. Bul jerde xojaliqtin` qanday tu`rleri rawajlang`an?

9. Sizin` ata-babalarin`iz qanday tirishilik tu`rleri menen shug`illang`an?

10. Sizin` awilin`izda kelin toyi, su`nnet ettiriw, besik toyi ha`m basqada u`rp-a`detler menen baylanisli ma`resimler, jiyinlar qanday ta`rtipte yamasa da`stu`rde o`tkeriledi?

Ekspeditsiya tamamlang`annan son` dala mag`liwmatlari mektep muzeyine tapsiriladi ha`m oqiw-ta`rbiyaliq islerde olardan ken` paydalaniladi. Oqiwshilarg`a ekspeditsiya juwmaqlari boyinsha esabat, referat, dokladlar jaziw tapsiriladi. Keshe, konferentsiya, ko`rkem oqiwlar, viktorina, basqatirmalar o`tkeriw usinis etiledi. Ekspeditsiya na`tiyjeleri boyinsha al`bom, fotomontaj tayarlaw, diafil`m ko`rsetiw mu`mkin.

Etnografiyaliq mag`liwmatlar ha`m materiallar toplang`annan son`, «ko`rgizbe sho`lkemlestirilip, u`lgili dala da`pterleri, ku`ndelik ha`m basqa jaziwlar ko`rsetiledi. Ekspeditsiya qatnasiwshilarinan en` aktivleri siyliqlansa, etnografiyaliq ekspeditsiyalardin` oqiw-ta`rbiyaliq maqseti ja`ne de na`tiyjeli boladi.

Mektepte tariyx-etnografiya muzeyin sho`lkemlestiriw: Ata-babalarimizdin` tariyxiy o`tmishin tek kitaplar arqali g`ana ha`zirgi ha`m kelesi a`wladlarg`a jetkeriw ha`m sa`wlelendiriw qiyin. Bul mashqalalni sheshiwdin` mektep sharayatindag`i jalg`iz joli tariyx muzeyin sho`lkemlestiriwden ibarat.

Mektep tariyx-etnografiya muzeyinin` ilimiy jaqtan sistemalastirilg`an tariyxiy esteliklerinen ibarat bolip, tariyx pa`nin ha`m u`lke etnografiyasin u`yreniwde a`hmiyetli orin iyeleydi. Muzeyde toplang`an materiallar belgili bir ta`rtip, izbe izlikte bir pu`tindi qa`liplestiretug`in, u`lkenin` tariyxin o`zinde ja`mlestirgen ha`m bilimlendiriw a`hmiyetine qaray qoyiladi.

Mektep muzeyinin` tiykarg`i o`zgeshelikleri jag`inan ma`mleket muzeyinen pariq qilmaydi. Sebebi, mektep muzeyi eksponatlarinin` u`lken bo`limin esteliklerdin` negizgi nusqasi quraydi. Tiykarg`i esteliklersiz muzey de bolmaydi.

Mektep muzeyinin` ayriqsha pariq qilatug`in ta`repi sonda, mektepte ol oqiw ta`rbiya protsessinde ja`rdem beredi, onin` eksponatlari sabaq o`tiwde ko`rgizbeli qural waziypasin atqaradi.

Mektep muzeyinin` ja`ne bir o`zine ta`n o`zgesheligi sonda, bul jerde barliq na`rse oqiwshilar ushin ha`m olar o`z qollari menen jaratilg`an. Muzeydin` tiykarg`i fondi bolg`an etnografiyaliq materiallardi oqiwshilardin` o`zleri tawip keledi. Ja`rdemshi fond materiallari, maket ha`m basqalar oqiwshilar ta`repinen qolda jasaladi.

Mektep muzeyi ha`r tu`rli oqiw-ta`rbiya jumislarin a`melge asiriwdin` o`zine ta`n oshag`i sonday-aq, oqiwshilardi u`lke tariyxin u`yreniwge bag`darlaytug`in bilim ma`skani bolip esaplanadi.

Mektepte tariyx-etnografiya muzeyinin` sho`lkemlestiriliwi oqiwshilardin` klasstan tis xizmetlerin ja`miyetlik-paydali miynet penen baylanistiriwdin` bir ko`rinis bolip tabiladi.

Ha`zirgi ku`nde respublikamizdin` ko`plegen mekteplerinde muzeyler sho`lkemlestirilgen. Bul muzeylerdin` tiykarg`i bo`limi u`lketaniw muzeyi atin alg`an bolsa da, olardin` ko`pshiliginde u`lkenin` adamzat ja`miyeti rawajlaniwinin` ha`r tu`rli da`wirlerindegi tariyxi haqqinda gu`rrin` etiwshi etnografiyaliq materiallar da birtalay. No`kis qalaliq 38-sanli, No`kis rayonindag`i 6-sanli, Qon`irat rayonindag`i 34-sanli ha`m 36-sanli, Shomanay rayonindag`i 9-sanli uliwma ta`lim mekteplerinde muzeylar isi bir qansha jaqsi jolg`a qoyilg`an.

Mektepke keltirilgen etnografiyaliq zatlar arnawli da`pterge dizimge alina basladi.

Bul da`pterde keltirilgen zatlar haqqinda to`mendegi mag`liwmatlar keltirildi[32] :

- ✓ *Zatlardin` nomeri;*
- ✓ *Keltirilgen waqti;*
- ✓ *Zattin` ati;*
- ✓ *Kim ta`repinen alip kelingenligi.*

Muzey ushin o`z aldina klass xanasi ajratildi. Muzey bir neshe bo`limnen ibarat, olarda u`lkenin` a`yyemgi tariyxina tiyisli materiallar, sonday-aq su`wret, maket,

[32] Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O'zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996.

fotosu`wretler ko`rsetilgen boladi. Mektep muzeylerinin` ja`ne de bir a`hmiyeti sonnan ibarat, qon`si mekteplardin` oqiwshilari, rayon miyetkeshleri, miymanlar ekskursiyag`a kelip, oazistin` o`tmishi ha`m ha`zirgi ku`ni menen tanisip ketetug`in ma`skang`a aylanwi kerek. Mektep oqiwshilari ha`m oqitiwshilari baslag`an isten pu`tkil rayon xalqi quwanishqa bo`lendi. Mektep muzeyleri klasstan tis jumislarinin` formasi sipatinda muzey sho`lkemlestiriw menen baylanisli islerdi orinlawdin` o`zi de oqiwshilardin` ta`lim-ta`rbiyasinda a`xmiyetli orin tutadi.

U`lketaniw isleri ken` a`melge asirilip atirg`an ha`m zatlay materiallar ba`rqulla toplanip barilatug`in mekteplerde g`ana muzey sho`lkemlestiriw mu`mkin.

Mektepte muzey sho`lkemlestiriw, u`lkeni etnografiyaliq jaqtan u`yreniw protsessinde tariyxiy-ma`deniy esteliklerdi qorg`aw ja`miyetinin` orinlardag`i jergilikli sho`lkemleri menen o`z ara baylanista boliw jaqsi na`tiyje beredi. Oqiwshilar bul ja`miyetten u`lkedegi estelikler haqqinda a`hmiyetli mag`liwmatlardi bilip aladi. Mektepte u`lketaniw materiallarin toplaw ha`m muzey sho`lkemlestiriwden tiykarg`i maqset usi materiallardan sabaqta ha`m klasstan tis jumislarinda paydalaniw bolip esaplanadi.

Oqiwshilar qatnasinda sho`lkemlestirilgen muzeyde sabaq yaki ekskursiya o`tkeriw, eksponatlardan o`z betinshe jumislardi orinlawda paydalaniw ushin barliq sha`rt sharayatlar bar. Sol o`zgesheligi menen mektep muzeyi ma`mleketlik u`lketaniw muzeylarinen ayirilip turadi. Mektep muzeyi materiallarinan oqiw maqsetinde qa`legen waqitta paydalaniw mu`mkin, ma`mleketlik muzeyinde bolsa bunday imkaniyat joq. Sebebi ma`mleketlik u`lketaniw muzeyleri tiykarinan qalalarda jaylasqan bolip, awil mektep oqiwshilari menen olarg`a ekskursiya sho`lkemlestiriwdin` imkaniyatlari bir qansha sheklengen.

Ma`mleketlik muzeyleri bolmag`an jerlerde mektep muzeyi xaliqqa xizmet qiladi, sonin` ushin awil mekteplerinde muzeyler, a`sirese, tariyxiy-etnografiyaliq muzeyler sho`lkemlestiriw ju`da` za`ru`r.

3.2. MEKTEP KLASSTAN TIS JUMISLARINDA EKSKURSIYALARDI SHO`LKEMLESTIRIW USILLARI HA`M OLARDAN KU`TILETUG`IN NA`TIYJELER.

Oqiwshilardin` bilim shen`berin ken`eytiwde tariyx boyinsha ekskursiyalar a`hmiyetli orinda turadi. Ekskursiya dawaminda oqiwshilar ma`lim bir tariyxiy waqiya ha`m ha`diyse menen baylanisli bolg`an materialliq-ma`deniy esteliklerdi ko`zden o`tkeredi. Ekskursiyalar oqiwshilardin` tariyxiy waqiyalar xaqqindag`i ko`z-qaraslarina aniqliq kirgizedi, bul protsessler rawajlanip barg`an sayin, olardin` ha`reket etken orni menen tanisadi.

Ekskursiyalar u`lkeni tariyxiy u`yreniwnin` tiykarg`i formalarinan bolip, oqiwshilardi u`lke menen ja`ne de teren`irek tanistiriwdin` faktorlarinan biri bolip esaplanadi. Etnografiyaliq ekskursiyalar muzeylerdin` etnografiyaliq ekspeditsiya-lari boylap sho`lkemlestiriledi [33] . Etnografiya bo`limi ekspozitsiyasinda oqiwshilarda kiyim-kenshekler, turaq jaylar, diyqanshiliq, o`nermentshilik, miynet qurallari, aziq-awqatlar, qullasi o`zbek xalqinin` bay etnografiyasi xaqqinda bir pu`tin jalg`iz ko`z-qaras payda boladi.

Oqiw ekskursiyasi da mektep da`stu`rine baylanisli bolmag`an ekskursiyalar da boliwi lazim. Ekskursiyanin` birinshi tu`ri sabaq mazmuni menen baylanisli halda tiykarinan muzeylerde o`tkeriledi. Sebebi, oqiw ekskursiyalari sabaqtin` ko`rgizbeli materialg`a tiykarlang`an tu`ri bolip, sabaq temasinin` toliq mazmunin muzeydegi etnografiyaliq ekspozitsiyasinan ken`irek paydalaniw na`tiyjeside g`ana aship beriwi mu`mkin. Ekskursiyalardin` ekinshi tu`ri tuwridan-tuwri mektep da`stu`ri menen baylanisli bolmastan, klasstan tis jumislar rejesi tiykarinda o`tkerilse de, lekin u`lken ta`lim-ta`rbiyaliq a`hmiyetke iye. Bunday ekskursiyalar da muzeylardin` etnografiyaliq ekspozitsiyalari ha`mde tu`rli estelikler boylap o`tkeriledi.

Etnografiyaliq ekskursiyalar o`tkeriwde bir qatar o`zine ta`n talaplarg`a a`mel qiliw lazim. Eger tariyx ekskursiyalari aldinnan ko`plegen jag`dayda sa`wbetlesiw

---

[33] Nabiev A. Tarixiy o'lkashunoslik. – T., 1996

za`ru`r bolmasa, etnografiyaliq ekskursiyalardan aldin bunday sa`wbetlesiw o`tkeriliwi sha`rt. Sa`wbetlesiw dawaminda oqiwshilar ekskursiya temasi ha`m rejesi menen tanistirilip, olarg`a ekskursiya dawaminda nelerge itibar beriw kerek ekenligi u`yretiledi. Sonday-aq, ekskursiya maqsetine qarap oqiwshilarg`a bazibir tapsirmalar beriledi. Bunday sa`wbetlesiw oqiwshilarg`a ekskursiyag`a bolg`an qizig`iw oyatadi, olardi ekskursiya materiallarin qabil etiwge tayarlaydi. Lekin sa`wbetlesiw ma`lim bir normada boliwi kerek.

Ta`jiriybelerge karap, tariyx ekskursiyalarin oqitiwshilardin` o`zi o`tkeriwi jaqsi na`tiyje beredi. Sebebi, oqitiwshi egep oqiw ekskursiyasin o`tkeretug`in bolsa, oni mektep da`stu`rinin` mazmunina baylanisli o`tkeriwge ha`reket etedi. Oqitiwshi, sonday-aq, oqiwshilardin` ayriqsha o`zgesheliklerin ha`mde sabaqta qanday material berilgenligin ha`m ekskursiya payitinda oqiwshilardin` qaysi bilimlerge izleniwi lazimlig`in jaqsi biledi.

Etnografiyaliq ekskursiyalardi o`tkeriwde a`ne usi da`stu`riy usildi qollaniw kerek. Eger ma`lim bir estelik haqqinda materiallar basilip shiqqan bolsa, ol waqitta bunday estelikler (ma`selen qala, awil qaldiqlari) boylap oqitiwshinin` o`zi de ekskursiya o`tkeriwi mu`mkin. Oqitiwshi muzey ekspozitsiyasi yaki esteligi boylap ekskursiya o`tkeriw ushin puxta, ha`r ta`repleme tayarliq ko`riwi sha`rt. Bunin` ushin oqitiwshi muzeyge kelip ekspozitsiya menen jaqinnan tanisiwi, materialdi jaqsi u`yreniwi, arnawli a`debiyatti u`yrenip shig`iwi ha`m muzey xizmetkerlerinen, qa`nigelerinen ma`sla`ha`tler aliwi kerek. Usinday tayarliqtan keyin oqitiwshi etnografiyaliq ekskursiyani o`tkeriwge kirisedi.

Da`slepki waqitta, a`lbette, bazibir qiyinshiliqlar ju`zege keliwi mu`mkin. Lekin oqitiwshi materiallardi teren`irek u`yrenip bariwi menen bunday qiyinshiliqlar joq etiledi. Ha`r bir ekskursiyanin` temasi boliwi lazim. Eger ekskursiya tema tiykarin-da alip barilmasa, onda ta`lim-ta`rbiyaliq jaqtan na`tiyjesiz bolip, oqiwshilar menen a`piwayi aylanip shig`iwdan parqi qalmaydi.

Ekskursiyanin` temasi onin` maqsetinen kelip shig`adi. Oqitiwshi ekskursiya sho`lkemlestiriw aldinan ekskursiyadan go`zlenetug`in maqsetti aniq belgilep aliwi lazim.

Ekskursiyalar oqiw isleri ha`m klasstan tis jumislarinda tutqan ornina qaray tir neshe toparlarg`a bo`linedi:

✓ Birinshisi, da`slepki do`gerek jumisinda belgili temani u`yreniwden aldin taza temag`a oqiwshilardi qiziqtiriw maqsetinde o`tkeriletug`in ekskursiyalar.

✓ Ekskursiyalardin` ekinshi tu`ri sabaq-ekskursiya bolip, ekskursiya dawaminda taza materiallar u`yreniledi. Lekin soni aytip o`tiw kerek, barliq u`lketaniw muzeylerinde de taza temani u`yreniwge bag`ishlang`an sabaq-ekskursiya o`tkeriwdin` imkaniyati joq. Sebebi, sabaq temanin` ol yaki bul sorawin jaratiw ushin muzey materiallari bolmawi mu`mkin. Ma`selen, bazi mektep muzeylarinde to`mendegi temalar boyinsha sabaq-ekskursiya o`tkeriw ushin sharayatlar boliwi mu`mkin: «O`zbek xalqinin` qa`liplesiwi», «Ma`deniy miyrasimiz - bizin` baylig`imiz», «Orta Aziya xanliqlari» ha`m t.b.

✓ Ekskursiyanin` u`shinshi tu`ri sabaqta yaki do`gerek jumislarinda qanday da bir temani u`yrenip bolg`annan keyin sho`lkemles-tiriletug`in ekskursiyalar bolip tabiladi.

✓ Ekskursiyalardin` to`rtinshi tu`ri sabaqta yaki do`gerek jumislarinda u`lken temani u`yrenip bolg`annan son` sho`lkemlestirilgen ekskursiyalar bolip esaplanadi. Yag`niy bunday ekskursiyalar uliwmalastiriwshi - ta`kirarlawshi sabag`inan aldin yaki onnan keyin o`tkeriledi. Ma`selen, 5-klassta «Algashqi ja`ma`a`t du`zimi ha`m qulshiliq du`zimi» uliwmalastiriwshi - ta`kirarlawshi sabag`inan aldin yaki keyin u`lketaniw muzeyinin` tiyisli ekspozitsiyasi boylap ekskursiya sho`lkemlestiriw mu`mkin.

Joqarida ko`rsetip o`tilgen ekskursiya tu`rlerin tek muzeylerde emes, al estelikler boylap da o`tkeriw maqsetke muwapiq. Bunday ekskursiyalar sabaq yaki do`gerek jumislarinin` temasina qarap, u`lkedegi estelikler boylap ta o`tkeriledi. Ekskursiyadan aldin sa`wbet o`tkeriledi. Sa`wbette ekskursiyanin` temasi, bag`darlang`an rejesi aytiladi. Bunday sa`wbet oqiwshilardin` bolajaq ekskursiyag`a bolg`an qizig`iwin ku`sheyttiredi, olarda belgili bir sezim oyatadi.

Ekskursiya sho`lkemlestirilgen estelikte ekskursovod bolsa, oqitiwshi og`an aldinnan to`mendegi maqsette ushirasiwi za`ru`r [34]:

- ekskursiyanin` ta`limiy ha`m ta`rbiyaliq maqsetin ekskursovodqa tu`sindiriw;
- klassda qanday materiallar u`yrenilgenin ha`m qaysi bilimlerge tayanish mu`mkin ekenligin bildiriw;
- klass oqiwshilari haqqinda qisqasha mag`liwmat beriw;
- qaysi sorawlarg`a ayriqsha itibar beriw kerekligi haqqinda o`z pikirlerin bildiriw.

Ekskursiyadan son` a`lbette ekskursiya na`tiyjesin analizlew ju`da` a`hmiyetli. *Ma`selen, to`mendegishe sorawlar beriliwi mu`mkin.*

- ✓ Ekskursiyanin` ayriqsha jetiskenlikleri nede dep oylaysiz?
- ✓ Qaysi ma`seleler tu`siniksiz boldi?
- ✓ Keyingi ekskursiyani sho`lkemlestiriw boyinsha sizin` usinislarin`iz?

Joqaridag`i pikirlerden ko`rinip turg`aninday, ha`r bir oqitiwshi ushin etnografiyaliq ekskursiyalar o`tkeriwdin` u`lken imkaniyatlari bar. Bul imkaniyatlardan na`tiyjeli paydalaniw bolsa tiykarinan oqitiwshig`a ham onin` ekskursiyag`a tayarliq da`rejesine baylanisli.

Uliwmalastirip aytqanda, etnografiyaliq materiallardan sabaq waqtinda ha`m klasstan tis jumislarinda paydalaniw oqiwshilar bilimin asiradi, olardin` ko`z qaraslarin ken`eyttiredi ha`m o`tmish tariyxin ja`ne de teren`irek u`yreniwge ko`meklesip tariyximizg`a hu`rmet na`zeri menen qarawg`a u`yretedi.

---

[34] Nabiev A. Tarixiy o'lkashunoslik. – T., 1996

JUWMAQLAW

Keyingi waqitlarda O`zbekstan Respublikasi ta`lim diziminde reformalardin` a`melge asiriliwi menen mug`allim, oqiwshi, ta`rbiyashinin` waziypalari ja`ne de artip barmaqta. Elimizde demokratiyaliq protsessler na`tiyjesinde oqiw, ta`rbiya jumislarinda ha`r bir insannin` erkin pikirlewi ta`rbiyanin` na`tiyjeligi ha`m onin` belsendiligin o`siriw waziypasi qoyilg`an. Ko`binese oqiw diziminde, mekteplerde balalar qaysi klasstan baslap erkin pikirlewge u`yreniwi kerek - degen soraw ha`r bir pedagogti tinishsizlandiradi. Sebebi, buring`i da`stu`riy, oqitiwda ko`birek oqitiwshilardin` abiroyi, onin` pikirleri ha`m ko`z-qarasi birinshi da`rejege qoyilip kelingen bolsa, endilikte ha`r bir oqiwshinin` jeke pikiri, belsendiligi, jeke ko`z qarasi, bilimliligi, individuallig`i, erkin pikir aytiwi ushin sharayat jaratip beriliwi tiyis. Oqiwshilar shaxsi oqiw protsessinin` ob`ekti bolip qaladi.

Jaslarimizdi Tariyx pa`nlerinen o`tiletug`in sabaq protsessinde belsendilikke u`yretiwde ha`zirgi bilimlendiriw diziminin` innovatsiyaliq texnologiyalardin` biri bolg`an vizuallastirilg`an yamasa ko`rgizbeli oqitiw tu`rlerinen paydalaniw orinli. Tariyxti oqitiwda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw u`lke tariyxi ha`m ma`deniyatin teren`irek u`yreniwdin` a`hmiyetli qurallarinan biri bolip qalmastan etnografiyaliq buyimlar sabaqtin` ko`rgizbeliliginde ta`miynleydi.

Xalqimiz etnografiyasin ilimiy tiykarda u`yreniw ha`m onnan tariyx pa`nlerin oqitiw protsessinde paydalaniw uliwma ta`lim mekteplerinde tariyx pa`nin oqitiwdin` na`tiyjeliligin asiriwda, jaslarda Watanpa`rwarliq ha`m millet su`yiwshilik sezimlerin qa`liplestiriwde a`hmiyetli qural bolip esaplanadi. Xalqimiz etnografiyasi tariyximizdin` en` qiziqli, quramali ha`m a`hmiyetli ta`replerin u`yreniwge ja`rdem beredi.

O`zbekistan g`a`rezsizliginin` ja`riyalaniwi, milliy o`zin-o`zi an`law ha`m qa`driyatlarimiz tiklenip atirg`an bir payitta xalqimiz etnografiyasin u`yreniwdin` a`hmiyeti aspaqta. Sol sebepli son`g`i jillarda tek oqiwshilar g`ana emes, al xaliqtin` barliq qatlamlari arasinda da xalqimizdin` o`tmish tariyxina qizig`iw sezilerli da`rejede ku`sheydi.

Tariyximizdi bu`gingi ku`n ko`z-qarasi menen na`zer salip, alding`i is ta`jiriybelerdi u`yrenip, jan`a pedagogikaliq texnologiya, jan`asha oqitiw usillarin u`yreniw ha`m jetilistiriw oqitiwshi tariyxshilar aldindag`i en` a`hmiyetli waziypa bolip atir. Bunin` ushin bolsa mug`allimler tariyx sabag`inda bayanlaw barisinda bir a`hmiyetli faktke, tariyxiy waqiyag`a, ma`selege, mashqalag`a, protsesske, qubilisqa ayirim tariyxiy shaxstin` o`mirine ha`m basqalarg`a itibarin qarata biliwi kerek.

Oqiwshilarg`a tu`sindiriletug`in mag`liwmatlar qisqa, tu`sinikli ha`m mazmunli, o`zine tartarliqtay bolip beriliwi kerek. Geypara waqitlari sabaqqa tayarlaniw barisinda qosimsha materiallar, misallar, faktlerdi aship beriwge tuwra keledi. Onin` ushin oqiwshilardin` tayarliq da`rejesi, bilimi, qizig`iwshilig`i, konkret oqiw situatsiyasi esapqa alinadi. Ha`tteki oqitiwshinin` jeke eruditsiyasi, tayarlig`i, metodikaliq usilinin` rolide sheshiwshi boladi. Sonin` sebebinnen ha`r bir oqitiwshi tariyx pa`ninin` sabag`ina tayarliq ko`riwdin` ratsional, sinalg`an, na`tiyje beretug`in formalarinan paydalaniwi za`ru`r.

Tariyx pa`ni maqseti ha`m og`an bolg`an ku`ndelikli talaplardin` o`sip bariwi zamanimizdin` rawajlaniwi bag`darinda qa`liplesip atir. Tariyx oqitiw degende tek g`ana mug`allimnin` waqiyalar tuwrali gu`rrin`in tin`lap, kelesi sabaqqa oni oqiwshidan soraw kerek - degendi an`latpaydi. Ba`lkim, tariyxti oqitiw barisinda biz oqiwshilarimizdi pikirlew, oy - o`risin o`siriw ha`m sol tariyxiy waqiyalardi analizlew, material negizinde juwmaq islew, uliwmalastirip o`zlestiriw, o`z betinshe derekler menen islesip biliwdi u`yretiw en` a`hmiyetli waziypa bolip esaplanadi. Usi maqsette tariyx pa`nlerin oqitiw protsessinde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasin rawajlandiriw usiniladi. Etnografiyanin` usil ham metodlari:

- *Jazba dereklerdi u'yreniw;*
- *Xaliq awizeki do'retiqshiligi;*
- *arxeologiyaliq materiallardan paydalaniw metodi;*
- *Tiltaniw metodi;*
- *Statistikaliq metodi;*
- *Dala izertlewleri.*

Etnografiyaliq materiallardan paydalaniw jaqsi na`tiyje beriwi ushin joqarida ko`rsetilgen qag`iydalarg`a a`mel etiw kerek. Ja`ne soni da aytip o`tiw kerek, oqitiwshi olardan ne maqsette, ta`lim-ta`rbiyanin` qanday waziypalarin sheshiw ushin paydalaniwdi rejelestiriwi sha`rt. Tariyx oqitiwshilarina to`mendegilerdi usiniw mu`mkin:

✓ birinshiden, oqitiwshi sabaqta etnografiyaliq materiallardan taza temani bayan etiw dawaminda o`z pikirine aniqliq kirgiziw ushin paydalanadi. Bunda u`yrenilip atirg`an waqiyalar tuwrali oqiwshilarda tu`sinik payda boladi, sabaqtin` o`zlestiriliwi an`satlastiriladi;

✓ ekinshiden, oqitiwshi sabaqta o`tilip atirg`an waqiyalardi bayanlawda etnografiyaliq materiallarg`a tiykarg`i derek sipatinda qaraydi;

✓ u`shinshiden, sabaq protsessinde bildirilgen pikirlerin toliqtiriw ushin da etnografiyaliq materiallarg`a tayaniladi;

✓ to`rtinshiden, etnografiyaliq materiallardan sabaqta paydalaniw a`hmiyetli ilimiy juwmaqlar shig`ariwg`a imkan beredi;

✓ besinshiden, o`tken sabaqti oqiwshilardan sorawda paydalaniladi. Sonin` ushin oqitiwshi sabaqta taza materiallardi na`tiyjeli o`zlestiriwin ta`miynleytug`in ha`m aldin o`tilgen temani oqiwshilardan soraw ushin kerek bolatug`in etnografiyag`a tiyisli ko`rgizbeli qurallardan paydalandi. Oqitiwshi etnografiyaliq materiallardi tan`lap alg`annan son` olardin` ha`r birin da`slep o`zi jaqsilap u`yrenip shig`iwi kerek. Sonday-aq, oqitiwshi sabaq temasina qarap o`zi jasap turg`an jer, rayoni, qalasi, wa`layat etnografiyasi haqqinda da ken`irek toqtaladi.

Etnografiyaliq materiallardan tariyx sabaqlarinda paydalaniw jaqsi na`tiyje beriwi ushin oqitiwshi bul materiallardin` sabaqtag`i ornin aniq belgilep aliwi, olardi tan`lap aliwda ha`m paydalaniwda bolsa joqaridag`i usinislarg`a a`mel etiw kerek. Bul metodlar jan`aliqti engiziwde, oqiwshi shaxsin ta`rbiyalawda, do`retiwshiligin qa`liplestiriwde, ha`r bir tariyx mug`alliminin` o`z u`stinde islewi ha`m oqitiw usillarin ja`nede jetilistirip bariwinda maqsetli xizmet ete aladi.

Ha`r bir pa`nnin` o`zine ta`n bolg`an sabaq oqitiw ha`m u`yreniw metodlari ha`m oqitiw texnologiyalari boladi. Tariyx pa`ninde ko`binese u`yreniwdin`

tariyxiyliq, xalisliq, analiz, xronologiyaliq, salistirmali, da`wirlestiriw ha`m basqa da metodlari qollaniladi. Ha`zirgi zaman pedagogikaliq texnologiyalardin` tu`rleri bolsa, mashqalali ta`lim, birlestirilgen oqitiw, modulli ta`lim (oqiw proekti), interaktiv oqitiw ha`m oyin texnologiyalari paydalaniladi.

Sabaqti oqitiw usillari - sabaq protsessinde ta`lim ta`rbiya ha`m oqiwshilardin` jetik insan bolip rawajlaniwin ta`miynleytug`in, onin` unamli na`tiyjesine erisiw, h.t.b. ilimiy teoriyaliq ha`m didaktikaliq na`tiyjeler kompleksin tu`siniledi [35]. Tariyx sabaqlarinin` usillari, metodlari, formalari ha`m tu`rleri haqqinda ko`plegen pikirler bar. Demek oqiwshilardin` qa`biletine qarap do`retiwshilik iskerligin o`siriw, tariyxiy pa`nlerdi oqitiw barisinda duris metod ha`m usillardi paydalaniw oqitiwshinin` pedagogikaliq sheberliginen kelip shig`adi.

Tariyx sabaqlarin o`tiw barisinda to`mendegilerge diqqatti awdariw kerek[36]:

- mug`allimnin` oqiw materiallari imkaniyatlarinan toliq paydalaniwi;
- ha`r bir temanin` bilimlendiriw ha`m ta`rbiyaliq imkaniyatlarin aship beriw;
- Jeke, jup, toparlarg`a bo`lip islewdi qalay sho`lkemlestiriwdi aldin-ala rejelestiriw;
- belgili maqset tiykarinda oqiwshilardin` aqiliy rawajlaniwi, du`n`yag`a ko`z-qaraslarin ken`eytiwge imkaniyat jaratiw;
- materiallardi u`yreniw dawaminda tema boyinsha oqiwshilardin` qanday bilimge iye ekenligin aniqlaw;
- oqiwshilardin` juwaplarin ta`riyplew, za`ru`r bolsa oni toliqtiriw;
- orni kelgende mashqalali sorawlar qoyiw arqali oqiwshilarda temani u`yreniw ha`m izleniwshilikke bag`dar berip biliw;
- oqiw, u`yreniw, taliqlaw ushin temalardi usinis etiw;
- oqiwshilardin` o`z betinshe islewi arqali u`yreniletug`in tema boyinsha mu`na`sebetlerin bildiriw.

---

[35] Sadiev A. Maktabda tarix bilmlarining hozirgi ahvoli va uni o`kitishni milliy asosda qurish. T., 1993

[36] G'afforov Ya., G'afforova M.G., O`zbekiston tarixini o'qitish usullari.— T.:1996

Sonday-aq dissertatsiya jumisinda mektep tariyx sabaqlarinda klasstan tis saatlardi proektlestiriw boyinsha da bir qansha usinislar berip o`tildi. Olardan mektep muzeylerin du`ziw ha`m dala ekspeditsiyalarin sho`lkemlestiriw, etnografiyaliq materiallardi jiynap qayta islew usillari, mektepte tariyx-etnografiya muzeyin sho`lkemlestiriw usil ha`m jollari da bayan etiledi.

Mektep tariyx sabaqlarinan klasstan tis jumislaridi sho`lkemlestiriwde «U`lketaniw» yamasa «Tariyx-etnografiya» do`gereklerinin` du`ziliwi iqsham formasi bolip, oqiwshilardin` etnografiyaliq ekspeditsiyada qatnasiwi ushin tayarliq ko`riw, mektepte etnografiya mu`yeshi yaki muzeyin payda etiwdin` tiykarg`i oshag`i bolip esaplanadi.

Do`gerektin` maqseti: oqiwshilardi etnografiya tiykarlari menen tanistiriw ha`m olardi ekspeditsiyada islew ushin tayarlaw ha`mde u`lkege, Watang`a muxabbat ruwhinda ta`rbiyalawdan ibarat.

Do`gerekti sho`lkemlestiriwde to`mendegi maqset ha`m waziypalar ko`zde tutiladi:

- Oqiwshilardin` teoriyaliq bilimlerin a`melde qollang`an halda erkin do`retiwshilik miynet etiw ko`nlikpelerin qa`liplestiriw;
- Ata-babalar miyrasi- keleshegimiz tiykari atamasinda (mektep, rayon, qala, respublikaliq basqishlarda) ko`rik tan`law sho`lkemlestiriw;
- Mektepte etnografiya muzeyi yaki tariyx muzeyinde etnografiya bo`limin sho`lkemlestiriw menen qosimsha materiallardin` a`hmiyetinin` za`ru`rliligin tu`sindiriw ha`m usi tiykarda tariyxqa baylanisli mag`liwmatlardi toplawg`a, ko`rgizbeli qurallar tayarlawg`a u`yretiw;
- Mu`lkti ko`z qarashig`inday asiraw, ja`ma`a`t jumislarina joqari uwapkershilikti seziw, siyasiy ma`deniyatin qa`liplestiriw, ja`ma`a`tshiliq islerinde belsene qatnasiwg`a ko`meklesiw;
- Oqiwshilar sanasina watansu`ygishlik ha`m insanpa`rwarliq tu`siniklerinin` a`hmiyetin teren`irek sin`diriw, olardi xaliq isine sadiqliq ruwxinda ta`rbiyalaw.

Etnografiya do`geregi jumisinin` mazmuni oqiwshilardin` bilim da`rejeleri ha`m a`jiriybelerine qarap ha`r tu`rli boladi. Ma`selen, 5-6 klass oqiwshilari ushin

etnografiya do`gereginin` tiykarg`i waziypasi oqiwshilardi etnografiyaliq materiallar u`stinde erkin islewge u`yretiw esaplanadi. 7, 8, 9 - klasslarda bolsa do`gerek jumisinin` mazmuni ken`eyip baradi.

Do`gerektin` is usili tiykarg`i bag`darlar boyinsha aniqlanadi. Izleniwshilik, izertlewshilik onin` a`hmiyetin payda etedi. Do`gerek ag`zalarinin` o`zbetinshe isleri wa`layat etnografiyasi boyinsha lektsiyalar temasina muwapiq a`debiyatlar ha`m derekler menen tanisiw. Muzeylerge barip etnografiya eksponatlarin u`yreniw ha`m «Jas etnograf» diywalli gazetasi ushin maqalalar jaziw [37].

Mektepte tariyx-etnografiya muzeyin sho`lkemlestiriw natiyjesinde to'mendegilerge erisemiz:

- Ata-babalarimizdin` tariyxiy o`tmishin tek kitaplar arqali g`ana emes, al materialliq madeniyatimizdin' u'lgileri arqali sa`wlelendiriw na'tiyjesinde ha`zirgi ha`m keleshek a`wladlarg`a jetkeriw. Bul mashqalalni sheshiwdin` mektep sharayatindag`I jalg`iz joli «U'lketaniw», «Tariyxiy-etnografiyaliq» muzeyler sho`lkemlestiriwden ibarat.
- Mektep tariyx-etnografiya muzeyi ilimiy jaqtan sistemalastirilg`an ha'm tariyxiy esteliklerden ibarat bolip, tariyx pa`nlerin ha`m u`lke etnografiyasin u`yreniwde a`hmiyetli orin iyeleydi.
- Muzeyde toplang`an materiallar belgili bir ta`rtipte, izbe-izlikte, bir pu`tindi qa`liplestiretug`in, u`lkenin` tariyxin o`zinde ja`mlestirgen ha`m bilimlendiriw a`hmiyetine qaray qoyiladi.
- Mektep muzeyinin` tiykarg`i o`zgeshelikleri jag`inan ma`mleket muzeyinen pariq qilmaydi. Sebebi, mektep muzeyi eksponatlarinin` u`lken bo`limin esteliklerdin` negizgi nusqasi quraydi. Tiykarg`i esteliklersiz muzey de bolmaydi.
- Mektep muzeyinin` ayriqsha pariq qilatug`in ta`repi sonda, mektepte ol oqiw ta`rbiya protsessinde ja`rdem beredi, onin` eksponatlari sabaq o`tiwde ko`rgizbeli qural waziypasin atqaradi.

---

[37] Nabiev A. Tarixiy o'lkashunoslik. – T., 1996

- Mektep muzeyi ha`r tu`rli oqiw-ta`rbiya jumislarin a`melge asiriwdin` o`zine ta`n oshag`i sonday-aq, oqiwshilardi u`lke tariyxin u`yreniwge bag`darlaytug`in bilim ma`skani bolip esaplanadi.
- Mektepte tariyx-etnografiya muzeyinin` sho`lkemlestiriliwi oqiwshilardin` klasstan tis xizmetlerin ja`miyetlik-paydali miynet penen baylanistiriwdin` bir ko`rinis bolip tabiladi.

Belgili bolg`aninday, tariyxti oqip g`ana qalmay, oni an`lap aliw ha`m ilimiy juwmaqlar shig`ariw kerek. Sol sebepten mekteplerde tariyx boyinsha sabaqlardin` ha`r bir saati bolajaq puqaranin` ko`z-qarasin qa`liplestriwshi, onin` a`tirap a`lemge, insanlarg`a, o`z-o`zine qatnasin belgilewshi a`dep-ikramliliq sabag`i boliwi kerek. Tariyxiy miyrastan oqiwshilarda watanparwarliq ha`m o`z xalqinin` jetiskenlikleri ushin maqtanish sezimlerin qa`liplestiriwde sheberlik penen paydalaniw ju`da` a`hmiyetli.

Demek o`zimizdin` o`tmish tariyximizdi u`yreniwde ha`r birimiz belgili oqitiw metodlari ha`m usillarinan paydalanip talabalarg`a ta`lim-ta`rbiya beremiz, bilim da`rejemizdi ko`teremiz. Tariyxiy izertlew ha`m oqitiw usillarin duris tan`lap biliw ha`m olardan na`tiyjeli paydalanip biliw, halisana tariyxti do`retiwge xizmet etedi.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida" gi qonuni. 1997 yil 29 avgust.
2. O'zbekiston Respublikasi "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi". 1997 yil 29 avgust.
3. Karimov I.A. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. Malakali pedagog kadrlar hamda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarini shunday kadrlar bilan ta'minlash tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida. // Xalq so'zi, 2012. 29 may, № 10.
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q T.: O'zbekiston, 1998
5. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T., O'zbekiston 1998
6. Karimov I.A. O`zbekistannin` o`zinin` jan`alaniw ha`m rawajlaniw joli. N., 1993
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat engilmas kuch T., O'zbekiston 2008.
8. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikga erishish ostanasida. T.: O'zbekiston, 2011.
9. Ashirov A.A., Atadjanov SH.SH. Etnologiya. T.: 2007
10. Ashirov A.A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. T.: 2007.
11. Nabiev A., Buried O., Shoymardanov I. «O'zbekiston tarixini o`qitishda etnografik materiallardan foydalanish. –T., 1996.
12. Nabiev A. Tarixiy o'lkashunoslik. – T., 1996.
13. Karamanova G. Tariyx oqitiw metodikasi. No'kis 2007.
14. Gaffarov Ya. «Tarix o'qitish metodikasi». T., 2012.
15. Jabbarov I.M. Jahon etnologiyasi asoslari. –T.: Yangi asr avlodi, 2005.
16. Jabborav I.M. O'zbeklarning turmush tarzi. –T.: O'qituvchi, 2003.
17. Jabbarov I. O`zbek xalqi etnografiyasi. T., «O'qituvchi» 1996
18. SHoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. –T.: 2001.
19. Shodiev B. Navruz bayrami. T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2001.
20. Xodiyev B.Yu., Golish L.V., Rixsiboev O.K. Keys-stadi - iqtisodiy oliy o'quv yurtidagi zamonaviy ta'lim texnologiyasi: Ilmiy-uslubiy qo'llanma. "Zamonaviy ta'lim texnologiyalari" turkumi. - T.: TDIU, 2009.

21. Ishmuhamedov R. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. - T., Nizomiy nomndagi TDPU, 2009.

22. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. -Qarshi: Nasaf, 2000.

23. Fuzailova G.S, Rahmatullaeva O.R Tariyx fanini kasbiy sohalarga yo'naltirib o'qitish metodikasi. (O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma). – T., TDPU, 2012. - 140 b.

24. Fuzailova G.S, Rahmatullaeva O.R. Tariyx pa'ninen o'quv qo'llanma. - T.: TDPU, 2012.

25. G'anieva M. Nazariy va amaliy o'quv mashg'ulotlarda o'qitish texnologiyalari to'plami. – T., TDIU, Iqtisodiyot. 2013

26. G'anieva M. Kichik guruhlarda hamkorlikda ishlash pedagogik texnologiyalar to'plami– T., TDIU, Iqtisodiyot. 2013

27. Kud'yarova T. Etnologiya (Oqiw qollanba). N.: NMPI-2011.

28. Sultonov Sh.D. Muammoli ma`ruzalar o`tkazish va muammoli ma`ruzani tayorlash (Uslubiy ko'rsatma). Fargona 2003.

29. Tsoy M.N., Djuraeva R.X. Sovremennie texnologii sovershenstvovaniya obucheniya – T.:2010

INTERNET RESURSLARI:

1. WWW.tdpu.uz
2. WWW.pedagog.uz
3. WWW. Ziyonet.uz
4. WWW.edu.uz.
5. tdpu-INTERNET.PED
6. WWW. leksiya.uz
7. WWW. ethnology.ru,
8. WWW. socioline.ru/node/408,
9. WWW.etno.clow.ru,
10. Scepsis.ru/ library/id-1062. Html, ru.

U'lgi sabaqlar boyinsha tarqatpali materiallar:

6-klass Tariyx (a`yyemgi du`n`ya) sabaqlig`inan

3-§. «Uriwliq ja`miyeti» temasi ushin tayarlang`an:

1-qosimsha

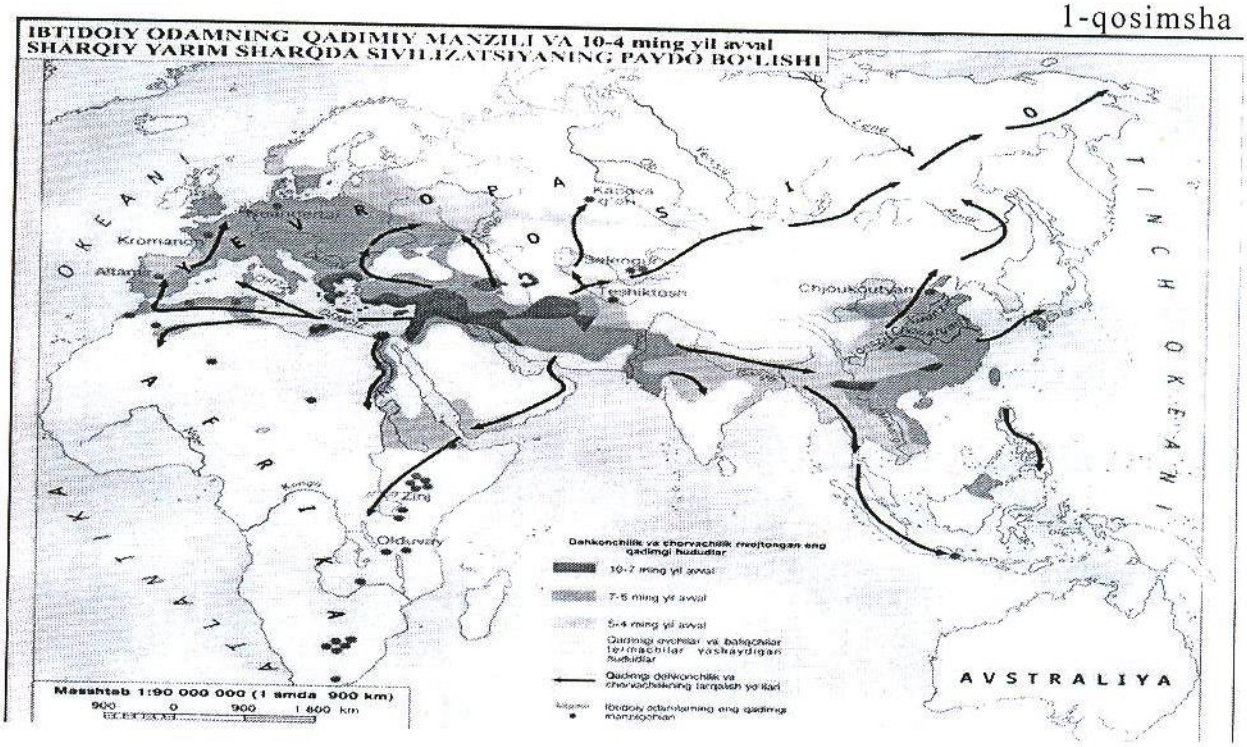

2-qosimsha

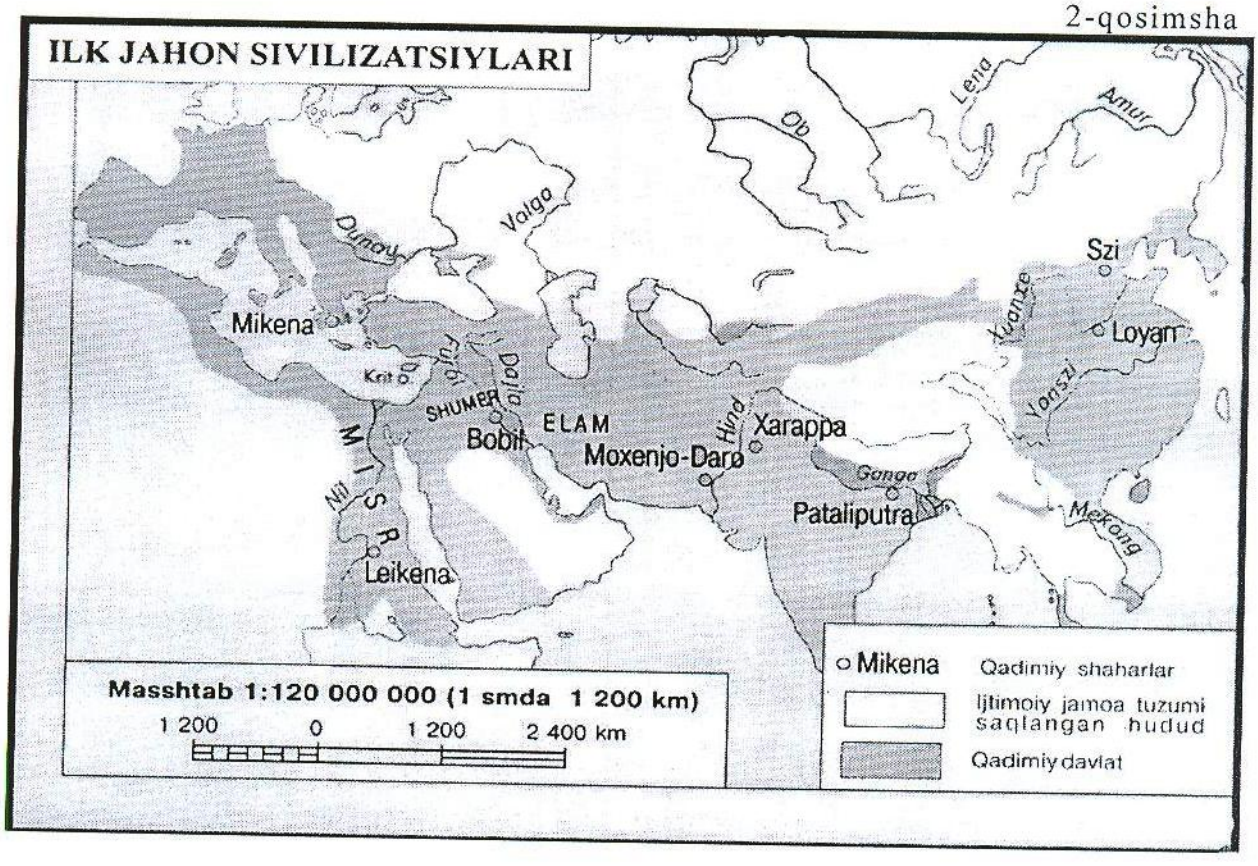

3-qosimsha

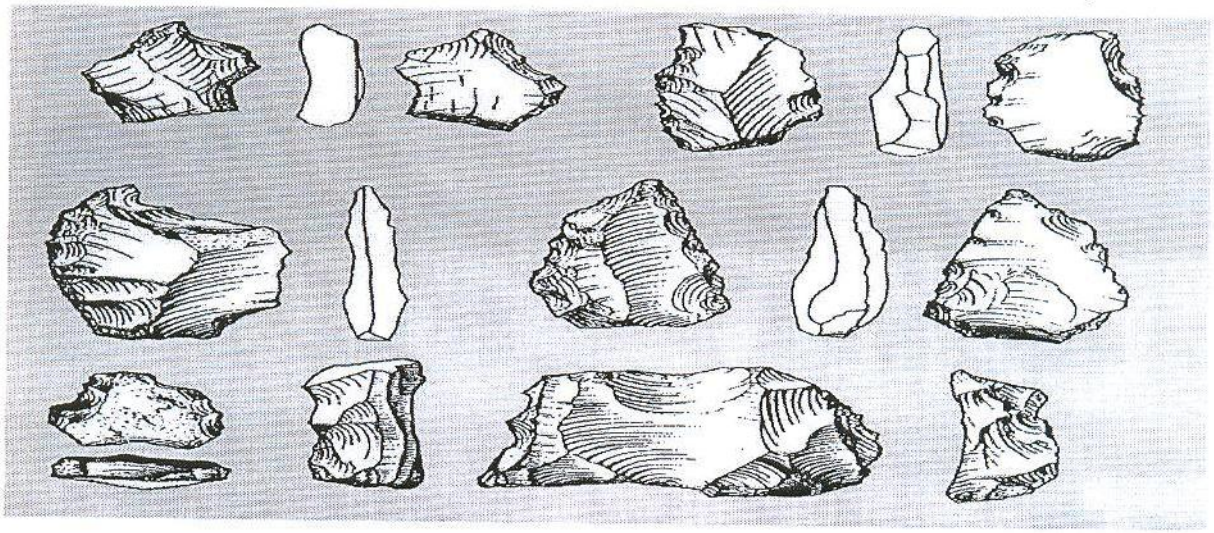

4-qosimsha

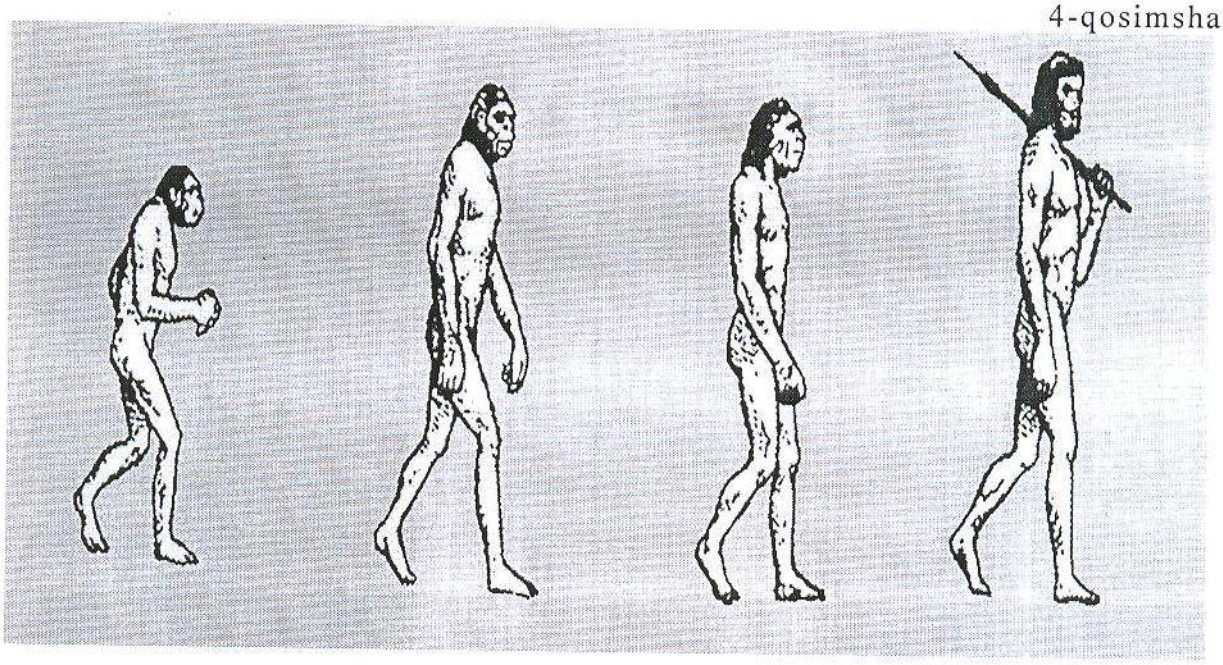

5-qosimsha

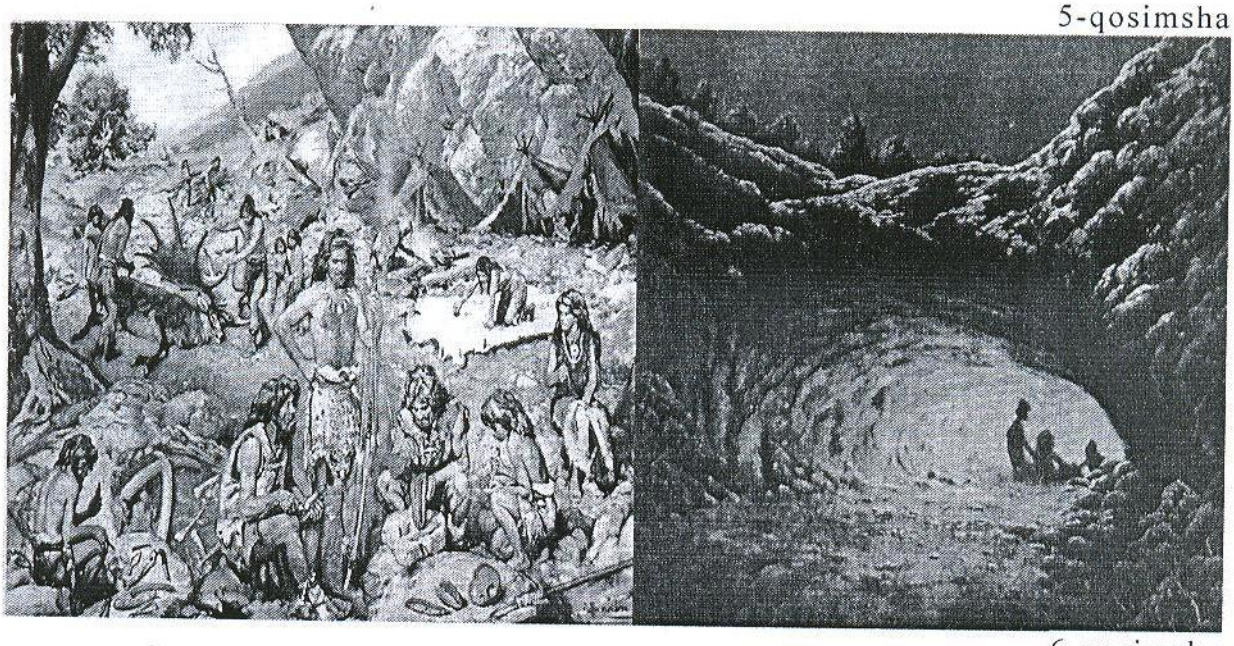

6-qosimsha

7-qosimsha

8-qosimsha

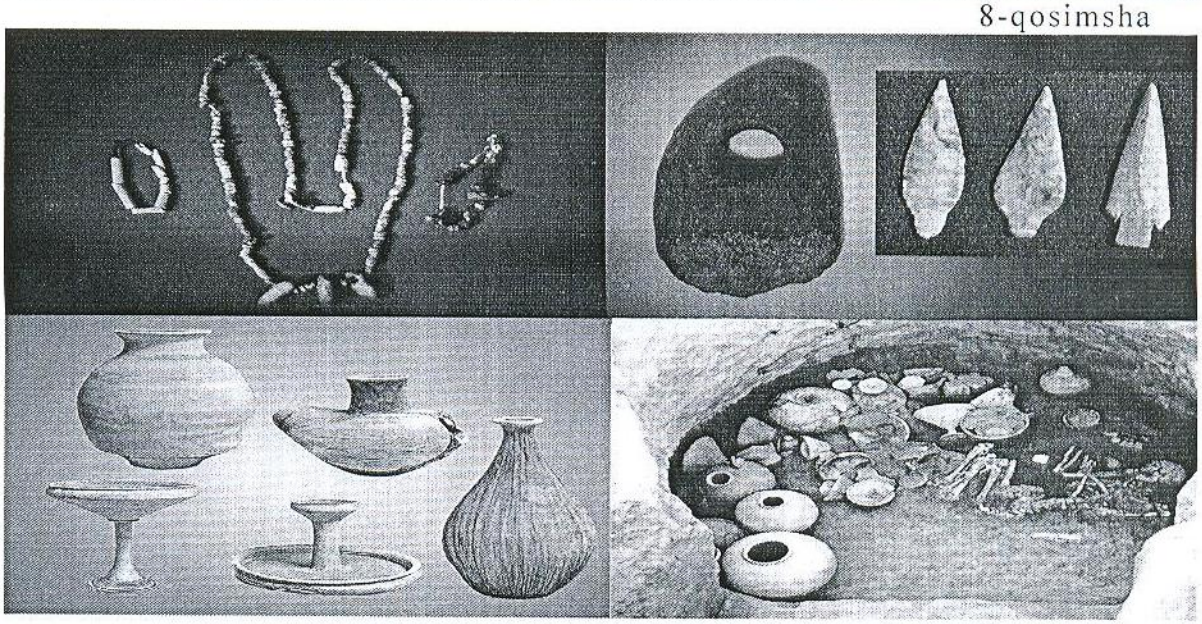

9-qosimsha

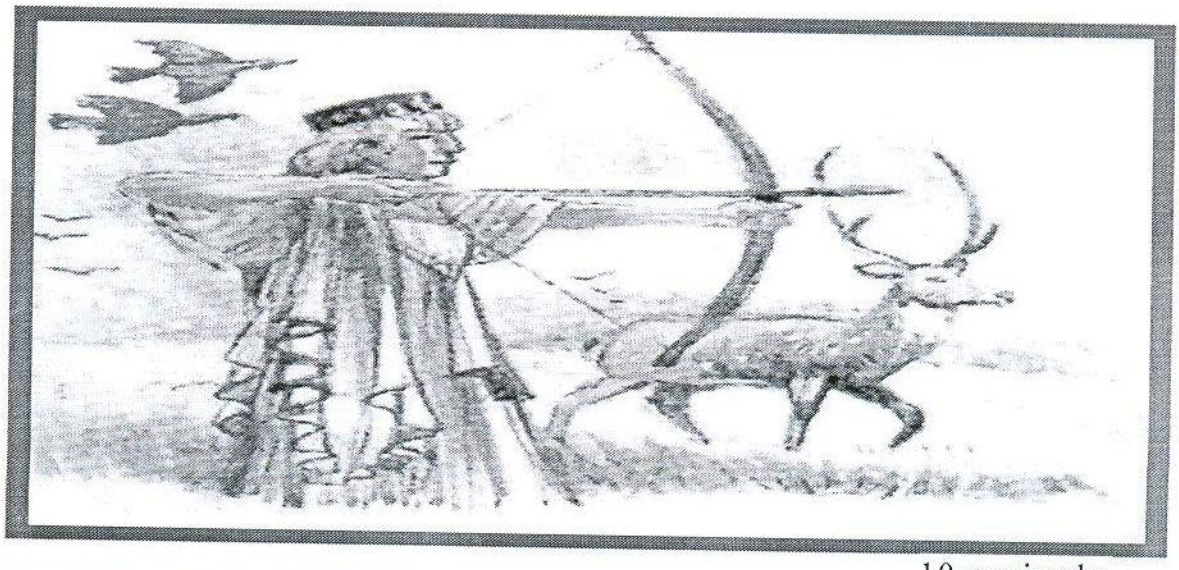

10-qosimsha

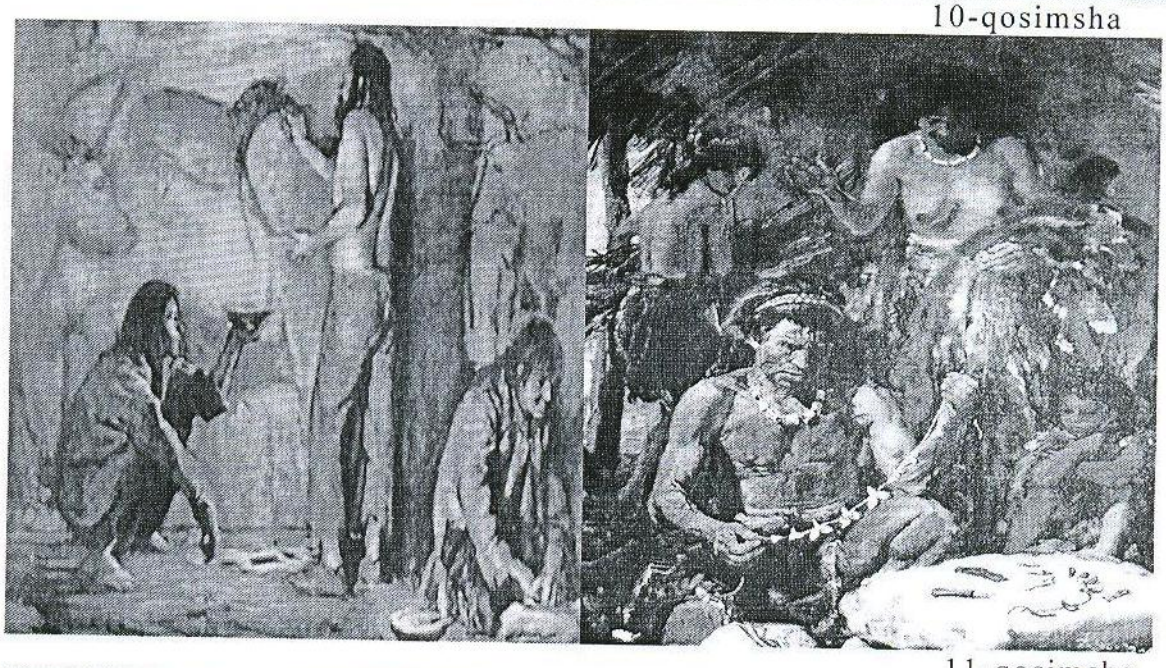

11-qosimsha

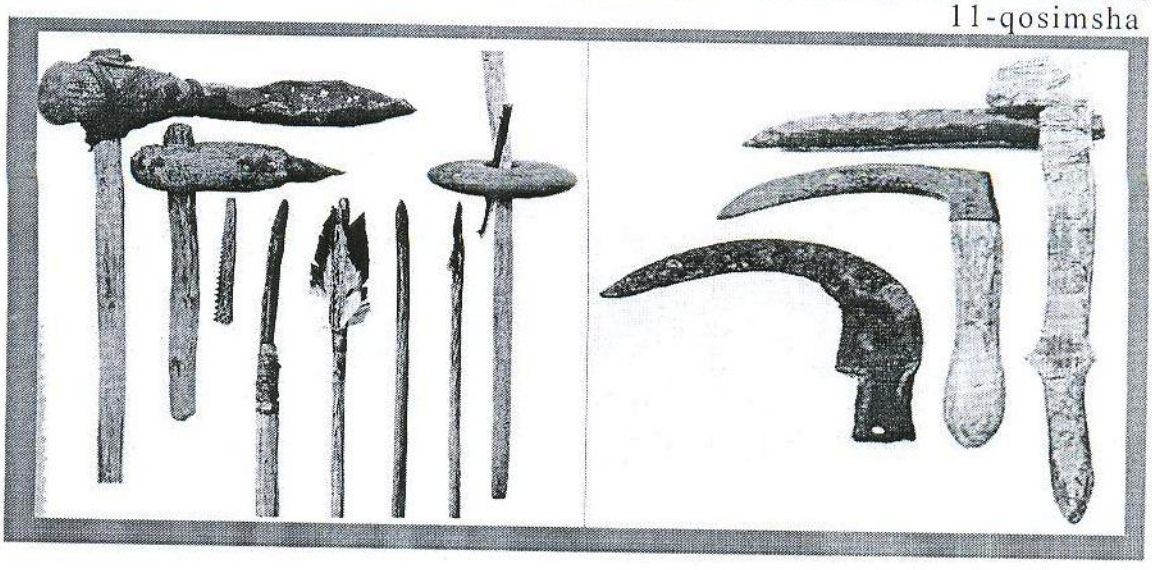

8-klass «O`zbekistan tariyxi» sabaqlig`inan
38-§. «Shejire, ko`rkem o`ner ha`m arxitektura» temasi boyinsha:

1-qosimsha

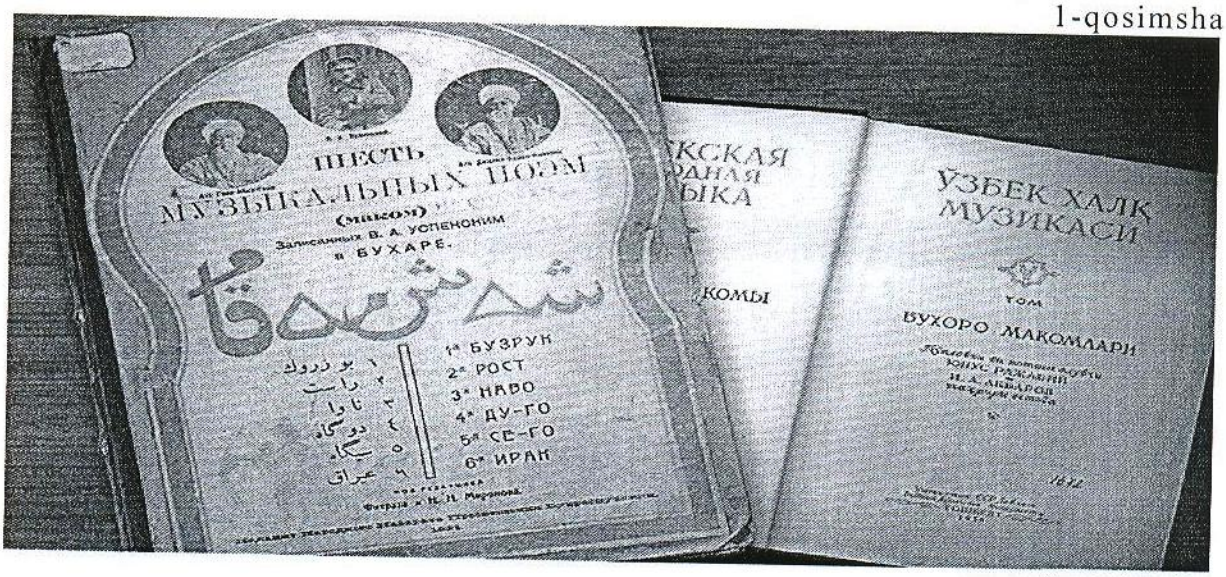

2-qosimsha

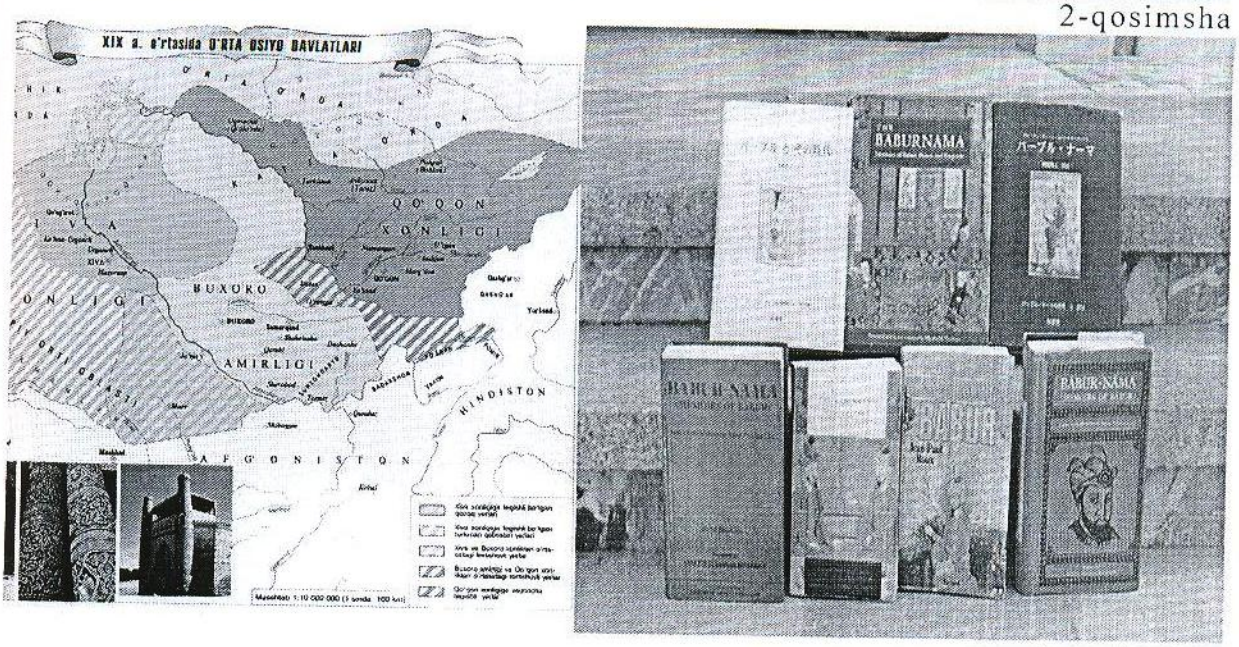

3-qosimsha

4-qosimsha

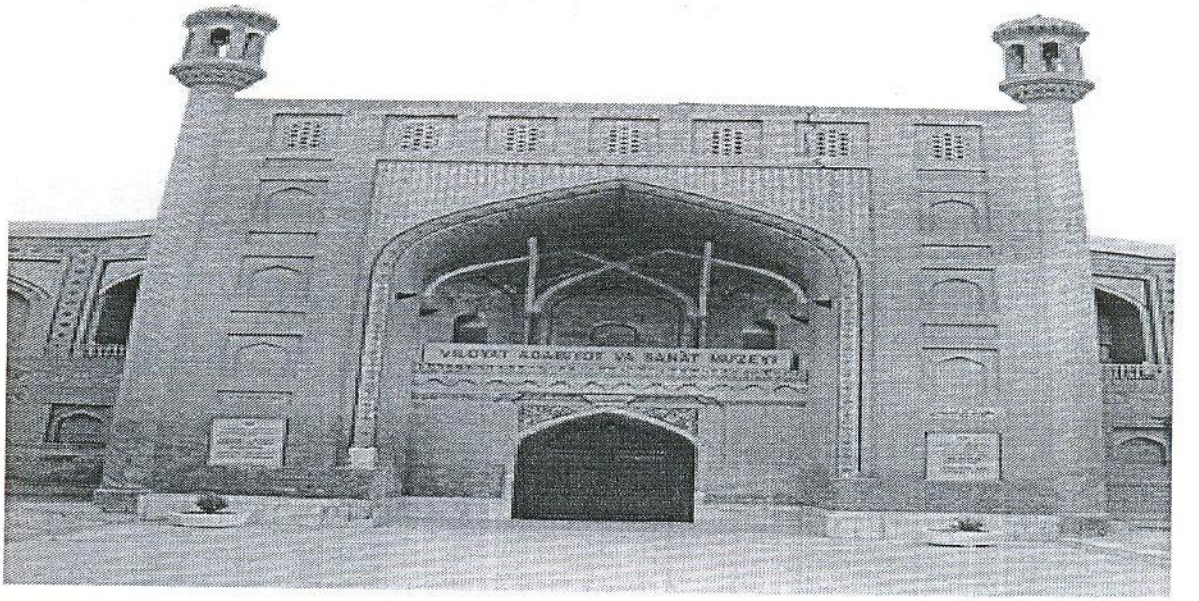

5-qosimsha

6-qosimsha

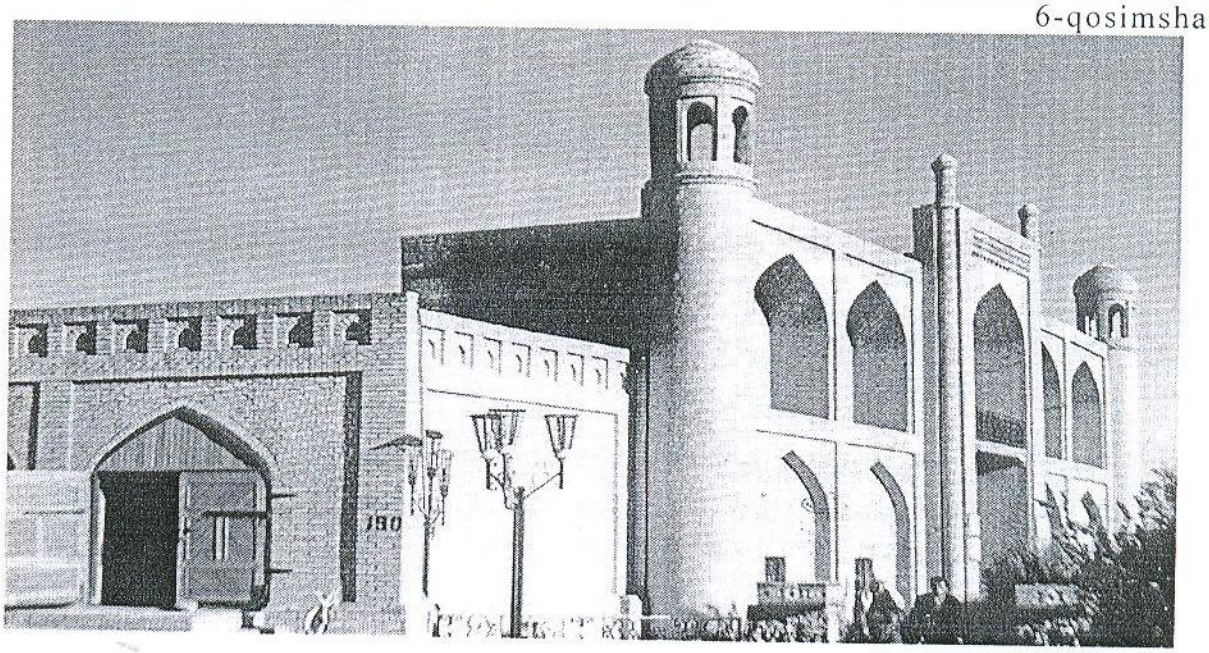

9- klass O`zbekistan tariyxi sabaqlig`inan
39-§.«Turkistanda ilim-pa`n progressi» temasi boyinsha:

1-qosimsha

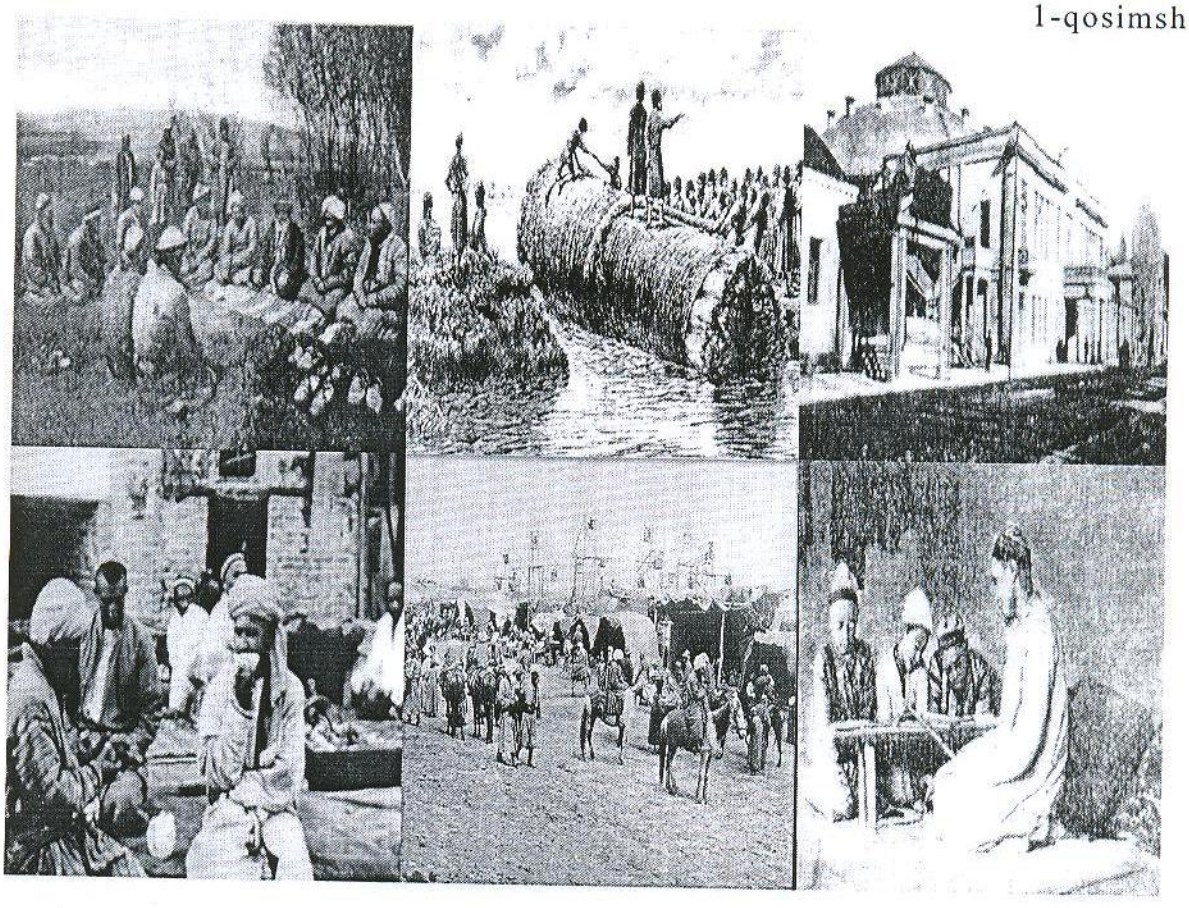

2-qosimsha

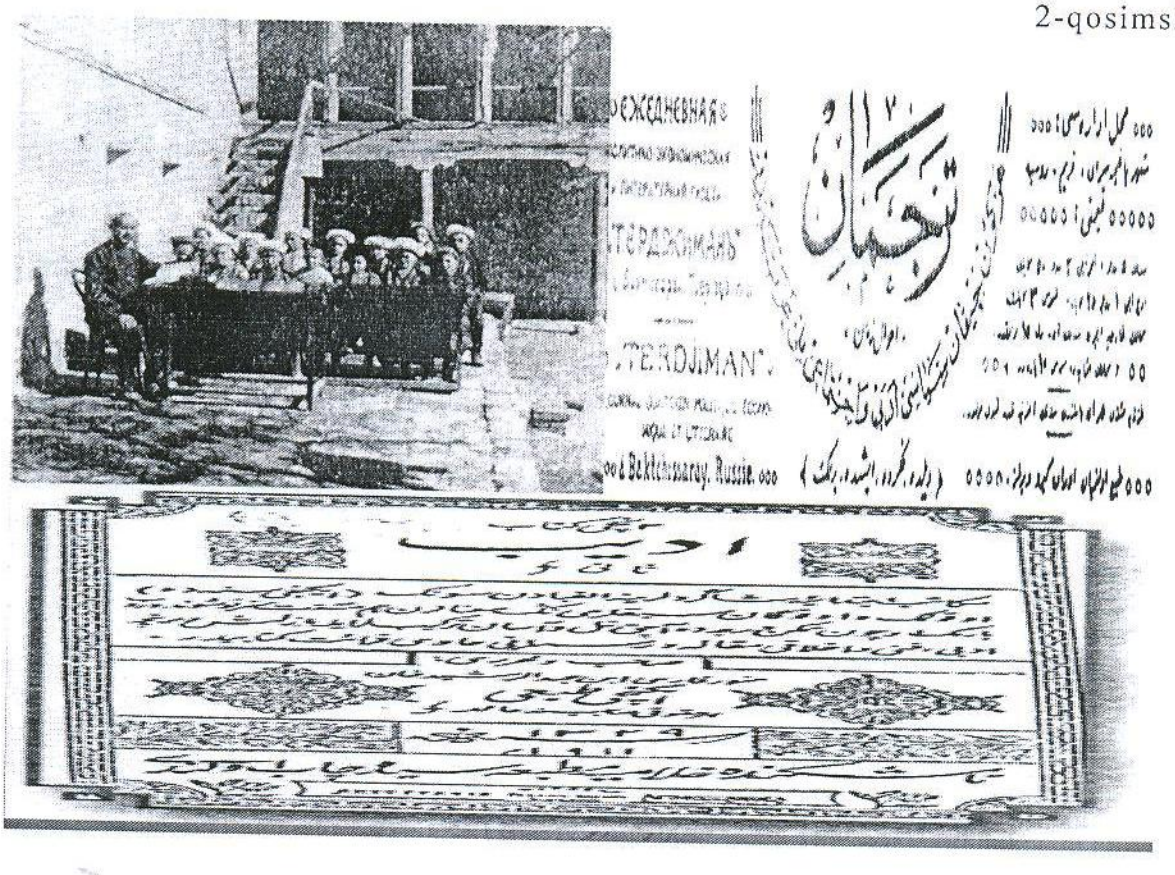

3-qosimsha

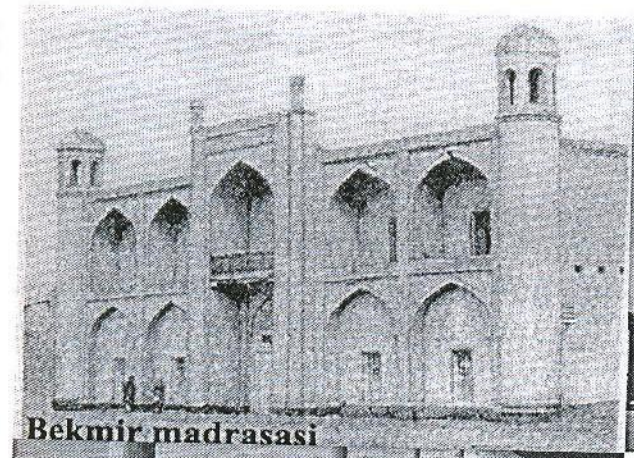

Bekmir madrasasi

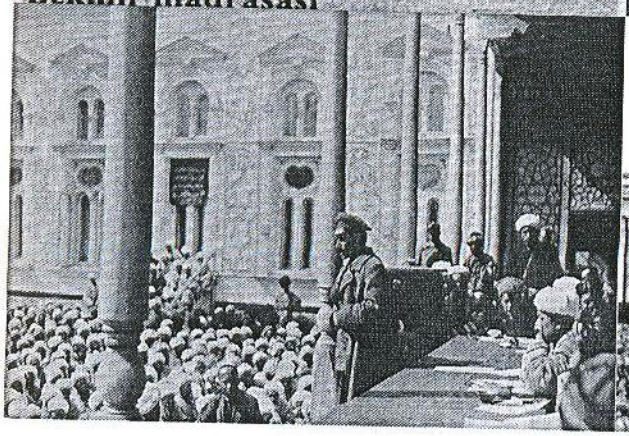

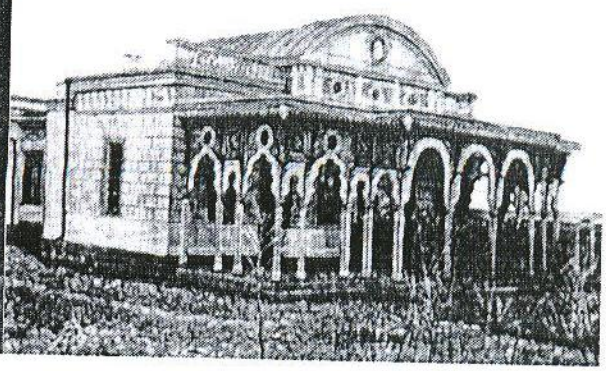

4-qosimsha

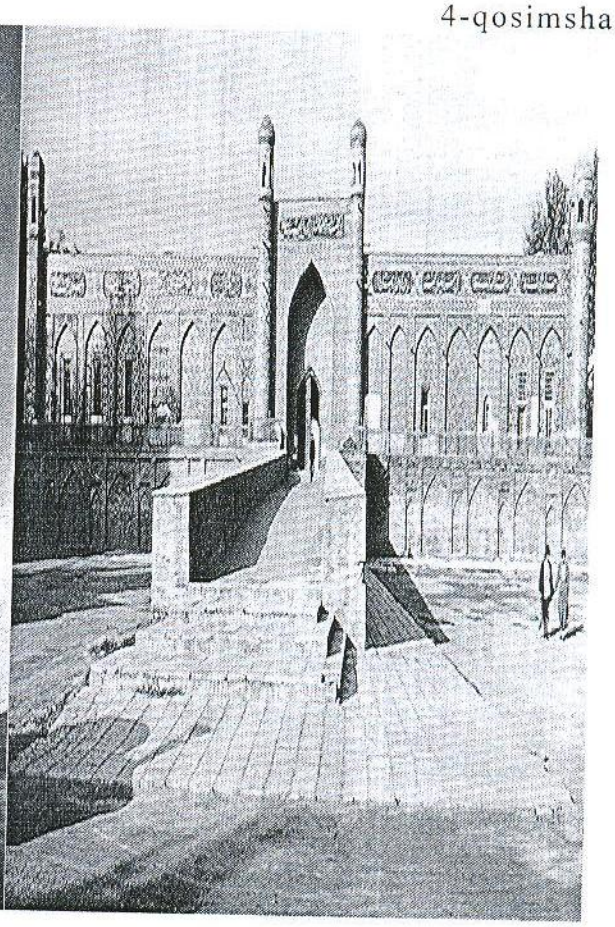

A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
MAGISTRATURA BO`LIMI
TARIYX KAFEDRASI

MAGISTRLIK DISSERTATSIYA JUMISI
P R E Z E N T A TS I YA S I

TEMA:«Tariyx pa`nlerin oqitiwda ha`m u'yreniwde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi»

Tayarlag'an: Muminova Nazira

MAZMUNI:

- KIRISIW
- I-BAP: Etnografiyanin` rawajlaniw tariyxi oni u`yreniwdin` usili ha`m tu`rleri:
- 1.1. Etnografiya - xaliq haqqindag`i pa`n.
- 1.2. Tariyx pa`nlerin oqitiwda Etnografiyaliq ilimiy miynetler ha'm mag'liwmatlardin' orni ha'm oni u'yreniwdin' a'hmiyeti.
- 1.3. Etnografiyani u`yreniw metodi ha`m onin` tu`rleri.
- II-BAP: Tariyx pa`nlerin oqitiwda ha`m u`yreniwde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi:
- 2.1. Etnografiyaliq materiallardan paydalaniwdin` ta`lim-ta`rbiyaliq a`hmiyeti.
- 2.2. Etnografiyaliq materiallardi tan`lap aliw ha`m olardan paydalaniw metodikasi.
- 2.3. Mektep tariyx sabaqlarin oqitiw protsessinde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw ha'm u'lgi sabaqlar islenbesin proektlestiriw.
- III-BAP: Mektep tariyx pa`nlerinen klasstan tis jumislarinda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi:
- 3.1. Mektep «U'lketaniw», «Tariyxiy-etnografiya» do`gereklerin du`ziwdi proektlestiriw.
- 3.2. Mektep klasstan tis jumislarinda ekskursiyalardi sho`lkemlestiriw usillari ha`m olardan ku`tiletug`in na`tiyjeler.
- JUWMAQLAW
- QOSIMSHALAR
- PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR

“…Bizge eski du’zimnen miyras bo’lip qalg’an bilimlemdiriw tarawinin’ en’ qolaysiz ta’repi sonnan ibarat edi, yag’niy onda oqiw protsessinde oqitiwshi ha’m talabalardin’ o’zbetinshe ha’m erkin pikirlewine jol qoyilmas edi”.

I.Karimov

TEMANIN' AKTUALLIG'I:

- Ko`p jillar dawaminda mekteplerde, orta ha`m joqarg`i oqiw orinlarinda tariyx pa`nin oqitiwdin` usillari ha`m metodlari jetilistirilip, tariyx sabaqlarin oqitiwdin` alding`i ta`jiriybeleri toplandi. Solar qatarinda ko`rgizbeli metodlar ja`rdeminde sabaq o`tiw en` aldin`g`i metodlar qatarina shiqpaqta. Mektep tariyx sabaqlarin oqitiwda Etnografiyaliq materiallardan paydalaniw jaslardi Watang`a muxabbat ruwxinda ta`rbiyalawda, u`lken waziypalardi a`melge asiriwda, u`lke etnografiyasin u`yreniwde, xalqimizdin` o`tmishi tariyxin, bay materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyatin, u`rip-a`detler ha`m da`stu`rlerdi teren`nen biliwde ha`m u`yreniwdegi a`hmiyeti bizin` magistrlik dissertatsiya jumisinin` tiykarg`i aktuallig`in belgilep beredi.

IZERTLEW TEMASININ` MAQSETI HA`M WAZIYPALARI:

- Belgili bolg`aninday, tariyxti oqip g`ana qalmay, oni an`lap aliw ha`m ilimiy juwmaqlar shig`ariw kerek. Sol sebepten mekteplerde tariyx boyinsha sabaqlardin` ha`r bir saati bolajaq puqaranin` ko`z-qarasin qa`liplestriwshi, onin` a`tirap a`lemge, insanlarg`a, o`z-o`zine qatnasin belgilewshi a`dep-ikramliliq sabag`i boliwi kerek. Oqiwshilarda watanparwarliq ha`m o`z xalqinin` jetiskenlikleri ushin maqtanish sezimlerin qa`liplestiriwde tariyx ha'm etnografiyaliq bilimlerden sheberlik penen paydalaniw magistrlik dissertatsiya jumisinin' maqseti bolip esaplanadi. Mekteplerde «Ulketaniw» yamasa «Tariyxiy etnografiya» do`geregin du'ziwdi proektlestiriw, dala ekspeditsiyalari ha'm muzey sayaxatlarin sho`lkemlestiriw, olarda etnografiyaliq materiallardi jiynap qayta islew usillari, mektep tariyx sabaqlari prosessinde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodlarin tan'law Magistrlik dissertatsiya jumisinin' wazipasin belgilep o'tedi.

IZERTLEW TEMASININ` MAQSETI HA`M WAZIYPALARI:

- **Oqiwshilarg`a tariyxiy tu`sinikler, tariyxiy faktler ha`m tariyxiy bilimlerdi bay, ra`n`-ba`ren` ha`m sistemalasqan tu`rde, jan`a zamanago`y texnologiyalardan paydalaniw jollari menen jetkerip beriwde Etnografiyaliq bilimlerden orinli paydalana biliw;**
- **Jan`a zamanago`y texnologiyalar ha`m metodikalar ja`rdeminde jaslarimiz sanasin tariyxiy-etnografiyaliq bilimler menen bayitiw, ko`nlikpe ha`m bilimlerdi qa`liplestiriwi, o`zlestirip aliwi, pikirlew da`rejesin ha`m oy-o`risin ken`eytiw elede jetilistiriw ha`mde teren`lestiriwde etnografiyaliq eksponatlardan paydalaniw;**
- **Tariyxiy bilimlerdi iyelep, o`zlestirip aliw protsessinde oqiwshilarimizda tuwilip o`sken wataninin` o`tmishi ha`m ha`ziri, tariyxiy tu`sinikler ha`m tariyxiy yadnama, og`an bolg`an qizig`iwshilig`in arttiriwda mektep-muzewlerin du'ziw, ekskursiya ha'm sayaxatlar sho'lkemlestiriw;**
- **Mektep tariyx sabaqlarin oqitiwda ha'm u'yreniwde xalisliq,Ilimiylik, tariyxiyliq, analiz, logikaliq baylanis, salistiriw, xronologiya, awizeki, ko`rgizbelilik siyaqli ilimiy-metodologiyaliq usillardan sabaq o`tiw protsessinde paydalaniw usillarin ha`m jollarin u`yreniw;**

IZERTLEWDIN` TEORIYALIQ- METODOLOGIYALIQ TIYKARLARI:

- tariyx pa`ni jaslarimizdin` ideyaliq-siyasiy ko`z-qaraslarin qa`liplestiriwde o`zinin` nizamli missiyasin orinlawi ushin to`mendegi teoriyaliq ha`m ilimiy-metodologiyaliq negizlerge su`yeniw kerekligi usinildi:
- Mektep tariyx pa`nlerin jaratiw, oqitiw ha`m u`yreniw protsesinde teren` ilimiylik, xalisliq, tariyxiyliq, xronologiyalik, izshillik, tariyx haqiyqatinin` u`stinligi tiykarg`i ha`m basli bag`dar boliwi.
- Mektep tariyx pa`nlerin oqitiw ha`m u`yreniw protsessinde jaslarda tariyxiy bilimler, ko`z-qaraslar, oy-pikir, tu`sinik, ilimiy-teoriyaliq jandasiw ka`liplesiwi kerek.
- Mektep tariyx pa`nleri basinan aqirina shekem tiykarg`i ideyalar – Watandi su`yiwshilik, milletlerara tatiwliq, insaniyliq paziyletlerdi qa`liplestiriwge qaratiliwi za`rur.
- Mektep tariyx pa`ni respublikamiz g`a`rezsizligin bekkemlewge xizmet etiwi, da`wir ha`m zaman menen ha`m na`pes boliwi sha`rt.
- Mektep tariyx pa`nin jaratiw barisinda waqiya-ha`diyselerdin` mazmunin sa`wlelendiriwde, oqiwshi ha`m talabalardin` jas o`zgesheliklerin esapqa aliw printsipine a`mel etiw kerek.

Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` izertleniw da`rejesi:

- **XX - a`sirde bilimlentiriw tarawinda tariyx oqitiw metodikasi, usillari ha`m formalarin islep shig`ip, izertlewler ju`rgizgen ha`m oni pedagogikaliq pa`n da`rejesine ko`teriwde tariyxshi ilimpazlardan. V. N. Vernadskiy, S.V.Ivanov, V.G.Kartsev, M.A.Zinov`ev, P.S.Leybengrub, I.N.Kazantsev, P.V.Gora, A.A.Vagin h.t.basqalardin` oqiwliqlari ha`m metodikaliq qollanbalari oqitiwshilar ushin o`tken a`sirde ken` tu`rde paydalanilip kelingenin atap o`tiw mu`mkin.**

Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` izertleniw da`rejesi:

- G`a`rezsizlik jillarinda tariyx pa`nin oqitiw metodikasi boyinsha ko`plegen ilmiy-metodikaliq a`debiyatlar baspadan shig`ip olardan tariyxshi ilimpazlardan A.Sa`diev, SH.Sultonov, T.Toshpulatov, Ya.Gaffarovlar avtorlig'indag'i miynetlerden paydalanildi.

Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` izertleniw da`rejesi:

- **tariyxshi-etnograf ha`m tariyxshi-metodist ilimpazlarimizdan I.Jabbarov, K.Shaniyozov, A.Nabiev, O.Buried, I.Shoymardanov, G.Karamanovalardin` miynetlerindegi Etnografiya ilim haqqinda, tariyx oqitiw metodikasi, tariyx sabaqlarin oqitiwda etnografiyaliq bilimlerdin` paydalaniwi haqqinda mag`liwmatlar keltirilip o`tilgen. O.Buriev, T.Salimov, U.Abdullaev, S.Sharipov, A.Jumaev, I.Kurbonov, K.Nasriddinov, G.Yuldosheva kibi jas izertlewshiler O`zbek xalqi etnografiyasinin` turli aktual ma`seleleri boyinsha kandidatliq dissertatsiyalarin jazdi.**

Jumistin` xronologoyaliq sheh'beri:

- 1991-jil O`zbekstannin` ma`mleket g`arezsizliginin` qolg`a kirgiziliwi ha`m bul da`wirler aralig`inda bilimlendiriw tarawinda a`melge asirilg`an reformalardin` bag`dari ham olardin` orinlaniwi. Tariyxiy a`ha`miyetke iye bolg`an «O`zbekstan tariyxin oqitiw ha`m u`yreniwdin` jeke kontseptsiyasin» da pa`ndi oqitiwdin` a`hmiyeti, waziypalari, tariyxti sa`wlelendiriwdin` metodologiyaliq negizleri, printsipleri, mazmuni ha`m oni aship beriw siyaqli ma`selelerdin` turmisimizda orinlaniwi. Ha`zirgi ku`nimizde zamanago`y talaplarg`a juwap beretug`in tariyx pa`ni oqitiwshilarin tayarlaw.

Izertlew ob`ekti ha`m predmeti:

- Tariyx pa`nin u`yreniw ha`m oqitiw protsessinde etnografiyaliq materiallardan paydalaniw ham onin` zamanago`y usillarda oqitiliwi. Jan`a pedagogikaliq texnologiyalar ham olardin` usil ham qollaniliw jollari. Mektep tariyx sabaqlarin sho`lkemlestiriw, mekteplerde tariyx pa`ninen klasstan tis jumislardi sho`lkemlestiriwdi proektlestiriw, mektep u`lketaniw muzeylerin sho`lkemlestiriw ham metep ekskursiyalarin rejelestiriw. Mektep tariyx pa`nlerin oqitiwda etnografiyaliq materiallardi paydalaniwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi ollaniw metodlari, Interaktiv usillar menen tariyx pa`nlerin o`tiwdi jobalastiriw ha`m de tariyx pa`nlerin oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi paydalaniwdin` a`hmiyeti ha`m onin` na`tiyjeliligin u`yreniw izertlew temasinin` u`yreniliw ob`ekti ha`m predmeti boladi.

Jumistin` teoriyaliq ha`m praktikaliq a`hmiyeti

- **Magistrlik dissertatsiya jumisinin' *teoriyaliq a`hmiyeti* sonnan ibarat, tariyx pa`nlerinen sabaqlar o`tkende, a`sirese jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi paydalanip sabaq o`tiwde, ashiq sabaqlar ushin islenbeler islegende bul jumista berilgen mag`liwmatlardan mektep oqitiwshilarinin` paydalaniwi maqsetke muwapiq boladi.**

Praktikaliq a`hmiyeti: Usi jumista berilgen, paydalanilg`an tariyxiy mag`lumatlar, tariyx-etnografiya sabaqlarin o`tiwdegi metod ha`m usillardan "Tariyx oqitiw metodikasi", O`zbekistan ha`m Qaraqalpaqstan tariyxi pa`nlerin oqitiwda, metodikaliq qollanbalar islep shig`iwda, mektep u`lketaniw muzeylerin ha`m mektep a`meliyatlarin sho`lkemlestirgende, mektep oqiwshilarinin` sayaxatlarin rejelestirgende a`meliy a`hmiyetke iye. Sonin` menen birge ashiq sabaqlar o`tiwshi jas oqitiwshilar, magistr, baqalavr ta`lim bag`dari talabalari ha`m mektep oqitiwshilari ushin metodikaliq ja`rdem bola aladi.

Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` strukturasi:

- Magistrlik dissertatsiya jumisi Kirisiw, ha`r biri bir neshe paragraflardan ibarat 3-bap, juwmaqlaw, qosimshalar ha`m paydalanilg`an a`debiyatlar diziminen ibarat. Kirisiw bo`liminde jumstin` aktuallig`i, zamanago`yligi, izertleniw jag`dayi, tariyxiy derekler negizi, metodologiyaliq ha`m teoriyaliq tiykari, maqseti ha`m waziypalari, ilimiy jan`alig`i, ilimiy ha`m praktikaliq a`hmiyeti, aprobatsiyasi so`z etiledi.

Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` strukturasi:

- Jumisinin` tiykarg`i baplarinda Tariyx pa`nlerin etnografiyaliq materiallardan paydalaniw metodikasi tiykarinda oqitiwdin` maqseti, waziypalari ha`m na`tiyjeliligi, ha`zirgi da`wir tariyx sabaqlarin oqitiwdin` metodikasi ha`m o`zgeshelikleri, jan`a pedagogikaliq texnologiya metodlarinin` payda boliwi ha`m olardan paydalaniw jollari, mektep tariyx pa`nleri, mektep tariyx pa`nlerinen klasstan tis jumislardi proektlestiriw protsessleri analizlendi. Sonday-aq tariyxiy pa`nlerin etnografiyaliq materiallar ja`rdeminde oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi paydalaniw metodlari, Interaktiv usillar menen tariyx pa`nlerin o`tiwdi jobalastiriw ha`m de tariyx pa`nlerin oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi paydalaniwdin` a`hmiyeti, na`tiyjeliligi ha'mde olardin' xizmetleri ha`r ta`repleme u`yrenildi. Juwmaqlaw bo`liminde izertlenip atirg`an mashqalanin` na`tiyjeleri boyinsha ilimiy juwmaqlar shig`arildi.

Etnografiya atamasi-

- Etnografiya atamasi a`yyemgi grek so`zleri - «etnos» - xaliq «grafos» - jaziw so`zlerinin` birigiwinen payda bolip, onin` bul ma`nisi «xaliqlardi ta`riplew», «u`lketaniw» degendi bildiredi

- Ayirim ma`mleketlerde etnografiya— etnologiya, ma`deniy antropologiya yaki xaliqtaniw atlari menen de ju`rgiziledi. Bazi alimlar etnografiya-ta`riyplewshi pa`n, etnologiya bolsa teoriyaliq pa`n dep esaplaydi.

Etnografiya -

- Etnografiya - jazba derekler, geogra-fiyaliq hu`jjetler, materialliq ha`m ruwxiy ma'deniyat u'lgileri, xojaliq shinig'iwlari h.t. basqa materiallardan da na`tiyjeli paydalanadi. Mine usi o`zgeshelikleri menen etnografiya basqa tariyxiy pa`nlerden pariqlanadi. Etnograf alim, ha`zirgi zamang`a tiyisli dereklerdi tuwridan-tuwri usi xaliq turmisin gu`zetiw tiykarinda u`yrenedi.

Etnografiyanin`u'yreniw usil ha'm metodlari

- **Jazba dereklerdi u'yreniw metodi;**
- **Xaliq awizeki do'retiwshiligi;**
- **arxeologiyaliq materiallardan paydalaniw metodi;**
- **Tiltaniw metodi;**
- **Statistikaliq mag'liwmatlar jiynaw metodi;**
- **Dala izertlewler metodii.**

Tariyx sabag`inda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw

- Tariyx sabag`inda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw oqiwshilar bilimine janede aniqliq kiritip, oni mazmun jag`inan bayitadi, temani shuqir u`yreniwge imkan beredi, sabaqta bo`lek temalardi u`yreniwde tiykarg`i derek bolip xizmet etedi. Tariyx oqitiwda etnografiyaliq materiallardan paydalaniw oqiwshilardin` alg`ashqi adamlardin` jasaw tarzi, miynet qurallari, alg`ashqi jamiyetlik du`zimnen qulshiliqqa o`tiw protsessi, qulshiliq feodalizm ha`m keyingi dawirlerdegi materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyat, sanaat, arxitektura xaliqtin` turmisi haqqindag`i bilimlerdin` ja`ne de anig`iraq ha`m bekkem boliwina ja`rdemlesedi.

JUWMAQ

- Belgili bolg`aninday, tariyxti oqip g`ana qalmay, oni an`lap aliw ha`m ilimiy juwmaqlar shig`ariw kerek. Sol sebepten mekteplerde tariyx boyinsha sabaqlardin` ha`r bir saati bolajaq puqaranin` ko`z-qarasin qa`liplestriwshi, onin` a`tirap a`lemge, insanlarg`a, o`z-o`zine qatnasin belgilewshi a`dep-ikramliliq sabag`i boliwi kerek. Tariyxiy miyrastan oqiwshilarda watanparwarliq ha`m o`z xalqinin` jetiskenlikleri ushin maqtanish sezimlerin qa`liplestiriwde sheberlik penen paydalaniw ju`da` a`hmiyetli.
- Demek o`zimizdin` o`tmish tariyximizdi u`yreniwde ha`r birimiz belgili oqitiw metodlari ha`m usillarinan paydalanip talabalarg`a ta`lim-ta`rbiya beremiz, bilim da`rejemizdi ko`teremiz. Tariyxiy izertlew ha`m oqitiw usillarin duris tan`lap biliw ha`m olardan na`tiyjeli paydalanip biliw, halisana tariyxti do`retiwge xizmet etedi.

O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI XALIQ BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

A`JİNİYAZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI

Qol jazba huqıqında
UDK

SAG'INDIKOV BAXITJAN ABDIJANOVICH

«Qaraqalpaqstan Respublikasının` agrar industrial xojalıqlarg`a aylanıw jag`dayları ha`m onın` materiallıq-texnikalıq bekkemlew ila`jları, jetiskenlikler, mashqalalar (1950-1970 jılları)»

5A110601
Tariyx oqıtıw metodikası

MAGİSTR

akademik da`rejesin alıw ushın jazılg`an dissertatsiya

İlimiy basshı:
Tariyx ilimlerinin` doktorı,
prof. B. Shamambetov

No`kis-2015 j.

MAZMUNI

Kirisiw 4

Birinshi bap

Qaraqalpaqstannın` 50-70 jıllarda awıl xojalıg`ının` agrar industrial xojalıqlarg`a aylanıwı ha`m Oraydın` talabına muwapıq paxtashılıqtı rawajlandırıwg`a bolg`an talaptın` ku`sheyiwi: tabıslar, mashqalalar 12-32

1.1. Respublikanın` agrar xojalıqların qa`liplestiriw ha`m onı rawajlandırıwda ko`rilgen ila`jlar 12

1.2. Qaraqalpaqstanda Oraydın` talabına muwapıq 50-70 jıllarda paxtashılıqqa bolg`an talaptın` ku`sheyiwi ha`m onın` monokul`turag`a aylanıwı 20

Ekinshi bap

Qaraqalpaqstanda agrar industrial xojalıqlardın` materiallıq-texnikalıq bazasının` rawajlanıwı ha`m olardı texnika jaqtan ta`miyinlewinde Respublikalıq "O`zsel`xoztexnika birlespesi„ ha`m onın` rayondag`ı bo`limlerinin` orni 33-56

2.1. Respublikanın` agrar xojalıqlarının` materiallıq-texnikalıq bazasının` rawajlanıw jag`dayları 33

2.2. Respublikanın` awıl xojalıqların texnika menen ta`miyinlewinde "O`zsel`xoztexnika„ birlespesinin` ha`m onın` rayonlardag`ı bo`limlerinin` orni.....46

U`shinshi bap

Qaraqalpaqstan Respublikası agrar industrial xojalıqlarg`a aylandırıw wazıypasın sheshiwde maman qa`niygeli kadrlar tayarlaw ila`jları: jetiskenlikler, kemshilikler 56-80

3.1. Respublika awıl xojalıg`ın ko`plep jan`a texnikalar menen ta`miyinlewi ha`m maman massalıq kadrlar menen ta`miyinlew jag`dayı.....56

3.2. Respublikanın` agrar industrial xojalıqlarg`a aylanıwı ha`m onı joqarı awıl xojalıq kadrları menen ta`miyinlew ila`jları.....67

Juwmaqlaw.....81

Paydalang`an a`debiyatlar..... 85

KİRİSİW

O`zbekistan Respublikasının` g`a`rezsizlikke erisiwi, Qaraqalpaqstannın` Suveren Respublikag`a aylanıwı na`tiyjesinde elimizdin` derlik barlıq tarawlarında aytarlıqtay tabıslarg`a eriskenligin ko`remiz. Elimizdin` xalıq xojalıg`ın reformalaw, bazar ekonomikasına o`tiw, jeke menshikti qa`liplestiriw, awıl xojalıg`ın diyqan-fermer xojalıqlarına aylandırıw ha`m rawajlandırıwg`a hu`kimetimiz u`lken kewil bo`lmekte.

O`tken a`sirdin` 50-70 jıllarında hu`kimet ta`repinen o`tkerilgen reformalar Respublikamızdın` awıl xojalıg`ının` jag`dayların jeterli da`rejede o`zgerte almadı. Bul jıllarda ha`r qıylı jag`daylarg`a baylanıslı ekonomika nızamlarının` iske aspawı, ja`miyetlik xojalıqtı ko`teriwde, jeke menshik ma`plerin u`ylestiriwde, miynetkeshlerdin` materiallıq qızıg`ıwshılıg`ının` buzılıwına alıp keldi. Awıl xojalıg`ın basqarıwdag`ı sub`ektivizm, sonın` esabınan bul tarawdı planlastırıwda, qarjı bo`lip shıg`arıwda, awıl xojalıq o`nimlerin satıp alıw siyasatında u`lken kemshiliklerge alıp kelgenligin ko`remiz.

Respublika Oray ushın shiyki zat jetkeriwshi al onın` tiykarı paxtashılıqtı rawajlandırıw ha`m paxtanın` basqa eginlerinin` basshısı yag`nıy monokul`turag`a aylanıwına alıp keldi. Ta`biyat nızamları menen esaplaspaw ekologiya jag`dayımızdın` buzılıwına alıp keldi.

Usı jag`daylardı esapqa ala otırıp Qaraqalpaqstan hu`kimeti qa`te-kemshiliklerdi mu`mkin bolg`anında tezirek du`zetiw maqsetinde joqarı partiya, hu`kimet organları aldına ma`seleler menen shıqtı. O`zbekstan hu`kimetinin` ja`rdemi menen awıl xojalıg`ın basqarıw usılların jetilistiriw, ja`miyetlik menshiklengen awıl miynetkeshlerinin` jeke ma`plerine de itibar beriliwi o`z waqtında ko`rilgen a`hmiyetli ilajlar edi.

Ko`rilgen ilajlar na`tiyjesinde Respublikamızdın` awıl xojalıg`ında, onın` rawajlanıwında aytarlıqtay o`zgerisler, tabıslar bolg`anlıg`ın ko`remiz. Respublika awıl xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew, onı agrar industrial u`lkege aylandırıw, paxtashılıqqa mexanizatsiyanı endiriw, awıl xojalıg`ı ushın

ko`p sanlı, ha`r qıylı texnikalar menen ta`miyinlew, olardı jeterli da`rejede, maman bilimli kadrlar menen ta`miyinlewde de aytarlıq jumıslar islewge erisken.

Respublikanın` agrar industrial xojalıqlarg`a aylandırıwda tazadan sho`lkemlestirilgen "O`zsel`xoztexnika,, birlespesi ha`m onın` rayonlardag`ı bo`limsheleri u`lken rol oynadı. Olar kolxoz ha'm sovxozlardı kerekli texnikalar (traktorlar, paxta teriw mashinaları) ha`m kerek temir awısıq bo`lekleri menen ta`miyinlep turdı ha`m remont bazasına aynaldı. Kolxoz ha'm sovxozlardın` o`zlerinde remontlaytug`ın masterskoylar sho`lkemlestirilip, o`zleri remont islew mu`mkinshiligin aldı. Bul ko`rilgen sharalar awıllarımızda qol miynetin jen`illetti. Texnika menen teriwdi alsaq, ha`r jılı 55-60% ti paxta mashinası menen terildi.

Jumıstın` na`tiyjeligi kadrlarg`a baylanıslı bolg`anlıqtan Respublika basshıları awıl xojalıg`ındag`ı kadrlardın` jetispewshiligin esapqa alıp Tashkent ha`m basqada qalalarındag`ı awıl xojalıq institutlarına jaslardı oqıwg`a jiberdi, o`z Respublikamızda Qaraqalpaq Ma`mleketlik Universitetinde awıl xojalıq fakul`tetinde, awıl xojalıq texnikumlarında ha`m SPTU lar massalıq awıl xojalıq kadrların tayarlawdı jolg`a qoydı.

Bul da`wirde Respublikamızda birqansha tabıslarg`a eriskenligimiz benen, ja`miyetimizde o`mir su`rgen buyrıqpazlıq ha`kimshilik du`zilisi awıl xojalıg`ında jeterli da`rejede kemshiliklerdin` orın alg`anlıg`ı ko`rinedi. Respublika shiyki zat orayına aynalg`anlıg`ı onın` ekonomikasının` bir ta`repleme rawajlang`anında ko`riledi. Kadrlar tayarlawda a`sirese massalıq ka`siplik kadrlar tayarlawda, tayarlang`an kadrlardın` sapasının` to`men bolg`anlıg`ı, olardı jumıs penen ta`miyin etiwde, jumısqa barg`anların bekitiw ma`selesinde biraz kemshiliklerdin` bolg`anlıg`ın ko`remiz.

Respublikamızdın` xalqının` basım ko`pshiliginin` awıllarda jasawın esapqa alg`anımızda xalqımızdın` tariyxının` en` ajıralmas ha`m basım bo`leginin` biri ekenligin elimiz rawajlanıwına salmaqlı u`les qosıp atırg`anlıg`ı esabınanda olardın` tariyxın ha`r ta`repleme u`yreniw ha`m izertlew tariyxshılarımız aldında turg`an wazıypalıq ma`selelerden biri dep esaplaymız.

Qaraqalpaq xalqı ha`m ma`mleketshiligi tariyxın izertlew ha`zirgi ma`ha`ldegi aktual ma`selelerdin` biri. G`a`rezsizlikke eriskennen xalqımızdın` tili, ruwxıylıg`ı, o`tmishi, keshegi ha'm bu`gingi, keleshek turmısına na`zer salıw za`ru`rli. Jurtbasshımız İslam Karimov aytqanınday: "Tariyx sabaqları insandı sergeklikke u`yretedi, ku'shin bekkemleydi„[1].

Prezidentimiz "...Qaraqalpaqstan haqqında, onın` ma`mleketimiz, ja`miyetimiz turmısında, aymaqlarımız ortasında basqalar menen salıstırıwg`a bolmaytug`ın ornına ha`m ayrıqsha huqıqına iye. Biz bul haqıyqattı hasla umıtpaymız ha`m bul boyınsha jumıslardı ornı-ornına qoyıwımız da`rkar. O`ytkeni, Qaraqalpaqstan Respublikası ko`p milletli O`zbekstan shan`arag`ında, O`zbekstan ma`mleketi ha`m ja`miyetinde o`zine ta`n, o`zine say ayrıqsha itibarg`a ılayıq...„[2] dep qaraqalpaq xalqın, Respublikamızdı u`lken dıqqatqa sazawar etti.

İ.A.Karimovtın` bul so`zleri, dıqqatı qaraqalpaq xalqının` yadınan hesh waqıtta shıqpaydı[3]. Qaraqalpaq xalqı ha`m ma`mleketshiligi tariyxında en` itibarlı, ele az izertlengen jıllar Ekinshi jer ju`zilik urıstan keyingi da`wir bolıp tabıladı. Sonın` ishinde elege deyin o`zinin` izertleniwin ku`tip turg`an temalardın` biri, bul Respublikanın` agrar industrial xojalıqlarg`a aynalıwı jag`dayları ha`m onın` materiallıq-texnikalıq bekkemleniw ilajları. XX a`sirdegi tariyxıy, siyasiy, sotsiallıq ha`m ma`deniy turmısqa na`zer salg`anımızda, urıstan keyingi awır, qıyın jıllar tariyxıy u`yreniw, ilimiy bahalaw za`ru`rligi ko`rinedi. Urıstan keyingi jılları, u`stemlik etken totalitarizmnen "demokratiyag`a„ o`tiw, siyasiy ha`m sotsiallıq, huqıqıy salada o`zgerislerdin` bolıwı, bunın` qaraqalpaq xalqı o`mirinde o`z sa`wlesin tabıwın u`yreniw, izertlew za`ru`rli ekeni anıq.

Respublika awıl xojalıg`ı onın` agrar industrial xojalıqlarg`a aylanıw jag`dayları ha`r qıylı bag`darda ta`riplendi. Degen menen bul taraw boyınsha izertlenip, jarıq ko`rgen miynetler ju'da' az. Baspadan shıqqan miynetlerde bul da`wir o`zinin` tolıq sa`wleleniwin tapqan emes. Bul miynetlerge Aminova R. X.,

---

[1] Каримов И. А. "Тарихий хотирасиз келажак йўқ„. Тошкент, 1998 й. 9-бет.
[2] Каримов И. А. Шығармалары. Ташкент, 2000 й. 102-бет.
[3] Камалов С. К. "Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи ҳәм оның мәмлекетшилигиниң тарийхынан„. Нөкис, 2001 ж. 70-бет.

Kamalov K., Kamalov S., Mambetnazarov M., Sarıbaev K., Palvanov J., Shamambetov B., "Qaraqalpaqstannın` jan`a tariyxı„ ha`m tag`ı basqalar[4].

Qaraqalpaqstan Respublikasında awıl xojalıg`ında 50-jılları awır qol miyneti dawam etti, son`ıraq bir qatar kolxozlarg`a jer su`riw traktorlar, ju`k avtomashinaları keldi.

Respublika hu`kimeti aldında awıl xojalıg`ın, sonın` ishinde oraydın` talabına ılayıqlı paxtashılıqtı rawajlandırıw ushın, bul tarawdın` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew ha`m jeterli da`rejede kadrlar tayarlaw baslı ma`selelerdin` biri edi. Usı da`wirge baylanıslı alıp barılg`an izertlewlerge baylanıslı birneshe miynetler baspadan shıqtı. Bul miynetlerde sol da`wirdin` talabına muwapıq, ko`birek jetiskenliklerdi sa`wlelendiriwge ha`reket etken[5].

Birinshiler qatarında awıl xojalıg`ın o`z ishine alg`an monografiya Ya.M.Dosumovtın` kitabın aytıw orınlı. Fermerler xojalıg`ına tiyisli bolg`an miynet I. Elmuratov ta`repinen, agrar siyasatqa bag`ıshlang`an A.Bekimbetov ta`repinen jaratıldı. 40-jıllarda awıl xojalıq kadrların tayarlawg`a bag`darlang`an miynet B. Shamambetov ha`m P. Muratovlardın` monografiyası baspadan shıqqan[6].

60-70 jıllarda awıl xojalıg`ın qayta qurıw, ja`miyetlik fondlar du'ziw arqalı fermer xojalıqların rawajlandırıw ha`m solay etip awıldın` sotsiallıq rawajlanıw mashqalaların sheshiw boyınsha M. Mambetnazarovtın` monografiyalıq miyneti baspadan shıqtı.

Usı jıllar ishinde xalıq xojalıg`ında onın` agrarlıq industrial sektorında ha`m sotsiallıq siyasatta ilimiy-texnikalıq progressti iske asırıwg`a, joqarı qa`nigeli

---

[4] Аминова Р. Х. "Ўзбекистон совет властининг аграр сиёсати ва уни сохталаштирувчилар„. Тошкент: Фан, 1972 й; Камалов К. "Ел хызметинде„. Нөкис, 1995 ж; Камалов С. "Социально-экономическое положение Каракалпакстана и Аральская катастрофа (1917-1990 гг.)„. Нөкис, 1990 г; Мамбетназаров М. "Общественные фонды потребления и проблемы социального развития села„. Нөкис, 1991 г; Сарыбаев К. "Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпакстана„. Нукус, 1986 г; Палванов Ж. "Қарақалпакстанда салы жетистириўдиң келешеги„. Нөкис, 1976 ж; Шамамбетов Б. "Қарақалпақ аўыл хожалығы (1965-1985 жж.)„. Нөкис, 1992 ж; Усы автор: "Аграрное развитие республики Каракалпакстана„. Ташкент, 1994 г; "Қарақалпакстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем„. Нөкис: Қарақалпакстан, 2003 ж.

[5] Камалов К. "Ел хызметинде„. Нөкис, 1995 ж. 61-бет.

[6] Досумов Я. М. "Очерки истории Каракалпакской АССР 1917-1927 гг„. Т., 1960 г; Елмуратов Ы. "Из истории исследования и укрепления военно-политического союза рабочего класса и трудового крестьянства Каракалпакии„ // Вестник КК ФАН УзССР. 1972 г. №2; Шамамбетов Б. "Подготовка сельскохозяйственных кадров – важный участок партийной работы„. Нукус, 1978 г.

maman kadrlar menen ta`miyin etiwde, jumıstı ha`r ta`repleme jetilistiriwge u`lken a`hmiyet berildi.

Qaraqalpaqstannın` xalıq xojalıg`ın, sonday-aq onın` awıl xojalıg`ı, onın` qa`liplesiwi, tikleniw ha`m rawajlanıwı haqqında ilimpazlar, ma`mleketlik g`ayratkerler ta`repinen bir qansha ilimiy miynetler ha`m eske tu`siriwler baspadan shıqtı. Axundjanov L., Bazarbaev R., Kamalov K., Kamalov S., Sarıbaev K., Sarıbaev M., Palvanov J., Tlewbergenov Sh., Shamambetov B., O`zbekstannın` jan`a tariyxı, Qaraqalpaqstan ASSR tariyxı, Qaraqalpaqstannın` jan`a tariyxı h. t. b.[7] Bul miynetlerde Respublika awıl xojalıg`ın ha`r ta`repleme qarap shıg`ıp, barlıq tarawların sa`wlelendiriw, jetiskenlikler, kemshilikler ha`m olardın` sebepleri bayan etilgen.

N. Maxmudov Avtonom Respublikag`a basshı bolg`an jılları rayonlardı qısqartıp, sovxozlardın` bo`limlerin qısqartıp, o`zinshe "reforma„ o`tkerdi. 1950-1960 jılları Qaraqalpaqstanda awıl xalqının` ma`deniy turmıs jag`dayları bosap qala berdi. Rayonlarg`a baratug`ın jollar jaman, awıllarda imaratlar qurılmag`an, "eski mektep„ jayları tozıp turg`an, go`ne jaylarda edi. Awılda diyqanshılıq ma`deniyatı to`men edi. Ha`r jılı u`lkemizge 300 go`ne traktor "NATİ„ berildi. Japlarda qazıw jag`dayları to`men, texnika joq, awıllardı elektrlestiriw bolmadı, kolxozdın` oraylıq ustaxanaları stanoklar menen ta`miyinlenbedi. Qaraqalpaqstannın` urıstan keyingi 1950-1960 jıllar basında ekonomikası, sotsiallıq turmısı ju'da' to`men jag`dayda boldı.

60-70 jıllardag`ı reformalardag`ı qarama-qarsılıqlarg`a qaramastan Respublikanın` o`ndiris ku`shlerinin` rawajlanıwı aytarlıqtay boldı. Xalıq xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazası bekkemlendi. Bul jetiskenlikler

---

[7] Ахунджанов Л. "Равная в дружной семье„. Т., 1967 г; Базарбаев Р. "История кадровой политики Советской власти в Каракалпакстане„. Нөкис: Билим, 2012 г; Камалов К. "Ел хызметинде„. Нөкис, Қарақалпақстан, 1995 ж; Камалов С. "Социально-экономическое положение Каракалпакстана и Аральская катастрофа (1917-1990 гг.)„. Нукус, Вестник ККО АН РУз, 1990 г; Сарыбаев К. "Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпакстана„. Нукус, Каракалпакстан, 1986 г; Он же: "История орошения Каракалпакстана„. Нукус, Каракалпакстан, 1995 г; Сарыбаев М. "Техника хлопковой монокультуры Советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917-1990 гг.)„. Ташкент, 2008 г; Палванов Ж. "Қарақалпақстанда салы жетистириўдиң келешеги„. Нөкис, Қарақалпақстан, 1976 ж; Тлеўбергенов Ш. "Қарақалпақстан санаатының өсиў пәти хәм дүзилиси„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977 ж: Шамамбетов Б. "Қарақалпақстан аўыл хожалығы (1965-1985 жж.)„. Нөкис, Қарақалпақстан, 1992 ж; Он же: "Аграрное развитие Республики Каракалпакстан. Опыт и проблемы„. Ташкент, 1994 г.

ko`rsetilgen miynetlerde o`zinin` sa`wleleniwin tolıq tappag`an. Qaraqalpaqstan 50-70 jıllarda tariyxıy do`retiwshilik, izleniwler ha`m ko`plep mashqalalardı sheshiw, du`zim ta`repinen a`skeriy kazarmalıq eziwine qaramastan qıyınshılıqlardı jen`ip shıqtı ha`m tariyxta bolmag`an isshen`likti ko`rsetti.

50-70 jılları paxta ha`m salının` zu`ra`a`tin ko`beytiwge u`lken itibar berildi. Ha`r jılı 80-100 mın` ga jerler o`zlestirildi, Aral ten`izine suw aqpay qaldı. 70-80 jılları Respublika xalıq xojalıg`ı, a`sirese awıl turmısında ekologiyalıq jag`daylar payda boldı[8]. Jerlerge tek paxta, salı egiw boldı, almaslap egiw texnologiyası buzıldı. Shuralar da`wirinde suw ha`m jer resurslarınan nadurıs paydalanıw na`tiyjesinde u`lken ekologiyalıq mashqalalar kelip shıqtı[9].

İlimpazlar izertlewi boyınsha Aral ekologiyası XX a`sirdin` 60-70 jılları anıq sezildi, lekin, Oray ta`repinen bul ma`selege itibar berilmedi, qattı sır bolıp qaldı. U`lkemizde tariyxıy, arxeologiyalıq estelikler shordan wayran boldı[10]. Haywanat, quslar, o`simlik tu`rleri "izsiz„ joq bola basladı.

Ten`izdin` quriwı, A`miwda`r`ya suwının` pataslanıwı Respublika jerlerinin` topıraqlarının` duzlanıwına, kebirlerdin` ko`beyiwine alıp keldi. Ekologiyalıq o`zgerislerdin` unamsız saldarı Qaraqalpaqstan xalqının` sotsiallıq turmıs da`rejesinin` awırlasıwına alıp kelmekte.

İzertlep atırg`an jıllarda Respublikada texnikalardın` ko`beyiwi, awıl xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasının` jeterli qa`lipleskenligin, kadrlar tayarlawg`a jeterli itibar bergenligin ko`remiz. 1981-jılg`a kelip awıl xojalıg`ında 21175 mexanizator kadrlar jumıs islegenligi awıl xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlewde ha`m kadrlar menen ta`miyinlewde unamlı jumıs alıp barılg`anlıg`ın ko`remiz.

Dissertatsiyalıq jumıs temasının` a`hmiyetliligi. Qaraqalpaqstan erte da`wirlerden beri agrar u`lke. Xalıqtın` basım ko`pshiligi awıllarda jasaydı ha`m tiykarınan awıl xojalıg`ı menen shug`ıllanıp kelmekte. Ken`es hu`kimeti da`wirinde de bul tarawdı rawajlandırıwg`a bolg`an talaplar ku`shli boldı, biraq

[8] Аметов М. "Современное состояние тугаев Каракалпакстана„. Нукус, 1994 г. 6-стр
[9] Насыров Р. А. "Социальное развитие села Узбекистана (1965-1985)„. Ташкент, 1997 г. 15-стр
[10] Давлетов С. "Социально-экологическая ситуация и демографические процессы в регионе Нижней Амударьи. Автореф. дис. ... канд. ист. наук„, Ташкент, 2003 г. 20-23 стр.

degen menen jetiskenlikler menen birge qıyınshılıqlar, mashqalalarda ko`p boldı. Bu`gingi ku`nge shekem awıl xojalıg`ının` agrar industriya xojalıqlarg`a aynaldırıwı sho`lkemlestirilgen diyqan-fermer xojalıqlarının` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlaw wazıypası ku`n ta`rtibinde turg`an aktual problemalardın` biri bolıp sanaladı. Bul tarawdı kadrlar menen ta`miyinlew ma`seleleri de tolıq izertlenip, juwmaqlang`an emes. Sol jag`daylardı esapqa alıp bul tarawdın` tariyxın u`yreniw ha`m izertlewdi baslı wazıypamız etip aldıq.

Bul temanın` u`yreniliw jag`dayına kelsek, tema tiykarınan aktual ma`sele bolıp, ilimpazlar ta`repinen bul temanın` ha`r qıylı ob`ektleri u`yrenilip, o`zlerinin` miynetlerin jarattı. Degen menen biz izertlep atırg`an awıl xojalıg`ın agrar industrial xojalıqlarg`a aynaldırıw, onın` materiallıq texnikalıq bazasın du`ziw ha`m onı kadrlar menen ta`miyinlew boyınsha bu`gingi ku`nge deyin bul tema o`z aldına izertlenbegenligin esapqa alıp, onı izertlewdi wazıypa etip aldıq.

**İzertlenip atırg`an jumıstın` maqseti ha`m wazıypalarına** kelsek, bul tema bu`gingi ku`n ushında aktual tema bolg`anlıg`ın esapqa alıp, bul problemanı teren`irek ha`m ha`r ta`repleme u`yreniw, o`tmishten sabaq alıp, Respublikamızdın` awıl xojalıg`ın agrar industrial xojalıqlarg`a aynaldırıw wazıypaların izertlew bu`gingi ku`nnin` talabına muwapıq rawajlandırıwda tolıq paydalansa boladı dep oylaymız.

**Jumıstın` ilimiy jan`alıg`ı** haqqında so`z etetug`ın bolsaq bul da`wirdi mu`mkin bolg`anınsha teren`irek izertlep, bul tarawdag`ı jetiskenlikler menen kemshiliklerdi ko`rsetiw menen bu`gin g`a`rezsizlik jıllarında Respublikamızdın` fermer ha`m diyqan-fermer xojalıqlarında ha`m basqada awıl xojalıq tarawların bu`gingi ku`nnin` talabına ılayıq maman kadrlar menen ta`miyinlewde paydalansaq orınlı bolar edi dep esaplaymız.

Jumıstın` izertleniw ob`ekti. Bul jumıs XX a`sirdin` 50-70 jıllarında Qaraqalpaqstanda agrar industrial xojalıqlarg`a aylandırıw ha`m onın` awıl xojalıq kadrlardı tayarlaw materiallıq-texnikalıq bekkemleniw ilajlarının` jag`dayı: ta`jiriybe ha`m mashqalalar. Respublikanın` awıl xojalıg`ın rawajlandırıwda materiallıq-texnikalıq bazasın du`ziw ha`m onı kerekli texnik ha`m joqarı

qa`niygeli kadrlar menen ta`miyinlew jag`dayların ha`r ta`repleme ashıp ko`rsetiwdi baslı wazıypa etip aldıq.

**Jumıstın` predmeti.** Qaraqalpaqstan Respublikasında 50-70 jıllarda hu`kimetimiz ha`m awıl xojalıq organlar ta`repinen bul tarawdı rawajlandırıwg`a baylanıslı konkret sharalar, sonın` ishinde O`zbekstan hu`kimeti ta`repinen 60-jıllardın` ortalarında eki ma`rte ju`da` a`hmiyetli qararlar shıqtı. Bul qararlarg`a tiykarlana otırıp Qaraqalpaqstang`a ha`m onın` awıl xojalıg`ın ko`teriwge ko`p sanda texnikalar, kerekli u`skeneler ha`m kadrlar tayarlawda u`lken ja`rdem ko`rsetti.

Jaqlaw aldında turg`an a`hmiyetli jag`daylar, jumıstın` jazılıw ha`m tamamlaw da`wirinde A`jiniyaz atındag`ı No`kis Ma`mleketlik Pedagogikalıq Instituttın` tariyx fakul`tetinin` "tariyx„ kafedrasının` ma`jilisinde qaraldı ha`m ilimiy basshı, sırtqı eksportlar ta`repinen ko`rilip shıg`ıldı.

Jumıstın` du`ziliwi ha`m ko`lemi, Kirisiw, u`sh baptan, bo`limshelerden ibarat, juwmaqlaw ha`m paydalang`an a`debiyatlardan ibarat.

BİRİNShİ BAP. QARAQALPAQSTANNIN` 50-70 JILLARDA AWIL XOJALIG`ININ` AGRAR INDUSTRIAL XOJALIQLARG`A AYLANIWI HA`M ORAYDIN` TALABINA MUWAPIQ PAXTASHILIQTI RAWAJLANDIRIWG`A BOLG`AN TALAPTIN` KU`SHEYIWI: TABISLAR, MASHQALALAR

1.1. Respublikanın` agrar xojalıqların qa`liplestiriw ha`m onı rawajlandırıwda ko`rilgen ila`jlar

Qaraqalpaqstan Respublikası biraz tarawlarda O`zbekstannın` oblastlarınan bir qansha tarawlarda artta edi. Sonın` ishinde awıl xojalıg`ın jeterli da`rejede rawajlandırıwda aytarlıqtay kemshilikler, jetispewshilikler ko`zge taslanar edi. Tiykarınan awıl xojalıq texnikalarının` jetispewshiligi, mineral to`ginlerdin` kemligi ha`m tuwrı paydalana almawı, a`dewir qıyınshılıqlarg`a alıp keldi.

A`sirese texnika ma`selesi, kolxoz, sovxozlardın` materiallıq texnikalıq bazasın bekkemlew baslı wazıypalardın` biri edi. Usı wazıypalardı iske asırıwda O`zbekstan hu`kimeti awıl xojalıg`ının` mu`ta`jligin ta`miyinlew boyınsha birqansha ilajlar ko`rdi. Bul wazıypanı a`melge asırıw ha`r bir kolxoz, sovxoz, rayonlardın` aldın paxtashılıqtın` zu`ra`a`tliligin asırıw, paxtashılıqtı jaqsılaw, agrotexnikalıq islerin endiriw wazıypaları turdı.

Biraq kerisinshe, paxtashılıqtı rawajlandırıwda belgilengen sharalar tolıq a`melde iske aspadı, biraq Oraydan jobalastırılıp jiberilgen tapsırmalardı orınlaw ma`jbu`r edi. Sol maqsette Qaraqalpaqstang`a 1950-jılı 139 mın` tonna paxta tapsırıw kerekligi haqqında ko`rsetpe berildi.

Qaraqalpaqstannın` jer sharayatı, klimatı, irrigatsiyalıq meliorativlik jag`dayı, texnika menen ta`miyinleniwi awhalın esapqa alınbag`anlig`ı sebepli 1951-1955 jılları Respublika paxta tapsırıw jobasın orınlay almadı. 1955-jılı 207 mın` tonna paxta tapsırıw ornına 137 mın` tonna paxta tapsırdı. Oraydın` 1954-1958 jılları O`zbekstanda paxtashılıqtı rawajlandırıw haqqındag`ı qararında Qaraqalpaqstanda paxta egis maydanı 1953-jılı 92,9 mın` gektarg`a ko`beytildi. Qaraqalpaqstan boyınsha ha`r bir gektar egislik jerden 15,8 tsentner g`ana paxta tapsırıldı.

Mine bul jag`day sol da`wirdegi paxta tapsırıw planının` tek g`ana Oraydan beriliwi, komanda beriw siyasatının` qa`te kemshiligin ko`rsetedi. Berilgen paxta planın orınlawda kolxozlardın` ornına iri sovxozlardı du`ziw rayonlardı da biriktiriw payda beriwi mu`mkin degen oy menen 1956-1963 jılları iri sovxoz ha`m rayonlardı du`ziw mapazı baslandı[11].

1955-jılı kolxozlar irilendirildi ha`m olardın` sanı 211 ge jetti. 1957-jıldan baslap arqa rayonlardı sovxozlarg`a aylandırıw sanaw esabınan 32 sovxoz sho`lkemlestirildi, sovxozlar sanı kolxoz xojalıqları ko`beytilip barıldı[12].

Sonın` menen birge bir qatarda rayonlardı biriktirip iri rayonlardı du`ziw siyasatı a`melge asırıldı. Xojeli, Shomanay, Qanlıko`l, Qon`ırat rayonları biriktirilip Qon`ırat rayonı al, Shomanay, Ken`es, Qarao`zek, Taxtako`pir rayonları biriktirilip Shımbay rayonı, Beruniy, Ellikqala, To`rtku`l rayonları aymaqları biriktirilip To`rtku`l rayonı bolıp ataldı. Bul jılları egislik maydanlarında ko`beytirilip barıldı. 1940-jıl ulıwma egis maydanı 151,2 mın` gektar bolsa, 1950-jılı 159 mın`, 1955-jılı – 178,6 mın`, 1960-jılı – 191,7 mın` gektar jer boldı. Qaraqalpaqstanda paxtashılıqtı, salıgershilikti ha`m basqa da awıl xojalıq tarawların rawajlandırıw ha`m paxtashılıqtı kompleksli mexanizatsiya menen ta`miyinlew sheshimi Oray ta`repinen qabıl etildi[13].

1948-jılı Shomanay kanalının` qurılısı baslanıp, bul jerde 1949- jılı 19 kolxoz ushın 16 mın` gektar jer ashıldı, al 1950-jılı Shomanayda u`lken paxtashılıq rayonı du`zildi. 1948-jılı ba`ha`rde Qırıq qız massivinde 950 gekar jer o`zlestirilip, sonın` 700 gektardan aslamına paxta egildi. Solay etip, Qaraqalpaqstanda 1950-jılı suwg`arıw tarawları bar jerleri maydanı 204090 gektar, sonın` egislik maydanı 141738 gektar, paxta 78mın` gektar boldı.

Mine usı qararg`a baylanıslı 1960-jıllarda paxta egis ha`m salı egis jer maydanı ko`beytilip barıldı. Eger 1940-jılı paxta egetug`ın jer maydanı 60,9 mın` ga bolsa, 1950-jılı 83,6 mın` ga, 1955-jılı 114,2 mın` ga, 1960-jılı 131,5 mın` ga jer ajıratıldı. Sonın` menen birge salı egetug`ın jer maydanları 1960-jıldan son`

[11] Камалов К. "Ел хызметинде,,. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995 ж. 75-бет.
[12] "Народное хозяйство ККАССР,,. Нукус: Каракалпакстан, 1967 г. 133-стр.
[13] Молдахмедов К. "Подъем материального благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства ККАССР в 1959-65 гг,,. // Вестник КК ФАН УзССР. 1974 г. №4. 52-57 стр.

ken`eyip barıldı. 1950-jıl 8,1 mın` ga jerge salı egilgen bolsa 1964-jılı 13,4 mın` ga maydang`a salı egildi[14]. Son` oraydın` tapsırması boyınsha ma`mleketke salı tapsırıwdı ko`beytiw kerek edi. Sog`an baylanıslı ayırım paxta jer maydanlarında salı egiwge berildi.

Bul jılları paxta salıdan basqa eginler a`sirese palız eginlerine onsha itibar berilmedi. Diyqanlar bul eginlerdi o`zlerinin` atızlarına elep alatug`ın edi. Al, ma`mleketlik kartofel` egin maydanı 1950-jılı 0,4 mın` gektar, 1955-jılı 1,4 mın`, 1960-jılı 2,0 mın` ga jer, ovosh maydanı 1950-jılı 0,7 mın`, 1955-jılı 0,8 mın`, 1960-jılı 1,2 mın` gektar. Baqsha jer maydanı 1950-jılı 1,9 mın`, 1955-jılı 2,0 mın`, 1960-jılı 2,7 mın` gektar jerdi quradı.

Demek tiykarg`ı egis jer maydanı paxta egiwge arnaldı. Bul jılları awıl xojalıg`ın texnika menen ta`miyinlewde bir qansha jaqsılandı: 1958-jılı 4100 traktor, 764 paxta teretug`ın mashina, 361 go`rek teretug`ın mashina, 461 go`rekten paxta shıg`aratug`ın mashina, 2005 traktorlar seyalkası, 3379 traktor kul`tivatorları, 1126 ju`k mashinaları ha`m avtotsisternalar alındı, 13 da`n teriwshi kombayn alındı[15]. Sebebi bunday texnikalar Oraydan berilgen paxta planın orınlaw ushın za`ru`r edi.

Bul texnikalardı alg`ang`a deyin diyqanlar paxta egetug`ın jer maydanın tayarlaw, paxta ko`gergennen keyin paxta arasın kul`tivatsiyalaw, paxtanı shıg`artıw islerin ko`binese qol miyneti menen isler edi. A`sirese jap salmalardı tazalaw, go`rekten paxta shıg`arıw jumısları awır edi.

Kempir-g`arrılar, eresek balalar tu`ni menen peshtin` quwısına go`rekti keptirip, paxta shıg`arıp otırar edi. Al, paxta planın orınlaw ushın diyqanlar ayanbastan jumıs isler edi. Texnika menen ta`miyinlew a`dewir jaqsı edi.

Solay etip, egis maydanlarının` ko`beyiwi texnika menen ta`miyinlewdin` jaqsılanıwı ha`m diyqanlardın` pida`kerlik miyneti arqasında jıldan-jılg`a ma`mleketke paxta, salı tapsırıw artıp bardı.

---

[14] "Народное хозяйство ККАССР„. Нукус: Каракалпакстан, 1967 г. 133-стр.
[15] Сонда. 140-стр

1955-jılı 137,0 mın` tonna paxta, 1960-jılı 207,0 mın`, 1955-jılı 4,3 tonna salı, 1960-jılı 3,6 mın` tonna salı tapsırıldı[16]. Sonın` menen birge paxta talasın islep shıg`ıwda jıldan-jılg`a ko`beyip bardı: 1950-jılı 41,0 mın` tonna paxta talasın islep shıqsa, 1955-jılı 69,3 mın` tonna, 1960-jılı 76,7 mın` tonna paxta talasın islep shıqtı ha`m ma`mleketke tapsırdı. 1955-jılı 4,3 mın` tonna kartoshka tapsırıldı. 1955-jılı 12,6 mın` tonna kartoshka tapsırıldı. Baxsha o`nimleri: 1955-jılı 7,6 mın` tonna tapsırıldı. Ma`kke (ko`k massası, pochatkası) 1955-jılı 37,8 mın` tonna, 1960-jılı 454,3 mın` tonna tapsırıldı[17].

Da`wir sonı ko`rsetti iri sovxozlardı sho`lkemlestiriw siyasatının` nadurıs ekenligin waqıt ko`rsetti. Sebebi iri rayonlardı, iri sovxozlardı, iri brigadalardı (bir brigadanın` egis jer maydanı 250-500 gektar) basqarıw ju`da` qıyın edi. Sovxozlardı, kolxozlardı, rayonlardı basqarıw ushın ja`rdemge wa`killer jiberiletug`ın edi. Bul wa`killerdin` qa`nigeligi ulıwma awıl xojalıg`ına ja`rdem bere alatug`ın da`rejede emes edi.

Sebebi Qaraqalpaqstanda qanday da ma`mleketlik ministrlikler bolsa (ol den sawlıq ministrligime, ol bilimlendiriw ministrligi me yamasa ma`deniyat ministrligime) solardan wa`killer jiberiler edi, bul wa`killerdin` jumısqa paydasınan zıyanı ko`birek edi. Sovxoz direktorları bas agronomlar, bas injenerler sovxoz aymag`ındag`ı egis maydanların tez o`z waqtında ko`rip u`lgere almaytug`ın edi[18].

Egin jerler o`z waqtında qanıp suwg`arılatug`ın, jerdin` tapqa keliwin, paxta egiletug`ın jerlerdin` jaramlılıg`ın yag`nıy paxta egiwge bolama, bolmayma, sonı anıqlaw, paxta ko`gerip o`skennen keyin beriletug`ın to`gin mug`darın anıqlaw neshe ret suwg`arıw, qay waqıtta suwg`arıw jumısların iske asırıw sıyaqlı qıyınshılıqlar tuwıldı. Al, diyqanlar, brigadirler, texniklerdin` bas qa`nigelerge jumıs jag`dayı tuwralı ushırasıwı qıyın edi. Mine iri sovxozlar, iri rayonlardı du`ziw sebepli ma`mleketke ko`p zıyan keldi (tek 1958-jılı 1080 mln rubl` zıyan keldi).

---

[16] Камалов К. "Ел хызметинде,,. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995 ж. 72-бет

[17] "Народное хозяйство ККАССР,,. Нукус: Каракалпакстан, 1967 г. 133-стр.

[18] Камалов К. "Ел хызметинде,,. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995 ж, 75-бет.

Egislik jer maydanının` o`nimliligin asırıwda jerdin` izey suwların qashıratug`ın kollektor-drenajlardın` qurılısı ha`m jerdi u`nemli suwg`arıwda irrigatsiyalıq qurılıslardın` iske asırılıw da`rejeside u`lken a`hmiyetke iye. Kollektor drenajlar 1956-jıldan baslap qazıla baslandı. To`rtku`l ha`m Beruniy rayonlarında 1956-1960 jıllar dawamında uzınlıg`ı 90 km kollektor drenaj qazıldı.

Qaraqalpaqstanda 1956-jılı 32,2 mın` rubl` qarjı ajıratıldı. İrrigatsiya jumısların atqarıw ushın Qaraqalpaqstan mashina ekskovator stantsiyası 1951-jılı Xojelide, 1952-jılı Paxta arnada, 1953-jılı Shımbayda ashılıp, onda 65 ekskovator, 80 zemnasos, bul`dozer, greyder boldı ha`m 1955-jılı suw tarmaqlarının` 72,5 protsenti tazalandı.

1950-jılı jon`ıshqa egisligine dıqqat awdarıldı. Eger jon`ıshqa 1953-jılı 37,400 gektarg`a egilgen bolsa, 1958-jılı 5772 gektar jer egildi. 1960-jılı paxta egiw menen birge Oraydın` ko`rsetpesine muwapıq Qaraqalpaqstanda ma`kke egiw tiykarg`ı ma`selenin` biri boldı ha`m ma`kke da`ni ushın 1955-jılı 400 ga jer ajıratılg`an bolsa, 1960-jılı 900 ga, 1961-jıl 3,2 mın` ga jer, ma`kke silosı ushın 1955-jılı 6,2 mın` ga jer ajıratıldı[19].

Sanaattın`, sonın` ishinde paxtanı qayta islewde xalıq turmısın jaqsılawda, dizel motorları menen isleytug`ın suw nasosları menen bir qatarda joqarg`ı quwatlılıqqa iye elektromotorları ornatılg`an suw nasoslarının`, suw bo`listiriliwine qurılmalardın` islewinde elektr energiyası u`lken a`hmiyetli orın tuttı. 1958-jılı Qaraqalpaqstanda 48,3 mln kvt energiyası islep shıg`ıldı. Qaraqalpaqstanda elektr energiyasın beriwshi 1956-jılı Taxiyatash GRES i qurıla basladı ha`m ol ekonomikalıq rawajlanıwg`a u`lken ta`sirin tiygizdi[20].

Ekonomikanın` rawajlanıwına Charjaw-Xojeli-Qon`ırat temir jolının` qurılıp pitiwi o`z ta`sirin tiygizdi[21]. Sebebi basqa o`ndirislerdin` ku`sheyiwi menen birge awıl xojalıq o`nimlerinin` artıwına kerekli texnikalardı tasıw, asfal`t jollardın` qurılıwı sol temir jollardın` pitiwine baylanıslı edi. Mine usıg`an baylanıslı sol jılları Xojeli, Shomanay, Shımbay, Ken`es, Qarao`zek avtomobil` jolları tez arada

[19] 'Народное хозяйство ККАССР„. Нукус: Каракалпакстан, 1967 г. 37-38 стр.
[20] Карвасарский А. "Қарақалпақстанда электр станциясын қурыў тарийхынан„. Нөкис, 1992 ж. 58-бет.
[21] Сейтимбетов М. К. "Народное движение в железнодорожном строительстве ККАССР„ // Вестник ККО АН РУ. 1997 г. №3. 99-стр.

qurılıp asfal`tlanıp, tez arada paydalanıwg`a berildi ha`m avtomobillerdin` jumıs islew o`nimliligin arttırdı.

Sonı da aytıp o`tiw kerek, O`zbekistan hu`kimet basshılarının` talabı boyınsha 1955-jıldın` aqırı kolxoz xojalıg`ında jetistirilip atırg`an paxtanın` 1 ton- nasının` bahasın 2150 rubl`den 3100 rubl`ge shekem ko`terildi. 1949-jılı 29-aprel`de qabıl etilgen "Eginlerdi suwg`arıw ka`rxanalardın` ıqtiyajı ha`m basqa xojalıq za`ru`riyatı ushın suw haqı alıw haqqındag`ı qararı biykar etildi„[22]. Mine bul jag`day kolxozlardın` ekonomikasın bekkemlewde a`hmiyetke iye boldı. Kolxozlardın` pul doxodı 1958-jılı 33,7 mın` bolsa, 1960-jılı 36,3 mın` rubl` boldı[23].

Suwlandırıw tarmaqları basqarması (1949-jılı 4 basqarma) qurıldı. Kanallardı, japlardı tazalaw ushın mashina ekskovator stantsiyası qurıldı. (1951-1953 jıldın` o`zinde 65 ekskovator, 80 greyder, bul`dozer h. t. b. iye boldı. 1955-jılı ulıwma suw tarmaqlarının` 72,5% ti tazaladı). Paxta o`nimin ko`beytiw ha`m xalıq xojalıg`ının` basqa tarawların ku`sheytiw esabınan Qaraqalpaqstan ekonomikasın bekkemlew ha`m joqarılatıw maqsetinde temir jol liniyaları (Charjaw-Qon`ırat liniyası)[24], avtotransport jolları salındı. Taxiatash ıssılıq elektrostantsiyası qurıldı, bunı qurıw ushın Taxiyatashgidroenergostroy qurılıs tresti ashıldı ha`m 1958-jıldın` o`zinde 48,3 mln kvt elektr energiyası islenip shıqtı[25].

Mine usınday iri jumıslardın` isleniwi xalqımızdın` u`lken miynet islewi na`tiyjesinde 1950-jılı 139 mın` tonna 1954-jılı 199 mın` tonna, 1958-jılı 193 mın` tonna paxta tapsırıldı. Sonday-aq, paxtanın` jıldan-jılg`a ko`p tapsırıwı paxta egiletug`ın jer maydanlarının` ko`beytilip barılıwınan boldı, yag`nıy ha`r bir gektar jerden alınatug`ın o`nim az edi. Bunın` sebebi paxtanı ta`rbiyalawda agrotexnikalıq qag`ıydalardı orınlawda elede bolsa jeterli da`rejede emesliginde bolıwı, yag`nıy diyqan paxta ta`rbiyasın ha`m bilgeni menen ko`p maydang`a egilgen paxtag`a kerekli to`gindi jetkere almadı ha`m jabayı sho`plerdi tazalap u`lgere almawı ha`m tag`ı basqa ta`rbiya jumısların o`tkere almawı mu`mkin.

---

[22] Мухитдинов Н. "Кремлде өткен жылларым„, 141-бет.
[23] "Народное хозяйство ККАССР„. Статистический сборник. Нукус: Каракалпакстан, 1967 г. 84-стр.
[24] Рахманов К. "Сооружение железной дороги Чарджау-Кунград„ ... 47-стр.
[25] Карвасарский А. "Қарақалпақстанда электр станциясын қурыў тарийхынан„. Нөкис, 1992 ж. 55-бет.

Sonday-aq, paxta o`nimdarlig`ının` ha`r bir gektar jerinde kem bolıwı paxta ta`rbiyasın jeterli da`rejede bilmeytug`ın adamlardın` paxtashılıq sovxozların basqarıwınan da bolıwı mu`mkin. Solay etip, 1946-1960 jılları awıl xojalig`ında paxtashılıq bir ta`repleme rawajlandı. Paxtashılıqtın` rawajlanıwı ushın Qaraqalpaqstanda irrigatsiyalıq jumıslar texnikalar menen ta`miyinlew boyınsha bir qansha jumıslar islendi. Jen`il sanaat qurılısına (jip iyiriw – gezleme toqıw h. t. b.) onsha kewil bo`linbedi. Qaraqalpaqstan tek paxtanı beriwshi bolıp qaldı, al paxtadan jip iyiriw, gezleme toqıwshı basqa regionlarg`a paxta jiberilip turıldı.

Avtonomiyalı Respublikanın` hu`kimeti awıl xojalıq o`ndirisi o`nimlerin bunnan bılay da ko`beytiw wazıypaların sheshe otırıp, awıl xojalig`ının` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlewge u`lken dıqqat awdardı. Jan`a bes jıllıqtın` da`slepki jılında kolxoz ha`m sovxoz o`ndirisin rawajlandırıw ushın 49 mln manatqa jaqın qarjı bo`lip shig`arıw na`zerde tutıldı, bul 1965-jıldag`ı g`a qarag`anda 13,5% ko`p edi. Jan`a texnika satıp alıwg`a 11 mln manat ajıratıldı. 1966-jıldın` dawamında Qaraqalpaqstannın` sovxozları menen kolxozlarına ha`r qıylı markadag`ı 975 traktor, 300 paxta teriw mashinasın, 86 kombayn, 358 seyalka, 480 kul`tivator ha`m ko`plegen basqa da texnikalar satıw na`zerde tutıldı[26]. Awıl xojalıq eginlerinin` zu`ra`a`tliligin arttırıw ushın 100 mın` tonnadan aslam mineral to`gin ha`m ko`plegen basqa da ximikatlar bo`lip shig`arıldı.

Paxtashılıqtag`ı en` bir qıyın mashqala zu`ra`a`tti atız basınan ma`mleket qırmanına tasıp jetkeriw bolıp tabıladı. Sonlıqtan Respublika partiya sho`lkeminin` qolg`a alg`an bag`darlarınan biri paxtanı tayarlaw punktlerine qap-qanarsız jetkeriw mashqalasın sheshiw boldı.

O`zbekstan Kompartiyasının` Oraylıq Komitetinde islep shig`ılg`an ilajlardın` iske asırılıwı 1961-jıldan baslap bul qıyın tarawg`a da kompleksli mexanizatsiyanın` engiziliwin ta`miyinledi[27].

Paxtashılıqtı kompleksli mexanizatsiyalaw ushın en` jan`a mashinalar jetistiriwdi o`zlestiriw partiya sho`lkemlerinin` qatan` qadag`alawında boldı.

---

[26] "О некоторых вопросах деятельности система "Узсельхозтехника,,. Нукус, 1978 г. 26 стр.

[27] "60 жыл ишинде Қарақалпақстан АССРының халық хожалығы,,. Нөкис: Қарақалпақстан, 1984 ж. 47-48 б.

"O`zbeksel`mash„ ha`m "Shırshıqsel`mash„ zavodlarının` kollektivlerine ha`r ta`repleme ja`rdem berip turıldı.

Respublikamız ta`repinen o`z waqtında qabıl etilgen ha`m konkret ila`jlardın` na`tiyjesinde kolxozlar menen sovxozlarg`a awıl xojalıg`ın rawajlandırıw ushın a`dewir jetilistirilgen traktorlar menen basqa da awıl xojalıq mashinaların jetkerip beriw ko`beytildi[28].

Respublikanın` kolxozları menen sovxozlarına ken` ko`lemli paxta teriw, go`rek tazalaw, go`rek teriw mashinaları keldi. Ko`p maqsetlerge paydalanılatug`ın universal mashinalar payda boldı. Texnikalar paydalanıwda a`dewir isenimli ja`ne a`dewir shıdamlı bola basladı. Mashinalar menen mexanizmlerdi universallastırıw ha`m kombinatsiyalawda belgili tabıslarg`a erisildi.

Materiallıq-texnikalıq bazanın` bekkemleniwi na`tiyjesinde mal sharwashılıg`ındag`ı ko`p miynet talap etetug`ın jumıslardı mexanizatsiyalaw jaqsılandı. 1975-jılı komplektatsiya xızmetkerleri ta`repinen mal sharwashılıg`ı qoraları menen qus fermalarının` 22 u`skenesi, aralas jem tayarlaytug`ın 10 agregat komplektlestirildi.

Kolxozlar menen sovxozlardın` mal sharwashılıq fermalarındag`ı protseslerdi kompleksli mexanizatsiyalawdı bunnan bılay da endiriw za`ru`rligi payda boldı. Jem tsexları menen sho`p ushın tayarlaw, g`a`lle tazalaw ha`m keptiriw punktlerindegi jumıslardın` ko`lemin ko`beytiwge bag`dar alındı.

Awıllardın` texnikalıq u`skeneleniwinin` tez o`siwi awıl xojalıq texnikasınan na`tiyjeli paydalanıwdı arttırıw, o`ndiristi kompleksli mexanizatsiyalawg`a o`tiw wazıypaların aldın`g`ı plang`a shıg`ardı Olardın` sheshiliwine qaray o`ndiris protsesslerin mexanizatsiyalaw da`rejesi arttı. Miynettin` industriallıq usılları o`ndiristin` tek tiykarg`ı g`ana emes, al qosımsha uchastkaların da o`z ishine alıp, barg`an sayın ken` tarala basladı.

İlimiy-texnikalıq progress pa`tlerinin` tezletiliwi awıl xojalıq o`ndirisin intensivlestiriwge mu`mkinshilik tuwdırdı. O`ndiris arttı, atızlar menen

[28] "О некоторых вопросах деятельности системы "Узсельхозтехника„. Нукус, 1976 г. 26-стр.

fermalardın` zu`ra`a`tliligi o`sti. Usı tiykarda kolxozlar menen sovxozlardın` tabısları ko`beydi.

Respublikamız usı da`wirdin` ishinde awıl xojalıq o`ndirisin rawajlandırıw ha`m bekkemlewde aytarlıqtay tabıslarg`a eristi. İri qarjı bo`lip shıg`arıwdın` artıwı, planlastırıwdag`ı o`zgerisler menen kolxozlar menen sovxozlardın` materiallıq-texnikalıq bazalarının` bekkemleniwi, massalıq, joqarı ha`m orta bilimge iye maman kadrlar tayarlawg`a u`lken a`hmiyet berip, awıl xojalıg`ına bilimli, maman qa`niygeler tayarlaw jumıslarına jeterli a`hmiyet berildi. Kadr tayarlaw, basqarıwdın` jaqsılanıwı ha`m kolxozlar menen sovxozlarg`a u`lken xojalıq erkinliginin` beriliwi Avtonomiyalı Respublika awıl xojalıg`ının` ekonomikasının` bunnan bılay da ko`teriliwin ta`miyinledi.

1.2. Qaraqalpaqstanda Oraydın` talabına muwapıq 50-70 jıllarda paxtashılıqqa bolg`an talaptın` ku`sheyiwi ha`m onın` monokul`turag`a aylanıwı

1950-jıllarda kolxozlardın` paxtashılıqtan alınatug`ın o`nimi ju`da` az bolıwı sebebinen ko`p xojalıqlardın` ekonomikası ju`da` to`men da`rejede boldı. Ko`p kolxozlar paxta jobasın 60-70% ten artıq orınlay almadı. Paxta jobası orınlanbag`annan son` kolxozlardın` basshıları tez-tezden o`zgertilip turıldı, bul bir jag`ınan ekonomikanın`, ekinshiden, adamlardın` morallıq psixologiyalıq awhalının` to`menlewine sebepshi boldı. Sol waqıttag`ı uzaqtı ko`re bilmeytug`ın Respublika basshıları paxtashılıqtın` to`men rawajlanıwının` bas sebeplerine teren` analiz bermesten, bizin` eldin` diyqanlarına, jergilikli kadrlarg`a jumıs islemeydi, jalqawlıg`ı basım, sonlıqtan paxtashılıq rawajlana almay kiyatır degen nasaq so`zler tag`ıp, ha`mme kadrlardı almastırıw kerek degen pikirde bolg`anın aytıp o`tiwimiz kerek.

O`zKP Oraylıq komitetinin` birinshi sekretarı bolıp islegen A.İ.Niyazov Qaraqalpaqstannın` du`n`yadag`ı paxtashılıq zonasında en` arqada jaylasıwın, onın` ta`biyg`ıy awhalların esapqa almay, materiallıq texnikalıq baza du`ziw

jo`nindegi o`tinishlerge kewil bo`lmey "Sizler jumıs isley almaysız, jalqawsızlar„ degen pikirde bolıp, Qaraqalpaqstang`a basshılıq etiw ushın O`zbekstannın` basqa oblast`larınan ju`zlep kadrlar jiberdi. Biraq onın` bunday kadr siyasatı jaqsı na`tiyje bermedi. Sırttan kelgen basshılar ekonomikag`a unamlı o`zgeris kirgize almay-aq, ellerine qaytıp ketti. A`lbette xalıqtın` u`rp-a`detin, da`stu`rin bilmeytug`ın, jer-suw sharayatları menen biytanıs basshısımaqlar jarıtıp jumıs isley almadı.

Qaraqalpaqstan oblast`lıq partiya komitetinin` birinshi sekretarı bolıp saylang`an Nasır Maxmudov a`welgi waqıtları bir qatar o`zgerisler isley basladı. Ol Arzı Maxmudovtın` o`zi menen birge ertip kelgen rayonlıq partiya komitetlerinin` birinshi sekretarların, raykom baslıqların o`z ellerine qaytardı. Olardın` birazının` ornına o`zimizdin` qubla rayonlardın` kadrların arqa rayonlarg`a basshı jumısqa jiberdi. Biraq 1958-1960 jıllarda Nasır Maxmudov ta`repinen paxta jerlerin teren` su`rmesten, tırma menen paxta egiw ta`rtibi engizildi.

Bul awhalda jerler paxsa bolıp qatıp qaldı, otaq g`awlap ketti. Paxtanı tırma menen ekpegen To`rtku`ldegi "Sovet O`zbekstanı„ kolxozının` baslig`ı, Sotsialistlik Miynettin` Qaharmanı Matnazar ag`a Masharipov Obkomnın` byurosında qattı partiyalıq jaza aldı. Matnazar ag`a diyqan adam edi, ol tırma menen egiwge qarsı shıqtı. Bizin` arqa rayonlar tırma menen egiwge qarsı bolmadı, biraq jaqsı na`l alıng`an menen g`awashalar paxsa bolıp qalg`an jerge teren`ge tamır ura almay, boyı bir qarıstan aspay, atızlardı otaq basıp ketti. Miyneti ko`p, o`nimi az paxta boldı. Xalıq miynet haqısına aqshalay yamasa da`nley hesh na`rse ala almadı. Usı da`wirde Nasır Maxmudov O`zKP Oraylıq komiteti ha`m O`zbekstan hu`kimetinin` kelisimi menen arqa rayonlardın` kolxozların sovxozlarg`a aylandırdı. 1957-jılı Respublikadag`ı 475 kolxozdan 38 si qaldırılıp, qalg`an 437 kolxoz tiykarında jigirmalag`an irilendirilgen sovxozlar du`zildi[29]. Menshiktin` kollektiv tu`rinen ma`mleketlik menshik tu`rine o`tken xojalıqlardın` basshıları, qalay etip jumıs isleytug`ının bilmey, alıs-beris aktlerin du`zemen

[29] Камалов К. "Ел хызметинде„. Нөкис, Қарақалпақстан, 1995 ж. 64-бет.

degenshe ko`p waqıtlardı o`tkerip aldı, burıng`ı kolxozdag`ı mallardın`, qurılıslardın`, buyımlardın` esapsız zaya bolıwına jol qoyıldı. Sovxozlar ju`da` iri bolıp, basqarıw uqıbın jog`alttı.

Kolxozlardı sovxozlarg`a aylandırıw, menshik formasın o`zgertiw o`zinin` jaman ta`sirin tiygizdi. 1957-1958 jıllarda Qaraqalpaqstanda paxta jobası orınlanbay qaldı. A`sirese 1958-jılı bizde du`zilgen sovxozlar ma`mleketke 108 mln manat zıyan keltirdi. Bizin` ko`plegen basshılarımız O`zbekstan Respublikası aldında u`lken ayıplı adamday ju`zleri to`men ju`rdi. 1959-jıl awıl xojalıq eginleri ushın qolaylı jıl boldı. Paxta erte ba`ha`rde egilip, kerekli jıllılıqtı tezirek alıwı na`tiyjesinde Respublika 200 mın` tonna a`tirapında paxta jetistirip, jobanı artıg`ı menen orınladı.

Usı jılları N. Maxmudov rayonlardı qosıp, irilendiriw, sovxozlardın` bo`limlerin qısqartıp, tikkeley sovxoz direktsiyasına qaraytug`ın 250-500 gektarlıq brigadalar du`ziw, kolxozlardı irilendiriw, basqa da kadrlardı o`zgertiw jumısların ju`rgiziw menen shug`ıllandı.

Bo`limlerdi qısqartıw menen ko`p jıllıq ta`jiriybesi bar basshılar jumısların taslap, kimisi dem alısqa, kimisi qalalarg`a ko`ship ketti. Solay etip, awıl xalqı biraz sınalg`an basshılardan ayırıldı. Bir jag`ınan kolxozlardı, rayonlardı irilendiriw, bo`limlerdi qısqartıw, ekinshi jag`ınan, belgili bir turaqlı administrativlik aymaqtın` bolmawı awıl xojalıg`ının` rawajlanıwına o`zinin` jaman ta`sirin tiygizgeni, a`lbette ha`mmege ma`lim.

1950-jıldın` aqırı 1960-jıllardın` basında xalqımızdın` ma`deniy-turmıs da`rejesi awıllarda da, qalalıq jerlerde de du`zilmedi, awır miyneti jen`illespedi. 60-jılları Qaraqalpaqstan ASSRının` awıl-xojalıg`ı tabıslı rawajlandı. 1959-1965 jılları ma`mleketke ortasha 222,7 mın` tonna, al segizinshi bes jıllıqta 281 mın` tonna paxta tapsırıldı. Bul jetiskenlikler awıl-xojalıg`ı xızmetkerlerinin` pida`kerlik miynetinin` na`tiyjesi boldı. Awıl-xojalıg`ın mexanizatsiyalastırıwdın` o`siwi paxtashılıqtag`ı tabıslardın` a`hmiyetli deregi boldı. Eger 1958-jılı Avtonomiyalı Respublikada 5435 traktor (15 at ku`shine esaplag`anda) bolg`an bolsa, al 1970-jılı 8,9 mın` traktor, usı esapta 965 ha`m 2290 paxta teriw mashinaları 15 ha`m 583

g`a`lle jıynaw kombaynları (fizikalıq birlikte) boldı. 1970-jılı Qaraqalpaqstannın` awıl-xojalıg`ında 1965-jılg`ı 1,9 mın` ornına 2,6 mın` ju`k avtomobil``leri (avtotsisternalardı qosa) jumıs isledi.

Awıl miynetkeshlerin ma`mleket ta`miyinlegen quwatlı texnika tiykarınan g`awashanı ta`rbiyalap o`siriwde awır qol miynetin mexanizatsiyalastırıwg`a mu`mkinshilik berdi. 60-jılları kompleksli mexanizatsiyalastırıwdın` bas buwınında paxtanı mashina menen teriwde a`dewir alg`a ilgerilewshilik sezildi.

Biraq usıg`an qaramastan oray jer o`zlestiriw ha`m suwg`arıw jumısların dawam etti. 1960-jılları Aral ten`izi suwının` pa`seyiwine itibar bermey, oray A`miwda`r`yanın` to`mengi ag`ısındag`ı jerlerdi u`lken salıgershilik aymag`ına aylandırıw haqqında qararg`a keldi.

Solay etip, Qaraqalpaqstan 1962-1965 jılları tek salıgershilik ushın 7,5 mın` gektar jan`a jerler ashıldı, segiz arnawlı sovxoz ha`m bir kolxoz sho`lkemlestirildi. Bul xojalıqlarda 2,5 mın`nan aslam mexanizator ha`m basqa da qa`niygeliktegi salıkeshler jumıs isledi. Olardın` pida`kerlik miyneti na`tiyjesinde salı tapsırıw ko`lemi 1961-jılg`ı 3,5 mın` tonnadan 1965-jılı 27,9 mın` tonnag`a arttı. Usı jılları Qaraqalpaqstanda paxtashılıq ha`m salıgershilik ushın ju`da` u`lken irrigatsiyalıq jumıslar iske asırıldı. Qattıag`ar ha`m Begjan nasos stantsiyaları qurıldı[30].

Bul jılları totalitar du`zimi a`dewir keskinlesti. Oraydın` paxtashılıq ha`m salıgershilikti rawajlandırıw talabı barg`an sayın ku`sheydi. 1966-jılı oray 10 jılg`a arnalg`an qarar qabıl etti, onda awıl xojalıg`ı ushın melioratsiya ha`m jan`a jerler o`zlestiriw jumısların jedel pa`t penen ju`rgiziw wazıypası qoyıldı[31]. Oraydın` talabına muwapıq Orta Aziyada, sonın` ishinde O`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstanda paxta, salı ha`m basqa da awıl xojalıq o`nimlerin ko`beytiw boyınsha jobalar ha`m ilajlar islendi[32].

Solay etip, Qaraqalpaqstanda 1963-jılı baslang`an Taqıyatas GRES i qurılısı, dawam etti. 1970-jılı Tu`yemoyın gidrouzeli qurılısı baslandı. Qattıag`ar ha`m Begjap nasos stantsiyaları ja`ne de da`ryada qalqıp ju`retug`ın ha`m turaqlı nasos

[30] Сарыбаев К. "История орошения Каракалпакстана,,. Нукус: Каракалпакстан, 1995 г. 254-267 стр.
[31] Советская Каракалпакия, газетасы 6 июль, 1964 ж. №12 2-бет
[32] Сарыбаев К. "Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпакстана,,. Нукус: Каракалпакстан, 1986 г. 158-стр.

stantsiyaları qurıldı. İrrigatsiyalıq tarawlar injenerlik tiykarında qayta qurıla basladı. Qızketken ha`m Lenin kanallarına qosımsha kanallar qurıldı.

Paxta arna suwg`arıw tarmag`ında jan`adan Tu`yemoyın – Paxta arna kanalı qurılısı iske astı. Awıl xojalıg`ı joqarı mag`lıwmatlı agronom ha`m irrigatsiya qa`nigeleri menen ta`miyinlene basladı. Awıl xojalıg`ına xızmet etiwshi iri trestler, basqarmalar ha`m basqa da mekemeler du`zildi. 1966-jılı sho`lkemlestirilgen salıgershilik sovxozlar qurılısının` basqarması jan`a jerler ashıw ha`m salıgershilik sovxozların du`ziw jumısları menen shug`ıllandı. Na`tiyjede 1970-jılı salıgershilik jer maydanı 60 mın` gektarg`a jetti, al barlıq suwg`arılıp diyxanshılıq egiletug`ın jerler 203 mın` gektardı quradı.

Respublika kolxozlarına ma`mleket ta`repinen berilgen u`lken ja`rdem 1954-1955 jılları g`awashanın` egislik maydanın 114,4 mın` ga g`a shekem jetkeriwge mu`mkinshilik berdi. 1954-jılı ha`r ga dan 17,4 ts. den paxta zu`ra`a`ti alınıp, ma`mleketke 199 mın` tonna paxta tapsırıldı[33]. 1954-jılg`ı paxtashılıqtı rawajlandırıwdag`ı tabıslarg`a aldın`g`ı xojalıqlardın` miynetkeshlerinin` pida`kerlik miynetinin` na`tiyjesinde erisildi. Ma`selen, Respublikanın` 193 kolxozınan 100 kolxozı paxta tapsırıw planın arttırıp orınladı. 1954-1955 jılları mashina menen paxta teriwdin` u`lesi o`sti.

Kolxozlar menen sovxozlardı sho`lkemlestiriw xojalıq jag`ınan irilendiriw na`tiyjesinde awıl xojalıq o`ndirisin intensivlestiriwdin` ornına basqarıwdın` qıyınlasıwına baylanıslı jag`daylar du`zildi. Ko`pshilik xojalıqlar ja`mlesiw ha`m qa`nigelesiw ushın ele pisip jetilispegen edi. Payda bolg`an agrosanaat birlespeleri ju`da` u`lken ha`m basqarıp bolmaytug`ın da`rejede edi. Na`tiyjede bir orında turıp qalıw payda boldı.

Moldaviyadag`ı kolxozlar menen xojalıq aralıq birlespelerdin` xojalıq-ekonomikalıq ha`m sotsiallıq xızmetin basqarıw ta`jiriybesi ja`ne bul ta`jiriybenin` sovxoz, sonın` ishinde Qaraqalpaqstan sovxozlarında taratılıwı awıl xojalıg`ın basqarıwdın` komandalıq administrativlik sisteması waqtında tuwılg`an o`li bala bolıp shıqtı. Sonlıqtan bul ta`jiriybe ku`tilgen na`tiyjeni bermedi.

---

[33] Сол китапта, 288-стр.

Paxta Respublikamızdın` suwg`arılıp egiletug`ın jerlerinde jaylasqan barlıq kolxozlar menen sovxozlardın` tiykarg`ı egini boldı. 1940-jılı orta esap penen ha`r bir kolxozg`a 267 gektar ja`miyetlik egis, sonın` ishinde 121 gektardan g`awasha egisligi tuwra keletug`ın edi. Paxta o`ndiriwdi oraylastırıw, kolxozlardı texnika menen ta`miyinlew, mineral to`ginler jetkerip beriwdi ko`beytiw, irrigatsiyalıq-meliorativlik jumıslardı jaqsılaw ulıwma o`nim jıynap alıwdın` keskin ko`beyiwine ha`m zu`ra`a`tliliktin` artıwına mu`mkinshilik tuwdırdı. On jıl ishinde, yag`nıy 1950-jılg`a kelip ha`r bir kolxozdın` ulıwma egislik maydanı 678 gektarg`a, al g`awasha egisligi 364 gektarg`a jetti. İri kolxoz o`ndirisinin` ko`p sanlı sho`lkemlestiriwshi ha`m basshı kadrları o`sip jetisti[34]. Paxtashılıq xojalıqlarının` tabısları Respublikamızdın` aldına paxtashılıqtı bunnan bılay da ko`teriwdin` jan`a wazıypaların qoydı.

1950-jıllarda kolxozlardın` paxtashılıqtan alınatug`ın o`nimi ju`da` az bolıwı sebebinen ko`p xojalıqlardın` ekonomikası ju`da` to`men da`rejede boldı. Ko`p kolxozlar paxta jobasın 60-70% ten artıq orınlay almadı. Paxta jobası orınlanbag`annan son` kolxozlardın` basshıları tez-tezden o`zgertilip turıldı, bul bir jag`ınan ekonomikanın`, ekinshiden, adamlardın` morallıq psixologiyalıq awhalının` to`menlewine sebepshi boldı.

Sol waqıttag`ı uzaqtı ko`re bilmeytug`ın Respublika basshıları paxtashılıqtın` to`men rawajlanıwının` bas sebeplerine teren` analiz bermesten, bizin` eldin` diyqanlarına, jergilikli kadrlarg`a jumıs islemeydi, jalg`awlıg`ı basım, sonlıqtan paxtashılıq rawajlana almay kiyatır degen nasaq so`zler tag`ıp, ha`mme kadrlardı almastırıw kerek degen pikirde bolg`anın aytıp o`tiwimiz kerek.

Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komitetinin` birinshi sekretarı bolıp saylang`an Nasır Maxmudov a`welgi waqıtları bir qatar o`zgerisler isley basladı. Ol Arzı Maxmudovtın` o`zi menen birge ertip kelgen rayonlıq partiya komitetlerinin` birinshi sekretarın, raykom baslıqların o`z ellerine qaytardı. Olardın` birazının` ornına o`zimizdin` qubla rayonlardın` kadrların arqa rayonlarg`a basshı jumısqa jiberdi. Biraq 1958-1960 jıllarda Nasır Maxmudov

[34] "Совет власты жылларында Қарақалпақстанның экономикасының қайта қурылыўы,,. Нөкис, 1969 ж. 82-б.

ta`repinen paxta jerlerin teren` su`rmesten, tırma menen paxta egiw ta`rtibi engizildi.

Bul awhalda jerler paxsa bolıp qatıp qaldı, otaq g`awlap ketti. Paxtanı tırma menen ekpegen To`rtku`ldegi "Sovet O`zbekstanı,, kolxozının` baslıg`ı, Sotsialistlik Miynettin` Qaharmanı Matnazar ag`a Masharipov obkomnın` byurosında qattı partiyalıq jaza aldı. Matnazar ag`a diyqan adam edi, ol tırma menen egiwge qarsı shıqtı. Bunın` arqa rayonlar tırma menen egiwge qarsı bolmadı, biraq jaqsı na`l alıng`an menen g`awashalar paxsa bolıp qalg`an jerge teren`ge tamır ura almay, boyı bir qarıstan aspay, atızlarg`a otaq basıp ketti. Miyneti ko`p, o`nimi o`z paxta boldı. Xalıq miynet haqısına aqshalay yamasa da`nley hesh na`rse ala almadı.

Usı da`wirde Nasır Maxmudov O`zKP Oraylıq Komiteti ha`m O`zbekstan hu`kimetinin` kelisimi menen arqa rayonlardın` kolxozların sovxozlarg`a aylandırdı. 1957-jılı Respublikadag`ı 475 kolxozdan 38 qaldırılıp, qalg`an 437 kolxoz tiykarında jigirmalag`an irilendirilgen sovxozlar du`zildi[35]. Menshiktin` tu`rine o`tken xojalıqlardın` basshıları, qalay etip jumıs isleytug`ınan bilmey, alıs-beris du`zemen degenshe ko`p waqıtlardı o`tkerip aldı, buring`ı kolxozdag`ı mallardın`, qurılıslardın`, buyımlardın` esapsız zaya bolıwına jol qoyıldı. Sovxozlar ju`da` iri bolıp, basqarıw uqıbın jog`alttı.

Kolxozlardı sovxozlarg`a aylandırıw, menshik formasın o`zgertiw o`zinin` jaman ta`sirin tiygizdi. 1957-1958 jıllarda Qaraqalpaqstanda paxta jobası orınlanbay qaldı. A`sirese 1958-jılı bizde du`zilgen sovxozlar ma`mleketke 108 million manat ziyan keltirdi. Bizin` ko`plegen basshılarımız O`zbekstan Respublikası aldında u`lken ayıplı adamday ju`zleri to`men bolıp ju`rdi.

1959-jıl awıl xojalıq eginleri ushın qolaylı jıl boldı. Paxta erte ba`ha`rde egilip, kerekli jıllılıqtı tezirek alıwı na`tiyjesinde Respublika 200 mın` tonna a`tirapında paxta jetistirip, jobanı artıg`ı menen orınladı. Usı jılları N.Maxmudov rayonlardı qosıp, irilendiriw, sovxozlardın` bo`limlerin qısqartıp, tikkeley sovxoz

[35] Камалов К. "Ел хызметинде,,. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995 ж. 64-бет.

direktsiyasına qaraytug`ın 250-500 gektarlıq brigadalar du`ziw, kolxozlardı irilendiriw, basqa da kadrlardı o`zgertiw jumısların ju`rgiziw menen shug`ıllandı.

Bo`limlerdi qısqartıw menen ko`p jıllıq ta`jiriybesi bar basshılar jumısların taslap, kimisi dem alısqa, kimisi qalalarg`a ko`ship ketti. Solay etip, awıl xalqı biraz sınalg`an basshılardan ayrıldı. Bir jag`ınan kolxozlardı, rayonlardı irilendiriw, bo`limlerdi qısqartıw, ekinshi jag`ınan, belgili bir turaqlı administrativlik aymaqtın` bolmawı awıl xojalıg`ının` rawajlanıwına o`zinin` jaman ta`sirin tiygizgeni, a`lbette ha`mmege ma`lim.

1950-jıldın` aqırı 1960-jıllardın` basında xalqımızdın` ma`deniy-turmıs da`rejesi awıllarda da, qalalıq jerlerde de du`zilmedi, awır miyneti jen`illespedi. Diyqanshılıqtın` ma`deniyatı to`men boldı, otız sotık a`tirapındag`ı mayda qıytaq atızlarg`a egin egildi. Bunday atızlarda traktorlar emin-erkin jumıs isley almaytug`ın, iri kanallardın` egislik jerlerge suw beriw quwatı jetispeytug`ın edi. Magistral` kollektorlar menen xojalıq ishindegi izey suwdı shıg`aratug`ın drenajlar joq edi.

Jer su`riw traktorlarının` jetispewinen paxta egisi iyun` ayının` ortasına shekem sozılatug`ın edi. Ha`r jılı Qaraqalpaqstang`a ko`mekke dep Ferg`ana, Surxanda`r`ya ha`m basqa da oblastlardan 300-400 traktor keletug`ın edi[36]. Sol 1960-1964 jıllarda ko`plegen dizel` traktorı bolıwına qaramastan, bizlerge eliwinshi jıllardın` "NATİ„ traktorın ko`mekke jiberip turdı. "Atı darday, isi qılday„ degendey, bunday ko`mek o`zinin` jaqsı na`tiyjesin bere almadı. Basqa oblastlardan kelgen go`ne buzıq traktorlar bizin` kolxoz, sovxozlarda qaldırılıp, balansqa alınıp, sanı bar, sapası joq, qozg`alıwg`a halı joq texnika 60-jıllardın` basında bizde ko`p edi.

Balansqa ha`r jılı 300-400 "NATİ„ go`ne traktorlar qosıla bergen son` taza traktor bermeytug`ın boldı. Qazıw texnikalarının` bolmawınan bizin` xalqımız ha`r jılı qısı menen jer to`lede jatıp, u`yinen alıs jerlerde qazıw qazıp, Avtonomiyalı Respublika boyınsha 20-25 mln m^3 topıraqtı qol menen ultannan sırtqa

[36] Камалов К. "Ел хызметинде„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995 ж. 68-бет.

shig`aratug`ın edi. Sonsha miynet etken menen jıl aqırında miynet haqısına da`ramat bo`liwde hesh na`rse tiyispey qalatug`ın edi.

Awıllardı elektrlestiriw bolmadı, kolxozlardın`, sovxozlardın` oraylıq ustaxanaları stanoklar menen ta`miyinlenbegen edi, burınnan kiyatırg`an temirshilerdin` ko`rigi sho`kkishinen basqa hesh na`rse bolmadı.

Usı 1961-1963 jılları bizin` Respublikamızda jılına 215 mın` tonna paxta jetistirilip, salıgershilik tarawında birinshi sovxozlar qurıla baslag`an edi. Kolxozshılardın` ortasha bir aylıq miynet haqısı (sol waqıttag`ı baha menen) 40 manatqa jetpeytug`ın edi.

Juwmaqlastırıp aytqanda, 1950-jıllarda ha`m 1960-jıllardın` basında awıl ekonomikası to`men jag`dayda boldı. Paxtashılıq ele parwana rawajlanıw jolına tu`spegen edi. 1950-1963 jıllarda (14 jıl ishinde) Qaraqalpaqstan Respublikasında paxta jobası tek eki ma`rtebe g`ana 1954- ha`m 1959-jılları orınlandı. Paxta joba orınlang`an menen de zu`ra`a`t qubla rayonlarda 15-18 tsentner, al arqa rayonlarda 8-12 tsentnerden aspag`an edi[37].

1964-jılı O`zKP Oraylıq Komiteti menen Ministrler Sovetinin` birliktegi "Qaraqalpaqstan Respublikasının` o`ndiriwshi ku`shlerin rawajlandırıw haqqında,, qararı shıqtı. Onda negizinen Respublikanı rawajlandırıw ushın jılma-jıl iri qarjı, avtomashina, jer su`retug`ın, paxtanın` qatar arasın isleytug`ın ha`m ju`k tasıytug`ın traktorlar, kanal, japlar qazıw ushın ekskovatorlar, bul`dozer, skreper, greyder, mineral to`gin, ha`r qıylı stanoklar, u`skeneler bo`lip shig`arıw anıq ko`rsetilgen edi. Bul qarar xalqımızdın` baxtına qıdır darag`anday qolımız uzayıp qaldı. Avtomashinalar, traktorlar, ekskovatorlar, bul`dozerlar, skreperler jılma-jıl qararda ko`rsetilgen mug`darda alınıp turıldı. Kolxozlar menen sovxozlardag`ı qıytaq-qıytaq atızlar tegislenip, ishinde traktorlar erkin isley alatug`ın 5-8 gektarlıq ko`lemler payda boldı. Usıg`an ılayıqlı olardın` suw jolları ken`eytildi, tazartıldı, drenajları alındı. Paxtashılıqtag`ı burıng`ı bizge jat agrotexnikanı o`zgertip, diyqanlarg`a erkinlik berildi.

---

[37] Камалов К. "Ел хызметинде,,. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995 ж, 69-бет.

1964-jılı hesh ko`rilmegen awır karadrina jılı boldı. Jazı menen barlıq ku`sh karadrinag`a qarsı gu`reske jumsaldı. Og`ada ko`p mug`darda za`ha`rli ximikat sebildi. Zu`ra`a`tti aman saqlanıp qaldı. Ko`p jıllar orınlanbag`an paxta jobası sol jılı birinshi ma`rtebe orınlandı. Bul Respublikamızdın` 40 jıllıq yubileyine tayarlag`an sawg`amız boldı. Sol jılı Sharaf Rashidovqa bizin` Respublikada rayonlardı bo`lip, ıqshamlap burıng`ı qa`lpine keltiriwge kelisim alındı.

Usının` arqasında raykom menen rayatkomnın` diyqanshılıqqa ha`m mal sharwashılıg`ına basshılıg`ı burıng`ıdan go`re a`dewir on`aylastı. Sonday-aq, Respublikamızda burıng`ı ha`dden tıs u`lken kolxoz sovxozlar jer-suw ha`m ornalasıw awhallarına qaray basqarıwg`a qolaylı etip qayta qurıldı. Sovxozlardag`ı bo`limler qayta tiklendi, brigadalar 100-125 gektar paxta jer ko`leminde du`zildi, brigadalarg`a tabel`shikler qaytadan berildi. Eldi basqarıw boyınsha o`tkerilgen o`zgerisler tezden o`zinin` jaqsı na`tiyjesin berdi. 1963-jılg`a qarag`anda 1964-jılı 13 mın` tonna, 1965-jılı 47 mın` tonna, al 1966-jılı 76 mın` tonna paxta ko`p alındı.

1965-1966 jılları bizin` Respublikamız O`zbekstanda birinshiler qatarında paxta tapsırıw jobasın orınlag`andag`ı xalqımızdın` quwanıshı ayrıqsha edi. Adamlardın` islese tabıs bolatug`ınlig`ına isenimi ku`nnen-ku`nge arttı.

A`lbette, awıl xojalıg`ının` rawajlanıwında texnika menen mineral to`ginlerdin` tutqan ornı o`z aldına. Al, biz texnikadan da, mineral to`ginlerden de tarıqpadıq. Bizin` o`tinishimiz boyınsha O`zKP Oraylıq Komiteti, O`zbekstan Respublikasının` Ministler Soveti 1972-jılı ekinshi ma`rtebe "Qaraqalpaqstanda o`ndiriwshi ku`shlerdi rawajlandırıw„ haqqında qarar qabıl etti. Bul bizin` xalqımızg`a O`zbekstan basshılarının`, ayrıqsha Sharaf Rashidovtın` ko`rsetken u`lken atalıq g`amxorlig`ı edi. Na`tiyjede biz materiallıq-texnikalıq resurslardı keregimizshe alatug`ın boldıq.

1960-jıllardın` aqırı 1970-jıllardın` basında jılına 700 ge jaqın su`rim traktorı, ko`p sanda bul`dozer, jer jumsartatug`ın 1500 traktor, skreper, avtomobil` h. t. b. texnika alınıp turıldı. 1969-jılı SSSR suw xojalıg`ı ministri E.E.Alekseevskiy awqamlıq qor esabınan bir ju`z eliw T-100 bul`dozer ha`m skreperdi

Qaraqalpaqstan ushın o`z aldına bo`lip berdi. 70-jıllardın` aqırlarında bizin` Respublikamızda tek kolxozlar menen sovxozlarda 5231 jer su`riw, 8104 daqıldın` qatar arasın isleytug`ın, 2560 juk tasıw traktorı ha`m ko`plegen avtomashina boldı. Texnikanın` ko`pliginen bir traktorshının` u`yinde u`sh traktor (su`rim, qatar arasın iyeleytug`ın, ju'k tasıytug`ın) bolatug`ın edi. Texnikanın` sanı 1960-jıl menen salıstırg`anda on esege ko`beydi.

Aldın`g`ı jılları SSSR dın` paxtadan g`a`rezsizligin ta`miyinlew wazıypa etip qoyılg`an bolsa, keyin ala paxta SSSR dın` sırtqa shıg`aratug`ın tiykarg`ı ha`m SSSR dın` iri qalalarındag`ı xalıqlardı jumıs penen ta`miyinlewshi, a`skeriy islerge kerekli, xalıqtın` tutınıw ushın ko`p tu`rli zatlar islep shıg`aratug`ın eginge aynaldı. Paxtashılıqtag`ı artta qalıwshılıq siyasiy terminler menen qaralandı.

Jigirma bir jılda Qaraqalpaqstanda 7 mln 144 mın` tonna yamasa ortasha ha`r jılı 340 mın` tonnadan paxta jetistirildi. Usı salıstırılg`an jigirma bir jılda Respublikada shigitinen tazalang`an 2 mln 219 mın` tonna paxta talshıg`ı alınıp, burıng`ı SSSR dag`ı toqımashılıq fabrikalarına tapsırıldı. Paxta talshıg`ın alıw 21 jıl ishinde ortasha 31,1% ti quradı[38].

Tazadan ashılg`an jerler esabınan Ellikqala rayonı du`zildi. Paxtashılıq penen qubla rayonlar, salıgershilik penen arqa rayonlar shug`ıllandı, al qara mallar ushın Bozataw, Moynaq rayonları, qarako`lshilik sovxozları ashıldı. Ellikqala massivi - burıng`ı ata-baba diyqanshılıq etken jerler. Biz usı jerlerdi o`zlestiriwdi burınnan ha`wes etip keldik.

1976-jılı Ellikqala o`z aldına rayon boldı. Alımbay Primov rayonlıq partiya komitetinin` birinshi sekretarı bolıp saylandı. Ellikqala rayon bolıp du`zilgende rayon shegarasında 37 mın` xalıq jasar edi, ha`zir 120 mın` xalıq jasaydı. Paxta jetistiriw eki ese ko`beydi. Sho`listan gu`listang`a aynaldı. Bu`gin Ellikqala en` bay, en` jas, en` talwaslı rawajlanıw keleshegi ku`shli rayon.

Suw ma`selesi tek Qaraqalpaqstanda g`ana emes, al Oraylıq Aziya ha`m suwg`arıp egin egetug`ın ha`mme regionlarda negizgi ma`selelerdin` birinen

[38] "Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем,,. Нөкис: Қарақалпақстан, 2003 ж. 85-бет.

esaplanadı. A`miwda`r`yanın` eki jag`asına jaylasqan Xorezm, Tashawız ha`m Qaraqalpaqstandı arqa ta`repinen elsiz jatqan Qızılqum dalası ha`m qubla ta`repinen Qaraqum sho`listanı qorshap alg`an. A`miwda`r`yanın` suwı bolmag`anda, bul oblastlardın` xalqının` jasap atırg`an jerleri sho`listang`a aynalg`an bolar edi. 50-jıllardın` aqırınan baslap A`miwda`r`yanın` suwı jıldan-jılg`a, a`sirese ba`ha`r waqıtlarında kemeye berdi.

Qızketken ha`m Lenin kanallarına suw shıqpay qaldı, shıqsa da ju`da` az mug`darda boldı. Bul awhal, diyqanlarımızdı qattı qıyınshılıqlarg`a alıp keldi. Eldi suw menen ta`miyinlew mashqalası Respublika basshıların ko`p oylandırdı ha`m tezletilgen qosımsha sharalar ko`riwge ma`jbu`r qıldı.

1964-jılı Respublikadag`ı u`lken Qızketken suwg`arıw sistemasına Qattıag`ar nasos stantsiyasın qurıw tuwralı sheshimge keldik. Solay etip, nasoslar kelip tu`skennen keyin Respublikada barlıq kerekli ku`shlerdi, materiallıq resurslardı toplap, nasos stantsiyası pitkerildi.

İrrigatsiya ha`m melioratsiya boyınsha ma`mleket ilajları paxtashılıqtı suw menen ta`miyinlewdi jaqsılawg`a jag`day tuwdırdı ha`m Qaraqalpaqstannın` arqa rayonlarında salı egisligi ushın tın` jerlerdi o`zlestiriw mu`mkinshiligin berdi. Bul jerlerge ko`binese paxta egildi ha`m na`tiyjede Oray ha`r jılı orta esap penen 1964-1970 jılları 270 mın` tonna, 1971-1975 jılları 337,5 mın` tonna, 1976-1980 jılları 370 mın` tonna, 1981-1984 jılları 405,8 mın` tonna Qaraqalpaqstan paxtasın aldı[39].

Qaraqalpaqstanda salıgershilik ushın jer ashıw tiykarınan 1962-jıldan baslanıp, 1965-jılg`a kelip 7,5 mın` gektar tın` jerge salı egildi ha`m ol ushın 444 shaqırım irrigatsiya tarawları qurılg`an edi. Bul jılları 9 arnawlı salıgershilik xojalıqları sho`lkemlestirildi, olarda 2 mın` mexanizator ha`m 500 ha`r qıylı qa`nigeliktegi adamlar jumıs isledi. Salının` o`nimi 1961-jılg`ı 3,5 mın` tonnadan 1965-jılı 27,9 mın` tonnag`a ko`beydi[40].

Oraydın` paxtashılıqtı ko`beytiwge qaratılg`an talaplarının` jıldan-jılg`a artıp barıwı na`tiyjesinde paxtashılıq "monokul`turag`a„ aynaldı. Bul bolsa

[39] Каниязов У. "Борьба трудящихся Каракалпакской АССР за выполнения заданий семилетки (1959-1965 гг.)„ // Автореф дис. ... канд. ист. наук. Нукус, 1979 г. 55-стр

[40] Палванов Н. "Қарақалпақстанда салы жетистириўдиң келешеги„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1976 ж. 76-бет.

Respublikanın` bir ta`repleme rawajlanıwına, yag`nıy shiyki zat orayına aynalıp qalg`anlıg`ın ko`remiz.

Ulıwma alg`anda 50-70 jıllarda Respublika awıl xojalıg`ında aytarlıqtay o`zgerisler, awır qol miyneti jen`illesti, awıl kelbeti o`zgerdi. Bul tarawdı tolıq mexanizatsiyalastırıwg`a ha`reket etildi.

EKINSHI BAP. QARAQALPAQSTANDA AGRAR INDUSTRIAL XOJALIQLARDIN` MATERIALLIQ-TEXNIKALIQ BAZASININ` RAWAJLANIWI HA`M OLARDI TEXNIKA JAQTAN TA`MIYINLEWINDE RESPUBLIKALIQ "O`ZSEL`XOZTEXNIKA BIRLESPESI„ HA`M ONIN` RAYONDAG`I BO`LIMLERININ` ORNI

2.1. Respublikanın` agrar xojalıqlarının` materiallıq-texnikalıq bazasının` rawajlanıw jag`dayları

En` jan`a texnika ha`m texnologiya bazasında diyqanshılıqtın` rawajlanıwı Qaraqalpaqstanda jan`a jerlerdi tabıslı o`zlestiriwge mu`mkinshilik tuwdırdı. Da`slep jan`a jerler ko`binese qarapayım usılda, puqta planirovkasız ha`m kollektor suw qashırıw qurılıssız o`zlestirildi. Sonlıqtan, Avtonomiyalı Respublika hu`kimeti magistral` kanallardı, suw bo`listiriw tarmaqların qayta u`skenelew, retlestiriwshi gidrotexnikalıq sag`alar qurıw boyınsha iri ila`jlardı iske asırdı.

On jıl (1965-1975 jılları) ishinde kollektor-drenaj tarmaqlarının` salıstırma uzınlıg`ı bes ese o`sti ha`m gektarına 25 metrge jetti. Usı jıllardın` ishinde jan`a jerlerdi o`zlestiriw og`ada ken` ko`lemde ju`rgizildi ha`m 75 mın` gektar, yag`nıy o`tken on jıllıqqa qarag`anda 2,6 ese artıq jer o`zlestirildi. Bul Ellikqala, Jambasqala, sonday-aq arqa rayonlardag`ı basqa da massivler edi. Na`tiyjede jan`a jerlerdin` meliorativ awhalın jaqsılanıwı menen injenerlik o`zlestiriliwi su`rimlik jerdin` ko`lemin 36% ke ken`eytiwge ha`m onı 230 mın` gektarg`a jetkeriwge mu`mkinshilik beredi. Egislik maydanı jıldan-jılg`a ko`beydi. 1980-jılı ol 245,9 mın`g'a, al, 1983-jılı 290,9 mın` gektardı quradı[41].

Ma`mleket ta`repinen irrigatsiyag`a jumsalg`an u`lken iri qarjılar paxtashılıqtın` suw menen ta`miyinleniwine ha`m salı egiw ushın Respublikada tın` jerlerdin` o`zlestiriliwine mu`mkinshilik tuwdırdı. Qa`niygelestirilgen bir kolxoz ha`m segiz salıgershilik sovxozları du`zildi. Bul xojalıqlardın` mu`ta`jligine ma`mleket ta`repinen 50 mln manattan aslam qarjı jumsaldı.

Na`tiyjede salı egisliginin` maydanı a`dewir ko`beydi. Eger 1961-jılı 1,9 mın` ga jerge salı egilgen bolsa, 1965-jılı – 13,6 mın` ga, 1975-jılı – 42,2 mın` ga, 1983-

[41] "60 жыл ишинде Қарақалпақстан АССРының халық хожалығы„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1984 ж. 48-бет.

jılı – 76,9 mın` gektar jerge salı egildi[42]. Bunda egislik maydanının` ko`pshilik bo`legi tın`nan o`zlestirilgen jerlerge jaylastırıldı. Tazadan sho`lkemlestirilgen salıgershilik xojalıqlarında jumıs islew ushın komsomollıq jollamalar menen O`zbekstannın` barlıq tu`pkirlerinen 2000 mexanizator ha`m ha`r qıylı qa`nigeliktegi 500 den qız-jigitler keldi.

Salıgershilik sovxozları du`zilgen da`slepki jıllardın` ishinde barlıq jumıslar qol menen islendi. Keyingi jılları ko`plegen awır miynetti talap etetug`ın protsessler mexanizatsiyalastı. 1964-jıldın` o`zinde-aq salıgershilik maydanının` 90% ti derlik mashinalar menen egildi. zamanlardan berli salı qol menen orıp jıynalatug`ın edi, al 1963-jıldan baslap onı mashinalar menen orıp basladı: 1963-jılı 500 ga maydandag`ı, al 1965-jılı – 1263 ga maydandag`ı salı mashinalar menen, sonın` ishinen 229 gektarı ayırım usılda orıp alındı.

Mashina menen orıp jıynaw miynet shıg`ınlarının` qısqarıwına alıp keldi. 1962-jılı bul qol menen orıp jıynag`anda gektarına 20,8 adam ku`nin, al zu`ra`a`tinin` 23,6% ti mashinalar menen jıynap alıng`an. 1964-jılı tek 11,4 adam-ku`shin g`ana jumsag`an "Mayjap„ sovxozının` mısalınan ko`rinedi.

1964-jılı salı jetistiriw ha`m onı ma`mleketke satıwda erisken tabısları ushın Qaraqalpaqstannın` segiz mexanizatorı ("Mayjap„ sovxozınan M.E.Adryushenkov, V. M. Poddubnıy, VLKSM nın` 45-jıllig`ı atındag`ı sovxozdan A. Kim, "Raushan„ sovxozının` Sergey Kim ha`m basqalar) ASSR Awıl xojalıg`ının` jetiskenlikler ko`rgizbesine jiberildi, bronza medalı ha`m aqshalay sıylıqlar menen sıylıqlandı.

Hu`kimetimiz 1976-jıl 2-iyun`degi arnawlı qararında xojalıq o`ndirisin qa`nigelestiriw ha`m oraylastırıwdı bunnan bılay da rawajlandırıwdın` "og`ada u`lken siyasiy, ekonomikalıq ha`m sotsiallıq a`hmiyeti„ ja`ne bir ma`rtebe atap ko`rsetilgen.

Sonlıqtan texnikanı, kadrlardı, atızlardı tayarlawdın` barısı ha`m basqa da sho`lkemlestiriw texnikalıq ma`seleler partiya ken`es organlarının` mudamı dıqqat orayında boldı, olar o`zlerinin` ma`jilislerinde sistemalı tu`rde dodalap bardı ha`m za`ru`rli ila`jlar qabıl etip otırdı. Respublikanın` barlıq kolxozları menen

[42] "60 жыл ишинде Қарақалпақстан АССРының халық хожалығы„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1984 ж. 38-бет.

sovxozlarında ha`m awıl xojalıq mekemelerinde jaqın jıllar ishinde paxtashılıqtı ha`m awıl xojalıg`ının` basqa da tarawların kompleksli mexanizatsiyalawdı tamamlawg`a bag`darlang`an konkret ila`jlar islep shıg`ıw boyınsha u`lken sho`lkemlestiriw jumısı ken` en jaydırıldı.

Texnikalıq progress tiykarında paxtashılıqtı bunnan bılay da rawajlandırıw ma`seleleri Avtonomiyalı Respublika hu`kimetinin`, jergilikli partiya komitetlerinin`, awıl xojalıq organları basshılarının` dıqqat orayında turdı. Awıl xojalıg`ında, a`sirese paxtashılıqta, texnikalıq progress O`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan partiya sho`lkeminin` bas liniyası boldı.

Belgilengen planlardı iske asırıw ushın paxtashılıqtag`ı texnikalıq progrestin` jolına baslı irkinish bolıp otırg`an konservatizmdi birotala jen`ip shıg`ıw ushın Avtonomiyalı Respublikamızdın` barlıq partiya sho`lkemlerinen batıl ha`m tabanlı gu`res ju`rgiziw talap etildi. Onın` ha`r qıylı formaların a`shkaralawg`a ha`m soqqı beriwge tuwra keldi. Konservatizmnin` formalarının` biri paxtanı mashina menen teriwdin` ma`mleketlik planının` u`ziliske tu`siwinin` sebeplerin teoriyalıq jaqtan da`lillep beriwge urınıw boldı. Ayırım xojalıq basshıları mexanizatsiyag`a qarsı keyiptegiler mashinalardın` abırayın to`giw ushın olardan paydalanıw tiyisli da`rejede ekonomikalıq na`tiyje bermeydi, dep tastıyıqladı.

Respublika Kompartiyasının` XIX s`ezdine esaplı dokladında (1976-jıl fevral`) Qaraqalpaqstannın` barlıq xojalıqlarında miynet o`nimliginin` a`ste-aqırınlıq penen o`siwinin` sebepleri analizlep ko`rsetildi. Ayırım rayonlıq partiya sho`lkemlerinin` texnikadan qanaatlanarsızlıq da`rejede paydalanıw faktlerine mawsashıllıq penen qaraytug`ınlıg`ı tubalawshılıq ha`m eskishillik keyip ko`rsetip atırg`an kolxoz ha`m sovxoz basshılarına da`kki bermey atırg`anlıg`ın atap ko`rsetildi. Texnikalıq progressti irkip atırg`an basshılarg`a hu`kimet talapshan'lıqtı ku`sheytiw wazıypası alg`a qoyıldı.

Baslı wazıypa paxtanı mashina menen terip alıw bolıp tabılatug`ın kompleksli mexanizatsiya paxta jetistiriwdin` turaqlı o`siwine ha`m miynet o`nimliliginin` rawajlang`an sotsialistlik ja`miyet talaplarının` da`rejesine shekem artıwına jol ashıp berdi. Paxta teriw, go`rek mashinalarının`, shashılg`an paxtalardı teriw

mexanizmlerinin` ha`m basqa da texnikalardın` ken`nen qollanılıwı paxtanı teriw ha`m ma`mleketke tapsırıwdın` barlıq sho`lkemlestiriw jumısların tu`p-tiykarınan o`zgertti. Bul protsestin` u`zliksiz sisteması atız paxta teriw mashinasının` bunkeri, tirkeliwshi telejka, tayarlaw punkti ju`da` xarakterli boldı. Shiyki zat atızda saqlaw ornına barg`ang`a shekem jerge tiydirilmeydi ha`m qayta ju`klenbeydi, bul na`rse onın` joqarı sapalılıg`ın ta`miyin etedi. Mashina teriminen paydalanıw jıyın-terim protsessin tezletip g`ana qoymastan, onı arzanlatadı ja`ne miynet shıg`ınların keskin qısqartadı.

Avtonomiyalı Respublika hu`kimetinin` turaqlı ha`m printsipial jolı sovet ha`m awıl xojalıq organlarının` ku`sh-jigerin kompleksli mexanizatsiyalawdın` konkret mashqalaların sheshiwge ja`mlewge mu`mkinshilik berdi.

MTS lardın` tarqatılıwı ha`m texnikanın` kolxozlarg`a satılıwı menen mashinalardan paydalanıw, saqlaw ha`m remontlaw ushın jan`a jag`daylar qa`liplesti. Kolxozlar menen sovxozlardın` mashina-traktor parkinen paydalanıw da`rejesin arttırıw u`lken xalıq xojalıq wazıypa, awıllardag`ı agrarlıq siyasattın` tiykarg`ı ma`selelerinin` biri boldı.

Ministrler Ken`esinin` "Awıl xojalıg`ında texnikadan paydalanıwdı jaqsılaw ila`jları haqqında„ (1970-jıl 20-iyul`) qararına tiykarlana otırıp, oblastlıq partiya komiteti menen Respublika hu`kimeti Respublikada awıl xojalıq texnikaların remontlaw bazasın bunnan bılay da rawajlandırıw jolların belgilep berdi. "O`zsel`xoztexnika„ ka`rxanalarının` quwatlılıg`ın arttırıw ha`m jan`a remontlaw ustaxanaları menen zavodlar, avtomobillerge texnikalıq xızmet ko`rsetiw stantsiyaların quriwg`a a`hmiyetli orın berildi. "O`zsel`xoztexnika„ Respublika xojalıqlarında injenerlik-texnikalıq ha`m agroximiyalıq xızmet ko`rsetiw sistemaların du`ziwde sheshiwshi ku`sh boldı.

Respublika hu`kimeti texnikadan paydalanıwdın` na`tiyjeliligin arttırıwg`a, onda mashinalardın` joqarı o`nimdarlı jumıs islewi olardın` sheberligi menen qa`nigeligine baylanıslı bolg`an mexanizatorlardın` rolin arttırıwg`a mudamı kewil awdarıp otırdı.

Xojalıqlarda massalıq qa`nigeliktegi kadrlardın` tayarlanıwı ha`m bekkemleniwi is ju`zinde awıl xojalıq o`ndirisin rawajlandırıwdın` barlıq baslı ma`selelerin sheshedi.

1961-jıldın` aprelinde Qaraqalpaqstanda Respublikalıq "O`zsel`xoztexnika birlespesi„ rayonlarda onın` bo`limsheleri du`zildi (burıng`ı traktor-remontlaw stantsiyaları (RTS) bazasında). Respublika partiya komiteti ha`m hu`kimeti olardın` sho`lkemleskenlik jag`ınan bekkemlewine u`lken g`amxorlıq ko`rsetti.

Biraq awıl xojalıq o`nimlerinin`, a`sirese mal sharwashılıg`ı, palız, miywe ha`m basqalardın` ko`plegen tu`rlerin jetistiriw basqa Respublikalar menen oblastlardın` da`rejesinen artta qalıp atırg`anlıg`ın atap ko`rsetiw kerek. Paxtashılıq tarawında sezilerlik na`tiyjeler boldı. Awıl xojalıg`ının` aldın`g`ıları Sh. Muwsaev, A. Saparbaeva, G. Kurbanova, T. Tlewmuratova ha`m basqalar hadal miynet etti ha`m shigitli paxtadan joqarı zu`ra`a`t (gektarınan 27-32 ts.) aldı.

Kolxozshılar menen sovxoz jumısshılarının` pida`kerlik miyneti awıl xojalıq o`nimlerin jetistiriwdi bunnan bılay da ko`beytiwdi ta`miyinlenedi. O`nimnin` ulıwma qunı 1963-jılg`ı 143 mln manattan 1965-jılı 173 mln manatqa o`sti, al zu`ra`a`tlilik 15,8 ts. den gektarına 21,4 ts. ge arttı.

Paxtashılıqta erisken tabısları ushın Qaraqalpaqstan ASSRı SSSR Joqarı Soveti Prezidiumının` 1959-jıl 25-dekabr`degi qararı menen Lenin ordeni menen nagradlandı. Ha`mme jerde o`zlerinin` bay ta`jiriybelerin tarata otırıp, o`ndiris aldın`g`ıları bolg`an Sotsialistlik Miynet Qaharmanları A. Baltabaev, G. Kurbanova, M. Masharipov, A.Saparbaeva, R. Seytniyazova, S. To`reniyazov, A. Kamalova, A. Durdıev, R.Eshanov ha`m basqa da ta`jiriybeli paxtakeshler awıl xojalıg`ının` rawajlanıwı ha`m onın` zu`ra`a`tliliginin` artıwına u`lken u`les qostı[43].

Paxtashılıqtı bunnan bılay da rawajlandırıw g`awasha ta`rbiyasın kompleksli mexanizatsiyalawdı talap etti. Avtonomiyalı Respublikamızdın` agronomları, injenerleri ha`m basqa da qa`nigeleri 1965-jıldın` fevralında Tashkent oblastının` aldın`g`ı xojalıqlarında bolıp qayttı. Olar o`zlerinin` o`zbek joldaslarının`

[43] "Қарақалпақстан АССР тарийхы„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1989 ж. 290-бет.

ta`jiriybelerin u`yrenip, naryadsız sistema boyınsha ken` ko`lemlerde paxtashılıqqa mexanizatsiyanı engize basladı.

Segizinshi bes jıllıqtın` basında O`zbekstanda 5 mın`nan aslam traktor dala brigadaları menen zvenoları, sonın` ishinde Qaraqalpaqstanda 429 brigada ha`m zvenolar bar edi. XXI oblastlıq partiya konferentsiyasında (1966-jılı 1-fevral`) usı brigadalar menen zvenolardın` basım ko`pshiligi paxta jetistiriwde, miynet o`nimliligin arttırıwda, o`nimnin` o`zine tu`ser bahasın arzanlatıwda, mashina teriminin` planın orınlawda jaqsı na`tiyjelerge eriskenligi atap ko`rsetildi.

Kompleksli brigadalar menen zvenolardı belgili mexanizatorlar: Qon`ırat rayonının` "Qon`ırat,, sovxozınan Z. Danilenko, Xojeli rayonının` Lenin atındag`ı kolxozınan Yu. Matkarimov ha`m basqalar basqardı. İlimiy-texnikalıq protsesstin` jetiskenliklerin paydalana otırıp, paxta jetistiriwdi ko`beytiwde erisken u`lken xızmetleri ushın SSSR Joqarg`ı Soveti Prezidiumının` qararı menen Yu.Matkarimovqa Sotsialistlik Miynettin` Qaharmanı atag`ı berildi, al, Z.Danilenko "Lenin,, ordeni menen nagradlandı.

Mexanizatorlardın` atızlardag`ı miyneti a`diwli ha`m hu`rmetli boldı. 1964-jıldın` iyulinde bolıp o`tken awıl xojalıg`ı qa`nigelerinin` Respublikalıq ma`jilisinde 23 mexanizatorg`a "Qaraqalpaqstan ASSR ına miyneti sin`gen mexanizator,, hu`rmeti atag`ı berildi ha`m 93 traktorshı ja`ne mexanikler Qaraqalpaqstan ASSR Joqarı Prezidiumının` Hu`rmet jarlıg`ı menen sıylıqlandı.

Avtonomiyalı Respublikanın` hu`kimeti awıl xojalıq o`ndirisi o`nimlerin bunnan bılay da ko`beytiw wazıypaların sheshe otırıp, awıl xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlewge u`lken dıqqat awdardı. Jan`a bes jıllıqtın` da`slepki jılında kolxoz ha`m sovxoz o`ndirisin rawajlandırıw ushın 49 mln manatqa jaqın qarjı bo`lip shıg`arıw na`zerde tutıldı, bul 1965-jıldag`ı g`a qarag`anda 13,5% ke ko`p edi. Jan`a texnika satıp alıwg`a 11 mln manat qaratıldı. 1966-jıldın` dawamında Qaraqalpaqstannın` sovxozları menen kolxozlarına ha`r qıylı markadag`ı 975 traktor, 300 paxta teriw mashinasın, 86 kombayn, 358 seyalka, 480 kul`tivator ha`m ko`plegen basqa da texnikalar satıw na`zerde tutıldı.

Awıl xojalıq eginlerinin` zu`ra`a`tliligin arttırıw ushın 100 mın` tonnadan aslam mineral to`gin ha`m ko`plegen basqa da ximikatlar bo`lip shıg`arıldı.

Awıl xojalıq o`nimlerin ko`beytiwde, kolxoz ha`m sovxoz atızlarının` zu`ra`a`tliligin ko`teriwde suw xojalıg`ı qurılısının` ma`selesi za`ru`r boldı. Oraylıq Komitettin` Plenum qararları tiykarında Respublikada 10 jılg`a (1966-1975 jılları) esaplang`an melioratsiya jumıslarının`, jerlerdi suwg`arıw ha`m qurg`atıw planı islep shıg`ıldı ha`m qabıl etildi.

Bes jıllıqtın` birinshi jılında Avtonomiyalı Respublikada suw xojalıg`ı qurılısın ken` en jaydırıw maqsetinde 22 mln manatqa jaqın qarjı jumsaw na`zerde tutıldı.

Segizinshi bes jıllıqtın` birinshi jılında hu`kimet ta`repinen qabıl etilgen ilajlar 1966-jıldın` tapsırmaların orınlap g`ana qoymastan artıg`ı menen orınlaw ushın awıl miynetkeshlerine barlıq za`ru`rli jag`daylardı du`zip berdi.

Ma`selen, sol jılı paxta tayarlaw planı 26-oktyabr`ge orınlandı. Paxta tayarlawdın` ma`mleketlik planının` orınlanıwının` baslı faktorı kompleksli mexanizatsiya menen ximizatsiyanın` ken`nen engiziliwi, g`awasha zu`ra`a`tliliginin` artıwı boldı. Bul na`rse ulıwma shigitli paxta tayarlawdı 60 mın` tonnag`a ko`beytiwge ha`m onı 289 mın` tonnag`a jetkeriwge mu`mkinshilik berdi. 96,4 mın` tonnadan aslam paxta mashinalar menen terip alındı, 1965-jılg`ı g`a qarag`anda 32 mın` tonna ko`p.

Joqarı zu`ra`a`t ushın gu`reste To`rtku`l rayonının` M. Gor`kiy atındag`ı, Beruniy rayonının` Kirov atındag`ı, A`miwda`r`ya rayonının` Krupskaya atındag`ı, Xojeli rayonının` "Kommunizm,, ha`m Kalinin atındag`ı kolxozları ha`mde Lenin atındag`ı, Kegeyli rayonının` Kuybıshev atındag`ı, Shomanay rayonının` Kirov atındag`ı ha`m Shomanay sovxozları jaqsı ko`rsetkishlerge eristi, paxtanın` zu`ra`a`tliligi boyınsha ha`r gektarınan 30-35 ts ha`m onnan da ko`birek o`nim aldı. To`rtku`l rayonının` Dmitrov atındag`ı kolxozınan İ. Allambergenovtın`, M. Gor`kiy atındag`ı kolxozınan K. Saparovtın`, Beruniy rayonının` "Pravda,, kolxozınan R.Bekniyazovtın`, Ordjenikidze atındag`ı kolxozınan R. Sultanovtın` brigadaları ha`m basqalar gektarınan 45-50 ts. shekem o`nim jetistirdi. Paxtanı

mashina menen teriwde Lenin atındag`ı, Kirov atındag`ı, Engel`s atındag`ı sovxozlar jaqsı ko`rsetkishlerge eristi. Kirov atındag`ı sovxozdın` mexanizatorları barlıq tayarlang`an zu`ra`a`ttin` 65,1% in mashinalar menen terip aldı. Onlag`an mexanik-aydawshılar: Engel`s atındag`ı kolxozdan R. Kamalova, A`miwda`r`ya rayonının` Krupskaya atındag`ı kolxozınan A. Kamalova, Kirov atındag`ı kolxozdan İ. Reymov, M. Jumanazarov atındag`ı sovxozdan X. Beknazarov, To`rtku`l rayonının` XXI parts`ezd atındag`ı kolxozınan X. Xalmuratov ma`wsim ishinde o`zlerinin` "ko`k korabllerinin`„ bunkerlerinin` 150-160 tonnadan paxta to`kti.

Kompleksli mexanizatsiyalasqan brigadalar menen zvenolar u`lken tabıslarg`a eristi. Ma`selen, "Moskva„ sovxozınan J. Dawkeev basshılıq etken 5 adam quramındag`ı kompleksli mexanizatsiyalasqan zveno 40 gektar g`awashasının` ha`r gektarınan 25 ts den terip aldı, bul plandag`ıdan 10 ts ko`p.

Jeti jıllıqtın` ishinde awıl xojalıq o`ndirisin mexanizatsiyalaw ken`eytildi. Eger 1958-jılı Qaraqalpaqstannın` awıl xojalıg`ında 5435 ke jaqın traktor (15 at ku`shine esaplag`anda) bolg`an bolsa, 1965-jılı ol 12088 ge jetti. Usı jıllardın` ishinde paxta teriw mashinalarının` sanı 965 ten 2099 ga, g`alle jıynawshı kobaynlar (fizikalıq birlikte) 19 dan 181 ge shekem ko`beydi. Ju`k avtomobillerinin` sanı a`dewir arttı. Texnikadan paydalanıw bir qansha jaqsılandı. Respublikada kadrlar tayarlaw boyınsha u`lken jumıs islendi. Eger 1963-jılı 8,7 mın` mexanizator bolg`an bolsa, 1965-jılı 11,5 mın`g`a jetti.

Avtonomiyalı Respublikanın` mexanizatorları mashina teriminin` pa`tlerin jıldan-jılg`a arttırdı. Aldın`g`ı qatarlı mexanizatorlar ha`r jılı paxta teriminin` plandı tapsırmaların arttırıp orınladı. Ma`selen, Xojeli rayonının` Lenin atındag`ı kolxozınan A. Artıqova, To`rtku`l rayonının` Lenin atındag`ı kolxozınan R. Tan`irbergenova, To`rtku`l rayonının` Kommunizm atındag`ı kolxozınan O. Pirnazarova ha`m A. Reymov, Pravda kolxozınan G. Pirnazarova, Beruniy rayonınan T.Jumakova, A. Nurıllaeva, Xojeli rayonının` Engel`s atındag`ı kolxozınan J. Saparbaeva, Shımbay rayonının` Quralpa atındag`ı sovxozınan

A.Ma`mbetnazarov, O. Pirlepesovlardın` ha`r qaysısı ma`wsim ishinde o`z mashinaları menen 100-120 tonna ha`m onnan da ko`birekten paxta terdi.

Paxta teriminde tiykarg`ı ro'ldi hayal-qızlar atqardı. Qaraqalpaqstanda A`miwda`r`ya rayonının` Krupskaya atındag`ı kolxozınan Ayım Kamalova Tursınay Axunovanın` jolın quwdı. Ol o`zinin` 1970-jıl 5-yanvar`dag`ı "Sovetskaya Karakalpakiya„ gazetasında ja`riyalang`an xatında jaslardı paxta teriw mashinasının` aydawshısı qa`nigeligin iyelewge shaqırdı.

O`zbekstan Kompartiyasının` Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komiteti Ayım Kamalovanın` patriotlıq baslamasın maqulladı ha`m Respublikanın` partiya, profsoyuz ja`ne komsomol sho`lkemleri Ayım Kamalovanın` patriotlıq baslamasın miynetkeshlerge ken`nen tu`sindiriwge minnetledi, komsomollar menen uyımda joq jaslardı paxta jetistiriwdi ko`beytiw, jan`a texnikanı iyelew ushın gu`reske ken`nen shaqırdı.

Awıl xojalıg`ı tarawında erisilgen tabıslar menen qatarda kemshilikler de boldı. Bir qatar kolxozlar menen sovxozlar g`awashanın` zu`ra`a`tliligin arttırıwda keyinde qaldı, mal sharwashılıq xojalıqlarında o`ndiris protsesslerine kompleksli mexanizatsiya ele de ju`da` to`men engizilip atırg`an edi, mallardın` ko`p o`liwine, tuwatug`ın mallardın` qısır qalıwına h. t. b. jol qoyılıp keldi.

Diyqanshılıqtın` barlıq tu`rlerinin` zu`ra`a`tliligin arttırıwda, kolxoz, sovxoz o`ndirisin bunnan bılay da rawajlandırıwda hu`kimetimizdin` qararları ja`ne ha`r ta`repleme g`amxorlig`ı u`lken rol oynadı, onda awıl xojalıg`ın rawajlandırıwdın` ken` bag`darlaması islep shıg`ıldı, ol bag`darlama tog`ızınshı bes jıllıqtın` tapsırmaların orınlawdın` tiykarın quradı. Ol Avtonomiyalı Respublikamızdın` awıl miynetkeshlerin jan`a miynet ma`rtligine ruwxlandırdı.

Tog`ızınshı bes jıllıqtın` birinshi jılında Respublika mexanizatorları da u`lken jen`iske eristi. 1971-jılı paxta terimine 2500 mexanizator qatnastı. Ko`k korabllerdin` ja`rdemi menen 125 mın` 200 tonna paxta terip alındı. Respublika mexanizatorları joqarı sheberlik ha`m miynet qaharmanlıg`ın ko`rsetti. Beruniy rayonının` Beruniy atındag`ı sovxozınan 270 t paxta tergen Perdegu`l Rozımova, To`rtku`l rayonının` XXI parts`ezd atındag`ı kolxozdan 260 t paxta tergen Sıban

Jumaniyazov, A`miwda`r``ya rayonının` Krupskaya atındag`ı kolxozınan 230 t paxta tergen Qazaq Kamalov en` jaqsı ko`k korabl` kapitanları boldı.

Qaraqalpaqstan awıl xojalıg`ının` miynetkeshleri jıldan jılg`a jaqsı jen`islerge erise berdi. Respublika Ministrler Soveti awıl xojalıg`ı o`ndirisinin` na`tiyjeliligin arttırıw boyınsha bir qansha ila`jlardı iske asırdı.

Bes jıllıqtın` ishinde awıl xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasın bunnan bılay da bekkemlew ushın u`lken jumıslar islendi. Onı rawajlandırıwg`a 210 mln manattan aslam ma`mleketlik qarjı jumsaldı. Jan`a jerlerdi o`zlestiriw, salıgershilik ha`m mal sharwashılıg`ın rawajlandırıw, ximiya sanaatın rawajlandırıw ushın mineral-shiyki zat resurslarınnan paydalanıw elektr quwatının` rawajlanıwına tikkeley baylanıslı. 1965-jılı awıl xojalıg`ında miynettin` energiya menen qurallanıwı 783 at ku`shine iye bolsa, 1970-jılı 1174 at ku`shine, 1975-jılı 1671 at ku`shine ten` boldı[44].

1970-jıl iyul``de SSSR Ministrler Ken`esi "Awıl xojalıg`ında texnikadan paydalanıwdı bunnan bılay da jaqsılaw ila`jları haqqında„ qarar qabıl etti. Onda ayırım xojalıqlardı, ko`p sanlı ha`zirgi zaman joqarı o`nimdarlı texnikanın` kelip tu`siwine qaramastan, mashinalardın` smenalıq ha`m ku`nlik jumıs o`nimi ju`da` a`ste-aqırınlıq penen artıp atırg`anlıg`ı, al ayırım jerlerde ha`tte to`menlep ketkenligi atap ko`rsetilgen. Mal sharwashılıq fermalarının` u`skeneleri jetkiliksiz da`rejede paydalanıldı.

Awıl xojalıq texnikaları tiykarsız esaptan shıg`arıp taslang`an. Traktorlardı, avtomobillerdi, awıl xojalıq mashinaların ha`m mal sharwashılıq fermalarının` u`skenelerin jaqsılaw, awıl xojalıq texnikalarının` saqlanıwına qadag`alawdı ku`sheytiw, mashina-traktor parkinen texnikalıq paydalanıwdın` da`rejesin arttırıw, miynetke haqı to`lewdi sho`lkemlestiriw, normallastırıwdın` en` jaqsı formaların engiziw, mexanizator kadrlarının` qa`nigeligin arttırıw ha`m olardın` miynet ja`ne ma`deniy-turmıs jag`dayların jaqsılaw ilajları iyelendi.

İri remontlaw ju`rgiziw, qa`de retinde, "O`zsel`xoztexnika„nın` ka`rxanalarında, al remont ha`m xızmet ko`rsetiwdin` basqa tu`rleri – oraylıq

[44] "Өзбекстан тоғызыншы бес жыллық ишинде (1971-1975 жж.)„. Қысқаша стат. топлам. Т., 1976 ж. 33-бет.

remontlaw ustaxanaları menen xojalıqlardın` texnikalıq xızmet ko`rsetiw punktlerinde iske asırılıp atırg`an awıl xojalıq texnikalarının` remontın sho`lkemlestiriwdegi burınnan qa`liplesken bag`dar durıs dep tabıldı.

Mashinalar menen u`skenelerdi remontlaw ha`m texnikalıq xızmet ko`rsetiwdi sho`lkemlestiriwdi jetilistiriw ushın Respublika hu`kimeti ta`repinen remontlaw ka`rxanalarının` to`mendegidey tu`rleri: sovxoz, kolxoz ha`m basqa da awıl xojalıq ka`rxanalarının` oraylıq remontlaw ustaxanaları, xojalıqlardın` bo`limleri menen brigadalarındag`ı texnikalıq xızmet ko`rsetiw punktleri, avtomobillerdi saqlaw ha`m texnikalıq xızmetlerdi iske asırıwg`a arnalg`an xalıqlardın` oraylıq ha`wlilerindegi profilaktoriyalı garajlar, mashinalar menen u`skenelerge, olardın` uzelleri menen agregatlarına iri remont ju`rgiziw ushın "O`zsel`xoztexnika„ sistemasının` qa`nigelestirilgen remontlaw ustaxanaları menen zavodları, xojalıqlardın` texnikalar menen u`skenelerdi remontlaw ha`m texnikalıq xızmet ko`rsetiw boyınsha barlıq buyırtpaların orınlaytug`ın "O`zsel`xoztexnika„nın` ulıwma bag`dardag`ı ustaxanaları, "O`zsel`xoztexnika„ sistemasındag`ı avtomobillerge texnikalıq xızmet ko`rsetiw stantsiyaları ha`m melioratsiyalıq, jer qazıw ha`m qurılıs mashinaların, olardın` uzelleri menen agregatların remontlaytug`ın "Soyuzsel`xoztexnika„lar belgilendi.

1971-1975 jıllarda mashina-traktor parkine texnikalıq xızmet ko`rsetiw ken` rawajlandı. Bul jıllarda Qaraqalpaqstanda 32 xojalıqta qa`nigelestirilgen texnikalıq xızmet ko`rsetiw sho`lkemlestirildi. Olarda 450 adam jumıs isledi ha`m tek 1975-jıldın` ishinde olarda 1672 traktor, 459 paxta teriw mashinaları remontlandı ha`m 245,3 mın` manatlıq tozg`an detallar, basqa da texnikalar qayta tiklendi[45].

Ulıwma alg`anda on jıl ishinde "O`zsel`xoztexnika„nın` qa`nigelestirilgen remontlaw ka`rxanalarında traktorlardın` remontı 172% ke o`sti. 1971-1975 jıllarda remontlaw-profilaktikalıq bazaları sho`lkemlestirildi. 1974-jıldın` o`zinde kolxozlar menen sovxozlarg`a xızmet ko`rsetiw ushın I qa`nigelestirilgen remontlaw ka`rxanası du`zildi[46].

---

[45] "Өзсельхозтехника хызметиниң айырым мәселелери ҳаққында„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1976 ж. 15,1 17-бет.

[46] Сонда, 13-бет.

Biraq kolxozlarda, sovxozlarda ha`m awıl xojalıg`ının` basqa da ma`mleketlik ka`rxanalarında burınnan bar texnikalar ele jeterli da`rejede paydalanılmadı. Kolxozlardın`, sovxozlardın` ha`m "O`zsel`xoztexnika„ birlespelerinin` remontlaw bazalarının` rawajlanıwı mashina-traktor parkinin` o`siwinen a`dewir artta qaldı. Ko`plegen kolxozlar menen sovxozlardın` remontlaw ustaxanaları joq edi, al barları bolsa olar qolaylastırılmag`an jaylarda ornalasqan edi. Texnikalıq xızmet ko`rsetiw ustaxanaları, statsionar postları menen sherteklerdin` qurılısı ju`da` jetkiliksiz ko`lemde, eski proektler boyınsha ju`rgizildi ha`m kesip alıp islew jumısının` planlarına kirgizilmedi.

Respublikada jan`a modadag`ı traktorlardın`, ayırım markadag`ı avtomobiller menen quramalı awıl xojalıq mashinalarının` remontı ju`rgizilmedi. Qaraqalpaqstan "O`zsel`xoztexnika„sı traktorlar menen olardın` agregatların remontlaytug`ın, sonday-aq olardın` zapas bo`leklerin qayta tikleytug`ın ha`zirgi zaman iri ka`rxanalarına iye emes edi, texnikalıq xızmet ko`rsetiw ja`ne mashinalarg`a jen`il remont isleytug`ın baza du`zilmegen edi. Usı maqsetler ushın bo`lip shıg`arılg`an iri qarjılar mayda remontlaw ka`rxanaların qayta u`skenelew ha`m salıwg`a jumsaldı. Texnikanın` remontta uzaq jatıp qalıw ha`m jumıstın` to`men sapada orınlanıw jag`dayları orın aldı. 1975-jılı Respublikanın` remontlaw bazaları menen ta`miyinleniwi 40% ke jaqın boldı.

Kolxozlar menen sovxozlardın` 70% de ha`zirgi zaman janar may o`nimlerin saqlawshı skladları, garajlar, texnikalar saqlanatug`ın shertekler menen maydanshalar joq edi. Ko`plegen awıl xojalıq mashinaları ma`mleketlik standartqa tuwrı kelmeytug`ın orınlarda saqlandı, bul na`rse xojalıqlarda jetispey atırg`an ko`p sanlı kombaynlar menen basqa da mashinalardı waqtınan burın esaptan shıg`arıp taslawg`a sebepshi boldı. Mashina-traktor parkine "O`zsel`xoztexnika„ birlespelerinin` qa`nigelestirilgen bo`limsheleri menen kolxoz ha`m sovxozlardın` sheber naladchikler zvenoları ta`repinen xızmet ko`rsetiw a`ste-aqırınlıq penen o`ndirildi.

Xojalıqlardın` 30% ti g`ana kerekli mug`dardag`ı remontshı raboshiylar menen sheber naladchiklerine iye boldı. Janar may, zapas bo`lekler, remontlaw

ja`ne texnikalıq ku`tim quralların jumsawdın` jekke esabı sho`lkemlestirilmedi, olardı u`nemlegeni ushın mexanizatorlarg`a aqshalay sıylıqlar to`lenbedi. Rayonlıq "O`zsel`xoztexnika„ birlespeleri mashina-traktor parkine planlı-texnikalıq xızmet ko`rsetiwdi sho`lkemlestiriwde ha`m awıl xojalıq o`ndirisin kompleksli mexanizatsiyalawdın` qıyın ma`selelerin sheshiwde kolxozlar menen sovxozlardın` injener-texnik xızmetkerlerine turaqlı ja`rdem ko`rsetip turılmadı.

Kolxozlar menen sovxozlardın` o`ndirislik turmıs jag`dayların jaqsılawg`a jeterli kewil bo`linbedi. Ustaxanalar menen texnikalıq xızmet ko`rsetiw punktleri jılıtılmadı, olarda qol juwg`ıshlar, duwısh bolmadı, mashina ha`wlilerinde dem alıw bo`lmeleri, turmıslıq bo`lmeler ajıratılmadı.

Sonlıqtan, Avtonomiyalı Respublikanın` awıl xojalıg`ın rawajlandırıwda texnikalıq progresstin` tiykarg`ı bag`darları mashinalar sistemasına qaratıldı, tiykarg`ı dıqqat "O`zsel`xoztexnika„ birlespesindegi iri qurılısqa awdarıldı. Eger segizinshi bes jıllıqta usı maqsetler ushın 8 mln 600 mın` manat o`zlestirilgen bolsa, tog`ızınshı bes jıllıqta 11081 mın` manat o`zlestirildi, al onınshı bes jıllıqta onı 40% ke ko`beydi. Respublikanın` kolxozları menen sovxozlarına ken` ko`lemli paxta teriw, go`rek tazalaw ha`m go`rek teriw mashinaları keldi. Ko`p maqsetlerge paydalanılatug`ın universal mashinalar payda boldı. Texnikalar paydalanıwda a`dewir isenimli ja`ne a`dewir shıdamlı bolıp basladı. Mashinalar menen mexanizmlerdi universallastırıw ha`m kombinatsiyalawda belgili tabıslarg`a erisildi.

Materiallıq-texnikalıq bazanın` bekkemleniwi na`tiyjesinde mal sharwashılıg`ındag`ı ko`p miynet talap etetug`ın jumıslardı mexanizatsiyalaw jaqsılandı. 1975-jılı komplektatsiya xızmetkerleri ta`repinen mal sharwashılıg`ı qoraları menen qus fermalarının` 22 u`skenesi, aralas jem tayarlaytug`ın 10 agregat kompleklestirildi. Kolxozlar menen sovxozlardın` mal sharwashılıq fermalarındag`ı protsesslerdi kompleksli mexanizatsiyalawdı bunnan bılay da endiriw za`ru`rligi payda boldı. Jem tsexları menen sho`p ushın tayarlaw, g`a`lle tazalaw ha`m keptiriw punktlerindegi jumıslardın` ko`lemin ko`beytiwge bag`dar alındı.

Awıllardın` texnikalıq u`skeneleniwinin` tez o`siwi awıl xojalıq texnikasınan na`tiyjeli paydalanıwdı arttırıw, o`ndiristi kompleksli mexanizatsiyalawg`a o`tiw wazıypaların aldın`g`ı plang`a shıg`ardı Olardın` sheshiliwine qaray o`ndiris protsesslerin mexanizatsiyalaw da`rejesi arttı. Miynettin` industriallıq usılları o`ndiristin` tek tiykarg`ı g`ana emes, al qosımsha ushastkaların da o`z ishine alıp, barg`an sayın ken` tarala basladı.

İlimiy-texnikalıq progress pa`tlerinin` tezletiliwi awıl xojalıq o`ndirisin intensivlestiriwge mu`mkinshilik tuwdırdı. O`ndiris arttı, atızlar menen fermalardın` zu`ra`a`tliligi o`sti. Usı tiykarda kolxozlar menen sovxozlardın` tabısları ko`beydi.

2.2. Respublikanın` awıl xojalıqların texnika menen ta`miyinlewinde "O`zsel`xoztexnika„ birlespesinin` ha`m onın` rayonlardag`ı bo`limlerinin` ornı

Qaraqalpaqstan Respublikasının` awıl xojalıg`ının` basqa oblastlardan artta qalıwı Respublika basshılarının` bul ma`seleni sheshiw ushın tiyisli ornılarg`a ma`sele qoyıp sheshiw baslı ma`sele edi. Respublika basshıları bul ma`seleni O`zbekstan Respublika basshıları aldına ma`sele etip qoydı. Na`tiyjede bul ma`sele oylag`anday etip sheshiliwge miyasar boldı.

Respublika awıl xojalıg`ın ko`teriwge baylanıslı bolg`an baslı jag`daylardın` biri, awıl xojalıg`ı kerekli bolg`an texnika menen ta`miyinlew sheshilgen. Respublikag`a kerekli mug`darda texnika kele baslag`an ha`m awıl xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew, ol texnikalarg`a jeterli da`rejede remontlıq bazasın jaratıw, og`an kerekli kadrlardı tayarlaw baslı ma`sele bolıp qaldı. Sonday-aq, Respublikada paxtashılıqtı rawajlandırıw tazadan tu`rli bo`limler ha`m onı isleytug`ın taza ka`rxana Qaraqalpaqstan "O`zsel`xoztexnika birlespesi„ ka`rxanası sho`lkemlestirildi.

Usı maqsetlerde paxta teriw ha`m go`rek teriw mashinaların, paxtanı qap-qanarsız tasıw ushın traktor tirkewshilerin, mexanikalıq usılda shashılg`an

paxtalardı teriwshiler islep shıg`arıwdı ko`beytiw ushın jan`a quwatlılıqlardı engiziw, sonday-aq paxtashılıq ushın traktorlar islep shıg`arıw boyınsha jan`a sanaat tarawların du`ziw belgilendi.

Respublika mashinalar jetistiriwdi ko`beytiw boyınsha og`ada u`lken sho`lkemlestiriw ha`m siyasiy jumıstı en jaydırıp jiberdi. Awıl xojalıg`ı, birinshi gezekte paxtashılıq mu`ta`jleri ushın texnika islep shıg`arıw ma`seleleri Plenumlardın` ku`n ta`rtibinde turdı. Lawazımı boyınsha usı bir en` a`hmiyetli partiyalıq ha`m ma`mleketlik is tapsırılg`an adamlar ha`r ku`n sayın ja`ne u`zliksiz usı ma`seleler menen shug`ıllandı.

Paxtashılıq ushın traktor jetistiriwdi sho`lkemlestiriw paxta sanaat kompleksin rawajlandırıwda en` u`lken waqıya boldı. Tashkentte traktor zavodının` payda bolıwı Respublikanın` industriallıq rawajlanıwının`, injener-texnik kadrlarının`, konstruktorlardın` ha`m qa`nigeli jumısshılardın` o`sip shıg`ıwının` logikalıq na`tiyjesi boldı.

Qaraqalpaqstannın` awıl xojalıg`ı ha`zirgi zaman mashina texnikası menen u`skenelendi. Jerlerdi su`riw, egiw, qatar araların islew, mineral to`ginlerdi to`giw, sonday-aq g`oza payalarin jıynap alıw tolıg`ı menen mexanizatsiyalandı. Eger 1955-jılı zu`ra`a`ttin` ulıwma mug`darının` 23,3% ti mashinalar menen terip alıng`an bolsa, al 1965-jılı zu`ra`a`tti jıynap alıw protsessi 55 % ke mexanizatsiyalastı.

Respublikada awıl-xojalıq o`ndirisinin` texnika menen ta`miynleniwi jıldan jılg`a o`sip bardı. Ma`selen 1965-jıldan 1975-jılg`a shekem kolxoz, sovxozlarg`a 15832 traktor, paxta teriw mashinaları 34154 ju`k mashinaları 280,5 ha`m 404 mln. manatlıq ko`p sanlı awıl xojalıq mashinaları, sonday-aq 2294300 mın` tonna mineral to`ginler satıldı[47].

1976-jıldın` basında Respublikanın` kolxozları menen sovxozlarında 13700 traktor ha`m ko`p sanlı basqa da mashinalar boldı, ha`r 1 ga egislik maydanına

[47] "Өзсельхозтехника системасы хызметиниң гейпара мәселелери хаққында,,. Нөкис: Қарақалпақстан, 1976 ж. 26-бет.

esaplag`anda olardın` bahası 500[48] manatqa jetti. Usı da`wirdin` ishinde awıl xojalıg`ında elektr quwatınan paydalanıw 6 ese derlik o`sti[49].

Respublikanın` awıl xojalıg`ında miynettin` energiya menen qurallanıwı 1970-jıldan 1975-jılg`a shekem 11% ke o`sti ha`m bir xızmetkerge esaplag`anda 9,3 at ku`shin quradı[50]. Jeti jıllıqtın` ishinde awıl xojalıq o`ndirisin mexanizatsiyalaw ken`eytildi. Materiallıq-texnikalıq baza jaqsılandı, jan`a texnikanın` sanı o`sti. Eger 1958-jılı 5435 traktor (15 at ku`shine esaplag`anda) bolg`an bolsa, al 1965-jılı 12038 boldı. Tap usı da`wir ishinde paxta teriw mashinalarının` sanı 965 ge jetti.

1965-jıldan baslap awıl xojalıg`ın texnikalıq jaqtan qayta qurallandırıw barg`an sayın tezletilgen pa`tler menen ju`rgizilip atır, barlıq markadag`ı traktorlardın` sanı 1,3 ese arttı. Tek 1976-jıldın` o`zinde 3 mın` traktor alıp kelindi. Bul birinshi bes jıllıqtın` aqırındag`ı Avtonomiyalı Respublikada bar barlıq traktordın` sanınan 25 ese, al quwatı jag`ınan 75 ese derlik ko`p. Paxta teriw mashinaları, da`n kombaynları, nasoslar, avtomobiller ha`m basqada qospalı texnika parki o`sip baratır.

Magistral` ha`m suw bo`listiriwshi irrigatsiyalıq-melioratsiyalıq tarawlardı qazıw ha`m tazalaw, atızlarg`a suwdı beriw, egiske shekem jerdi islew, egis, eginlerdin` qatar araların islew, mineral to`ginlerdi to`giw, salını, ma`kke ju`werini, mallarg`a ot-jem bolatug`ın eginlerdi jıynap alıw, ot-sho`p tayarlaw tolıg`ı menen mexanizatsiyalastırıldı. Paxta zu`ra`a`tin jıynap-terip alıw 65% ke, al bir qatar xojalıqlarda 85% ke ha`m onnan da ko`birek protsentke mexanizatsiyalastırıldı.

Awıl xojalıg`ın elektrlestiriw ken`nen rawajlandı, kolxozlar menen sovxozlardın` 93,4% ti ma`mleketlik energosistemag`a tutastırılg`an, elektr quwatın paydalanıw 2,92 mln kilovatt saattan 55 mln kilovatt saatqa arttı. Diyqanshılıqtı ximiyalastırıw u`zliksiz artıp bardı. 1976-jılı Avtonomiyalı Respublikag`a 1965-jıldag`ı g`a qarag`anda 2,3 ese ko`p mineral to`ginler alıp

---

[48] "Сельское хозяйство Узбекистана,, журналы. 1976 г. № 6. 16- стр.
[49] "Правда Востока,, газетасы. 1976 г. 6-январь. №2 саны 3-стр
[50] "Коммунист Узбекистана,, журналы. 1976 г. № 6. 32- стр.

kelindi. Kolxozlardın` ha`m sovxozlardın` doxodları ko`beydi, olardın` ekonomikası bekkemlendi. Respublika awıl xojalıg`ının` jetekshi tarawları bolg`an paxtashılıqta ha`m salıgershilikte a`dewir tabıslarg`a erisildi.

1975-jılı paxta jetistiriw joqarı pa`tler menen o`sti. Bul jılı zu`ra`a`tlilik gektarınan 31,1 tsentnerdi quradı ha`m ma`mleketlik tayarlaw punktlerine Qaraqalpaqstannın` pu`tkil tariyxında birinshi ret 386 mın` tonna paxta tapsırıldı. Paxtashılıqtı ha`m salıgershilikti tez pa`tler menen rawajlandırıw bag`darlamasın turmısqa asırıw menen birge Avtonomiyalı Respublikanın` miynetkeshleri awıl xojalıg`ının` basqa tarawların da ko`teriw ushın gu`res ju`rgizip atır.

1965-jılg`a qarag`anda palız jetistiriw 15 ese, palız eginleri o`nimlerin jetistiriw bir yarım ese arttı. Mal sharwashılıg`ın rawajlandırıwda unamlı na`tiyjelerge erisildi. İri qara mallardın` bas sanı 32% ke, qoylardın` bas sanı 23% ke ko`beydi, olardın` o`nimdarlıg`ı arttı, mal sharwashılıg`ı o`nimlerin jetistiriw ha`m tayarlaw ko`beydi. Sharwashılıqtın` ot-jem bazasın bekkemlew, mallardı ku`tiwdi jaqsılaw, mal fermaları xızmetkerlerinin` qa`nigeligin arttırıw ma`selelerine kewil bo`liw ku`sheydi.

Mal sharwashılıg`ı kem-kemnen sanaat tiykarına o`tkerilip atır, u`sh mal sharwashılıq kompleksli, 100 mın` ma`ken tawıq sıyatug`ın qus fabrikasının` da`slepki na`wbeti paydalanıwg`a berildi, kolxozlar aralıq 4 ha`m sovxozlar aralıq bir mal semirtiw bazası du`zildi.

Barlıq kolxozlardın` predsedatelleri ha`m sovxozlardın` direktorları joqarı ja`ne orta mag`lıwmatqa iye, al solardın` ishinde ko`pshiligi arnawlı awıl xojalıg`ı bilimine iye. 1965-jılg`a qarag`anda kolxozlardag`ı ha`m sovxozlardag`ı qa`nigelerdin` sanı 2,3 ese, traktorshı-mashinistlerdin` ha`m kombayınshılardın` sanı 1,6 ese ko`beydi[51].

Mexanizator kadrların tayarlaw barısı kolxoz ha`m sovxozlarda mın` adamg`a[52]

jıllar	1965	1970	1975	1980	1985
ha`mmesi	2000	2200	2610	6817	9459

[51] Шамамбетов Б. Қарақалпақстан аўыл хожалығы (1965-1985 жж.),,. Нөкис, 1992 ж. 58-бет.
[52] Сол мийнетте. 60-бет

Biraqta tayarlang`an awıl xojalıq kadrlarının` ko`pshiligi basqa da mekemeler, tarawlarda qalıp ketetug`ın edi. Ha`mde kadrlar ko`p tayarlang`an menen to`mengi kadrlar menen ta`miyinlew az bolatug`ın edi. Sonın` ushın da texnikumlarda, proftexuchilisheler awıl xojalıg`ın tolıq kadrlar menen ta`miyinley almaytug`ın edi.

Awıl xojalıq kadrların tayarlawg`a mu'ta'jlik ayrıqsha 60-80 jılları ku`sheydi.

1965-1975 jılları joqarı mag`lıwmat beretug`ın institutlar ashıldı. Tashkentte, Samarqandta awıl xojalıg`ı institutı, irrigatsiya institutı, suw xojalıg`ı kadrların tayarlaytug`ın institutlar ashıldı. 1980-1985 jılları NGU joqarı mag`lıwmatqa iye 1251 qa`nige, sonın` ishinen 310 agronom, 313 injener ha`m mexanizatorlar, 511 den ziyat buxgalterler tayarlandı[53].

Ha`zirgi waqıtta ha`mme bas qa`nigeler – bas agronom, zootexnik, injener, mal doktorlar joqarı ha`m de orta mag`lıwmatlı. Qaraqalpaqstan awıl xojalıg`ı Ministrliginin` mag`lıwmatı boyınsha sovxoz direktorları, kolxoz baslıqlarının` ko`pshiligi joqarı oqıw ornlarında sırttan oqıp, bilimin asırmaqta.

1965-jılı 300 qa`nige orta mag`lıwmat beriwshi oqıw ornlarında tayarlandı, al 1970-jılı 458, 1975-jılı 239 adam tayarlandı. Barlıg`ı bolıp tog`ızınshı bes jıllıqta awıl xojalıg`ına 444 ti pitkerip shıg`arılg`an kadrlar jiberildi. Olardın` ko`pshiligi ha`r tu`rli sebeplerge ko`re jumısların dawam etpegen, 1971-1975 jılları 124 adam ketip qalg`an, orta mag`lıwmat alg`an kadrlardan 260 adam awıl xojalıg`ınan ketken.

Mexanizator kadrların tayarlawda olardın` jasına qarap bo`listiriw u`lken a`hmiyetke iye boldı. Awıl jag`dayında jas u`lken aqsaqallar ta`jiriybeli jas kadrlardı awıl xojalıq miynetine u`yretiwde u`lken a`hmiyetke iye boldı. Kadrlardı tayarlawda PTU lardın` roli kem boldı. 1965-1985 jılları bunday uchilishelerdin` sanı 4 ten 45 ke jetti, onda oqıytug`ınlar 160 tan 18 mın` adamg`a jetti[54].

Qaraqalpaqstanda mexanizator kadrlar menen ta`miyinlewdi analizlep ko`rilgende, xojalıqta islewshi kadrlar sanı kolxoz ha`m sovxozlar mu`ta`jligin ta`miyinley almaslıg`ın ko`rsetti. 100 traktorg`a ortasha 105-107 mexanizatordan

---

[53] Камалов К. Ел хызметинде. Нөкис, 1995. 341-бет.
[54] Ст. сб. 118-стр.

tuwra keldi, bazı bir xojalıqlarda ha`r bir mashina o`z xojayına iye emes edi. Ha`r bir mashina 2 smenada islewi, kerek jag`dayda rezerv bolıwı ushın ja`nede mexanizator kadrların tayarlawg`a tuwra keler edi.

Qaraqalpaqstanda kadrlar tayarlaw ushın Rossiya, Ukraina, Belorussiya, O`zbekstan, Qazaqstan joqarı oqıw ornınları qatnastı, 1965-1980 jılları usı Respublika VUZ ları 15 mın`nan aslam qa`niygeler tayarlap berdi, sonın` ishinde awıl xojalıq qa`niygeleri (agronom, zootexnik, veterinar xızmetkerleri, jer qurılısı, irrigatorlar, injenerler, ekonomistler tayarladı).

1981-1985 jılları awıl xojalıg`ı qa`niygelerinin` sanı 1,3 mın` adamdı quradı. Respublikada awıl xojalıg`ı kadrlarının` jetispewine qaramastan, tayarlang`an qa`niygelerdin` ko`pshiligi o`z tarawında islemedi.

Ulıwma alg`anda ha`r qıylı tarawlarda 2768 awıl xojalıg`ı kadrları o`z ka`sibinde islemedi. Al awıl xojalıq tarawında basshı xızmetlerde 3674 is ta`jiriybesi bar, biraqta joqarı, ha`mde orta mag`lıwmatqa iye bolmag`an adamlar isledi. Olar basshı xızmetkerlerdin` 39,3% ti quraytug`ın edi. Usı waqıtlarda kolxoz basılıqlarınan joqarı ha`m orta mag`lıwmatlar sanı 5 ma`rtebege ko`terildi, ha`mde 83% ti quradı 85% ti sovxoz direktorları joqarı mag`lıwmatlı edi. Awıl xojalıg`ında orta zveno basılıqların tayarlaw, olardın` ta`jiriybesin arttırıw isi burıng`ı qa`lpinde qaldı.

1985-jılı Qaraqalpaqstan awıl xojalıg`ında 2684 kolxoz, sovxozlardag`ı brigadirlerinen 1528 adamında joqarı ha`m arnawlı bilim almag`an edi[55].

Ju`da` a`stelik penen bo`lim basılıqları ha`m ferma basılıqların tayarlaw alıp barıldı. Mal sharwashılıg`ında da tap sonday awhal dawam etti. 384 ferma baslıg`ınan 25 adamı joqarı mag`lıwmatlı, ortasha ha`m arnawlı bilimge iye – 120 adam edi. Bul sonı ko`rsetip turıptı, mal sharwashılıg`ı artta qalıw sebebin. Awıl xojalıg`ı kadrların tayarlaw, jaylastırıw, olardın` ta`jiriybesin asırıw Avtonom Respublika hu`kimetinin` qadag`alawında boldı.

Ministrler Ken`esinin` 27 oktyabr` 1971-jılg`ı "1971-1975 jılları kolxoz sovxozlar, basshı xızmetkerlerin tayarlaw, ta`jiriybesin arttırıw,, tuwralı qararı

[55] Ст. сб. Нөкис, 1992, 58-бет.

boyınsha awıl xojalıg`ı kadrların jetistiriw Respublika awıl xojalıg`ına tiyisli organizatsiyalarg`a tapsırıldı.

Usı qararg`a baylanıslı 1975-jıl aqırında usıg`an tiyisli mekemeler 720 baslıqlar, 11,5 mın` mexanizator kadrlardı, 40 mın`nan aslam kolxozshılardı, sovxoz raboshiyların oqıtıp, bilimin jetilistirdi. Usının` ushın No`kis awıl xojalıg`ı texnikumında brigadirler ha`m ferma baslıqların oqıtatug`ın kurslar islep turdı.

1966-jılı joqarı ha`m orta bilimge iye qa`nigelerdin` pitkeriwshiler sanı 700 adam bolsa, 1985-jılı 5 mın` adamg`a jetti. Kolxoz ha`m sovxozlar 13 mın` adam joqarı ha`m orta arnawlı mag`lıwmatlı qa`niygeler xızmet etti, ha`r xojalıqqa 10 diplomlı qa`niygeler tuwra keldi. Usılay etip, tayarlang`an kadrlar ja`rdeminde awıl xojalıg`ı basshıların, awıl xojalıg`ın bekkemlewge erisildi.

Ulıwma alg`anda awıl xojalıg`ında joqarı ha`m orta arnawlı mag`lıwmatqa, bilimge iye qa`niygeler isledi, bul bolsa xalıq xojalıg`ında islewshilerdin` 1/4 bo`legin qurar edi.

Awıl xojalıg`ın ko`teriwdin` birden bir jolı awıl xojalıg`ı baslıqları da`rejesin ko`teriw, kolxoz, sovxozlardı agronom, zootexnik, injenerler menen tolıqtırıw edi. Agronomlar, zootexnikler, injenerler awıl xojalıg`ında taza jumıs ta`rtibin engiziw, texnika ha`m bilim jetiskenliklerin engiziwshiler, sho`lkemlestiriwshiler edi.

Qaraqalpaq "O`zsel`xoztexnika„ sistemasında ha`zirgi waqıtta 11 arnawlı stantsiya mal sharwashılıg`ı tarawına arnalg`an. Stantsiyada usıg`an baylanıslı kerekli buyımlar, priborlar, instrumentler menen ta`miyinlengen. 1975-jılı mal sharwashılıg`ı kolxoz ha`m sovxozlarda 60% ko`leminde xızmet etti. Awıl xojalıg`ı tarawına ja`ne de jan`a traktorlar, kombaynlar ja`ne de t. b. awıl xojalıg`ı mashinaları jıl sayın alıp keliniwi ko`beymekte. Sonlıqtanda olarg`a texnik xızmet ko`rsetiw jolları ko`rip shıg`ılıp atır.

Kolxoz ha`m sovxozlardın` mashina-traktor parklarının` rawajlanıwı ha`m olardı paydalanıw, awıl xojalıq texnikalarının` sapasının` artıwı, remonttan shıqqan texnikalardın` jaqsı islewi, awılxojalıg`ı ha`m "O`zsel`xoztexnika„g`a, onın` kadrlarının` aldına joqarı da`rejedegi talaplardı keltirip shıg`ardı.

Sanaat tarawının` islep shıg`arg`an texnik buyımları ishinde awıl xojalıg`ı buyımları ko`pshilikti quraydı, sonın` ushında awıl xojalıg`ı texnikaların jetistirip beriw "O`zsel`xoztexnika„nın` tiykarg`ı wazıypası esaplanadı.

1966-1975 jılları "O`zsel`xoztexnika„ awıl xojalıg`ı ushın 404 mln rubl` mug`darında o`ndiriske kerekli zatlardı jetkerip berdi, 1966-1970 jılları 165 mln rubl`, 1971-1975 jılları 239 mln rubl`' ko`leminde jetkerip berdi. Bul bolsa "O`zsel`xoztexnika„ xızmetkerleri aldına elede awıl xojalıg`ı buyımlarının` sapasın joqarılatıw wazıypasın ju`kledi.

"O`zsel`xoztexnika„ sisteması kolxoz ha`m sovxozlarda mal sharwashılıg`ı tarawında da texnikalıq ja`rdem beriwde u`lken jumıslar alıp bardı. Tog`ızınshı bes jıllıqta fermalarda 73 fermada montaj jumısları alıp barıldı. Bul bolsa bunnan aldın`g`ı bes jıllıqqa salıstırg`anda 7,3 esege ko`p ekenligin ko`rsetedi. 1975-jılı 1 mln 200 mın` rubl` montaj jumısları orınlandı.

Awıl xojalıq tarawına ko`p mug`darda qa`rejet jumsalıwı ko`zde tutılg`anına baylanıslı, ja`ne de awıl xojalıg`ı qurılısının` ko`beyiwine baylanıstı, jan`a u`skeneler menen ta`miyinlew jumısların alıp barıw ushın "O`zsel`xoztexnika„ tarawında komplektler menen ta`miyinlew bo`limi sho`lkemlestirildi.

1975-jılı bul bo`lim ta`repinen 35 ob`ekt buyımlar menen tolıq tapsırıldı[56], solardan 22 mal sharwashılıg`ı ha`m quslardı o`siriw fermalarının` qurılıs jumısları, 3 neftebaza ha`mde kombikorın tayarlaytug`ın agregatlar boldı.

Kolxoz ha`m sovxozlardın` mal sharwashılıq fermaların mexanizatsiyalastırıw "O`zsel`xoztexnika„ tarawının` montajlaw bo`liminin` keleshekte ken`eytiriw wazıypasın qoyadı. U`lken mal sharwashılıg`ı komplekslerinde, jem tayarlaw tsexı ha`m punktlerinde kepek tayarlaw, da`ndi tazalaw, keptiriw tsexların rawajlandırıw talabı qoyıldı.

"O`zsel`xoztexnika„ sisteması jumısı iske tu`siwden-aq kolxoz ha`m sovxozlarda jerlerdi qazıw, suwg`arıw jumısların bejeriw tapsırılg`an edi. Arnawlı bo`limler ha`m mexanizatsiyalang`an otryadlar kolxoz ha`m sovxozlarda awıl xojalıg`ı jumısları jer awdarıwdan baslap egiw ha`m egindi jıynap alıw jumısların

[56] "О некоторых вопросах деятельности системы Узсельхозтехники„. Нукус, 1978 г. 34-стр.

alıp bardı. Bul jumıslardı alıp barıw ushın "O`zsel`xoztexnika„ ku`shli jer qazıw ekskavatorlar ha`mde basqada awıl xojalıg`ı arnawlı texnikaları menen ta`miyinlendi. Ja`ne de joqarı kategoriyalı mexanizatorlar, xızmetkerlerge iye boldı.

Joqarıda ko`rsetilgen jumıslardı orınlawg`a "O`zsel`xoztexnika„ rayonlıq bo`limlerinde arnawlı agrotexnikalıq xızmet ko`rsetiw bo`limleri, ximiyalıq ko`rsetiw jumısları menen birge bo`limler ashıldı.

"O`zsel`xoztexnika„nın` tiykarg`ı bo`limleri – bular arnawlı bo`limler, mexanizatsiyalang`an otryadlar bolıp, olar ha`zirgi zaman, u`lken, ko`p o`nimli, jer qazatug`ın, melioratsiyalıq jumıslar boyınsha ha`mde awıl xojalıg`ına kerek bolg`an arnawlı texnikaları menen ta`miyinlengen bolıwı ko`zde tutılg`an boldı.

Barlıq jan`a mashinalar satıwdan aldın torgbazlarda jıynalıp tekseriwden o`tkeriletug`ın edi. 1971-1975 jılları awıl xojalıg`ına Respublikanın` 1200 tu`rli mashinalar kiritildi[57]. Mexanizatorlar kadrların tayarlawdı jolg`a qoyıw maqsetinde Qaraqalpaq "O`zsel`xoztexnika„ bo`limine mexanizatorlar tayarlaw jumısı ju`klendi.

1965-jıldan baslap Qaraqalpaq "O`zsel`xoztexnika„ bo`limi mexanizatorlar tayarlaw, olardın` bilimin asırıw jumısların alıp bardı. Bunın` ushın usı jıllarda 9 oqıw klassları, Qaraqalpaq "O`zsel`xoztexnika„sında, ja`ne de kolxozlardın` o`zinde klasslar sho`lkemlestirildi.

Mexanizatorlar tayarlaw ha`m olardın` bilimin jetilistiriw bekitilgen joba ha`m bag`darlamalar tiykarında alıp barılıp, Avtonom Respublika, paxtashılıqqa, sol bag`darda alıp barıldı. Mexanizatorlardı oqıtıw kelisimli tu`rde kolxozlardın` esabınan o`ndirildi. Bir traktorshını 4 aylıq kursta, kelisimli bekitilgen joba boyınsha "O`zsel`xoztexnika„g`a 132 rubl` to`lener edi. Bul qa`rejettin` ishine oqıtıwg`a ketken ha`mme rasxodlar kiretug`ın edi. Awqatqa oqıwshılar asxanag`a pul to`leytug`ın edi.

Aytıp o`tiw kerek, "O`zsel`xoztexnika„nın` rayonlıq bo`limlerinde mexanizatorlar tayarlaw boyınsha u`lesi ha`m ta`jiriybesi artıp, awıl xojalıg`ı

[57] Сол мийнетте, 43- стр.

mexanizatorların tayarlawda olardın` u`lesi 40% ti quradı.

1961-jılı aprel`` ayında burıng`ı traktor remontlaw stantsiyası ornında "Soyuzsel`xoztexnika„ sisteması ha`m bo`limleri du`zildi. 1975-jıldın` 1-yanvarınan baslap "O`zsel`xoztexnika„ Qaraqalpaq birlespesinde 8 arnawlı remontlaw birlespesi bolıp, onın` quwatlılıg`ı 3500 mın` remont jumısına, yag`nıy ortasha alg`anda ha`r birlespege 430 remont jumısları tuwra keldi. Ha`zirgi waqıtta remontlaw sho`lkemleri, arnawlı taraw esaplanıp, onda 450 adam miynet etedi ("O`zsel`xoztexnika„ jumısshıları ha`m xızmetkerleri).

O`zsel`xoztexnika Qaraqalpaq o`ndirislik birlespesinde 1975-jılı 1672 traktorlar, 459 paxta teriw mashinaları, 318 avtomashinalar remontlandı, isten shıqqan 245,3 mın` rubl``ge ten` remontlaw jumısları alıp barıldı. Aqırg`ı jıllarda "O`zsel`xoztexnika„ o`ndirislik birlespesi kolxoz ha`m sovxozlardag`ı mashinalardı texnik ko`rikten o`tkerip remontlaw menen shug`ıllanadı. Bunday xızmet ko`rsetiw jumısları ha`r qıylı bolıp, jergilikli jag`daylarg`a, ol istin` ko`lemine, mug`darına, kolxoz ha`m sovxozlardın` texnik a`sbapları menen ta`miyinlengenligine, injenerlik xızmettin` awhalına baylanıslı alıp barıladı.

Bul tarawdag`ı islengen jumıslardı juwmaqlap aytatug`ın bolsaq, bul jılları Respublika awıl xojalıg`ın ko`teriwge baylanıslar ila`jlarg`a kelsek, birinshi gezekte awıl xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasının` jaratılıwı, bul tarawdı kerekli texnikalar menen ta`miyinlew, olardı tuwrı paydalanatug`ın qa`nigelerdi tayarlaw kerek edi.

Bul ma`selede O`zbekstan Respublikası onın` basshıları jeterli da`rejede ja`rdem bergenligin ko`remiz. Qol miynetin jen`illestiriw, awıl xojalıg`ın mexanizatsiyalastırıw ma`seleleri a`melge asırıldı. A`kelingen texnikalarg`a jeterli da`rejede remontlaw bazası ha`m texnik ja`rdem sho`lkemlestiretug`ın "O`zsel`xoztexnika„ birlespesinin` sho`lkemlestiriliwi, texnikanı a`keliw, remontlaw ha`m kerek texnik kadrlardı tayarlawda u`lken xızmetinin` bar ekenligi ko`rsetip berilgen. Bul tarawda a`sirese 60-jıllardın` ekinshi yarımı 70-jıllarda jeterli da`rejede jumıs alıp barıldı.

U`SHINSHI BAP. QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI AGRAR INDUSTRIAL XOJALIQLARG`A AYLANDIRIW WAZIYPASIN SHESHIWDE MAMAN QA`NIYGELI KADRLAR TAYARLAW ILA`JLARI: JETISKENLIKLER, KEMSHILIKLER

3.1. Respublika awıl xojalıg`ın ko`plep jan`a texnikalar menen ta`miyinlewi ha`m maman massalıq kadrlar menen ta`miyinlew jag`dayı

Qaraqalpaqstanda awıl xojalıq o`nimlerin jetistiriw ushın jerden o`nimli paydalanıw, texnikanı paydalanıwdı talap etetug`ın edi. Sonın` ushın da awıl xojalıq kadrların tayarlaw jumısı hu`kimet ha`m basqa da awıl xojalıq organlarının` kewil bo`letug`ın wazıypası edi.

Kadrlardı tayarlawdın`, olardın` ishinen uqıplı, qolınan jumıs keletug`ın kadrlardı tayarlawg`a SSSR Ministrler Ken`esinin` 2-iyul` 1959-jılı shıg`arılg`an "Paxtashılıqtı – rawajlandırıwda mexanizatsiyanı qollanıw tuwralı qararı„[58] ha`m Qaraqalpaqstan Ministrler Ken`esinin` "Paxta teriminde mexanizatsiyanı qollanıw„ tuwralı qararları u`lken a`hmiyetke iye boldı.

Ja`ne de u`lken a`hmiyetligi "O`zsel`xoztexnika„nı tarawın ku`sheytiw ha`mde jan`adan remont etetug`ın masterskoylardı qurıw, avtomobillerdi texnik qadag`alawg`a iye boldı. Respublika awıl xojalıg`ında "O`zsel`xoztexika„ injener texnik ha`m agroximik jumıslarında u`lken ku`shke iye boldı.

Awıl xojalıg`ı ushın mexanizatorlar tayarlawg`a u`lken a`hmiyet berildi. Mexanizatorlar sanın ko`beytiw menen bir qatarda olardın` sapasın ko`teriwge kewil bo`lindi. Artta qalg`an awıl xojalıg`ında kvalifikatsiyag`a iye qa`nigeler menen bekkemlewge u`lken kewil bo`lindi.

1961-1963 jılları 65 kolxoz ha`m sovxoz baslıqları usınday kadrlar menen almastırıldı ha`m 308 sovxoz bo`limi, brigada, ferma, zvenoda (almastırıw) baslıqlar saylandı. 1963-jılı xojalıq basqarmasınan artta qalg`an xojalıqlardı bekkemlew ushın 250 awıl xojalıq kadrları jiberildi[59].

---

[58] "Народное хозяйство ККАССР за 60 лет„. Нукус, 1984 г, 136-стр.

[59] "1 ст. сб. социальной статистики республики Каракалпакстан„. Нукус, 1992 г. 36- стр.

Awıl xojalıg`ında mexanizatsiyanı ken`nen qollanıw, tarawda awıl xojalıg`ında ximiyanı qollanıw, irrigatsiya ha`m melioratsiyanı qollanıw awıl xojalıg`ın rawajlandırıwda u`lken a`hmiyetke iye boldı.

Kadrlardı tayarlawda ma`mleketlik sho`lkemleri tamanınan, ayrıqsha awıl jaslarınan tayarlawg`a u`lken kewil bo`lindi. Awıl xojalıg`ı kadrların tayarlawdın` o`siwi tuwralı mag`lıwmatlarg`a qarag`anda: eger 1965-1985 jılları Joqarı oqıw ornınların pitkerip shıqqanlar sanı 28155 ti qurag`an bolsa, arnawlı oqıw ornınların pitkeriwshiler sanı 167440 adamdı quradı[60].

1985-jılg`a kelip kadrlardı tayarlaw Qaraqalpaqstanda 1966-jılg`a qarag`anda 3 ma`rtebe astı. 1985-jılı awıl xojalıg`ında joqarı mag`lıwmatqa iye 5 mın` qa`niyge, orta mag`lıwmatqa iye 8 mın` qa`niyge bar edi. Sonın` menen bir qatarda ken` mashtabta traktor aydawshılardı, kombayn aydawshılardı, shofyorlardı tayarlaw ju`rgizildi ha`mde iske asırıldı. Usının` menen birge awıl xalqın sawatlandırıw ha`mde awıl xojalıg`ı ushın kadrlar tayarlawg`a ko`p kewil bo`lindi.

Awıl xojalıg`ın rawajlandırıw ushın mexanizatorlar tayarlaw u`lken a`hmiyetke iye edi. 50-jılları aqırı 60-jıllardın` basında O`zbekstanda, onnan keyin Qaraqalpaqstanda mexanizator hayallar tayarlawg`a u`lken a`hmiyet berildi. Birinshiden bolıp bul tarawdı Tursınay Axunova basqardı. Mexanizator tarawında hayallardın` ko`pshilikti qurawı da u`lken rol oynadı.

Sonın` menen birge hayallardın` jumıs islewine jag`daylar joq da`rejede edi. Balalar baqshaları, mekteplerde sabaqtan keyin uzaytılg`an klasslar jetispeytug`ın edi. Ja`ne de erkekler arasında mexanizator hayallarg`a ko`z qaras basqasha edi. Traktor ha`m mashinalarda hayallar islewine qolaylı sharayatlarda ko`zde tutılmag`an edi. Jen`il basqarılatug`ın mashinalar, traktorlar kem edi. 1965-1975 jılları mexanizatorlar sanı 20 mın` adamg`a ko`beydi. Ayrıqsha bul ko`beyiwi sovxozlarda 2 esege ko`beydi.

Kolxozlar menen sovxozlardı massalıq qa`nigeliktegi kadrlar menen ta`miyinlew mashqalası keleshekte de og`ada qıyın ma`sele bolıp qala beriwi mu`mkin. Sonlıqtan usı mashqalanı sheshiw u`stinde sistemalı tu`rde jumıs

[60] "См. Народное хозяйство ККАССР„. Нукус, 1984 г. 322- стр.

ju`rgizilip bardı. Respublika hu`kimeti alda turg`an wazıypalar talabına sa`ykes kolxozlar menen sovxozlardı massalıq qa`nigeliktegi kadrlar menen ta`miyinlewdin` uzaq mu`ddetli bag`darlamasın islep shıqtı, olardı tayarlaw ha`m qayta tayarlawdın`, kadrlardın` awıllarda ornalasıp qalıwları ushın jag`day du`zip beriwdin` anıq ha`m ta`sirshen` sistemasın belgilep berdi.

Alıp barılg`an jumıslardın` na`tiyjesinde Avtonomiyalı Respublikada tiykarınan massalıq qa`nigeliktegi kadrlar menen islesiwdin` belgili bir sisteması qa`liplesti, ol sistema awıllıq ka`sip-texnikalıq uchilishe, awıllıq orta mekteplerdin` oqıw-o`ndirislik brigadaları, awıl xojalıq ilimler universiteti, aldın`g`ı ta`jiriybe mektepleri, mexanizatorlıq g`alaba oqıw sıyaqlı formaların o`z ishine aladı. Mexanizatorlardı (traktorshılar) oqıtıp shıg`arıw jıldan-jılg`a ko`beymekte. Eger 1975-jılı awıllıq ka`sip-texnikalıq uchilisheler 3,8 mın` adam oqıtıp shıg`arg`an bolsa, 1980-jılı 5,8 mın` adam oqıtıp shıg`ardı. Tek 1980-jıldın` o`zinde sovxozlar menen kolxozlar 5064 traktorshı tayarlap shıg`ardı, yag`nıy 1980-jılı g`alaba oqıw sistemasında 8561 mexanizator oqıdı[61].

Sonın` menen birge 1971-1975 jıllarda "O`zsel`xoztexnika„ birlespesinde 7150 adam, sonın` ishinde 5144 traktorshı tayarlandı[62]. Biraq mexanizator kadrlarının` qolda bar mug`darı Avtonomiyalı Respublika awıl xojalıg`ının` talapların qanaatlandıra almadı. 1981-jıldın` basında 5498 traktorshı jetispeytug`ın edi. Mexanizatorlardı awıllıq ka`sip texnikalıq uchilisheler arqalı tayarlaw kolxozlar menen sovxozlardı joqarı qa`nigeli kadrlar menen tolıqtırıwdın` tiykarg`ı jolı edi.

Partiya sho`lkemlerinin` awıl xojalıg`ı ushın mexanizatorlar armiyasın tayarlaw boyınsha ku`sh salıwları onın` san jag`ınan o`siwin ta`miyinledi. Bunday kadrlardı san jag`ınan o`siriw menen bir qatarda olardın` sapa jag`ınan tayarlıg`ın tu`p-tiykarınan jaqsılawg`a ayrıqsha dıqqat awdarıldı. A`miwda`r`ya rayonının` Krupskaya atındag`ı sovxozının` ataqlı mexanizatorı, Sotsialistlik Miynettin` qaharmanı Ayım Kamalovanın`, "Qon`ırat„ sovxozınan E. Danilenkonın`, Xojeli

[61] "ҚҚАССР Аўыл хожалық министрлигиниң 1980-жылғы есабынан„.
[62] "О некоторых вопросах деятельности системы Узсельхозтехника„. Нукус: Каракалпакстан, 1976 г. 44- стр.

rayonının` Lenin atındag`ı kolxozınan Yu. Matkarimovtın` baslamaları ha`r bir mashinadan na`tiyjeli paydalanıw ushın mexanizatorlar ha`reketinin` en jaydırılıwında jan`a betti ashıp berdi[63].

Ken`es sho`lkemlerinin` talapları tiykarında ha`r bir xojalıqtın` ishki rezervleri menen mu`mkinshiliklerin ashıp ko`rsetiw boyınsha u`lken jumıs ju`rgizildi[64].

1959-1965 jıllarda O`zbekstan, sonın` ishinde Qaraqalpaqstan da elimizdin` shiyki zat orayı boldı. Paxta jetistiriw boyınsha O`zbekstan jetti ha`m ma`mleketke 23674,9 mın` tonna paxta tapsırdı. Tek 1965-jıldın` o`zinde 3902,5 mın` tonna shigitli paxta jetistirildi. Qaraqalpaqstan jeti jıl ishinde 1558 mın` tonna paxta tapsırdı. Orta esap penen ha`r jılg`ı jetistirilgen paxta 222,5 mın` tonnanı quradı. Eger 1959-jılı Respublika ma`mleketke 220 mın` tonna paxta tapsırg`an bolsa, 1965-jılı ol 260 mın` tonna boldı.

Bilimnin`, texnikanın` o`sip rawajlanıp barıw jag`dayında raboshiy kadrlarg`a, awıl xojalıg`ı qa`nigelerine talap o`sip bardı. Usı jag`dayda ha`r ta`repleme bilimli, kvalifikatsiyası joqarı texnikanı jaqsı men`gerip baratug`ın kadrlarg`a talap ku`sheydi.

Mexanizator kadrlardı tayarlawda Respublikada komsomollar jetekshiligi u`lken rol oynadı. O`zbekstanda awıllarda jasawshı jaslarg`a qarata mexanizator paxtakeshler slyotında bılay delindi: "Ha`r bir slyot qatnasıwshısı u`sh mexanizatordı o`z qaramag`ına alıp basshılıq, qa`wenderlik etsin. Bizlerdin` izlerimizge erin`ler, atız qaharmanları,,. Bul aytılg`an so`zler jas mexanizatorlar ta'repinen qollap quwatlandı. 1968-jılı komsomol sho`lkemlerinin` aktiv qatnasıwında 1897 mexanizatorlar tayarlandı, bilimin de asırdı, 1970-jılı 2200, al 1975-jılı 3,6 mın`[65].

A`sirese, jergilikli millet qızlarına ko`p kewil bo`lindi, tek g`ana "Polyarnaya zvezda,, kolxozı, Orta Shirshiq rayonında du`zilgen uchilishe 400 mexanizator qızlardı tayarladı.

---

[63] "Советская Каракалпакия,, газетасы, 1975 г. 27-декабрь'. №20 2-стр
[64] Булда сонда, 1975 г. 27-декабрь'. №20 3-стр
[65] "Народное хозяйство ККАССР за 60 лет,,. Нукус, 1984 г. 118- стр.

Respublika kolxoz ha`m sovxoz basshıları awıl xojalıg`ı kadrların tayarlawda ha`r qıylı oqıtıw tu`rlerinen paydalandı. Mısalg`a A`miwda`r`ya rayonında Ayım Kamalova baslaması menen Krupskaya atındag`ı kolxozda traktorshı qızlar tayarlaytug`ın kurslar ashıldı. 1966-1968 jıllarda Avtonom Respublikada onnan ko`p hayal-qızlar brigada, zveno baslıqları wazıypasın orınladı. Usınday brigadanın` birewin Beruniy rayonı Budennıy atındag`ı sovxozda Perdegu`l Rozımova basqardı. Keyinshelik ol Miynet Qaharmanı atag`ın aldı.

Ja`ne de Kegeyli rayonı Jumanazarov atındag`ı sovxozda Saliyma Sherbaeva mexanizatorlar kursın tamamlap zveno, brigada baslıg`ı wazıypasın atqarıp, keyinshelik sol sovxozda partiya sho`lkemin basqardı. Shımbay rayonınan "Mayjap„ sovxozınan Raygu`l Jumamuratova mexanizator kursın pitkerip salının` brigadiri bolıp isledi, keyinshelik usı sovxozda direktor wazıypasında isledi.

Usı jıllar dawamında Respublikada jaqsı u`rdis qa`liplesti, bul boyınsha ta`jiriybeli masterler jaslardı qa`wenderlikke aldı. Ja`miyetlik sho`lkemler veteranlar baslaması quwatlap turdı, olardı baspada, radio ha`m televideniede propaganda etip turdı.

1971-1975 jılları 1172 qa`nige o`zinin` bilimin asırg`an, solardın` ishinen 37 sovxoz direktorı, 30 kolxoz baslıqları, 243 agronom, 159 zootexnik, 200 vetvrach, 286 mexanik bolg`an. Awıl xojalıg`ı kadrların tayarlawda awıllarda orta mektepler u`lken rol oynadı. 1965-1975 jılları Qaraqalpaqstanda 74,2 mın` orınlıq taza mektepler, solardan 21,1 mın` orınlıq mektep kolxozlar esabınan qurıldı. Kadrlar tayarlawda SPTU dın` a`hmiyeti awıl ushın u`lken a`hmiyetke iye boldı.

1965-1966 jılları Respublikada 4 SPTU bar bolıp, olarda 1,6 mın` adam oqıdı. Bul uchilishe mexanizatorlar, tokarlar, elektrikler, sut sawıw mashina menen, qus fermaları operatorların tayarladı. Tek g`ana 1965-1970 jılları SPTU Qaraqalpaqstanda awıl xojalıg`ı ushın 4,1 mın` qa`nigelerdi tayarlap berdi. 1969-jılı Respublika kolxozları ha`m sovxozlarına 2127 traktorshılar, mexanikler, paxta teriw mashinaların basqarıwshılardı, SPTU pitkeriwshilerin jiberdi[66].

[66] Сол китапта, 75-стр.

1968-1969 jılları SPTU larda ha`m rayon bo`limlerindegi "O`zsel`xoztexnika„ kurslarında 2470 kvalifikatsiyanı jumısshılar tayarlang`an, sonın` ishinde 1820 traktorsit mashinistler, 150 kobaynler, 500 paxta teriw mashinaların aydawshı mexanizatorlar tayarlandı.

Respublikamızda SPTU bazasında jas paxtakeshler kvalifikatsiyasın asıratug`ın kurslar uyımlastırıldı. Solardan Kegeyli rayonındag`ı Xalqabad sovxozındag`ı 1970-jılı du`zilgen SPTU dın` isleri, ta`jiriybesin aytıp, ko`rsetip o`tiwge boladı. Bul uchilishede traktorshı-mashinistler, slesarlar, paxta teriw mashinaları mexaniklerin tayarlap shıg`ardı. Ha`r jılı ko`p ka`sipke iye qa`nigelerdi tayarlaytug`ın jan`adan SPTU lar ashıla basladı. 1976-1980 jılları tek mexanizatorlardan 10769 adam tayarlandı.

Bul jerde sonı da ko`rsetip o`tiw orınlı, SPTU da tayarlang`an kadrlardın` sapası pa`s, to`men da`rejede edi. Mısalı 1983-jılı 2098 adamnan SPTU pitkergenlerden, 1980 traktorshılardan ha`r qıylı sebeplerge baylanıslı 568 shıg`ıp ketken.

Respublikada barlıg`ı bolıp segizinshi ha`m tog`ızınshı bes jıllıqta SPTU larda, sovxoz, kolxozlar kursında 139,4 mın` qa`nigeler ha`m basshı xızmetkerler tayarlandı. Eger 1965-1966 oqıw jılında 10,4 mın` adam tayarlang`an bolsa, al 1970-jılı 11,2 mın`, 1971-jılı 30 mın`, 1975-jılı 10 mın` adam tayarlandı.

60-80 jıllarda awıl intelligentsiyası ha`m awıl xızmetkerleri sanı o`sip bardı (agronomlar, zootexnikler, veterinar xızmetkerleri, injenerler, mexanikler, ekonomistler). Joqarı mag`lıwmatlar qa`nigeler sanı awıl xojalıg`ında 1965-jılı 605 adam, 1970-jılı 926 adam, 1975-jılı 1526 adam, 1980-jılı 2280 adam, 1983-jılı 2774 adamg`a o`sti. Orta mag`lıwmatlı qa`nigeler bolsa usı jıllarda: 1788, 2539, 3942, 5630, 6841[67]. Mexanizator kadrların tayarlawda olardın` jasına qarap bo`listiriw u`lken a`hmiyetke iye boldı.

Tek g`ana 1965-1970 jılları SPTU Qaraqalpaqstanda awıl xojalıg`ı ushın 4,1 mın` qa`nigelerdi tayarlap berdi. 1969-jılı Respublika kolxozları ha`m sovxozlarına

[67] "Народное хозяйство ККАССР за 60 лет„. Нукус, 1984. 117- стр.

2127 traktorshılar, mexanikler, paxta teriw mashinaların basqarıwshılardı, SPTU pitkeriwshilerin jiberdi[68].

1968-1969 jılları SPTU larda ha`m rayon bo`limlerindegi "O`zsel`xoztexnika„ kurslarında 2470 kvalifikatsiyalı jumısshılar tayarlang`an, sonın` ishinde 1820 traktorshı mashinistler, 150 kombaynshiler, 500 paxta teriw mashinaların aydawshı mexanizatorlar.

Biraz Respublikadag`ı SPTU bazasında jas paxtakeshler kvalifikatsiyasın asıratug`ın kurslar uyımlastırıldı. Solardan Kegeyli rayonındag`ı Xalqabad sovxozındag`ı 1970-jılı du`zilgen SPTU dın` isleri, ta`jiriybesin aytıp, ko`rsetip o`tiwge boladı. Bul uchilishede traktorshı-mashinistler, slesarlar, paxta teriw mashinaları mexaniklerin tayarlap shıg`ardı. Ha`r jılı ko`p ka`sipke iye qa`niygelerdi tayarlaytug`ın jan`adan SPTU lar ashıla basladı. 1976-1980 jılları tek mexanizatorlardan 10769 adam tayarlandı. Bul jerde sonı da ko`rsetip o`tiw orınlı, SPTU da tayarlang`an kadrlardın` sapası pa`s, to`men da`rejede edi.

Respublika awıl xojalıg`ında "O`zsel`xoztexnika„ injener texnik ha`m agroximik jumıslarında u`lken ku`shke iye boldı. Awıl xojalıg`ı ushın mexanizatorlar tayarlawg`a u`lken a`hmiyet berildi. Mexanizatorlar sanın ko`beytiw menen bir qatarda olardın` sapasın ko`teriwge kewil bo`lindi.

Artta qalg`an awıl xojalıg`ında kvalifikatsiyag`a iye qa`nigeler menen bekkemlewge u`lken kewil bo`lindi. 1961-1963 jılları 65 kolxoz ha`m sovxoz baslıqları usınday kadrlar menen almastırıldı ha`m 308 sovxoz bo`limi, brigada, ferma, zvenoda (almastırıw) baslıqlar saylandı.

1963-jılı xojalıq basqarmasınan artta qalg`an xojalıqlardı bekkemlew ushın 250 awıl xojalıq kadrları jiberildi[69]. Awıl xojalıg`ında mexanizatsiyanı ken`nen qollanıw, tarawda awıl xojalıg`ında ximiyanı qollanıw, irrigatsiya ha`m melioratsiyanı qollanıw awıl xojalıg`ın rawajlandırıwda u`lken a`hmiyetke iye boldı.

---

[68] Сол китапта, 75- стр.

[69] "1 ст. сб. социальной статистики республики Каракалпакстан„. Нукус, 1992 г. 36- стр.

Taza oqıw ornlarının` ashılıw na`tiyjesinde 1965-1966 jılları olarda barlıg`ı bolıp 3000 g`a jaqın jaslar oqısa, 1981-jılg`a kelip olardın` sanı 15 mın`nan asıp ketti. Qa`nigelestirilgen tazadan ashılg`an, ja`ne de burınnan islep kiyatırg`an texnikumlar 1970-jıllardın` aqırına kelip, xalıq xojalıg`ının` ha`mme tarawlarına ko`plep kadrlardı o`zimizde tayarlap beriwge eristi.

Usı islengen ilajlardın` barlıg`ı xalıq xojalıg`ının` kadrlarg`a bolg`an talabın tolıq qanaatlandırıp, bir ma`seledegi kemshiligimizdi ku`n ta`rtibinen alıp tasladı. Degen menen tayarlang`an kadrlardı jumıs penen ta`miyin etiw baslı ma`sele bolıp kelmekte. Ha`zir du`n`ya ju`zlik ekonomikalıq-finans krizisi da`wirin jaslardı jumıs penen ta`miyin etiw tuwralı o`z miynetinde "En` tuqımı, qayta islew ka`rxanaların sho`lkemlestiriw arqalı biz en` a`weli jumıs ornlarına talap barha` u`lken bolg`an awıllarda jaslardı jumıs penen ta`miyinlew mashqalasın hal etiw imkaniyatına iye bolamız„[70].

Awıl jag`dayında jas u`lken aqsaqallar ta`jiriybeli jas kadrlardı awıl xojalıq miynetine u`yretiwde u`lken a`hmiyetke iye boldı. Kadrlardı tayarlawda PTU lardın` roli kem boldı. 1965-1985 jılları bunday uchilishelerdin` sanı 4 ten 45 ke jetti, onda oqıytug`ınlar 160 tan 18 mın` adamg`a jetti[71].

Qaraqalpaqstanda mexanizator kadrlar menen ta`miyinlewdi analizlep ko`rilgende, xojalıqta islewshi kadrlar sanı kolxoz ha`m sovxozlar mu`ta`jligin ta`miyinley almaslıg`ın ko`rsetti. 100 traktorg`a ortasha 105-107 mexanizatordan tuwra keldi, bazı bir xojalıqlarda ha`r bir mashina o`z xojayına iye emes edi. Ha`r bir mashina 2 smenada islewi, kerek jag`dayda rezerv bolıwı ushın ja`nede mexanizator kadrların tayarlawg`a tuwra keler edi.

Qaraqalpaqstanda kadrlar tayarlaw ushın Rossiya, Ukraina, Belorussiya, O`zbekistan, Qazaqstan joqarı oqıw ornları qatnastı, 1965-1980 jılları usı Respublika VUZ ları 15 mın`nan aslam qa`nigeler tayarlap berdi, sonın` ishinde awıl xojalıq qa`nigeleri (agronom, zootexnik, veterinar xızmetkerleri, jer qurılısı, irrigatorlar, injenerler, ekonomistler tayarladı).

---

[70] Каримов И. А. "Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари„. Тошкент: Ўзбекистон, 2009 й. 25-бет

[71] Ст. сб. 118- стр.

1981-1985 jılları awıl xojalıg`ı qa`nigelerinin` sanı 1,3 mın` adamdı quradı. Respublikada awıl xojalıg`ı kadrlarının` jetispewine qaramastan, tayarlang`an qa`nigelerdin` ko`pshiligi o`z tarawında islemedi. Mısalg`a alg`anda, qurılıs tarawında – 788, sanaat islep shıg`arıw tarawında – 493, transportta – 221, basqa da ministrliklerde, mekemelerde isledi. Gosstrax sistemasında 11 agronom, 3 shelkovod, 2 zootexnik, 4 veterinar, sawda tarawında – 106 awıl xojalıg`ı qa`niygeleri isledi.

Ulıwma alg`anda, ha`r qıylı tarawlarda 2768 awıl xojalıg`ı kadrları o`z ka`sibinde islemedi. Al awıl xojalıq tarawında basshı xızmetlerde 3674 ta`jiriybesi bar, biraqta joqarı, ha`mde orta mag`lıwmatqa iye bolmag`an adamlar isledi. Olar basshı xızmetkerlerdin` 39,3% ti quraytug`ın edi. Usı waqıtlarda kolxoz baslıqlarınan joqarı ha`m orta mag`lıwmatlar sanı 5 ma`rtebege ko`terildi, ha`mde 83% ti quradı 85% ti sovxoz direktorları joqarı mag`lıwmatlı edi.

Awıl xojalıg`ında orta zveno baslıqların tayarlaw, olardın` ta`jiriybesin arttırıw isi buring`ı qa`lpinde qaldı. 1985-jılı Qaraqalpaqstan awıl xojalıg`ında 2684 kolxoz, sovxozlardag`ı brigadirlerinen 1528 adamında joqarı ha`m arnawlı bilim almag`an edi[72].

Ju`da` a`stelik penen bo`lim baslıqları ha`m ferma baslıqların tayarlaw alıp barıldı. Mal sharwashılıg`ında da tap sonday awhal dawam etti. 384 ferma baslıg`ınan 25 adamı joqarı mag`lıwmatlı, ortasha ha`m arnawlı bilimge iye 120 adam edi. Bul sonı ko`rsetip turıptı, mal sharwashılıg`ı artta qalıw sebebin. Awıl xojalıg`ı kadrların tayarlaw, jaylastırıw, olardın` ta`jiriybesin asırıw Avtonom Respublika hu`kimetinin` qadag`alawında boldı.

Ministrler Ken`esinin` 27 oktyabr` 1971-jılg`ı "1971-1975 jılları kolxoz sovxozlar, basshı xızmetkerlerin tayarlaw, ta`jiriybesin arttırıw„ tuwralı qararı boyınsha awıl xojalıg`ı kadrların jetistiriw Respublika awıl xojalıg`ına tiyisli organizatsiyalarg`a tapsırıldı. Usı qararg`a baylanıslı 1975-jıl aqırında usıg`an tiyisli mekemeler 720 baslıqlar, 11,5 mın` mexanizator kadrlardı, 40 mın`nan aslam kolxozshılardı, sovxoz raboshiyların oqıtıp, bilimin jetilistirdi. Usının` ushın

[72] Ст. сб. Нөкис, 1992 г, 58- стр.

No`kis awıl xojalıg`ı texnikumında brigadirler ha`m ferma baslıqların oqıtatug`ın kurslar islep turdı. Usı jıllarda kolxoz ha`m sovxoz baslıqlarına ha`m qa`niygelerge qatan` ta`rtip berildi, 25 direktor sovxoz, 12 kolxoz baslıg`ı, 128 bas qa`niygeler jumıstan bosatıldı.

1966-jılı joqarı ha`m orta bilimge iye qa`niygelerdin` pitkeriwshiler sanı 700 adam bolsa, 1985-jılı 5 mın` adamg`a jetti. Kolxoz ha`m sovxozlar 13 mın` adam joqarı ha`m orta arnawlı mag`lıwmatlı qa`niygeler xızmet etti, ha`r xojalıqqa 10 diplomlı qa`niygeler tuwra keldi. Usılay etip, tayarlang`an kadrlar ja`rdeminde awıl xojalıg`ı basshıların, awıl xojalıg`ın bekkemlewge erisildi.

Ulıwma alg`anda awıl xojalıg`ında joqarı ha`m orta arnawlı mag`lıwmatqa, bilimge iye qa`niygeler isledi, bul bolsa xalıq xojalıg`ında islewshilerdin` 1/4 bo`legin qurar edi.

Awıl xojalıg`ın ko`teriwdin` birden bir jolı awıl xojalıg`ı baslıqları da`rejesin ko`teriw, kolxoz, sovxozlardı agronom, zootexnik, injenerler menen tolıqtırıw edi. Agronomlar, zootexnikler, injenerler awıl xojalıg`ında taza jumıs ta`rtibin engiziw, texnika ha`m bilim jetiskenliklerin engiziwshiler, sho`lkemlestiriwshiler edi.

Mexanizator kadrların tayarlawdı jaqsı jolg`a qoyıw, kvalifikatsiyası joqarı kadrlardı tayarlawdı, bul boyınsha, usı taraw oqıtıwshıların tayarlawg`a, materiallıq-texnikalıq baza tayarlawg`a tiykar saldı. Awıllarda kadrlar menen bekkemlew, olarg`a jag`day tuwdırıp beriw ushın taza sovxozlarda turar jaylar, ma`deniyat, xojalıq, kommunallıq ob`ektler qurıldı.

İzertlenip otırg`an da`wirde qa`niygeli kadrlar, a`sirese texnikalıq kadrlar tayarlaw ma`selesine u`lken kewil bo`lindi. O`ytkeni massalıq ka`siptegi texnikalıq kadrlardın` o`siwi awıl xojalıg`ının` texnikalıq qurallanıw da`rejesinen artta qalg`an edi. Ma`selen, 1966-jıldan 1975-jılg`a shekem kolxozlar menen sovxozlardag`ı awıl xojalıq mashinalarının` ulıwma sanı 51% ke, al traktorshılardın` sanı – 23% ke ko`beydi. 1975-jılı kolxozlardın` 13% ti ha`r traktorg`a bir mexanizatordan kemirek tuwra keldi. Na`tiyjede texnikanın` basım ko`pshiligi ratsional paydalanılmadı.

Kadrlar tayarlaw SPTU da, joqarı ha`m orta arnawlı oqıw ornılarında, mekteplerde, "O`zsel`xoztenika„ birlespesi sistemalarının` kurslarında ju`rgizildi. Mashinalarda jumıs islewge qızlardın` tartılıwı u`lken a`hmiyetke iye boldı. Segizinshi, tog`ızınshı ha`m onınshı bes jıllıqlardın` ishinde mexanizatorlardın` sanı a`dewir ko`beydi. 1965-jıldan 1975-jılg`a shekem da`wir ishinde kurslardın` o`zinde g`ana 5144 traktorshı, 1976 mexanik aydawshı tayarlandı.

No`kis universitetinin` awıl xojalıq fakul`tetinde 1976-1977 jılları 68 adam oqıg`an bolsa 1985-jılı 1,5 mın` adam oqıg`an. Segizinshi besjıllıqta 658 awıl xojalıg`ı basshıları o`zinin` bilimin asırıw maqsetinde awıl xojalıg`ı texnikumında oqıg`an, bilimin asırg`an. 1971-1975-jılı 1172 qa`nige o`zinin` bilimin asırg`an, solardın` ishinen 37 sovxoz direktorı, 30 kolxoz baslıqları, 243 agronom, 159 zootexnik, 200 vetvrach, 286 mexanik bolg`an. Awıl xojalıg`ı kadrların tayarlawda awıllarda orta mektepler u`lken rol oynadı. Kadrlar tayarlawda SPTU dın` a`hmiyeti awıl ushın u`lken a`hmiyetke iye boldı.

1965-1966 jılları Respublikada 4 SPTU bar bolıp, olarda 1,6 mın` adam oqıdı. Bul uchilishe mexanizatorlar, tokarlar, elektrikler, sut sawıw mashina menen, qus fermaları operatorların tayarladı. Mısalı 1983-jılı 2098 adamnan SPTU pitkergenlerden, 1980 traktoristlerden ha`r qıylı sebeplerge baylanıslı 568 shıg`ıp ketken.

Respublikada barlıg`ı bolıp segizinshi ha`m tog`ızınshı bes jıllıqta SPTU larda, sovxoz, kolxozlar kursında 139,4 mın` qa`nigeler ha`m basshı xızmetkerler tayarlandı. Eger 1965-1966 oqıw jılında 10,4 mın` adam tayarlang`an bolsa, al 1970-jılı 11,2 mın`, 1971-jılı 30 mın`, 1975-jılı 10 mın` adam tayarlandı.

60-80 jıllarda awıl intelligentsiyası ha`m awıl xızmetkerleri sanı o`sip bardı (agronomlar, zootexnikler, veterinar xızmetkerleri, injenerler, mexanikler, ekonomistler). Joqarı mag`lıwmatlı qa`niygeler sanı awıl xojalıg`ında 1965-jılı 605 adam, 1970-jılı 926 adam, 1975-jılı 1526 adam, 1980-jılı 2280 adam, 1983-jılı 2774 adamg`a o`sti. Orta mag`lıwmatlı qa`niygeler bolsa usı jıllarda: 1788, 2539, 3942, 5630, 6841[73].

[73] "Народное хозяйство ККАССР за 60 лет„. Нукус, 1984 г. 117- стр.

3.2. Respublikanın` agrar industrial xojalıqlarg`a aylanıwı ha`m onı joqarı awıl xojalıq kadrları menen ta`miyinlew ilajları

Qaraqalpaqstanda paxtashılıqtı bunnan bılayda rawajlandırıwda texnikanın` roli jıldan jılg`a o`sip bardı. Paxtanı mashina menen terip alıw, paxta arasın islew ha`m paxta tasıwda kolxoz sovxozlarg`a jeterli da`rejede texnika menen ta`miyinlewde hu`kimet basshıları ta`repinen aytarlıqtay na`tiyjeli jumıslar islendi. A`sirese, xojalıqlardı paxta teriw mashinaları menen ta`miyinlew, en` awır paxtanı qol menen teriw miynetin jen`illetiwge eristi. 70-jıllarg`a kelip Respublikada o`ndirilgen paxta zu`ra`a`tinin` 60% ke jaqını mashinalar menen teriwge erisildi.

Mal sharwashılıg`ı da bunnan bılay rawajlandı. Eger 1960-jılg`a shekem Avtonomiyalı Respublika sovxozlarında paxtashılıq tiykarg`ı jag`dayda iyelegen bolsa, al 60-jılları ha`r qıylı bag`dardag`ı: go`sh-su`t (No`kis sovxozı), qarako`lshilik (K. Marks atındag`ı, Qaraqalpaqstan ASSRının` 40 jıllıg`ı) ha`m basqa da bag`dardag`ı qa`nigelestirilgen mal sharwashılıg`ı sovxozları sho`lkemlestirile basladı. Ayırım rayonlarda go`sh bag`darındag`ı mallardı qolda bag`ıw, o`siriw ha`m jayıp bag`ıw boyınsha kolxozlar aralıq qa`nigelestirilgen xojalıqlar du`zildi.

Mal sharwashılıg`ın qa`nigelestiriw joqarı na`tiyje berdi ha`m onın` o`niminin` ko`beyiwine alıp keldi. Eger 1960-jılı xojalıqlardın` barlıq tarawında 227,2 mın` bas iri qara mallar bolg`an bolsa, al 1970-jılı ol 263,8 mın` basqa jetti. Solardan sıyırları usı esap penen 94,7 mın` nan 104,8 mın` bas boldı[74]. Usı jıllardın` ishinde shoshqalardın` ha`m qarako`l qoylarının` bas sanı ko`beydi. Sonın` menen birge basqa porodadag`ı qoylardın`, eshkilerdin`, jılqılardın`, tu`yelerdin` bas sanının` kem-kemnen azayıwshılıg`ı bayqaldı.

Ma`mleket Avtonomiyalı Respublikanın` kolxoz ha`m sovxozların texnika menen mudamı ta`miyinlep turdı. Eger Qaraqalpaqstannın` awıl xojalıg`ı o`ndirisi 1970-jılı 8,9 mın` traktorg`a iye bolg`an bolsa, al 1980-jılı 15,1 ha`m 3269 paxta teriw mashinalarına, 2,6 mın` ha`m 4,2 mın` ju`k avtomobillerine

[74] "Қарақалпақстан жаңа тарийхы,,, Нөкис, Қарақалпақстан 2003 ж. 291-бет.

(avtotsisternalardı qosa) iye boldı. 1980-jılı Respublikanın` awıl xojalıg`ının` energetikalıq quwatı 2392 mın` at ku`shin quradı.

70-jılları irrigatsiya texnikanın` roli birden o`sti, suw jetkeriw usılının` salıstırmalı mag`lıwmatları bunı da`liylleydi. 1980-jılı Respublikanın` 288,0 mın`g'a jeri mashinalardın` ja`rdemi menen ha`m barlıg`ı bolıp 36,1 mın`g'a jer ag`ın suw menen suwg`arıldı. Sonlıqtan, awıl xojalıg`ın atap aytqanda, irrigatsiyanı rawajlandırıw ma`mlekettin` u`lken qarjı jumsawın talap etti. Tog`ızınshı ha`m onınshı bes jıllıqlar da`wirinde bul maqsetler ushın 1,760 mln manat, yag`nıy Avtonomiyanı Respublikanın` xalıq xojalıg`ına jumsalatug`ın barlıq iri qarjının` yarımınan ko`bi jumsaldı.

Awıl xojalıg`ı o`ndirisin mexanizatsiyalastırıwdın` o`siwine baylanıslı 70-jıllardın` aqırında mexanizator kadrlardın` sanı a`dewir o`sti 1981-jılı sovxozlarda, kolxozlarda ha`m xojalıq aralıq awıl xojalıg`ı ka`rxanalarında 20175 mexanizator isledi. Awıl xojalıg`ında islewshi joqarı ha`m orta arnawlı bilimi bar qa`niygelerdin` sanı da a`dewir o`sti. Sovxoz direktorlarının` ha`m kolxoz predsedatel`lerinin`, bas qa`niygelerdin` barlıg`ı derlik, agronomlar, zootexnikler, veterinar vrachlar, fel`dsherler ha`m texniklerdin` ko`pshiligi joqarg`ı ha`m orta arnawlı bilimge iye boldı.

1965-jılı kolxozlar menen sovxozlarda 491 paxta teriw mashinasının` bolıwı usı bir qıyın mashqalanı tez pa`t penen sheshiw ushın jag`daylar du`zip berdi[75].

Respublika boyınsha mashina teriminin` na`tiyjeleri jıyın-terim jumısının` mexanizatsiyalanıwı jıldan-jılg`a o`sip baratırg`anlıg`ın ko`rsetti. Eger 1959-jılı mashinalar menen tek 30 mln tonna paxta terip alıng`an bolsa, 1965-jılı 61 mın` tonna – 2 ese ko`p paxta terip alındı. Sonın` menen birge ko`plegen kolxozlar menen sovxozlar, rayonlar, mashina teriminin` planın orınlamadı, qolda bar mashinalar parkinen na`tiyjeli paydalana almadı. Respublikanın` partiya, sovet ha`m awıl xojalıq organlarının` baslı qa`tesi paxta teriw mashinalarınan durıs paydalang`an kolxoz, sovxoz ha`m brigadalardın` ta`jiriybeleri ken`nen

[75] "60 жыл ишинде Қарақалпақстан АССРының халық хожалығы,,. Нөкис: Қарақалпақстан. 1984 ж. 47-бет.

taratılmadı. Paxtanı mashina menen teriw planının` sistemalı tu`rde u`zliksiz tu`siwinin` tiykarg`ı sebebi mine usı boldı[76].

Ayırım basshılar so`z ju`zinde mexanizatsiyanı quwatladı da, al is ju`zinde paxtanı qol menen teriwge bag`dar aldı. İs mınag`an shekem barıp jetti, yag`nıy awıl xojalıg`ı ministrligi "SXM-48„ marqalı barlıq mashinalardı haqıyqıy qolda bar texnikalardın` qatarınan shıg`arıp tasladı.

O`zbekistan hu`kimetinin` ja`rdemi menen qollap-quwatlawına su`yene otırıp, Avtonomiyalı Respublikamızda kompleksli mexanizatsiyag`a ha`m birinshi gezekte paxtanı mashina menen terip alıwg`a sheshiwshi tu`rde o`tiw ushın jag`daylar du`zip, orayda ha`m ornılarda artta qalıwshılıqtag`ı konservatizmnin` ta`repdarlarına qarsı sheshiwshi tu`rde gu`res en jaydırdı. Bul gu`restin` uzaqqa sozılatug`ını ma`lim boldı.

Kadrlardı tayarlawda ma`mleket sho`lkemleri tamanınan, ayrıqsha awıl jaslarınan tayarlawg`a u`lken kewil bo`lindi. Awıl xojalıg`ı kadrların tayarlawdın` o`siwi tuwralı mag`lıwmatlarg`a qarag`anda: eger 1965-1985 jılları Joqarı oqıw ornıların pitkerip shıqqanlar sanı 28155 ti qurag`an bolsa, arnawlı oqıw ornıların pitkeriwshiler sanı 167440 adamdı quradı[77].

1985-jılg`a kelip kadrlardı tayarlaw Qaraqalpaqstanda 1966-jılg`a qarag`anda 3 ma`rtebe astı. 1985-jılı awıl xojalıg`ında joqarı mag`lıwmatqa iye 5 mın` qa`niyge, orta mag`lıwmatqa iye 8 mın` qa`niyge bar edi. Sonın` menen bir qatarda ken` mashtabta traktor aydawshılardı, kombayn aydawshılardı, shofyorlardı tayarlaw ju`rgizildi, iske asırıldı.

Respublika massalıq qa`nigeliktegi mexanizatorlardı tayarlaw ha`m olardın` mamanlıg`ın arttırıwdın` u`zliksiz ha`reket etiwshi sisteması du`zildi. Traktorshılar, mashinistler ha`m mexanizatorlardın` jan`a texnika menen miynettin` aldın`g`ı usılların o`z waqtında u`yrenip barıw sho`lkemlestirildi.

Solay etip, 1966-1975 jıllarda awıl xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew ha`m rawajlandırıw jolında adım atlandı. Bul awıl xojalıg`ında ilimiy-

---

[76] МЛИӨзФ ОА, 56 ф, 204 оп, 58 д, 55 б.
[77] См. "Народное хозяйство ККАССР„. Нукус, 1984 г. 322- стр.

texnikalıq progressti a`dewir tezletti, kolxozlar menen sovxozlardın` ekonomikasın bekkemledi.

Awıl xojalıg`ın texnikalıq qurallandırıwda Qaraqalpaqstang`a tuwısqan Respublikalar u`lken ja`rdem ko`rsetti, olar diyqanlarg`a 100 ge jaqın ha`r tu`rli atamadag`ı ha`r qıylı mashinalar menen olardın` zapas bo`leklerin jetkerip berdi. 1971-1975 jıllarda Avtonomiyalı Respublikanın` awıl xojalıq o`ndirisine 1200 ge jaqın ha`r tu`rli atamadag`ı mashinalar engizildi.

Keyinshelik 1976-jılı No`kis Ma`mleketlik Universitetine aylandırıldı. 1976-1985-jılları 5 mın` oqıtıwshılardı awıl xalqına tayarlap berdi. Agronom, injener ha`m buxgalterlerdi tayarladı.

Kadrlar jag`dayın tekserip ko`rilgende 1985-jıl aqırında xalıq xojalıg`ı tarawında 90,9 mın` diplomlı qa`niygeler islegen bolsa, olardan joqarı mag`lıwmatqa iyesi 38,7 mın` adam, bul bolsa islewshilerdin` 11,8% ti quraydı. Tek g`ana on birinshi bes jıllıqta 25,0 mın` adam tayarlang`an bolsa, solardan 4342 awıl xojalıg`ı kadrları edi.

Xalıq xojalıg`ında joqarı ha`m orta arnawlı mag`lıwmatqa iye qa`niygelerdin` sanının` biraz o`siwine qaramastan awıl xojalıg`ı qa`niygelerin tayarlaw to`men ko`rsetkishlerdi edi. Joqarı ha`m arnawlı orta bilimli qa`niygelerdin` 10861 jumıs islewshi qa`niygelerdin` tek g`ana 12292 si g`ana awıl xojalıg`ı qa`niygeleri edi. Bul bolsa ha`mme islewshilerdin` 9,9% in tutadı. 1965-1975 jılları Mexanizatorlar sanı 20 mın` adamg`a ko`beydi. Ayrıqsha bul ko`beyiwi sovxozlarda 2 esege ko`beydi.

Mexanizator kadrların tayarlaw barısı kolxoz ha`m sovxozlardamın` adamg`a[78]

jıllar	1965	1970	1975	1980	1985
ha`mesi	2000	2200	2610	6817	9459

Biraqta tayarlang`an awıl xojalıq kadrlarının` ko`pshiligi basqa da mekemeler, tarawlarda qalıp ketetug`ın edi. Ha`mde kadrlar ko`p tayarlang`an menen

[78] Шамамбетов Б. "Қарақалпақстан аўыл хожалығы (1965-1985 жж). Нөкис, 1992 ж, 58-бет.

to`mengii kadrlar menen ta`miyinlew az bolatug`ın edi. Sonın` ushın da texnikumlarda, proftexuchilisheler awıl xojalıg`ın tolıq kadrlar menen ta`miyinley almaytug`ın edi.

Awıl xojalıq kadrların tayarlawg`a muxtajlıq ayrıqsha 60-80 jılları ku`sheydi.

1965-1975 jılları joqarı mag`lıwmat beretug`ın institutlar ashıldı. Tashkentte, Samarqandta awıl xojalıg`ı instituti, irrigatsiya instituti, suw xojalıg`ı kadrların tayarlaytug`ın institutlar ashıldı. 1980-1985 jılları NGU joqarı mag`lıwmatqa iye 1251 qa`nige, sonın` ishinen 310 agronom, 313 injener ha`m mexanizatorlar, 511 den ziyat buxgalterler tayarlandı.

Ha`zirgi waqıtta ha`mme bas qa`nigeler – bas agronom, zootexnik, injener, mal doktorlar joqarı ha`m de orta mag`lıwmatlı. Qaraqalpaqstan awıl xojalıg`ı Ministrliginin` mag`lıwmatı boyınsha sovxoz direktorları, kolxoz baslıqlarının` ko`pshiligi joqarı oqıw ornılarında sırttan oqıp, bilimin asırmaqta.

1965-jılı 300 qa`nige orta mag`lıwmat beriwshi oqıw ornılarında tayarlandı, al 1970-jılı 458, 1975-jılı 239 adam tayarlandı. Barlıg`ı bolıp tog`ızınshı bes jıllıqta awıl xojalıg`ına 444 ti pitkerip shıg`arılg`an kadrlar jiberildi. Olardın` ko`pshiligi ha`r tu`rli sebeplerge ko`re jumısların dawam etpegen, 1971-1975 jılları 124 adam ketip qalg`an, orta mag`lıwmat alg`an kadrlardan 260 adam awıl xojalıg`ınan ketken.

No`kis Universitetinin` awıl xojalıq fakul`tetinde 1976-1977 jılları 68 adam oqıg`an bolsa 1985-jılı 1,5 mın` adam oqıg`an. Segizinshi besjıllıqta 658 awıl xojalıg`ı basshıları o`zinin` bilimin asırıw maqsetinde awıl xojalıg`ı texnikumında oqıg`an, bilimin asırg`an.

1971-1975 jılı 1172 qa`nige o`zinin` bilimin asırg`an, solardın` ishinen 37 sovxoz direktorı, 30 kolxoz baslıqları, 243 agronom, 159 zootexnik, 200 vetvrach, 286 mexanik bolg`an. Awıl xojalıg`ı kadrların tayarlawda awıllarda orta mektepler u`lken rol oynadı. 1965-1975 jılları Qaraqalpaqstanda 74,2 mın` ornılıq taza mektepler, solardan 21,1 mın` ornılıq mektep kolxozlar esabınan qurıldı. Kadrlar tayarlawda SPTU dın` a`hmiyeti awıl ushın u`lken a`hmiyetke iye boldı.

1965-1966 jılları Respublikada 4 SPTU bar bolıp, olarda 1,6 mın` adam oqıdı. Bul uchilishe mexanizatorlar, tokarlar, elektrikler, sut sawıw mashina menen, qus fermaları operatorların tayarladı. Mısalı 1983-jılı 2098 adamnan SPTU pitkergenlerden, 1980 traktorshılar ha`r qıylı sebeplerge baylanıslı 568 shıg`ıp ketken.

Respublikada barlıg`ı bolıp segizinshi ha`m tog`ızınshı bes jıllıqta SPTU arda, sovxoz, kolxozlar kursında 139,4 mın` qa`niygeler ha`m basshı xızmetkerler tayarlandı. Eger 1965-1966 oqıw jılında 10,4 mın` adam tayarlang`an bolsa, al 1970-jılı 11,2 mın`, 1971-jılı 30 mın`, 1975-jılı 10 mın` adam tayarlandı. 60-80 jıllarda awıl intelligentsiyası ha`m awıl xızmetkerleri sanı o`sip bardı (agronomlar, zootexnikler, veterinar xızmetkerleri, injenerler, mexanikler, ekonomistler).

Joqarı mag`lıwmatlar qa`niygeler sanı awıl xojalıg`ında 1965-jılı 605 adam, 1970-jılı 926 adam, 1975-jılı 1526 adam, 1980-jılı 2280 adam, 1983-jılı 2774 adamg`a o`sti. Orta mag`lıwmatlı qa`niygeler bolsa usı jıllarda: 1788, 2539, 3942, 5630, 6841[79]. Mexanizator kadrların tayarlawda olardın` jasına qarap bo`listiriw u`lken a`hmiyetke iye boldı. Awıl jag`dayında jas u`lken aqsaqallar ta`jiriybeli jas kadrlardı awıl xojalıq miynetine u`yretiwde u`lken a`hmiyetke iye boldı.

Kadrlardı tayarlawda PTU lardın` roli kem boldı. 1965-1985 jılları bunday uchilishelerdin` sanı 4 ten 45 ke jetti, onda oqıytug`ınlar 160 tan 18 mın` adamg`a jetti[80].

Qaraqalpaqstanda mexanizator kadrlar menen ta`miyinlewdi analizlep ko`rilgende, xojalıqta islewshi kadrlar sanı kolxoz ha`m sovxozlar mu`ta`jligin ta`miyinley almaslıg`ın ko`rsetti. 100 traktorg`a ortasha 105-107 mexanizatordan tuwra keldi, bazı bir xojalıqlarda ha`r bir mashina o`z xojayına iye emes edi. Ha`r bir mashina 2 smenada islewi, kerek jag`dayda rezerv bolıwı ushın ja`nede mexanizator kadrların tayarlawg`a tuwra keler edi.

Qaraqalpaqstanda kadrlar tayarlaw ushın Rossiya, Ukraina, Belorussiya, O`zbekstan, Qazaqstan joqarı oqıw ornları qatnastı, 1965-1980 jılları usı

[79] "Народное хозяйство ККАССР за 60 лет,,. Нукус, 1984 г, 117- стр.
[80] Ст. сб. 118-бет.

Respublika VUZ ları 15 mın'nan aslam qa'niygeler tayarlap berdi, sonın' ishinde awıl xojalıq qa'niygeleri (agronom, zootexnik, veterinar xızmetkerleri, jer qurılısı, irrigatorlar, injenerler, ekonomistler tayarladı).

1981-1985 jılları awıl xojalıg'ı qa'niygelerinin' sanı 1,3 mın' adamdı quradı. Respublikada awıl xojalıg'ı kadrlarının' jetispewine qaramastan, tayarlang'an qa'niygelerdin' ko'pshiligi o'z tarawında islemedi. Mısalg'a alg'anda, qurılıs tarawında – 788, sanaat islep shıg'arıw tarawında – 493, transportta – 221, basqa da ministrliklerde, mekemelerde isledi. Gosstrax sistemasında 11 agronom, 3 shelkovod, 2 zootexnik, 4 veterinar, sawda tarawında – 106 awıl xojalıg'ı qa'nigeleri isledi.

Ulıwma alg'anda ha'r qıylı tarawlarda 2768 awıl xojalıg'ı kadrları o'z ka'sibinde islemedi. Al awıl xojalıq tarawında basshı xızmetlerde 3674 – is ta'jiriybesi bar, biraqta joqarı, ha'mde orta mag'lıwmatqa iye bolmag'an adamlar isledi. Olar basshı xızmetkerlerdin' 39,3% ti quraytug'ın edi. Usı waqıtlarda kolxoz baslıqlarınan joqarı ha'm orta mag'lıwmatlar sanı 5 ma'rtebege ko'terildi, ha'mde 83% ti quradı 85% ti sovxoz direktorları joqarı mag'lıwmatlı edi.

Awıl xojalıg'ında orta zveno baslıqların tayarlaw, olardın' ta'jiriybesin arttırıw isi buring'ı qa'lpinde qaldı. 1985-jılı Qaraqalpaqstan awıl xojalıg'ında 2684 kolxoz, sovxozlardag'ı brigadirlerinen 1528 adamında joqarı ha'm arnawlı bilim almag'an edi[81].

Ju'da' a'stelik penen bo'lim baslıqları ha'm ferma baslıqların tayarlaw alıp barıldı. Mal sharwashılıg'ında da tap sonday awhal dawam etti. 384 ferma baslıg'ınan 25 adamı joqarı mag'lıwmatlı, ortasha ha'm arnawlı bilimge iye 120 adam edi. Bul sonı ko'rsetip turıptı, mal sharwashılıg'ı artta qalıw sebebin. Awıl xojalıg'ı kadrların tayarlaw, jaylastırıw, olardın' ta'jiriybesin asırıw Avtonom Respublika hu'kimetinin' qadag'alawında boldı.

Ministrler sovetinin' 27 oktyabr' 1971-jılg'ı "1971-1975 jılları kolxoz sovxozlar, basshı xızmetkerlerin tayarlaw, ta'jiriybesin arttırıw,, tuwralı qararı

[81] Ст. сб. Нөкис, 1992 ж, 58-бет.

boyınsha awıl xojalıg`ı kadrların jetistiriw Respublika awıl xojalıg`ına tiyisli organizatsiyalarg`a tapsırıldı.

Usı qararg`a baylanıslı 1975-jıl aqırında usıg`an tiyisli mekemeler 720 basshılar, 11,5 mın` mexanizator kadrlardı, 40 mın`nan aslam kolxozshılardı, sovxoz raboshiyların oqıtıp, bilimin jetilistirdi. Usının` ushın No`kis awıl xojalıg`ı texnikumlar brigadirler, ferma basshıların oqıtatug`ın kurslar islep turdı. Usı jıllarda kolxoz ha`m sovxoz basshılarına ha`m qa`niygelerge qatan` ta`rtip berildi, 25 direktor sovxoz, 12 kolxoz basshıg`ı, 128 bas qa`niygeler jumıstan bosatıldı.

1966-jılı joqarı ha`m orta bilimge iye qa`niygelerdin` pitkeriwshiler sanı 700 adam bolsa, 1985-jılı 5 mın` adamg`a jetti. Kolxoz ha`m sovxozlar 13 mın` adam joqarı ha`m orta arnawlı mag`lıwmatlı qa`niygeler xızmet etti, ha`r xojalıqqa 10 diplomlı qa`niygeler tuwra keldi. Usılay etip, tayarlang`an kadrlar ja`rdeminde awıl xojalıg`ı basshıların, awıl xojalıg`ın bekkemlewge erisildi.

Ulıwma alg`anda awıl xojalıg`ında joqarı ha`m orta arnawlı mag`lıwmatqa, bilimge iye qa`niygeler isledi, bul bolsa xalıq xojalıg`ında islewshilerdin` 1/4 bo`legin qurar edi.

Awıl xojalıg`ın ko`teriwdin` birden bir jolı awıl xojalıg`ı basshıqları da`rejesin ko`teriw, kolxoz, sovxozlardı agronom, zootexnik, injenerler menen tolıqtırıw edi. Agronomlar, zootexnikler, injenerler awıl xojalıg`ında taza jumıs ta`rtibin engiziw, texnika ha`m bilim jetiskenliklerin engiziwshiler, sho`lkemlestiriwshiler edi.

Mexanizator kadrların tayarlawdı jaqsı jolg`a qoyıw, kvalifikatsiyası joqarı kadrlardı tayarlawdı, bul boyınsha, usı taraw oqıtıwshıların tayarlawg`a, materiallıq-texnikalıq baza tayarlawg`a tiykar saldı. Awıllarda kadrlar menen bekkemlew, olarg`a jag`day tuwdırıp beriw ushın taza sovxozlarda turar jaylar, ma`deniyat, xojalıq, kommunallıq ob`ektler qurıldı. Qurılısta islewshi qa`niygeler bolsa 21,6% ti, sanaatta 16,9% quraytug`ın edi.

1966-1985 jılları kolxozlar basshıg`ın, sovxoz direktorları, awıl xojalıg`ı qa`niygeleri bolıp injenerler, agronomlar, ekonomistler, mal doktorları isledi. Ko`binen ko`p jas u`lken kadrlardı saylap alıw menen birge shaqqan keleshegi bar jaslar da saylandı. 1985-jılı 60 jastan asqan 40 adam xojalıqlardı basqardı.

1980-jılı 35 jasqa shekemgi kolxoz basliqları, sovxoz direktorları 5% quradı, al 50 jasqa shekem 70% ti quradı. Jumıstı alıp bara almaytug`ın kadrlardı bir jerden basqa jerge ko`shirilip almastırılıp turıldı.

1988-jılı Respublika kolxozlarında paxta hasıldarlıg`ı ortasha 30,1 tsentnerdi qurag`an bolsa, 1990-jılda 30,9 tsentnerdi quradı. O`zbekstan paxtakeshleri miynetine berilip atırg`an aylıq SSSRdın` basqa Respublikalarındag`ı diyqanlarg`a beriletug`ın aylıqtan to`menliginshe qala berdi. Sol na`rsege ayrıqsha itibar beriw kerek, o`zbek paxtakeshleri miyneti tek qag`azda g`ana xoshametlendi. İs ju`zinde, haq to`lewde a`dillik printsipi, a`dillik ta`rezisi buzıldı.

Bunın` u`stine O`zbekstanda ko`p paxta hasılın alıw ha`reketi bul jerdegi ekologiyalıq awhaldın` jamanlasıwına, kisiler, a`sirese hayal-qızlar ha`m balalar arasında ha`r qıylı kesellikler (a`sirese ishek, asqazan ha`m sarı awırıw keselligi)nin` ko`beyiwine alıp keldi.

1990-jıldın` ortalarınan 1992-jılg`a shekem o`tken da`wirde Respublika hu`kimetinin` shıg`arg`an 23 qararında xojalıq ju`rgiziw ha`m mu`mkinshilik tu`rleri, paxtashılıqtın` ta`g`diri haqqında jol-joriqlar belgilendi[82].

O`zbekstanda jin`ishke talalı paxta jetistiriwge ha`m ayrıqsha itibar berildi. Sonday-aq, 1965-jılda 72,5 mın` tonna sonday-aq, qımbat bahadag`ı paxta hasılı jetistirilgen bolsa, 1970-jılg`a kelip ol 197,7 mın` tonnanı, 1975-jılda 240,7 mın` tonnanı quradı. Endi ha`r jılı Respublika boyınsha 5 million tonnadan zıyat paxta hasılı jetistirile basladı.

Paxta ushın gu`res 80-jıllarda a`sirese ku`shli boldı. Sovet ma`mleketi endi o`zinin` ekstensiv rawajlanıw imkaniyatlarınan shala-tegis paydalanıp bolg`an, intensiv jolg`a o`tiwge xojalıqqa basshılıq qılıwdın` eskishe, zaman talabına juwap bere almay atırg`an mexanizmi tosıq bolg`an edi.

1980-jılda O`zbekstan boyınsha birinshi ma`rtebe altı million tonnalıq shegaradan o`tip ha`m sol jılı 6245 mın` tonna "aq altın,, tayarlang`anlıg`ı tuwralı dag`aza qılındı. Mashinalarda terilgen paxta mug`darı 4 million tonnanı quradı. 1976-1980 jıllar dawamında paxta hasıldarlıg`ı ha`r gektar jer esabına 5

[82] "Ўзбекистон овози,,, газетасы, 1991 й, 27-декабрь' №10 2-бет

tsentnerden asqanlıg`ı ma`lim qılındı. Xorezm oblastında ha`r gektar jerden 42 tsentnerden, Buxara oblastında 37,4, Tashkent, Samarqand oblastlarında 35,6 tsentnerden hasıl alındı. Biraq sonın` menen birge Respublika awıl xojalıg`ı paxtashılıqtı rawajlandırıwda u`lken qa`te-kemshiliklerge jol qoydı. Bul qa`teler a`sirese 1982-1983 jıllarda ko`zge anıq ko`rindi. O`zbekstan awıl xojalıq sho`lkemleri alıp barg`an isler ha`mme waqta da maqsetke muwapıq bola bermedi.

O`zbekstannın` ko`plegen oblastlarında irrigatsiya ha`m melioratsiya islerinin` jolg`a qoyılıwı bul isti rawajlandırıwdı, suw xojalıg`ı sho`lkemleri jumısın jaqsılawdı talap qılatug`ın edi. Bul tarawg`a basshılıq qılıw usılların jan`a sharayatqa tuwrılap islep shıg`ıw za`ru`r edi. Sonlıqtan da, irrigatsiya ha`m melioratsiyanın` Respublikamız ushın u`lken a`hmiyetke iye ekenligin esapqa alıp, burıng`ı suw xojalıg`ı ministrligi O`zbekstan melioratsiya ha`m suw xojalıg`ı ministrligi dep qaytadan ataldı, ministrlikte ayrıqsha melioratsiya basqarması du`zildi. Usıg`an uqsas, oblast suwg`arıw tarmaqları basqarmaları du`zildi. Dizimdegi bul o`zgerisler sebepli melioratsiya isi ushın ayrıqsha moddiy-texnik baza jaratıw imkaniyatı jaratıldı.

İrrigatsiya tarmaqların iske tu`siriw maqsetinde ha`r bir oblastta ku`shli quwatqa iye bolg`an iri qurılıs sho`lkemleri du`zile basladı. Bular bolsa, o`z waqtında, suw xojalıg`ı qurılısın u`lken tezlik penen alıp barıwda, suw saqlag'ıshlar ha`m kanallar qurılısı aqıbetinde u`lken maydandag`ı jerlerdin` meliorativ awhalın jaqsılandı.

Respublikada 70-jıllarda ha`m irrigatsiya tarawların qurıw, suw xojalıg`ı islerin rawajlandırıw boyınsha ko`p isler a`melge asırıldı. 1971-1976 jıllardın` o`zinde-aq yarım million gektar sho`l jerler iske tu`sirildi. Jan`a jerlerde 50 sovxoz du`zildi. Usı jıllar ishinde Taxiyatash, Aqda`r`ya, Karmana gidrouzelleri, Babataw, Moskva atındag`ı, U`lken Namangan, Ul`yanov atındag`ı, Qarshı magistral kanalları qurıldı ha`m paydalanıwg`a tapsırıldı.

Jerdin` meliorativ awhalın jaqsılaw ha`m bunday jerlerdi o`zlestiriwge sarıplang`an kapital qa`rejet mug`darı ha`m bir tegis rawajlanbadı. Ma`selen, 1976-1980 jıllarda usı maqsetler ushın 7227 million som ajıratılg`an edi. 1981-1985

jıllarda bul san 8826 million somg`a jetken bolsa, keyingi bes jıl ishinde tek 6702 million somdı quradı.

Respublikamızda buring`ı SSSR dın` paxta bazasına aylandırıw siyasatı, o`z na`wbetinde, jerlerimizdin` buzılıwına ha`m jaramsız jerler mug`darının` asıwına alıp keldi. Ko`p jerlerimiz da`ri "jemesten„ ha`m "ishpesten„ hasıl bermeytug`ın bolıp qaldı. Sonın` ushın ha`m, Respublikamızda mineral to`ginler islep shıg`arıwg`a ko`birek itibar berildi. Ma`selen, 1980-jılda dalalarg`a 1102 mın` tonna mineral to`gin to`gilgen bolsa, keyingi jıllarda bul san ja`nede asıp bardı. Bul 1987-jılg`a kelip 1423 mın` tonnag`a shekem jetti.

Qararlardı orınlaw, onı turmısqa engiziw perdesi astında ko`p bilimli kadrlar, basshılar isten bosatıldı, qamaldı. Bul jag`daylar jaqıng`a shekem, ha`tte O`zbekstan Respublikası o`z g`a`rezsizligin alg`ang`a shekem dawam etti. Oray O`zbekstandı "o`zine keltirip qoyıw„ "jılawın tartıp qoyıw„ maqsetinde "paxta isi„ "o`zbekler isi„ degen jalanı oylap taptı. Oraydan "isenimli„ kadrlar desantı jiberildi.

"Paxta isi„ ha`m buring`ı oraydın` toqig`an jalası edi. Bul maqset artında o`zbek xalqının` milletin ayaq astı qılıw, Respublikanın` jetilisken kadrlarına jaza beriw arqalı oray abırayın tiklew, alqımların toltırıw, eski dizimdi saqlap qalıwg`a urınıw jatatug`ın edi.

1983-1988 jıllarda "Paxta isi„ dep atalg`an isler boyınsha 4,5 mın`g`a jaqın awıl xojalıq xızmetkerleri sud qararı menen tu`rli mu`ddetlerge qamaldı.

Respublikadag`ı ju`zlep kolxoz, sovxozlardın` basshıları, awıl xojalıq xızmetkerleri isten bosatıldı. Ma`selen, 1984-1988 jıllarda 58 mın` xızmetker wazıypasınan bosatıldı. Buxara oblastınan bir waqıttın` o`zinde rayon partiya komiteti basshılarının` ha`mmesi, rayon atqarıw komiteti basshılarının` 70% ti, oblast`' kolxoz ha`m sovxoz basshılarının` 50% ke jaqını qamaldı.

Ha`mmesi bolıp 157,3 mın` traktor bolg`an bolsa, 1986-jılg`a kelip ol 192,8 mın`g`a jetti. Biraq 1990-jılg`a kelip, olardın` sanı 10 mın`g`a kemeyip ketti. Usının` menen birge, paxta teriw mashinaları sanı da kemeyip bardı. Ma`selen 1985-jıldag`ı 39,6 mın` paxta teriw mashinasınan 1990-jılg`a kelip 30,5 mın`ı

g`ana qaldı. Na`tiyjede Respublika xojalıqlarında mashinada paxta terip alıw jıldan-jılg`a kemeyip bardı. 1990-jılda barlıq paxtanın` 57% in g`ana mashinalarda terip alındı. Andijan, Buxara, Namangan, Ferg`ana, Xorezm oblastlarında bul ko`rsetkish 50% ke jetpedi.

Awıl xojalıg`ı sonday-aq, paxtashılıqta miynet o`nimdarlıg`ın asırıw, jetistirilgen hasıl sıpatın jaqsılaw isi ko`binese basshı kadrlarg`a ha`mde olardın` tayarlıqlarına baylanıslı. Biraq 60-70 jıllarda ha`m ha`tteki ha`zirde de bul tarawg`a awıl xojalıg`ına hesh baylanısı bolmag`an kisiler basshılıq qılıp kiyatırg`anın ko`plep ushıratıw mu`mkin. Ma`selen, 1971-jılda ha`mme kolxozlardın` 39% ne, sovxozlardın` 22% ne oqıtıwshı, vrach ha`m basqa da qa`niygeler basshılıq qıldı. Bul bolsa o`z na`wbetinde, awıl xojalıg`ında qıyınshılıqlardı keltirip shıg`ardı.

Turg`ınlıq jıllardag`ı en` u`lken qa`telerden biri – kadrlar tayarlawda sıpatqa qarag`anda sang`a ko`birek itibar berilgenliginen edi. Awıl xojalıg`ı boyınsha oqıw ornınların pitkerip shıqqan ko`binshe a`piwayı wazıypalardı da sheshe almas, o`z aldılarına qoyılg`an wazıypalardı bejere almas edi. Bul bolsa O`zbekstan paxtashılıg`ında natuwrı o`zgerislerdi keltirip shıg`ardı. Ma`selen, 1991-jılda paxta jetistiretug`ın ha`mme maydannın` ko`lemi 11 mın` gektarg`a kemeytirildi. Ma`mleket skladlarına 4646 mın` tonna shiyki zat tapsırıldı, sonnan 403 mın` tonnası sanaat ushın en` qımbatlı bolg`an jipek paxta edi. Hasıldarlıq 27 tsentnerge jetti.

O`zbek paxtakeshlerin ta`shwishke salıp kelgen ma`sele – paxtanın` ma`mleketke satıw bahası ma`selesi edi. Ha`mme tarawlarda bar bolg`anı sebepli paxtashılıqta ha`m istin` rawajlanıwı, islep shıg`arıwshının` ma`pine baylanıslı edi. Biraq uzaq jıllar dawamında ekonomikalıq turmıstın` ha`mme tarawlarında bolg`anınday paxtashılıqta ha`m ten`lestiriw printsipi hu`kim su`rdi. Bul ma'plik printsipinin` buzılıwına alıp keldi.

Respublika Ministrler Ken`esinin` 1992-jıl 30-marttag`a "Paxta, pille, sharwashılıq o`nimlerinin` bahasın ha`m paxta talasının` bahasın asırıw haqqında„g`ı qararı usı printsiptin` qaytadan tuwılıwına alıp keldi.

Ma`mleketlik planın orınlay almadı ha`m qarızdar bolıp qaldı. 1957-jılı arqa rayonlardag`ı (Qon`ırat, Kegeyli, Shımbay ha`m Taxtako`pir) 119 kolxoz sovxozlar bolıp qayta du`zildi. Jan`adan 20 sovxoz du`zildi (17 paxtashılıq, 2 mal sharwashılıq ha`m 1 ovosh-su`t jetistiriwshi).

Hu`kimet Respublika awıl xoajıg`ına qoldan kelgen ja`rdemin ayamadı. Tek 1954-1958 jıllardın` o`zinde ma`mleketten 2200 traktor, 41 ekskovator, 1639 ju`k avtomobil`leri, mın`lag`an traktor plugları, seyalkalar, kul`tivatorlar, ko`plegen mashinalar ha`m mal sharwashılıg`ında minetti ko`p talap etetug`ın jumıslardı mexanizatsiyalastırıw ushın ko`plegen u`skeneler ha`m mashinalar alındı.

Awıl xojalıg`ında islewshi jaslardan kadrlardı tayarlawda ta`jriybeli masterlerdin` qa`wenderligi u`lken rol oynadı. Jas mexanizatorlardı, mal sharwashılıg`ında islewshi ha`m qus ferması xızmetkerlerin qa`wenderlikke aldı.

Kadrlar tayarlawda, a`sirese awıllarda jergilikli millet intelligentsiyasın tayarlawda Qaraqalpaq Ma`mleketlik Pedagogikalıq Institutı u`lken rol oynadı. Keyinshelik 1976-jılı No`kis Ma`mleketlik Universitetine aylandırıldı. 1976-1985 jılları 5 mın` oqıtıwshılardı awıl xalqına tayarlap berdi: agronom, injener ha`m buxgalterlerdi tayarladı.

Kadrlar jag`dayın tekserip ko`rilgende 1985-jıl aqırında xalıq xojalıg`ı tarawında 90,9 mın` diplomlı qa`niygeler islegen bolsa, olardan joqarı mag`lıwmatqa iyesi 38,7 mın` adam, bul bolsa islewshilerdin` 11,8% in quraydı. Tek g`ana onbirinshi besjıllıqta 25,0 mın` adam tayarlang`an bolsa, solardan 4342 si awıl xojalıg`ı kadrları edi.

Xalıq xojalıg`ında joqarı ha`m orta arnawlı mag`lıwmatqa iye qa`niygelerdin` sanının` biraz o`siwine qaramastan awıl xojalıg`ı qa`niygelerin tayarlaw to`men ko`rsetkishlerdi edi. Joqarı ha`m arnawlı orta bilimli qa`niygelerdin` 90861 jumıs islewshi qa`niygelerdin` tek g`ana 12292 si g`ana awıl xojalıg`ı qa`nigeleri edi. Bul bolsa ha`mme islewshilerdin` 9,9% in tutadı. Qurılısta islewshi qa`niygeler bolsa 21,6% ti, sanaatta 16,9% in quraytug`ın edi.

Awıl xojalıg`ı o`ndirisin mexanizatsiyalastırıwdın` o`siwine baylanıslı 70-jıllardın` aqırında mexanizator kadrlardın` sanı a`dewir o`sti. 1981-jılı sovxozlarda,

kolxozlarda ha`m xojalıq aralıq awıl xojalıg`ı ka`rxanalarında 20175 mexanizator isledi. Awıl xojalıg`ında islewshi joqarı ha`m orta arnawlı bilimi bar qa`niygelerdin` sanı da a`dewir o`sti. Sovxoz direktorlarının` ha`m kolxoz predsedatel`lerinin`, bas qa`niygelerdin` barlıg`ı derlik, agronomlar, zootexnikler, veterinar vrachlar, fel`dsherler ha`m texniklerdin` ko`pshiligi joqarı ha`m orta arnawlı bilimge iye boldı.

70-jılları Qaraqalpaqstan awıl xojalıg`ın rawajlandırıwda belgili tabıslarg`a erisildi, bul xalıq xojalıq planların ha`m sotsialistlik minnetlemelerdi orınlaw boyınsha Respublika miynetkeshlerinin` pida`kerlik miynetinin` na`tiyjesi edi.

1966-1975 jılları kolxozlar baslıg`ın, sovxoz direktorları, awıl xojalıg`ı qa`niygeleri bolıp olar joqarı mag`lıwmatlı injenerler, agronomlar, ekonomistler, mal doktorları jumıs alıp bardı. Ko`binen ko`p jas u`lken kadrlardı saylap alıw menen birge shaqqan keleshegi bar jaslar ha`m saylandı. 1985-jılı 60 jastan asqan 40 adam xojalıqlardı basqardı.

1980-jılı 35 jasqa shekemgi kolxoz baslıqları, sovxoz direktorları 5% ti quradı, al 50 jasqa shekem 70% ti quradı. Jumıstı jaqsı alıp bara almaytug`ın kadrlardı waqtında basqa jumıs penen almastırılıp turıldı.

Juwmaqlap aytqanda Respublikanın` awıl xojalıg`ın rawajlandırıw, onın` materiallıq bazasın jaqsılaw ma`seleleri 50-70 jıllarda hu`kimet basshıları, awıl xojalıq ministrlikleri ta`repinen ba`rha` waqıt dıqqat orayında bolg`anlıg`ın ko`remiz. Bul tarawdı talapqa ılayıq kerekli texnikalar menen ta`miyinlew ha`m onı ha`reketke keltiriwshi ha`r qıylı qa`niygeliktegi kadrlar menen ta`miyinlew wazıypaları sheshilgenligin ko`remiz. Usı da`wir ishinde Respublikanın` awıl xojalıg`ı ushın texnikalardı basqara alatug`ın massalıq qa`niygeli kadrlar ha`m joqarı ha`m orta buwındag`ı agronom, injener ha`m basqada tarawdag`ı maman kadrlar ha`r qıylı oqıw orınlarında oqıp, bul tarawdı rawajlandırıwg`a o`zlerinin` tolıq u`leslerin qosqanlıg`ın ko`remiz.

JUWMAQLAW

Qaraqalpaqstan Respublikası ekinshi du`n`ya ju`zilik urıstan keyingi xalıq xojalıg`ın tiklew ha`m onı rawajlandırıw jılları ko`p qıyınshılıqlardı sheshiwi kerek boldı. 1950-1970 jıllardın` birinshi yarımında xalqımızdın` ma`deniy-turmıs da`rejesi awıllarda da, qalalarımızda da aytarlıqtay du`zelmedi, xalıqtın` basına tu`sken awır miynet jen`illenbedi. Rayon oraylarında, awıllarda taza imaratlar qurılmadı. Sanaattı, qurılıstı rawajlandırıw asfal`tlang`an jollar salıw, olarg`a iri qarjı jumsaw mu`mkinshiligi bolmadı. Diyqanshılıqtın` ma`deniyatı to`men boldı. Texnikanın` jetispewinen paxta egisi iyun` ayına deyin sozıldı. Awıllarımızdı elektrlestiriw bolmadı. Awıldın` ekonomikası to`men boldı.

Ekonomikalıq rawajlanıwdın`, milliy doxodtın` o`siwinin`, xalıqtın` turmıs da`rejesinin` artıwının`, xalıqtı azıq-awqat o`nimleri, al, sanaattı shiyki zat ta`miyinlewdin` tabıslı bolıwı ko`p da`rejede sol xalıq xojalıq o`ndirisinin` jag`daylarına baylanıslı boladı.

Kolxoz ha'm sovxoz o`ndirisinin` artta qalıwı ob`ektivlik ha`m sub`ektivlik sebeplerge baylanıslı boldı. Rawajlanıwdın` ekonomikalıq nızamları, ko`teriwde, ja`miyetlik ha`m jekke ma`plerdi durıs u`ylestiriwde awıl miynetkeshlerinin` materiallıq qızıg`ıwshılıq printsipleri tolıq islemedi. Sonday-aq, basqarıwdag`ı sub`ektivizm de a`dewir da`rejede basım edi, bul na`rse planlastırıwda, qarjı bo`lip shıg`arıwda, sonday-aq, baha siyasatında u`lken kemshiliklerge alıp keldi.

Materiallıq-texnikalıq bazanın` bekkemleniwi to`men boldı. Awıl xojalıg`ın rawajlandırıwdın` konkret sharaların ta`miyinlew ushın joqarıdan administrativlik qısım jasaw traditsiyaları irkinish jasadı. Basqarıwshı organlardı tiykarsız o`zgerte beriw jumıs ornılarında juwapkersizlik ha`m ashıwlanıwshılıq jag`dayların payda etti. Usılardın` ha`mmesi awıllardın` ekonomikalıq, sotsiallıq ha'm siyasiy ha`m adamgershilik jag`ınan rawajlanıwının` to`menleniwine alıp keldi.

Qaraqalpaqstan hu`kimeti ekonomikalıq ha`m sotsiallıq protsesslerge ilimiy basshılıq etiwge u`lken a`hmiyet bere otırıp, jiberilgen kemshiliklerdi tezirek du`zetiw, sub`ektivizmdi saplastırıw ha`m xalıq xojalıq o`ndirisin rawajlandırıwda tu`pkilikli o`zgerislerge erisiw, basqarıw usılların jetilistiriw, o`ndiris kollektivleri menen ha`r bir awıl miynetkeshinin` ja`miyetlik ja`ne jeke ma`plerin durıs u`ylestiriw wazıypasın bas bag`dar etip aldı. Qabıl etilgen ekonomikalıq ha`m xojalıq xalıqları awıl xojalıq o`ndirisin rawajlandırıwg`a belgili da`rejede qozg`aw salg`anı menen, qa`liplesip qalg`an ekonomikalıq strukturalardan shıg`ıp kete almadı.

Awıl xojalıg`ındag`ı 50-60 jıllarda da dawam etti. Bul jılları kolxozlardı irilendiriw awıl xojalıg`ına aylandırıw ta`sir etpedi. Bug`an baslı sebep irilengen kolxozlardı texnika menen ta`miyinlew ele ju'da' to`men, sonın` esabınan paxta ha`m basqa egisler sozılıp, waqtında olarg`a jeterli ta`rbiya bere almas edi. Na`tiyjede paxtanın` zu`ra`a`tliligi ju'da' to`men boldı.

Respublikada ko`pshilik kolxozlardın` ekonomikasının` awhalı to`menligi menen qala berdi. Plandı orınlamag`an kolxozlardın` basshıları tez-tez o`zgertilip, adamlardın` moral`lıq psixologiyasına ta`sir etpey qalmadı ha`m awıl basshılarının` isenimsizligine alıp keldi. Respublikada kolxozlardı sovxozlarg`a aynaldırıw siyasatı awıl xojalıg`ına jaman ta`sirin tiygizdi. Diyqanshılıqtın` a`sirese paxtashılıqtın` o`nimdarlıg`ının` to`menlep ketiwine sebepshi boldı. Bul tarawdag`ı o`tkerilgen reforma o`z na`tiyjesin bermedi.

Respublikamız usı da`wirdin` ishinde awıl xojalıq o`ndirisin rawajlandırıw ha`m bekkemlewde aytarlıqtay tabıslarg`a eristi. İri qarjı bo`lip shıg`arıwdın` artıwı, planlastırıwdag`ı o`zgerisler menen kolxozlar menen sovxozlardın` materiallıq-texnikalıq bazalarının` bekkemleniwi, massalıq, joqarı ha`m orta bilimge iye maman kadrlar tayarlawg`a u`lken a`hmiyet berip, awıl xojalıg`ına bilimli, maman qa`nigeler tayarlaw jumıslarına jeterli a`hmiyet berdi. Kadr tayarlaw, basqarıwdın` jaqsılanıwı ha`m kolxozlar menen sovxozlarg`a u`lken xojalıq erkinliginin` beriliwi Avtonomiyalı Respublika awıl xojalıg`ının` ekonomikasının` bunnan bılay da ko`teriliwin ta`miyinledi.

Paxtashılıq ha`m salıgershilik tarawlarında tabıslarg`a erisildi. Kompleksli mexanizatsiyanın`, elektrlestiriwdin` ken`nen engiziliwi, almaslap egiwdin` qollanılıwı, selektsiya jumısının` jaqsılanıwı, maqsetke muwapıq alıp barılg`an kadrlar siyasatı, qısqası usınday faktorlardın` tolıq emes dizimi awıl xojalıq o`ndirisinin`, sonın` ishinde mal sharwashılıg`ı, pilleshilik, palız eginleri, bag'shılıq ha`m basqada tarawlardın` rawajlanıwına mu`mkinshilik berdi.

60-jıllardın` baslarında ko`pshilik sovxozlar belgilengen planların orınlay almastan, ma`mleket aldında qarızdar bolıp qala berdi. Bul bolsa paxtashılıqta isleytug`ın awıl xalqının` turmıs da`rejesine tikkeley ta`sir etti. Sovxozlarda aylıq 40-50 somnan aspadı. Degen menen, jiberilgen qa`teler qayta ko`rilip shıg`ıldı. Awıl xojalıg`ına, sonın` ishinde Respublikada paxtashılıqtı rawajlandırıw en` baslı ma`selege aynaldı.

Qaraqalpaqstan hu`kimeti ekonomikalıq ha`m sotsiallıq protsesslerge ilimiy basshılıq etiwge u`lken a`hmiyet bere otırıp, jiberilgen kemshiliklerdi tezirek du`zetiw, sub`ektivizmdi saplastırıw ha`m xalıq xojalıq o`ndirisin rawajlandırıwda tu`pkilikli o`zgerislerge erisiw, basqarıw usılların jetilistiriw, o`ndiris kollektivleri menen ha`r bir awıl miynetkeshinin` ja`miyetlik ja`ne jeke ma`plerin durıs u`ylestiriw wazıypasın bas bag`dar etip aldı.

Usı qabıl etilgen ekonomikalıq ha`m xojalıq ilajları awıl xojalıq o`ndirisin rawajlandırıwg`a belgili da`rejede qozg`aw salg`anı menen qa`liplesip qalg`an ekonomikalıq strukturalardan shıg`ıp kete almadı. Demokratiyanın` rawajlanıwı menen ja`miyetti ilimiy jol menen basqarıw a`melge asırılmadı. Partiyalıq jumıs penen siyasiy basshılıq ma`selelerin bir waqıtta ja`mlewde o`zine ta`n bolmag`an funktsiyalardan partiyanı azat etiw o`z maqsetine erise almadı. Partiya ma`mleketlik apparat funktsiyasın orınlanıwın dawam ettire berdi.

Respublikamız usı da`wirdin` ishinde awıl xojalıq o`ndirisin rawajlandırıw ha`m bekkemlewde aytarlıqtay tabıslarg`a eristi. İri qarjı bo`lip shıg`arıwdın` artıwı, planlastırıwdag`ı o`zgerisler menen kolxozlar menen sovxozlardın` materiallıq-texnikalıq bazalarının` bekkemleniwi, massalıq kadr tayarlaw, basqarıwdın` jaqsılanıwı ha`m kolxozlar menen sovxozlarg`a u`lken xojalıq

erkinliginin` beriliwi Avtonomiyalı Respublika awıl xojalıg`ının` ekonomikasının` bunnan bılayda ko`teriliwin ta`miyinledi.

Qaraqalpaqstan Respublikasında joqarının` tikkeley tapsırması menen jıldan-jılg`a paxtashılıq ha`m salıgershiliktin` egiletug`ın maydanlarının` ko`beyiwi tazadan jerler ashıwdın` esabınan bolıp, bul tarawlardın` o`nimdarlıg`ın asırıwda talap etildi.

Adamzat tirishiliginin` en` a`hmiyetli talabı menen za`ru`rli sha`rti miynet bolıp tabıladı. Sonlıqtan, xalıqtın` jumıs penen ba`nt bolıw strukturasındag`ı o`zgerisler Respublikamızdag`ı bolıp atırg`an sotsiallıq-ekonomikalıq qayta qurıwlar menen o`z-ara baylanısta u`yrenildi. Bul jumısta awıl xalqının` miynet aktivligine, onı arttırıwı faktorlarına ayrıqsha orın beriledi. Awıl xojalıg`ında ha`m awıl xojalıg`ı emes tarawlarda miynet resurslarınan paydalanıw bolıp atırg`an sotsiallıq-ekonomikalıq protsessler menen o`z-ara baylanısta ko`rsetilgen.

Qaraqalpaqstan Respublikasında joqarının` tikkeley tapsırması menen jıldan-jılg`a paxtashılıq ha`m salıgershiliktin` egiletug`ın maydanlarının` ko`beyiwi tazadan jerler o`tkiziwdin` esabınan bolıp, bul tarawlardın` o`nimdarlıg`ın asırıwda talap etildi. Paxta Respublikada monokul`turag`a aylandı. Na`tiyjede ta`biyat nızamlarının` buzılıw ha`m jeterli da`rejede joqarının` waqtında tiyisli shara ko`rmewi Aral ten`izinin` suwının` pa`seyip ketiwine, al bul o`z gezeginde Respublikada ekologiyalıq jag`daydın` buzılıwına alıp kelgenligin ko`remiz.

Paydalang`an a`debiyatlar

1.O`zbekstan Respublikası Prezidenti miynetleri

1.1 Каримов И. А. “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли„. Тошкент: Ўзбекистон, 1992 йил.

1.2 Каримов И. А. “Прогресс дехканского хозяйства путь к изобилию„. Ташкент: Узбекистан, 1994 йил.

1.3 Каримов И. А. “Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестириў жолы менен„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997 жыл.

1.4 Каримов И. А. “Ўзбекистон буюк келажак сари„. Тошкент: Ўзбекистон, 1998 йил.

1.5 Каримов И. А. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ„. Тошкент: Шарқ, 1998 йил.

2. Tiykarg`ı a`debiyatlar

2.1 Аминова Р. Х. “Аграрная политика советской власти в Узбекистане и ее фальсификаторы„. Ташкент: Узбекистан, 1972 г.

2.2 Базарбаев Р. “История кадровой политики Советской власти в Каракалпакстане„. Нукус: Билим, 2012 г.

2.3 Бекимбетов А. “Ленинлик кооператив жолын иске асырыў тарийхынын„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1972 жыл.

2.4 Сарыбаев К. “Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпакстана„. Нукус, 1986 г.

2.5 Сарыбаев К. “Аграрный вопрос в Каракалпакии„. Нукус, 1976 г.

2.6 Сарыбаев М. “История хлопководства в Каракалпакстане„. Нукус, Каракалпакстан, 1999 г.

2.7 Сарыбаев М. “Политика хлопковой монокультуры советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917-1990 гг.)„. Ташкент, 2008 г.

2.8 Мамбетназаров М. “Общественные фонды потребления и проблемы социального развития села„. Нукус, 1991 г.

2.9 Муратова П. “Қарақалпақстанда интеллигент кадрларын таярлаў„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992 жыл.

2.10 “История развития хлопководства в Узбекистане„. Ташкент: Фан, 1993 г.

2.11 Палванов Ж. “Қарақалпақстанда салы жетистириўдиң келешеги. Нөкис: Қарақалпақстан, 1976 жыл.

2.12 Раззаков А. “Узбекистон пахтачилиги тарихи„. Тошкент, 1994 йил.

Утемуратов Б. “Дехканские (фермерские) хозяйства республики

2.13 Каракалпакстан: история возрождения и развития (1917-1990 гг.)„. Автореф. дис. … канд. ист. наук. Нукус, 1999 г.

2.14 Шамамбетов Б. Подготовка сельскохозяйственных кадров важный участок партийной работы. Нукус, Каракалпакстан, 1978 г.

2.15 Шамамбетов Б. Қарақалпақстан аўыл хожалығы (1965-1985 жж.). Нөкис: Қарақалпақстан, 1992 жыл.

2.16 Шамамбетов Б. “Аграрное развитие республики Каракалпакстана„. Ташкент, 1994 г.

2.17 “Экономическое преобразование Каракалпакии за годы Советской власти„. Нукус: Каракалпакстан, 1969 г.

2.18 “60 жыл ишинде ҚҚАССР халық хожалығы„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1986 жыл.

2.19 “Народное хозяйство ККАССР„. Нукус: Каракалпакстан, 1984 г.

3. Qosımsha a`debiyatlar

3.1 Елмуратов Ы. “Уллы аўқам„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977 жыл.

3.2 “Мустақил Ўзбекистон тарихи„. Тошкент: Шарқ, 2000 йил.

3.3 Камалов К. “Ел хызметинде„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995 жыл.

3.4 Камалов С. К. “Социально-экономическое положение Каракалпакстана и Аральская катастрофа (1917-1990 гг.)„. Нукус, Каракалпакстан, 1990 г.

3.5 “Каракалпакия в период победы социализма и коммунистического строительства„. Ташкент: Фан, 1969 г.

3.6 “Қарақалпақстан АССР тарийхы„. Нөкис: Қарақалпақстан, 1989 жыл.

3.7 “Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем„. Нөкис: Қарақалпақстан, 2003 жыл.

3.8 Қосымбетов И. “Қарақалпақстан совет интеллигенциясының тарийхынан„. Нөкис, Қарақалпақстан. 1971 жыл.

4. Arxiv materiallar

4.1 МЛИӨзФ ОА, 56 ф, 204 оп, 58 д, 55 б.
4.2 O`zROMA, f. 1, op. 16, d. 718, l-l. 1-17.
4.3 O`zROMA I-47 fond 1 dizim, 244 is
4.4 O`zROMA I-49 fond 1 dizim, 35 is

5. Internet saytları

5.1 www. ziyonet. uz
5.2 www. nature. uz
5.3 www. kitob. uz
5.4 www. arxiv. uz
5.5 www. lex. uz
5.6 www. edu. uz
5.7 www. ndpi. uz
5.8 www. wikipedia. ru

O`zbekistan Respublikasi Xaliq Bilimlendiriw Ministrligi

A`jiniyaz atindag`i No`kis ma`mleketlik pedagogikaliq institutinin'

Magistratura bo'limi

Tariyx oqitiw metodikasinin' 2-kurs talabasi Sag'indikov Baxitjannin'

"Qaraqalpaqstan Respublikasının` agrar industrial xojalıqlarg`a aylanıw jag`dayları ha`m onın` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew ilajları: jetiskenlikler, mashqalalar (1950-1970 jılları)„ temasındag`ı

Magistrlik dissertatsiya jumısı

P R E Z I N T A TS I YA S I

Ilimiy basshi; professor. B. Shamambetov

Mazmunı

- Qaraqalpaqstannın` 50-70jıllarda awıl xojalıg`ının` agrar industrial xojalıqlarg`a aylanıwı ha`m Oraydın` talabına muwapıq paxtashılıqtı rawajlandırıwg`a bolg`an talaptın` ku`sheyiwi: tabıslar, mashqalalar
- Qaraqalpaqstanda agrar industrial xojalıqlardın` materiallıq-texnikalıq bazasının` rawajlanıwı ha`m olardın` texnika jaqtan ta`miylenwinde respublikalıq "O`zselxoztexnika birlespesi,, ha`m onın` rayondag`ı bo`limlerinin` ornı
- Qaraqalapaqstan respublikası agrar industrial xojalıqlarg`a aylandırıw wazıypasın sheshiwde maman qa`niygeli kadrlar tayarlaw ilajları: jetiskenlikleri, kemshilikleri

Karimov İ. A. Shıg`armaları. “O`zbekstan„ baspası
Tashkent 2000-jıl
102-bet

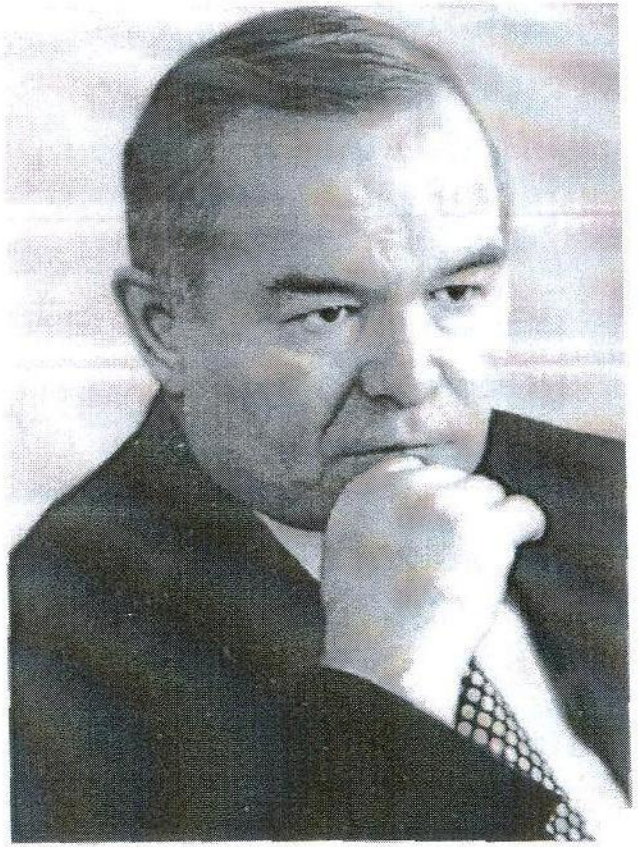

- “Qaraqalpaqstan haqqında, onın` ma`mleketimiz, ja`miiyetimiz turmısında, aymaqlarımız ortasında basqalar menen salıstırıwg`a bolmaytugın ornına ha`m ayrıqsha huqıqına iye. Biz bul haqıyqattı hasla umıtpaymız ha`m bul boyınsha jumıslardı ornı-ornına qoyıwmız da`rkar. O`ytkeni, Qaraqalpaqstan Respublikası ko`p milletili O`zbekstan shan`arag`ında, O`zbekstan ma`mleketi ha`m ja`miyetinde o`zine ta`n, o`zine say ayrıqsha itibarga ılayıq…„

Magistrilik dissertatsiya jumısının` maqseti ha`m wazıypaları.

- Magistrilik dissertatsiya jumısının` maqseti ha`m wazıypaları to`mendegilerden ibarat: jumis tiykarg`i eki baptan ibarat bolip, jumıstın` birinshi babı 50-70 jıllarda awıl xojalıg`ın agrar industrial xojalırg`a aylandırıwda respublika hu`kimeti ta`repinen sharalar, onın` na`tiyjeleri, kemshiliklerin konkret faktler menen ko`rsettim. Sonday-aq urıstan keynngi jıllarda Oraydın` talabına muwapıq, paxtashılıqtı qayta tiklew ha`m rawajlandırıwg`a qoyılg`an talaptın` ku`sheyiwi paxtashılıqtın` "monokul`tura„g`a aylanıw jag`dayların so`z etkenmen.
- Dissertatsiyamının` ekinshi babında aytılg`an jıllarda respublikada sho`lkemlesken agrar industrial xojalıqlardın` materiallıq-texnikalıq bazasın rawajlandırıw jag`daylar, sonday-aq bul xojalıqlardı texnika menen ta`miynlewde "O`zsel'xozteznika„nın` rayonlarda bo`limlerinin` ashılıwı na`tiyjesinde materiallıq-texnikalıq bazanın` bekkemleniwine ersildi.
- Jumıstın` u`shnishi babında awıl xojalıg`ının` agrar industrial xojalıqlarg'a aylanıw barısında maman qa`niygelerdin` jetispewshiligi ha`m olardın` sanın arttırıw ha`mde olardı qayta tayarlaw kurslarında oqıtıwdag`ı mashqalaların so`z ettim.

Magistrilik dissertatsiya jumısının` aktuallıg`ı

- Qaraqalpaqstan erte da`wirlerden beri agrar u`lke. Xalıqtın` basım ko`pshiligi awıllarda jasaydı ha`m tiykarınan awıl xojalıg`ı menen shug`ıllanıp kelmekte. Ken`es hu`kimeti da`wirinde de bul tarawdı rawajlandırıwg`a bolg`an talaplar ku`shli boldı, biraq degen menen jetiskenlikler menen birge qıyınshılıqlar, mashqalalarda ko`p boldı. Bu`gingi ku`nge shekem awıl xojalıg`ının` agrar industrial xojalıqlarg`a aylandırıwı sho`lkemlestirilgen diyqan-fermer xojalıqlarının` materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew wazıypası ku`n ta`rtibinde turg`an aktual problemalardın` biri bolıp sanaladı. Bul tarawdı kadrlar menen ta`miyinlew ma`seleleri de tolıq izertlenip, juwmaqlang`an emes. Sol jag`daylardı esapqa alıp bul tarawdın` tariyxın u`yreniw ha`m izertlewdi baslı wazıypamız etip aldıq.

Magistrilik dissertatsiya jumısının` ilimiy jan`alıg`ı

- Bul da`wirdi mu`mkin bolg`anınsha teren`irek izertlep, bul tarawdag`ı jetiskenlikler menen kemshiliklerdi ko`rsetiw menen bu`gingi g`a`resizlik jıllarında respublikamızdın` fermer ha`m diyqan-fermer xojalıqlarında ha`m basqa da awıl xojalıq tarawların bu`gingi ku`nnin` talabına ılayıq maman kadrlar menen ta`miynlewde paydalansaq orınlı bolar dep esaplaymız.

Qaraqalpaqstanda paxtashılıqtın` rawajlanıwındag`ı mashqalaları

- Texnika joqtın` qasında edi, sonın` ushında diyqanlar paxta egetug`ın jer maydanın tayarlaw, paxta ko`gergennen keyin paxta arasın kul`tivatsiyalaw, paxtanı shıg`artıw islerin ko`binese qol miyneti menen isler edi. A`sirese jap salmalardı tazalaw, go`rekten paxta shıg`arıw jumısları awır edi.Kempir-g`arrılar, eresek balalar tu`ni menen peshtin` quwısına go`rekti keptirip, paxta shıg`arıp otırar edi.

QQASSR da paxtashılıqtın` rawajlanıw dinamikası 1940-1965 jillar

Ko`rsetkishler	1940-jıl	1950-jıl	1953-jıl	1958-jıl	1960-jıl	1962-jıl	1963-jıl	1964-jıl	1965-jıl
Egis maydanı (mın` ga)	60,9	83,7	92,9	117,0	131,5	134,6	135,4	126,8	121,5
1940-jılg`ı % esabında	100,0	137,5	152,6	192,2	216,0	221,4	222,4	208,3	205,2
Zu`ra`a`tlik (ts ga)	12,4	16,6	16,6	16,5	15,8	15,8	15,8	17,9	21,5
1940-jılg`ı % esabında	100,0	133,9	133,9	131,1	127,4	125,9	127,4	144,4	173,4
Ulıwma o`nim (mın` tonna)	76	139	154	193	207	211	214	227	260
1940-jılg`ı% esabında	100,0	183,0	202,7	254,0	272,4	277,7	281,6	298,7	342,2

Respublikada paxta jetistiriwdin` ko`rsetkishleri

Jıllar	Jetistirilgen paxta (mın` tonna)	Jıllar	Jetistirilgen paxta (mın` tonna)
1932	32	1950	138,9
1937	74,1	1955	137,2
1940	77,5	1958	193,4
1946	60,2	1965	259,9

Paxtashılıqta egis maydanın` o`siw dinamikası

Ko`rset-kishler	140-jıl	1950-jıl	1955-jıl	1960-jıl
Egis maydanı (mın` ge)	151,2	159	178,6	191,7

Awıl xojalıg`ında materiallıq-texnikalıq bazasının` mashqalaları

- 50-jıllardın` ortasında 500-600 gektar paxta egetug`ın kolxozda 3-4 NATİ traktorı, 3-4 universal traktorlar bar edi. Olarda o`nimli isley almay buzılıp, remont talap etip, atızda jatıp qalatug`ın edi. Traktorlar sapasız remont etilgenlikten, bir atızg`a kirip tap saladı da, sol jerde buzılıp qaladı. Onı atızdan 3-4 ku`n remontlaydı. Jer taptan shıg`ıp ketip, traktordı buksir menen atızdan shıg`arıp, sheli jıg`ılg`an atızdın` ja`ne shelin qol menen alıp, egis jerdi qaytadan jen`il shayıp suwg`arıw, egisge tayarlag`an edi.

- Sh. Rashidov atızda miynet veteranları arasında.

- Qaraqalpaqstanlı raykomnın` birinshi sekretarları Tashkentte. Soldan on`g`a qaray birinshi qatarda: Q. Kamalov, N.Qurbanov, O`. Arzımbetov, J. Jieymuratov, Yu. Rajapov,
- 2-qatarda: J. Duyusov, K. Tayırov, Ya. Abdalov, Abdikayumov.

■ N. V. Podgornıy Kreml'de Q. Kamalovqa
"Altın juldız„ tapsırıp atır.

Ma’mleketke paxta planin joqarı zu`ra`a`tte orinlag’an brigaderler...

- Sh. Muwsaev,
- A. Saparbaeva,
- G. Qurbanova,
- T.Tlewmuratova.

Paxtashılıqta erisken tabısları ushın “Sotsialistlik Miynet „
Qaharmanı ordenin miyasar bolg’an kolxoz ha`m sovxoz baslıqları

(1950-1960 jıl)

- A. Baltabaev,
- G. Kurbanova,
- M. Masharipov,
- A.Saparbaeva,
- R. Seytniyazova,
- S. To`reniyazov,
- A. Kamalova,
- A. Durdıev,
- R.Eshanov.

Ma’mleketke salı jetistiriwde joqarı zu`ra`a`tte orinlag’anlar mexanizatorlar...

- M .E. Adryushenkov,
- V. M. Poddubnıy,
- A. Kim,
- S. Kim.

- Q. Kamalov Xojeli rayonının` paxta atızlarında.

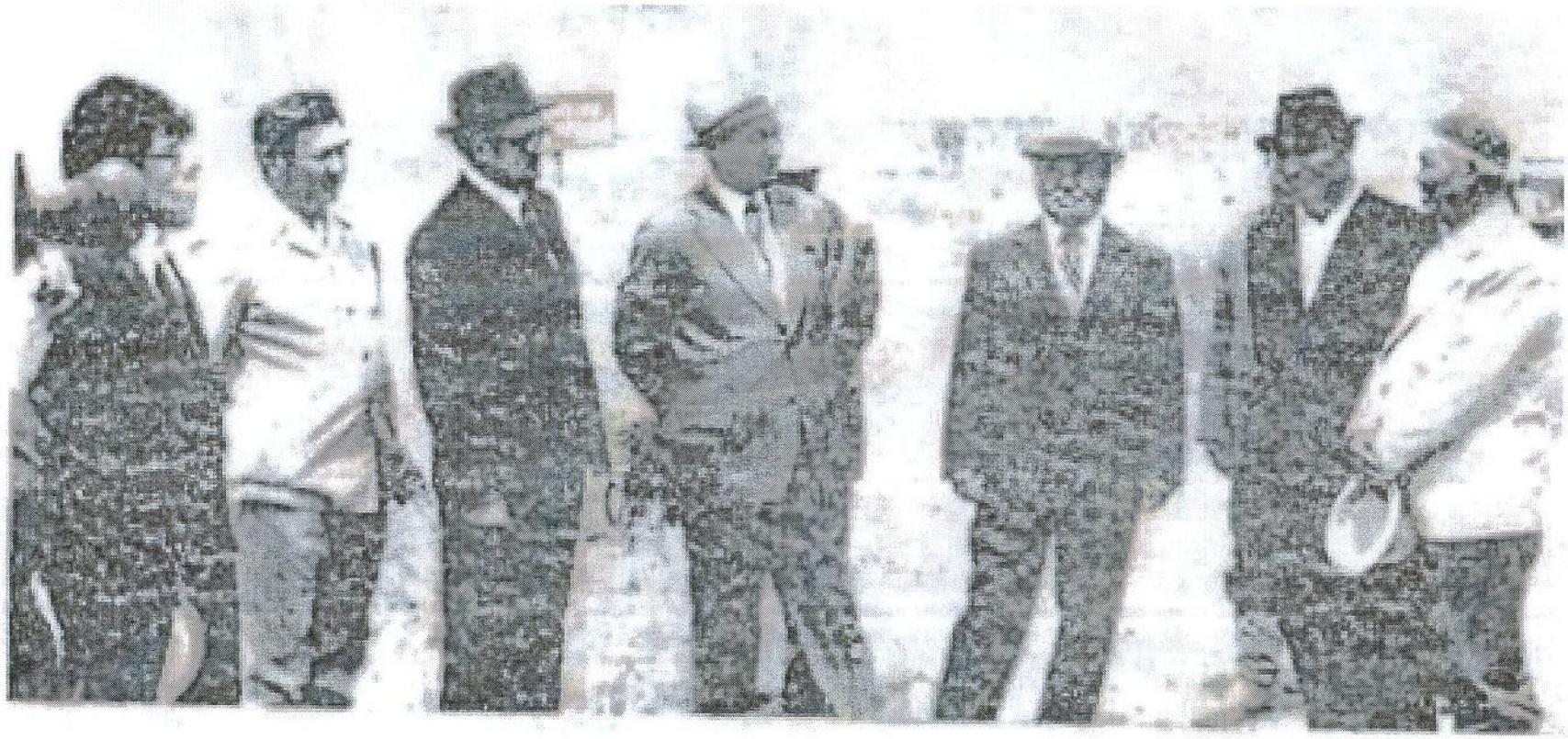

■ Sh. Rashidov Qon`ırattag`ı Chapaev atındag`ı savxozdın` salı atızlarında.

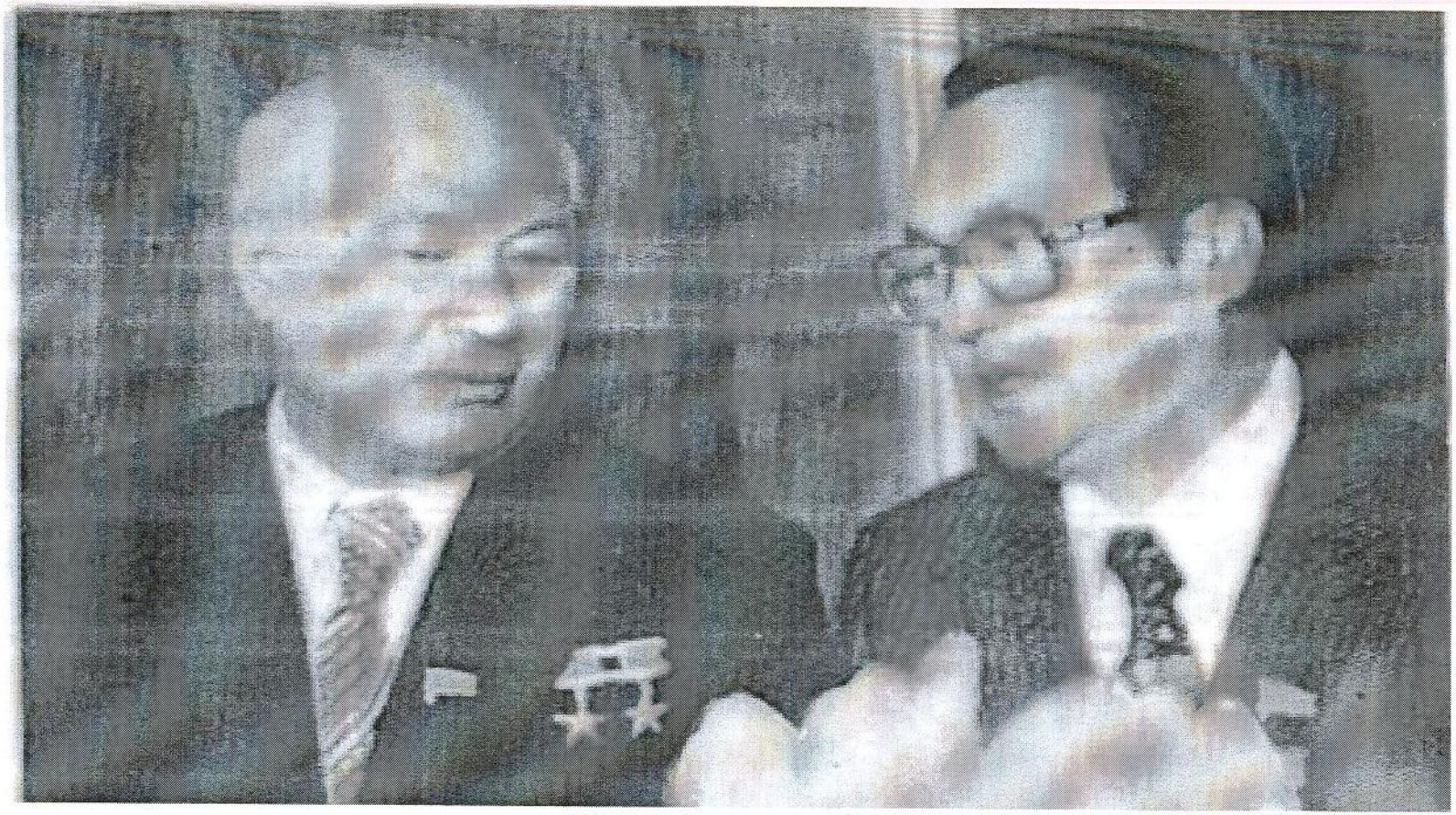

- Sh. Rashidov, Q. Kamalov

Izertlewde tiykarg`i ilimpazlardin` miynetleri

- Aminova R. X. “Agrarnaya politika sovetskoy vlasti v Uzbekistane i ee fal`sifakatorı„. Tashkent: Uzbekistan, 1972 g.
- Muratova P. “Qaraqalpaqstanda intelligent kadrların tayarlaw„. No`kis: Qaraqalpaqstan, 1992 jıl.
- “İstoriya razvitiya xlopkovodstva v Uzbekistane„. Tashkent: Fan, 1993 g
- Kamalov K. “El xızmetinde„. No`kis: Qaraqalpaqstan, 1995 jıl.
- Sarıbaev K. “Agrarnıy vopros v Karakalpakii„. Nukus, 1976 g.
- Sarıbaev M. “İstoriya xlopkovodstva v Karakalpakstane„. Nukus, Karakalpakstan, 1999 g.
- Sarıbaev M. “Politika xlopkovoy monokul`turı sovetskoy vlasti v Karakalpakstane i ee posledstviya (1917-1990 gg.)„. Tashkent, 2008 g.
- Shamambetov B. Podgotovka sel`skoxozyaystvennıx kadrov vajnıy uchastok partiynoy rabotı. Nukus, Karakalpakstan, 1978 g.
- Shamambetov B. Qaraqalpaqstan awıl xojalıg`ı (1965-1985 jj.). No`kis: Qaraqalpaqstan, 1992 jıl.
- Shamambetov B. “Agrarnoe razvitie respubliki Karakalpakstana„. Tashkent, 1994 g.

DIQQATLARIN'IZ UShIN RAXMET !!!

O'ZBEKİSTON RESPUBLİKASİ XALQ TA`LİMİ VAZİRLİGİ
AJİNİYOZ NOMİDAGİ NUKUS DAVLAT PEDAGOGİKA İNSTİTUTİ

Qo'lyozma huquqida
UDK

YULDASHEVA SHAHLO BOBOJANOVNA

«O'zbekistonning mustaqillik davrida saylov tizimida yuz bergan o'zgarishlarning mohiyati va tarixiy ahamiyati»

mavzusida

5A140601 – Tarix o'qitish metodikasi

MAGİSTR
akademik darajasini olish uchun yozilgan
DİSSERTATSİYa

İlmiy rahbar:
t.f.d., dotsent Ya.A.Abdullaeva

Nukus-2015

«O'zbekistonning mustaqillik davrida saylov tizimida yuz bergan o'zgarishlarning mohiyati va tarixiy ahamiyati»

Kirish.....4

I.Bob. Mavzuning manbaviy-huquqiy asoslari va tarixshunosligi

I.1. Mavzuning tarixshunosligi masalalari. 13

I. 2. Inson huquqlari va saylov tizimi asoslarining yaratilishi.....23

II.Bob. O'zbekistonnning mustaqilligi davrida saylov tizimida yuz bergan tub o'zgarishlar

II.1. O'zbekistonda saylov qonunchiligi taraqqiyoti bosqichlari va turlari. Ko'ppartiyaviylik..... 37

II.2. O'zbekistonda Prezident boshqaruvi va qonunchilik haqida.....47

III.Bob. Saylov jarayonlarining olib borilishi 2014, 2015 yillar

III.1. O'zbekistonda Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlar haqida ma`lumotlar, fikr va mulohazalar.....63

III.2. O'zbekistondagi saylovlar haqida ekspertlarning fikr va mulohazalari.....72

Xulosa.....83

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....85

Ilovalar 90

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston o'z davlat mustaqilligiga erishgandan keyin, mustaqillikning mohiyati, yaratilgan imkoniyatlar sharofati, tarixiy ahamiyatini anglab etgan xalqning iqtisodiy, ma`naviy va siyosiy jixatdan taraqqiy etishini, inson manfaatlari, xalqning tinchligi va farovonligiga xizmat qiluvchi erkin, ochiq ijtimoiy-siyosiy tizim barpo etishni ta`minlovchi keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi.

Shu bilan birga, O'zbekistonning mustaqilligi davrida Vatan tarixini o'rganishga e`tibor qaratildi. O'tgan chorak asrga yaqin davr mobaynida mamlakatimiz tarixidagi voqealar ko'lami va o'sish sur`ati fan va ta`lim oldiga ularni tizimli ravishda tushunib etish vazifasini qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 27 yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta`lim vazirligi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha Jamoatchilik Kengashini tuzish to'g`risidagi" Qarorining[1] qabul qilinishi hamda Kengashning ishchi organi bo'lgan Muvofiqlashtiruvchi metodik markazning tashkil etilishi ham tizimli ravishda ish olib borishning naqadar muhimligidan dalolat beradi.

Tarixni o'rganish davlat darajasidagi masalaga aylandi. Har bir uchrashuvda Prezident İslom Karimov tariximizning kechasi, buguni va ertasiga e`tibor qaratada, desak mubolag`a bo'lmaydi deb o'ylaymiz. 2015 yil 12 yanvarda bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining birinchi tashkiliy yig`ilishida nutqida ham yana tarix haqida quyidagi fikrni bildirdi: «Unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni tarix saboqlari bilan, tarix haqiqati bilan qurollantirish lozim. Maktablarimizda, litsey va kollejlarda, oliy o'quv yurtlarimizda ayni shu mavzularni xolis va haqqoniy yoritib berishga yanada ko'proq e`tibor qaratishimiz kerak[2],-

---

[1] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 27 январдаги "Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта-махсус таълим вазирлиги ҳузурида Ўзбекистоннинг энг янги тарихи бўйича Жамоатчилик Кенгашини тузиш тўғрисидаги" Қарори

[2] Халқ сўзи. 2015 йил, 13 январь. // Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг биринчи ташкилий йиғилишидаги нутқи. 2015 йил 12 январь.

Shu boisdan ham davlatimizning mustaqillik davridagi siyosiy o'zgarishlardan biri bo'lgan saylov tizimidagi islohotlar ham o'zbek davlatchiligi rivojida eng muhim bosqichlardan hisoblanadi.

«Hozirgi vaqtda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarish va yangilanishlar tufayli parlamentning vakolat doirasi yanada kengaydi. Konstitutsiyamizga tegishli o'zgartishlar kiritdik. ... Ayni vaqtda parlament tarkibi – strukturasi, uning ba`zi bir tashkiliy jihatlari eski zamonni eslatishini, hali-beri rasmiyatchilik alomatlari saqlanib qolayotganini ham ochiq aytishimiz va bu muammolarni hal qilish ustida ishlashimiz kerak»-dedi İslom Karimov[3]. Shuning o'zi ham mazkur mavzuni o'rganish, tadqiq etish naqadar muhim va dolzarb ekanligini bildiradi.

Huquqiy demokratik davlatni qurish va adolatli fuqarolik jamiyatni shakllantirish, fuqarolarda huquqiy ong hamda xuquqiy madaniyatni yuksaltirish bu borada olib borilayotgan ishlarning muhimligidan dalolat beradi. Davlatning rivojlanishi va istiqboli olib borilayotgan iqtisodiy, siyosiy, davlat qurilishi, huquqiy tizim sohasidagi islohotlarga bog`liqdir.

Davlatning har tomonlama rivojlanishda parlamentning roli jo'da kattadir. Mamlakatimizda sud-xuquq sohasini demokratik asosda yanada isloh etish, mustahkamlash va erkinlashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan tizimli ishlarda parlamentning alohida o'rin tutganini ta`kidlash zarur.[4]

Saylovchilar davrida fuqorolarning huquqiy ongining darajasi muhim rol o'ynaydi. Shu bois, unga falsafiy, mafkuraviy va siyosiy qarashlar ta`sir etib turadi."[5]

Jamiyatda oshkoralikni ta`minlash; boshqa davlatlarning huquqiy tajribasini o'rganish va ulardan foydalanish; badiiy adabiyotda, san`atda

---

[3] Халқ сўзи. 2015 йил, 13 январь. // Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг биринчи ташкилий йиғилишидаги нутқи. 2015 йил 12 январь.

[4] Халқ сўзи. 2015 йил, 24 январь. // Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2015 йил 214 январь №16 (6199)

[5] Халилов Э.Ҳ. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни.Т.:Ўзбекистон.1997.- 12-бет

huquqiy bilimlarni tarqatish huquqiy ongni rivojlantirishning omillari bo'lib xisoblanadi[6].

Aholining barcha qatlamlarini huquqiy savodxonlikka erishishlari, yuksak darajadagi huquqiy ongga ega bo'lishlari hamda huquqiy bilimlarini kundalik hayotda qo'llay olishlari uchun asosiy e`tiborni nimalarga qaratish lozimligi haqidagi vazifalar Oliy Majlisning 1997 yil 29 avgustda tasdiqlangan "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Milliy dasturi"da ham belgilab berilgan. Fuqarolarning jamiyat taraqqiyoti asosida yuzaga keladigan ob`ektiv talab va ehtiyojlar, mavjud imkoniyatlar, shart sharoitlar asosida shakllanadi[7].

"Qonunlarimiz asoslaridan xabardor bo'lish yoshlar o'rtasida qonunbuzarlik xalatlarini, odob axloqimizga zid xatti xarakatlarning oldini olishda, ularning huquqiy ongi va madaniyatini o'stirishda o'zining ijobiy ta`sirini ko'rsatmoqda. qonunlarni yaxshi bilgan yoshlargina ularga rioya qiladi. Bunday inson o'zini ham oilasini ham, xalqi davlatini ham ximoya eta oladi. qonun talablariga qat`iy rioya etish, qonunlarimizga yuksak ehtirom ko'rsatish, qonun oldida hamma- prezident va oddiy fuqaro ham, erkagu ayollar ham, yoshlaru keksalar ham, tadbirkorlaru mansabdor shaxslar ham teng va ma`sul ekanini, bu masalada hech kimda aloxida imtiyoz yo'qligini chuqur idrok etish, ana shu qadriyatni ongiga mukammal singdirish barcha yoshlar uchun muxim fazilat xisoblanadi."[8]

Ma`lumki, davlat mustaqilligini huquqiy jihatdan ta`minlash, sifat jihatdan yangi qonunchilik tizimini borpo etish, huquq va qonunlarga nisbatan hurmat hissini tarbiyalash milliy mustaqillik mafkurasining, qolaversa, fuqarolarning dunyoqarashi, olamni tushunishi, madaniyati va onglilik darajasining tarkibiy qismidir. Zero «aslida yangi huquqiy tizimni ishlab chiqishga to'g`ri keladi. Uning o'zagini Asosiy qonun - respublika Konstitutsiyasi tashkil etadi»[9].

---

[6] www.spc.gov.uz
[7] www.spc.gov.uz.
[8] Каримов И.А. Ўзбекистон –бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли // Биздан озод ва обод Ватан қолсин.Т.:1994.45-б
[9] Халқ сўзи. 1997 йил 21 май.

«Bizning asosiy boyligimiz, - deb yozadi Prezidentimiz - rivojlangan davlat tuzishga olib boradigan yo'ldagi asosiy tayanchimiz - insondir. Yuksak malakali va yuksak ma`naviyatli insondir»[10].

O'zbekiston Prezidenti İslom Karimov 1997 yil 20 may kuni respublika huquq tartibot idoralari rahbarlari, huquqshunos olimlar, ommaviy axborot vositalari vakillari bilan uchrashdi. Uchrashuvda xalqimizning huquqiy madaniyatini oshirish, huquqshunos kadrlar tayyorlash, qabul qilingan qonun va qonunchilik xujjatlari mohiyatini aholi keng qatlamlariga yanada chuqurroq etkazish bilan bog`liq masalalar xususida fikrlashildi. "Biz yurtimizda erkin, huquqiy, demokratik davlat barpo etyapmiz, - dedi Prezident. - Mamlakatimizda davlat qurilishi, siyosat, iqtisodiyot ma`naviyat sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar ana shu ezgu maqsadni ruyobga chiqarishga qaratilgan. Bu oliy maqsadaga erishishda xalqning huquqiy jihatdan bilimli bo'lishi, jamiyatning siyosiy faolligi, demokratik tamoyillarning kishilar ongiga teran singib borishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bizning qonunlarimiz odamlar ongida ana shu tushunchalarni shakllantirishga xizmat qilishi darkor. Bu esa huquq tartibot idoralari, huquqshunos olimlar oldida turgan dolzarb vazifadir"[11].

O'zbekiston mustaqillikka erishib, o'ziga xos va mos taraqqiyot yo'lni tanlab oldi. Bu yo'lning mohiyati bozor munosabatlariga asoslangan erkin fuqarolar jamiyatini qurish, xalqimizga munosib turmush sharoiti yaratib berishdan iboratdir. Mana shu maqsadimiz qabul qilinayotgan farmonlar, hukumat qarorlari, qonunlar orqali odamlarga etib borayaptimi, halqimiz islohotlarning mohiyatini teran tushunib etyaptimi, masalaning muhim jihatlaridan biri ana shu savolga javob topishdan iborat. Buning uchun birinchidan, jamiyatning siyosiy faolligini oshirish taqozo etiladi.

Bugungi kunda odamlarimizning fikri-zikri, dunyoga, hayotga qarashi tubdan o'zgarib, ularning tobora yuksalib borayotgan siyosiy saviyasi va huquqiy madaniyati, faol grajdanlik pozitsiyasi, biz hech kimdan kam emasmiz va hech

---

[10] Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.-Т., 1996. –224 б
[11] Халқ сўзи. 1997 йил 21 май

qachon kam bo'lmaymiz, degan azmu qaror bilan oldinga intilayotgani biz erishgan va kelgusida qo'lga kiritadigan katta-katta yutuq va marralarning mustahkam poydevoriga aylanayotganini ko'rmaslik, anglamaslik va buni tan olmaslik mumkin emas.

Mamlakatda adolat tamoyillari amal qilish, barqarorlik hukm surishi uchun uch sub`ektning, ya`ni davlat, jamiyat va fuqarolarning o'zaro munosabatlaridagi qonuniylik asos bo'ladi. Boshqacha aytganda, ana shu uch sub`ekt davlat, jamiyat va inson munosabatlarida uyg`unlikka, ularning manfaatlari bir-biriga mos kelishiga erishilsagina, ota-bobolarimiz orzu qilgan adolatli jamiyat barpo bo'ladi. Ular bir - birining huquqini yaxshi bilishi va hurmat qilishi osoyishtalik va farovonlikning zarur sharti va muhim omilidir[12].

Keyingi yillarda O'zbekistonda bu borada ham jahon tajribasiga tayangan holda ko'p ishlar amalga oshirildi. Oliy Majlisning inson huquqlari bo'yicha vakili, İnson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Milliy markazi, Amaldagi qonun xujjatlari monitoringi instituti kabi tashkilotlar faoliyat ko'rsatmoqda.

"Muxtasar aytganda, xalqimizning huquqiy madaniyatini yuksaltirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi lozim»[13], - deb ta`kidlaydi Prezidentimiz. Zero, mustaqillik so'zining zamirida ham katta, ulug` huquqqa ega bo'lish degan tushuncha yotadi.

Demokratik huquqiy davlat, fuqarolik jamiyatining muhim belgilaridan biri bu inson, uning huquqi va erkinligi masalasi bo'lib, u davlat va jamiyatning qay darajada rivojlanganini ko'rsatuvchi mezondir. Shundan kelib chiqib, O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga qiritgandan so'ng o'tgan qisqa davr ichida insonning huquq va erkinliklari to'g`risida milliy qonunchilik tizimini shakllantirishga kirishdi.

Bunda O'zbekistonning inson huquqlari bo'yicha xalqaro xuquqiy normalarni tan olishi va ularga qo'shilishi muhim ahamiyat kasb etdi. Xususan, O'zbekistonda inson huquqlari va erkinliklariga doir Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT)

---

[12] www.spc.gov.uz

[13] Қаранг: Каримов И.А. Хавфсиз ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. –Т.,1998. 25-30 б

Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan xalqaro hujjatlarni tan oldi va ularga sadoqat bilan amal qilinmoqda. Bunga quyidagilarni aytish mumkin:

1948 yil 10 dekabrda qabul qilingan «İnson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi»ga 1991 yil 30 sentyabrda qo'shilgan. Ushbu Deklaratsiya mustaqil Uzbekistan Respublikasi imzolagan birinchi xalqaro hujjatdir.

1966 yil 16 dekabrda qabul qilingan «İnson huquqlari to'g`risida Paktlar»ga 1995 yil 31 avgustda qo'shilgan. «İnson huquqlari to'g`risida Paktlar» 1966 yil 19 dekabrda qabul qilingan «İqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g`risida Xalqaro Pakt» va «Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g`risidagi Xalqaro Pakt»dan iborat. Bu xalqaro hujjatlar ham O'zbekiston tomonidan tan oldi.

O'zbekiston BMT kotibiyatining inson huquqlari va erkinliklariga doir 21 ta deklaratsiya, pakt va konventsiyalariga qo'shildi. Shuningdek, O'zbekiston Evropada Xavfsizlik va hamkorlik Tashkiloti hujjatlarini tan oldi va uning demokratik institut va inson huquqlari bo'yicha Byurosi bilan inson huquqlarini himoya qilish sohasida hamkorlik qilmoqda. Xalqaro miqyosda davlat o'z siyosatini yurgizdi. Do'nyo davlatlari O'zbekistonni tan oldi. Mamlakatimizda davlat boshqaruv tizimi o'tkazilgan saylovlar xalqaro talablar darajasida tashkil etish uchun zamin yaratildi. Mana shunisi bilan ham mazkur mavzu dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13 – moddasida «O'zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy printsiplarga asoslanadi, ularga ko'ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha`ni, qadr – qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi. Demokratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi», – deb belgilab qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasida yagona fuqarolik qabul qilingan, ayni vaqtda Qoraqalpog`iston Respublikasining fuqarosi O'zbekiston fuqarosi hisoblanadi.

O'zbekistonda keng qamrovli demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va odil fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash va ularni amalga oshirishda İ.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12 noyabrda bo'lib o'tgan

qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi" dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekistonda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishda davlat hokimiyati va boshqaruvini yanada demokratlashtirishning mazmun mohiyati, hokimiyatlar bo'linishining konstitutsiyaviy printsiplari, davlat hokimiyati va boshqaruvni demokratlashtirish sohasida amalga oshirilgan konstitutsiyaviy o'zgarishlar, parlament masalalaridagi islohotlar yoritilgan.

Davlat boshqaruvida parlament masalasining o'ziga xos muhim o'rnining borligi ham ushbu mavzuning dolzarbligini bildiradi.

«Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimizning farovonligini yuksaltirish borasida erishilgan yutuqlar-har tomonlama, chuqur o'ylangan tadrijiy taraqqiyot dasturini izchil amalga oshirish natijasi»[14]da amalga oshirilmoqda.

Tadqiqotning davriy chegarasi. Dissertatsiya uchun davriy chegara etib O'zbekistonning mustaqillik davri olindi.

Tadqiqotning hududiy chegarasi-O'zbekiston Respublikasi deb belgilandi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi: Mavzuning manbaviy-huquqiy asoslari va tarixshunosligi tahlilidan ma`lumki, o'rganilayotgan mavzuning ayrim yo'nalishlari bo'yicha hozirga qadar muayyan qonun-qoidalar, huquqiy asoslar yaratilgan, tadqiqotchi va olimlar tomonidan ilmiy tahlil etilib, to'liq o'rganilmagan, faqat ma`lum darajada adabiyotlar va ma`lumotlar to'plangan[15].

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Ishning maqsadi XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida dunyo xaritasida siyosiy va albatta iqtisodiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Yangi geosiyosiy ahvol paydo bo'ldi. Shu jumladan O'zbekiston ham mustaqil davlat sifatida dunyo hamjamiyatiga kira boshladi. O'zbekiston

---

[14] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги «Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади» мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. Т. Иқтисодиёт. 2011. –Б. 7.

[15] Мавзунинг манбавий-ҳуқуқий асослари ва тарихшунослиги масалалари алоҳида бобда кўрилаётганлиги учун, бу ерда тўхтаб ўтмадик. Қаранг.: Биринчи боб, биринчи ва иккинчи бўлимлар - муаллиф Ю.Ш.

davlat mustaqilligini mustahkamlash, siyosiy-ijtimoiy, ma`naviy tiklanish va yuksalishi yo'lida olib borgan tadbirlari, saylov tizimida yuz bergan ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatish hisoblanadi. Unga oid faktlarni kengroq tahlil qilish va shu asosda xulosalar bildirishdan ibrat. Shu munosabat bilan mazkur ish oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- Saylov tizimining huquqiy asoslarining yaratilishini ko'rsatish;

- O'zbekistonnning mustaqilligi davrida saylov tizimida yuz bergan tub o'zgarishlarni yoritib berish;

- Huquqiy demokratik davlat qurishda saylov tizimidagi hurfikrlilikning ahamiyatini va o'rnini ko'rsatib berish;

-Saylov turlarini aniqlash;

-Mustaqillik davrida saylov jarayonlarining olib borilishini ko'rsatish;

-O'zbekistonda Prezident boshqaruvi va saylovlari haqida fikr yuritish;

- O'zbekistonda Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlarning olib borilishi haqida fikr yuritish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. O'zbekistonning o'z davlat mustaqilligiga ega bo'lgandan keyingi davrda jamiyatni demokratlashtirish, davlat boshqaruvi va saylov tizimida tub o'zgarishlar bo'lganligini ko'rsatishga tegishli qiziqarli ma`lumotlarni o'quvchilarga etkazishga harakat qilindi.

Tadqiqotning bajarilish usullari. Tadqiqotning ilmiy-uslubiy asoslarini belgilashda tavsifiy usuldan foydalanildi. Bundan tashqari butun mavzuni yoritish jarayonida ko'plab o'rinlarda qiyosiy uslubga ham murojaat etildi. Ushbu usullar yordamida davlat mustaqilligining afzalligi, saylovlardagi o'zgarishlarni ko'rsatish ko'zda tutildi.

Tadqiqotning nazariy-amaliy ahamiyati. Tadqiqot maktablar va oliy o'quv yurtlari, kolledjlar darsliklariga kiritilmagan ma`lumotlarni bera olishi bilan ahamiyatlidir.Ushbu tadqiqot oliy o'quv yurtlari talabalarini , kolledj va maktab o'quvchilarini qo'shimcha ma`lumotlar bilan ta`minlashda amaliy yordam beradi.

Tadqiqotning tarkibiy tuzulishi. İsh kirish, uch bob, olti paragraf, umumiy xulosalar, ilovalar va adabiyotlar ro'yxatidan iborat. Mavzu bo'yicha muallif

tomonidan 5 ta maqola Respublika ilmiy-ommabop gazeta va jurnallarida chop etilgan.

I-Bob. Mavzuning manbaviy-huquqiy asoslari va tarixshunosligi

I.1. Mavzuning tarixshunosligi masalalari

Muammoning o'rganilganlik darajasi: Mavzuning manbaviy asoslari va tarixshunosligi tahlilidan ma`lumki, o'rganilayotgan mavzuning ayrim yo'nalishlari bo'yicha hozirga qadar muayyan adabiyotlar va ma`lumotlar to'plangan[16].

Metodologik yondoshuvlarning xarakteriga va ilmiy baholarning xususiyatiga qarab, u quyidagi asosiy guruhlarga bo'linadi:

1) O'zbekiston o'z davlat mustaqilligiga erishgandan keyingi davlatimiz rahbari tomonidan davlat rivoji, parlament tizimi sohasi tegishli masalalarga bag`ishlangan asarlari tahlili;

2) O'zbekistonning mustaqilligi davridagi nashrlar.

3) İnternet saytidagi O'zbekistondagi siyosiy-ijtimoy voqea va hodisalar, parlament masalalari, saylovlar haqidagi fikr va mulohazalar.

1) O'zbekiston o'z davlat mustaqilligiga erishgandan keyingi davlatimiz rahbari tomonidan davlat rivoji, parlament tizimi sohasi tegishli masalalarga bag`ishlangan asarlari tahlili;

1) O'zbekiston o'z davlat mustaqilligiga erishgandan keyingi davlatimiz rahbari İ.Karimov tomonidan davlat mustaqilligi, uning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li, siyosiy – ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish tamoyillari, inson, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat ekanligi, mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo'yicha bir qator masalalarga e`tiborni qaratdi[17].

---

[16] Мавзунинг манбавий асослари ва тарихшунослиги алоҳида бобда кўрилаётганлиги учун, бу ерда тўхтаб ўтмадик.-муаллиф Ю.Ш.

[17] Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992; Ўзбекистоннинг сиёсий – ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. –Т.: Ўзбекистон, 1995; Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият. Асарлар, 14–жилд. –Т.: «Ўзбекистон», 2006; Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. –Т.: Ўзбекистон, 2005; «Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси» номли маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь; Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: Ўзбекистон, 2012; « Мен ўзимни нафақат ўзбек Қоракалпоқ

Davlatimizning mustaqillik davridagi siyosiy o'zgarishlardan biri bo'lgan saylov tizimidagi islohotlarga Prezidentimiz alohida e`tibor qaratdi. Chunki, bu masala o'zbek davlatchiligi rivojida eng muhim masalalardan biri bo'lib, O'zbekistonni dunyoda taraqqiy etgan davlatlar qatoriga ko'tarilishida muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.

«Hozirgi vaqtda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarish va yangilanishlar tufayli parlamentning vakolat doirasi yanada kengaydi. Konstitutsiyamizga tegishli o'zgartishlar kiritdik». ...

Shu bilan birga, hali bu masalani takomillashtirish, har tomonlama rivojlantirish zarurligini ham uqtiradi.

«Ayni vaqtda, - deydi Prezident, - parlament tarkibi – strukturasi, uning ba`zi bir tashkiliy jihatlari eski zamonni eslatishini, hali-beri rasmiyatchilik alomatlari saqlanib qolayotganini ham ochiq aytishimiz va bu muammolarni hal qilish ustida ishlashimiz kerak»-deb yana mazkur masalaga e`tiborni qaratadi.[18]

Shu bilan birga, İslom Karimov o'z asarlarida davlatni huquqiy boshqaruv, fuqarolik jamiyatini shakllantirish va huquqiy demokratik davlat qurish tamoyillari haqida bir necha bor ta`kidlab o'tganlar.

«Har bir fuqaro, har bir inson o'z haq - huquqini yaxshi bilishi va uni himoya qila olishi zarur. Odamlarni huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy bilimlar bilan qurollantirish asosiy vazifalardan biri bo'lishi shart. Toki jamiyatning har qaysi a`zosi o'z huquqi, o'z burchi va mas`uliyatini puxta bilmas ekan, uni hayotiy ehtiyoj sifatida anglamas ekan, bizning islohot, yangilanish haqidagi barcha so'zlarimiz, sa`y harakatlarimiz besamar ketaveradi. Bugun odamlarning dunyoqarashi, ongu tafakkurini o'zgartirish mana shu masala bilan chambarchas bog`liq bo'lib qoldi»[19].

халқининг ҳам фарзанди деб ҳам биламан». Қорақалпоғистон Республикаси сайловчилари вакиллари билан учрашувда сўзлаган нутқи. 1992-йил 2-декабрь4 Ўзбекистон –бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли // Биздан озод ва обод Ватан қолсин.Т.:1994.45-б.; Хавфсиз ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.,1998. 25-30 б.; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг биринчи ташкилий йиғилишидаги нутқи. 2015 йил 12 январь. ва бошқалар.

[18] Халқ сўзи. 2015 йил, 13 январь. // Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг биринчи ташкилий йиғилишидаги нутқи. 2015 йил 12 январь.

[19] Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан курамиз. Т.7. –Т.,1999. 245 б

«Siyosiy madaniyatni yuksaltirish kerak, - deydi İ.A.Karimov-odamlar hokimiyat qarorlari qanday qabul qilinishini, ularning ijrosi qanday nazorat qilinayotganini bilishlari, bu qarorlarni tayyorlash va amalga oshirishda faol ishtirok etishlari zarur. Boshqacha aytganda, jamiyat markazda va joylarda saylangan hokimiyat o'z taqdirini qay tarzda hal etayotgani, ularning istiqbolini qay tarzda belgilayotganidan xabardor bo'lib turishi kerak»[20].

Ommaviy axborot vositalari har bir kishi o'z fikrini ifoda eta olishiga imkon beradigan erkin minbar sifatida katta ahamiyatdir. Bu borada Prezidentimiz İ.A.Karimov ta`kidlab o'tganlaridek - ayni shu ommaviy axborot vositalari jamiyatimizning demokratik qadriyatlarini va tushunchalarini himoya qilishi, odamlarning siyosiy, huquqiy va iqtisodiy ongini shakllantirish bo'yicha faol ish olib borishi lozim[21].

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti İ.Karimov o'z asarlari va nutqlarida «Davlat boshqaruvini yaxshilash, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganish ishini yaxshilash haqida»gi Farmonida, shuningdek, birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining to'qqizinchi sessiyasida qabul qilingan Jamiyatda huquqiy madaniyatni oshirish milliy dasturida o'z rivojini topdi.

Mazkur dasturda qo'yidagilar nazarda tutilgan: fuqaro, jamiyat va davlatning o'zaro munosabatlarida aholining huquqiy madaniyati hamda ijtimoiy faolligini oshirish; fuqarolarga huquqiy ta`limva huquqiy tarbiya berishni takomillashtirish; davlat organlari xodimlarining, mansabdor shaxslar va fuqarolarning huquqiy savodini oshirish; yuridik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish; huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ilmiy asoslarini tadqiq etish va boshqalar.

"Huquqiy madaniyatning yuqori darajada bo'lishi, - deb yozadi Prezidentimiz, - huquqiy davlatning o'ziga xos xususiyatidir. Bozor iqtisodiyotini

[20] Халилов Э.Х. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни. –Т.:Ўзбекистон., 1997.- 10 б
[21] Ўша жойда. 285-286 б

shakllantirish sharoitida huquqiy madaniyatni oshirish muhim ish hisoblanadi. Shu bilan birga huquqiy madaniyat saviyasi qabul qilingan qonunlar soni bilan emas, balki ushbu qonunlarning barcha darajalarda ijro etilishi bilan belgilanadi. Ushbu muhim ishda odamlarda qonunlarga va normativ huquqiy hujjatlarga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir. Zero, huquqiy normalar odamlar ongiga singgan va ular orqali amal qilgan taqdirdagina yashaydi va ruyobga chiqadi"[22].

Kelajagi buyuk davlat, Prezidentimizning fikricha eng birinchi navbatda, bo'lajak fuqarolarining davlat boshqaruvi madaniyatiga, ma`lumoti va ma`naviyati haqida g`amxo'rlik qilmog`i zarur[23].

Deputatlarning o'z saylovchilari oldida hisobot berishlari Oliy Majlis faoliyatida muhim o'rin tutishi lozim, deb ta`kidlaydi Prezident- ma`lum bir loyiha, konkret qonun muhokama etilayotgan paytda saylovchilar bilan uchrashuvlar tashkil etish ham mumkin. Bu qonunchilikda davlat boshqaruvi faoliyatida sifatini oshiradi, qonunning ta`sirchanligini ta`minlaydi, xalqning huquqiy madaniyatini yuksaltirish imkonini beradi.

Demokratik huquqiy davlat qurish masalalarining echimi davlatning huquqiy-siyosiy asoslarini tub o'zgartirish bilan bog`liq bo'lib, bunda insonning huquqiy madaniyati darajasini oshirish bosh maqsadlardan biri hisoblanadi.

2) O'zbekistonning mustaqilligi davridagi nashrlar. O'zbekiston o'z davlat mustaqilligiga erishgandan keyin parlament masalalari haqida bir qator olimlar o'z kitoblarini yaratdilar.

A.X.Saidov[24], Q.Nazarov[25], A.Azizxo'jaev[26], D.Bobojonova[27], Sh.G`oyibnazarov[28], M.Rustamboev, D.Ahmedov, S. Xidirov, İ. Bekov[29]

---

[22] Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Т.:Ўзбекистон,1996.–322-б

[23] Каримов И.А: Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.-Т., 1996. –224 б

[24] Саидов А.Х. Халқаро ҳуқуқ: Дарслик. –Т.: Адолат, 2001. –Б. 283-304; Ўша муаллиф. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва сайлов тизими. Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.Ҳ. Рустамбоев. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005. 5-40 б.

[25] Назаров Қ. Ўзбекистоннинг ривожланиш стратегияси. Т.: «Академия», 2005.

[26] Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т.: Шарқ, 1997; Мустақиллик: курашлар, изтироблар, кувончлар. Т., 2001.

[27] Бобожонова Д.Б. Ўзбекистонда демографик жараёнлар ва уларнинг хусусияти. - Т.,1995.

Sh.T.Qudratxo'jaev[30], E.X. Xalilov[31] va boshqalar O'zbekistondagi davlat boshqaruvi, jamiyatni demokratlashtirish, parlament masalalari, huquqiy ong masalalari haqida keng mulohaza yuritgan.

A.X.Saidov O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mazmun-mohiyati, saylov tizimi, olib borilayotgan ulkan ijobiy o'zgarishlar haqida keng mulohaza yuritgan.

Q.Nazarov o'ziga xos ravishda O'zbekistonning rivojlanish strategiyasining asoslarini ko'rsatib bergan.

A.Azizxo'jaev O'zbekiston mustaqilligidan keyingi davrda milliy davlatchilikning, shu bilan birga milliy qadriyat va ma`naviyatimizning tiklanishi haqida fikr yuritish bilan birga, bu tinchlik va ozodlik osonlik bilan kelmaganligini ko'rsatadi..

D.Bobojonova O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin aholining ahvoli, yashash sharoiti, shu yuilan birga demografik jarayonlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z yuritgan.

Sh.G`oyibnazarov davlat hokimiyatini boshqarishning strukturasi, uni demokratlashtirishning tamoyillari to'g`risida o'z fikr va mulohazasini yuritgan.

M.Rustamboev, D.Ahmedov, S. Xidirov, İ. Bekov O'zbekistonning mustaqillik davrida qabul etilgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganish bo'yicha zarur tavsiyalar bergan.

Sh.T.Qudratxo'jaev O'zbekistondagi boshqaruv va saylov tizimi, uning xalqaro talablarga javob bera oladigan tamoyillari, professional parlament tizimining siyosiy institut sifatida shakllanishi va rivojlanishi istiqbollari haqida keng mulohaza yuritgan.

E.X.Xalilov esa, ijtimoiy turmushda huquqiy ongning, huquqiy madaniyatning o'rni va roli haqida keng mulohaza yuritgan.

---

[28]Ғойибназаров Ш. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш йўли. Т. Ўзбекистон. 2011. – 64 б.

[29]М.Рустамбоев, Д.Аҳмедов, С. Хидиров, И. Беков «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганамиз» «Янги аср авлоди», 2005-йил

[30] Қудратхўжаев Ш.Т. Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиши истиқболлари. Т.: Шарқ НМАК, 2007.

[31]Халилов Э.Х. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни. –Т.:Ўзбекистон., 1997.- 10 б

3) İnternet saytidagi O'zbekistondagi siyosiy-ijtimoy voqea va hodisalar, parlament masalalari, saylovlar haqidagi fikr va mulohazalar.

Shu bilan birga, ushbu magistrlik ishini yozishda ommaviy aborot vositalari, xususan gazeta va jurnallar, internet materiallaridan keng foydalanildi. Bunda mamlakatimizda bo'lib o'tayotgan siyosiy jarayonlar- saylovlar haqidagi materiallar diqqatimizni tortdi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga bo'lib o'tayotgan saylovlar mavzusi[32] İnternetning E-mail:info@xs.uz. saytida keng e`lon qilinib borilgan.

Chunki, mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish, ochiq fuqarolik jamiyatini barpo etish sharoitida o'tkazilayotgan mazkur siyosiy tadbir xalqaro hamjamiyatning diqqat-e`tiborida turibdi. Xususan, Ozarbayjon, Bel`giya, Hindiston, Latviya, Malayziya, AQSh, Turkiya va Yaponiya singari davlatlarda ommaviy axborot vositalari uchun maxsus brifinglar tashkil etildi. Mazkur tadbirlarda chet ellik jurnalistlar yurtimizda saylov qonunchiligiga muvofiq o'tkaziladigan parlament saylovlariga tayyorgarlik jarayoni bilan tanishganligi aytilgan. Bu ham dunyo jamoatchiligining mamlakatimizda bo'lib o'tadigan ushbu muhim siyosiy voqeaga qiziqishi ortib borayotganini ko'rsatadi.

Jumladan, «Diplomat» (Buyuk Britaniya), «The Korea Post» (Koreya Respublikasi), «Al-Aklam va al-Kutub» (Misr), «Lyaovan» (XXR) jurnallari, «The Korea Times» (Koreya Respublikasi), «Japan Times» va «Japan Neo's» (Yaponiya), «Election Times» (Pokiston), «Dunfan Tszaobao» (Xitoy), «Bakinskiy rabochiy» (Ozarbayjon), «Vesti» (İsroil), «Kazaxstanskaya pravda» (Qozog`iston) gazetalari va boshqa davriy nashrlarda joriy yilning dekabr` oyida yurtimizda bo'lib o'tadigan parlament saylovlariga bag`ishlangan maqola va materiallar chop etilgan. «Trend» (Ozarbayjon), «Baltic Neo's Service» (Latviya) axborot agentliklari, «Jen`min`van» (Xitoy), «Sarkaritel» (Hindiston) elektron portallari ham o'z o'quvchilarini O'zbekistondagi saylovlarning davlat va jamiyat hayotini

[32] Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz

yanada liberallashtirish va demokratlashtirishdagi o'rni hamda ahamiyati bilan tanishtirishga alohida e`tibor berilgan.

O'zbekistonda parlamentarizm sohasidagi islohotlar haqida «Baltic Neo's Service» (Latviya) axborot agentligi ham quyidagicha ma`lumot beradi: «Siyosiy partiyalar va deputatlikka nomzodlarga saylov kampaniyasi mobaynida teng sharoitlar va imkoniyatlar yaratishga, fuqarolar saylov huquqini ishonchli ta`minlash, ularning o'z xohish-istagini erkin bildirishi, saylov komissiyalari faoliyatining oshkoraligini ta`minlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlar samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qator qonunlar takomillashtirildi. Mustaqillik yillarida mamlakatda samarador va demokratik saylov tizimini shakllantirish hamda rivojlantirish sohasida chuqur islohotlar o'tkazildi.

2003 va 2008 yillarda «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida», «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida», «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida»gi qonunlarga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi».

«The Korea Post» (Koreya Respublikasi) jurnalida ta`kidlanishicha, saylovlar demokratik huquqiy davlatning ajralmas xususiyati, xalqning o'z xohish-irodasini erkin bildirishi, fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida ishtirok etishining asosiy shaklidir. Saylovlarga tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazishda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari — quyi darajadagi o'zini o'zi boshqarish tizimining an`anaviy demokratik tizimi bo'lmish mahallalarga alohida e`tibor qaratilmoqda.

Jumladan, jurnalda bu xususda quyidagilar keltiriladi: «Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari fuqarolik jamiyatining boshqa institutlaridan farqli ravishda xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari deputatligiga nomzodlarni ilgari surish, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bo'yicha, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov bo'yicha uchastka saylov

komissiyalarining a`zoligiga nomzodlarni tegishli okrug saylov komissiyalariga taqdim etish huquqiga egadirlar»[33].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasining majlislari haqidagi xabarlar İnternet saytlarida muntazam ravishda e`lon qilinib borilgan. Ya`ni, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 11 va 48-moddalariga muvofiq, 2015 yil 4 yanvarda 22 ta saylov okrugida bo'lib o'tgan takroriy ovoz berish natijalari, mamlakat parlamenti Qonunchilik palatasi saylovi yakunlari xabar qilingan[34].

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90, 117-moddalari, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 14, 35, 36-moddalari, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g`risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 5, 9-moddalari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini o'tkazuvchi okrug saylov komissiyalari va O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlardagi vakolatxonalari huzurida tuzilgan uchastka saylov komissiyalaridan olingan ovoz berish natijalari to'g`risidagi M.Abdusalomovning[35] qarori ham e`lon qilingan.

O'zbekiston Respublikasining Londondagi elchixonasida O'zbekiston Prezidenti saylovining yakunlariga bag`ishlangan brifing Buyuk Britaniya ijtimoiy-siyosiy va ilmiy akademik doiralarining vakillari ishtirokida «Earth Times» onlayn-gazetasi muharriri David Armstrong quyidagi fikrni bildiradi: «Men O'zbekistonga Prezident saylovini ommaviy axborot vositalarida keng yoritish maqsadida bordim, Saylov yuqori darajada tashkil etildi. Shu o'rinda ovoz berish jarayoni raqobatchilik ruhida kechganiga, xolislik va shaffoflik muhitida o'tganiga guvoh bo'lganimni qayd etishni istar edim. İslom Karimovning ushbu saylovdagi g`alabasi uning davlat rahbari lovozimida ishlagan kezlari mamlakatda qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlarning e`tirof etilganidan dalolat beradi»[36].

---

[33] Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. **«Жаҳон»** АА.

[34] Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. Қобил Хидиров.

[35] Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. 2015 йил 6 апрель.

[36] Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. Ўзбекистон Республикасининг Лондондаги элчихонасида...

O'zbekistondagi saylov masalasi ko'pgina boshqa chet ellik siyosatchilarni ham befarq qoldirmadi. Unga quyidagilarni misol qilib ko'rsatimiz mumkin. Litva Markaziy saylov komissiyasi raisi Zenonas Vaygauskas, Vijay Jolli, "Bharatiya Janata" partiyasining tashqi aloqalar bo'limi muvofiqlashtiruvchisi (Hindiston), Alihaydar Rzaev, xalqaro kuzatuvchi (Birlashgan Arab Amirliklari), Kim Yon Gu, "Shindong Resources" kompaniyasi prezidenti (Koreya Respublikasi), Kerol Robertson Lopes, N`yu-Meksika shtati bolalar jamg`armasi ijrochi direktori (AQSh), Tigran Mkrtichev, Sharq muzeyi bosh direktorining ilmiy ishlar bo'yicha o'rinbosari (Rossiya), Gerxard Birkl, "Silk Road" madaniy-jamoat kompaniyasi direktori (Germaniya), Ali Abdulla Muborak Al Mazrui, «Buruj» kompaniyasining tashqi iqtisodiy aloqalar departamenti boshlig`i (Birlashgan Arab Amirliklari), Je Kin Choy, İpak yo'li jamg`armasi raisi (Koreya Respublikasi), Oleg Gallyamov, kuzatuvchi (Rossiya Federatsiyasi), Verner Furman, "Evropa-Berlin" do'stlik jamiyati raisi (Germaniya), Kerolin Lemm, Amerika-O'zbekiston savdo palatasi raisi, Eko Shri Margiante, Eko Shri Margiante, Gunadarma universiteti rektori (İndoneziya), Limb Jong-Myong, «Diplomacy» jurnali muharriri (Koreya Respublikasi), Yoxann Xertsog, Vena parlamenti prezidenti (Avstriya), Nobuko Furman, "Evropa-Berlin" do'stlik jamiyati raisi yordamchisi (Germaniya), Dmitriy Mezentsev, Shanxay hamkorlik tashkiloti Bosh kotibi, Ali Abolhassaniy, İslom hamkorlik tashkiloti (İHT) kuzatuvchilari missiyasi rahbari, İHTning siyosiy departamenti direktorii, Sergey Lebedev, MDH ijroiya qo'mitasi raisi — ijrochi kotibi va boshqalar O'zbekistondagi barqaror taraqqiyot va rivojlanish, amalga oshirilgan o'zgarish va yangilanishlar, O'zbekistondagi saylov tizimi umume`tirof etilgan xalqaro standartlarga to'la mos ekanligi haqida qiziqarli ma`lumotlar bergan.

Ayniqsa, Kenichi Matsumoto, Yaponiya tibbiyot uskunalari sohasida tashqi texnik ko'mak tashkiloti prezidenti, "Matsumoto" jamg`armasi raisining fikri diqqatimizni tortdi: «Demokratiyaning barcha davlatlarda bir xil joriy etilishi lozim bo'lgan universal modeli yo'q. Har bir tizim muayyan xalqning manfaati, madaniyati, an`ana va urf-odatlari, mamlakatning jo'g`rofiy-tarixiy sharoitini hisobga olgan holda joriy etilsa yuksak samara beradi. O'zbekistonda amalga

oshirilayotgan demokratik islohotlar, jumladan, saylov tizimi xalqaro andozalar va demokratik davlatlarning ilg`or tajribasi, xalqning an`anaviy qadriyat va qarashlarini mujassamlashtirgani bilan ham diqqatga sazovordir. Menimcha, saylovlar huddi O'zbekistondagidek erkin, adolatli, ochiq va oshkora, tartibli va osoyishta o'tishi lozim. Zero, tinchlik va osoyishtalik taraqqiyot va farovonlikning asosi hisoblanadi. O'zbekistonda jismonan chiniqqan va ma`nan etuk avlodni kamol toptirishga qaratilayotgan e`tibor, bu yo'lda olib borilayotgan sa`y-harakatlarni yuksak baholayman,- deb fikr bildirgan.

O'zbekistonda yosh avlod tarbiyasiga qaratilayotgan e`tibor, yoshlarga oid davlat siyosati boshqalar uchun namuna bo'lib xizmat qilayotganligi, yoshlarning keksalarga ko'rsatayotgan hurmat va ehtiromi, odamlarning bir-biriga bo'lgan go'zal muomalasi, O'zbekiston xalqining madaniyati, albatta, barchaning tahsiniga loyiq deb biz, ya`ni ushbu magistr ishi muallifi ham fikr bildiramiz.

Shunday qilib, yuqorida o'rganilgan asarlar, ilmiy tadqiqotlar, adabiyotlar, maqolalar, internet saytidagi maqolalar, xalqaro ekspertlarning fikr va mulohazalari mazkur mavzuni, ya`ni O'zbekistonda Prezident boshqaruvi, inson huquqlari, saylovlarga tegishli masalalarni ma`lum darajada yoritganlar. Bu esa o'z navbatida ushbu magistrlik ishini yozishda juda katta yordam berdi.

I.2. İnson huquqlari va saylov tizimi asoslarining yaratilishi.

O'zbekiston inson huquqlari masalasida bir qator xalqaro huquq normalariga oid ish olib bormoqda. Shu bilan birga, saylov qonunchiligiga oid ham hujjatlar qabul qilindi.

Shuningdek, «İnson huquqlari. İnson huquqlari to'g`risida Bill`»; «İnson huquqlari: Umuminsoniy va milliy birlik: (Xalqaro shartnoma va O'zbekiston Respublikasi Qonuni)»; «YuNESKO xalqaro me`yoriy hujjatlari»; «Normativ huquqiy hujjatlar to'g`risida» kabi qonun-qoidalar va qonun osti hujjatlari qabul qilindi. Bu hujjatlar O'zbekistonning dunyo darajasidagi davlatlar qatoriga qo'shilishini, mintaqamizdagi o'rnini va siyosatini belgilab berdi[37].

O'zbekiston davlati tomonidan qabul qilingan qonun-qoidalar haqida so'z yuritganimizda, birinchi navbatda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi haqida fikr yuritamiz[38].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi- o'zbek milliy davlatchiligining huquqiy kafolatlarini o'zida mustahkamlagan. Konstitutsiya inson huquqlari, ozodlik, barqarorlik va taraqqiyot majmuini ifodalaydigan demokratiya, huquqiy va adolatli davlatni qurish yo'li va istiqbolini belgilab beraiga hujjatdir.

Har qanday davlatning yuzi, obro'-e`tibori uning Konstitutsiyasi hisoblanadi. Zotan, Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan +omusnomadir. Shu ma`noda Asosiy qonunimiz xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va

---

[37] Инсон ҳуқуқлари. Инсон ҳуқуқлари тўғрисида Билль. Т.: Адолат, 1992. 264 б.; Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг сиёсий принциплари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1996 й декабр.; Инсон ҳуқуқлари: Умуминсоний ва миллий бирлик: (Халқаро шартнома ва Ўзбекистон Республикаси Қонуни). Т.1. Т.: Шарқ, 1996. -480 б.; ЮНЕСКО халқаро ме`ёрий ҳужжатлари. Т.: Адолат, 2004. 298 б.; Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2001, №1-2. 176 б.;

[38] Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 1992; -2014.

madaniyatini aks ettirgan. Konstitutsiyamiz tom ma`noda xalqimiz tafakkuri va ijodining mahsulidir.[1]

O'zbekiston Respublikasining 1992 yilgi Konstitutsiyasini AQSh, Buyuk Britaniya, Frantsiya davlatlari, BMT kabi nufuzli xalqaro tashkilotlarning olimlari yuqori baholadilar. Chunki Asosiy qonunni yaratishda ham boy milliy-tarixiy, huquqiy merosimizga tayanilgan hamda xalqaro huquqning umume`tirof etgan qoidalariga va ilg`or demokratik davlatlarning konstitutsiyaviy tajribasiga asoslanilgan.

"Bugun bizning huquqiy doktorinamiz mutlaqo yangicha, demokratik tamoyillarga asoslangan. U, eng avvalo, O'zbekiston Konstitutsiyasi talablariga ko'ra, inson huquqlarining ustuvorligini ta`minlaydi. İnson himoyaning bosh sub`ekti bo'lib, uning hayoti va sog`ligiga suiqasd qilish og`ir jinoyat hisoblanadi"[39].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning «Shaxsiy huquq va erkinliklar» deb nomlangan VII bobida respublika fuqarolarining shaxsiy huquq va erkinliklari quyidagicha ta`riflab berilgan:

yashash huquqi;

erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi;

aybsizlik prezumptsiya (lot. praesumptio – gumon, taxmin)si;

shaxsiy hayotga aralashishdan himoyalanish va uy – joy daxlsizligi huquqi;

bir joydan ikkinchi joyga ko'chish huquqi;

fikrlash, so'z va e`tiqod erkinligi;

fuqarolarning o'z huquq va manfaatlariga daxldor bo'lgan hujjatlar bilan tanishib chiqish huquqi;

vijdon erkinligi.

Mazkur huquq va erkinliklarga har bir shaxs ega bo'ladi, hamda o'zi tomonidan mustaqil amalga oshirilib, davlat tomonidan himoya qilinadi.

---

[1] Қаранг: Каримов И.А. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати.- Т., 1993. 21 б.

[39] Ўша асар. –Б.35.

İnsonning shaxsiy huquq va erkinliklari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, «Fuqarolik kodeksi» (1995 yil 21 dekabr`), «Fuqarolarning murojaatlari to'g`risida» (1994 yil 6 may), «Fuqarolar muhofazasi to'g`risida» (2000 yil 26 may), «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g`risida» (1998 yil 1 may kuni yangi tahrirda qabul qilingan) va boshqa qonunlar bilan kafolatlangan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarida fuqarolarning siyosiy huquqlari ham mustahkamlangan.

Fuqarolarning siyosiy huquqlari Konstitutsiya, «Jamoat tashkilotlari to'g`risida», «Ommaviy axborot vositalari to'g`risida», «Siyosiy partiyalar to'g`risida» va boshqa qonunlar bilan himoya qilinadi.

O'zbekistonda inson huquqlarini himoya qiluvchi tizimga Oliy Majlisning İnson huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman) va İnson huquqlari bo'yicha Milliy markaz kiradi.

Yuqorida takidlab o'tilganidek, 1995 yil 23 fevralda birinchi chaqiriq Oliy Majlisning birinchi sessiyasida Oliy Majlisning İnson huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman) lovozimi ta`sis etiladi va bu lovozimga Rashidova Sayyora saylandi. Dastlab ombudsman (shvedcha, ombudsman – biron kishi manfaatlarining vakili) xalqaro amaliyotni o'rganish asosida ishlab chiqilgan va Oliy Majlis Rayosati tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida faoliyat olib bordi.

O'zbekistonda ombudsman faoliyatining huquqiy asoslari 1997 yil 24 aprelda Oliy Majlisning VIII sessiyasida qabul qilingan «Oliy Majlisning İnson huquqlari vakili (ombudsman) to'g`risida»gi qonunda belgilab berildi. Shuningdek, hozirda 1995 yilda Oliy Majlis vakili huzurida tuzilgan Fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga rioya etilishi bo'yicha maxsus komissiyasi faoliyat yuritmoqda.

O'zbekistonda inson huquqlari va erkinliklarini muhofaza qilishning ta`sirli vositasini barpo etish, xalqaro va huquqni muhofaza qilish tashkilotlari bilan hamkorlikni kengaytirish, davlat muassasalari xodimlari va barcha respublika aholisining inson huquqlari bo'yicha madaniyatini oshirish maqsadida 1996 yil 31 oktyabr` O'zbekiston Respublikasi Prezidenti İslom Karimovning «İnson

huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazini tuzish to'g`risida»gi Farmoni e`lon qilindi. Farmonga binoan O'zbekiston Respublikasi İnson huquqlari bo'yicha Milliy markazi tashkil etildi.

O'zbekistonda saylov tizim ham barcha talab va normalarga javob beradi. O'zbekistonda demokratik jamiyatga xos saylov tizimi barpo etilishda xalqaro huquq andozalari va talablariga, ilg`or chet el tajribasiga mos saylov qonunchiligi yaratilishi muhim ahamiyat kasb etdi.

Dastlab saylov tizimini yo'lga qo'yish maqsadida «O'zbekiston Respublikasining referendumi to'g`risida» va «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida» (1991 yil 18 noyabr`) Qonunlari qabul qilindi. Saylovlar haqida, saylov o'tkazish tartiblari to'g`risida bir qator qonunlar qabul qilindi. Jumladan, «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida»gi (1993 yil 28 dekabr`), «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida»gi

(1994 yil 5 may) va «Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g`risida»gi (1994 yil 5 may) Qonunlar shular jumlasidandir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarda 18 yoshga to'lgan fuqarolarning saylash huquqiga ega ekanligi, O'zbekiston Prezidenti saylovi, Oliy Majlis saylovi, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari saylovi umumiy, teng, to'g`ridan – to'g`ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilishi mustahkamlab qo'yilgan.

Har bir fuqaro – saylovchi bir ovozga ega. 35 yoshdan kam bo'lmagan fuqaro O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 25 yoshga to'lganlar Oliy Majlisga, 21 yoshga to'lganlar viloyat, tuman va shahar Kengashlariga deputat etib saylanish huquqiga ega. Fuqaro bir vaqtning o'zida ikkidan ortiq vakillik organlarining deputati bo'lishi mumkin emas.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari vujudga kelishi va faoliyat yuritishi uchun huquqiy asoslar yaratildi. Respublika parlamenti tomonidan qabul qilingan «Jamoat tashkilotlari to'g`risida», «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g`risida» (1998 yil 28 aprel`), «Kasaba

uyushmalari, ular faoliyatining huquq va kafolatlari to'g`risida» (1992 yil 2 iyul`), «Siyosiy partiyalar to'g`risida»gi Qonunlar shular jumlasidandir.

Siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, kasaba uyushmalari, xotin – qizlar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, veteranlar va nogironlar tashkilotlari, ilmiy – texnikaviy, madaniy – ma`rifiy, fizkul`tura – sport va boshqa ko'ngilli jamiyatlar, ijodiy uyushmalar, yurtdoshlar uyushmalari, assotsiatsiyalar va fuqarolarning boshqa birlashmalarining bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli demokratik islohotlar natijasida jamoat birlashmalarining o'rni va ahamiyati tobora oshib bormoqda.

«Jamoat birlashmalari to'g`risida»gi Qonunining 6 – moddasida jamoat birlashmasining turlari to'g`risida normalar bo'lib, uni hududiy tuzilishiga ko'ra belgilanganligini ko'rish mumkin:

birinchidan, faoliyati butun respublika hududida amalga oshiriladigan jamoat birlashmalari «respublika jamoat birlashmasi» ekanligi;

ikkinchidan, viloyat, nohiya, shahar, poselka va qishloq jamoat birlashmalari «mahalliy jamoat birlashmasi» ekanligi belgilangan.

1990 – 1992 yillari O'zbekiston Respublikasining asosiy qomusi – Konstitutsiyasining qabul qilingunicha bo'lgan davrda mahalliy hokimiyat organlari tizimini shakllantirish maqsadida bir necha Qonunlar qabul qilindi. Bunga quyidagilarni misol qilish mumkin:

«O'zbekiston Respublikasi xalq deputatlarining maqomi to'g`risida»gi Qonun, 1990 yil 31 oktyabr`.

«O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g`risida»gi Qonun, 1991 yil 31 avgust.

«O'zbekiston Respublikasi İjroiya hokimiyati – boshqarma idoralarini tuzilishini takomillashtirish to'g`risida»gi Qonun, 1990 yil 3 noyabr`.

O'zbekiston Respublikasi «Toshkent shahar hokimini saylash tartibi to'g`risida» muvaqqat Nizomni tasdiqlash to'g`risida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengash Riyosatining Qarori, 1991 yil 25 noyabr` va boshqalar.

1992 yil 4 yanvarda «O'zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to'g`risida»gi Qonun qabul qilindi. Bu qonun mamlakatimizda mahalliy hokimiyatning ikki mustaqil organi – vakillik va ijro organlari tizimiga boshchilik qiladigan hokimlik va hokimlar lovozimi joriy etildi. 1992 yil 14 yanvarda ushbu qonunga O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Konstitutsiyaviy qonun maqomini berdi. 1992 yilda Toshkent shahrida va 12 ta viloyatda, 163 ta qishloq tumani va 18 ta shahar tumanida hamda 120 ta shaharda hokimlar tayinlandi va tasdiqlandi, ularning apparati — hokimiyatlar tuzildi.

1992 yildan O'zbekistonda mahalliy hokimiyat organlari tizimini shakllantirish sohasida qator normativ – huquqiy hujjatlar qabul qilish borasida amaliy ishlar boshlandi. Bu hujjatlar orasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 1993 yil 2 sentyabrda qabul qilingan «Mahalliy davlat hokimiyati to'g`risida»gi va «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g`risida»gi Qonunlar, 1994 yil 5 mayda qabul qilingan «Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar kengashlariga saylovlar to'g`risida»gi Qonun va boshqalar muhim o'rin egallaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXI bobi «Mahalliy davlat hokimiyati asoslari» deb nomlanib, unda mahalliy davlat hokimiyati organlarining tizimi, mavqei, vazifalari, tuzilish tartibi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlandi. Konstitutsiyaga ko'ra avvalgi mahalliy vakillik organlarining nomini Kengashlar deb o'zgartildi. Ularning samarali ishlashini ta`minlash uchun viloyat, tuman va shahar Xalq deputatlari Kengashlari vujudga keltirildi.

Shuni ta`kidlash lozimki, amaldagi O'zbekiston Konstitutsiyasi qabul qilinguncha mahalliy vakillik organlarining uch bo'g`inli tizimi mavjud bo'lib, ular:

1) viloyatlar hamda Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashlari (Sovetlari) — yuqori bo'g`in hisoblanardi.

2) tuman, shahar xalq deputatlari Kengashlari — o'rta bo'g`in;

3) qishloq, posyolka, ovul xalq deputatlari Kengashlari — quyi bo'g`in;

Konstitutsiya mahalliy vakillik organlarining ikki bo'g`inli tizimini mustahkamladi, ya`ni quyi bo'g`in olib tashlandi. Ular o'rniga fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tuziladigan bo'ldi. Bu qoida «Mahalliy davlat hokimiyati asoslari to'g`risida»gi Qonunda o'z ifodasini topdi.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyada mahalliy davlat hokimiyati hokimiyat organlari ikki mustaqil organlarga – vakillik va ijroiya hokimiyatiga bo'lindi.

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, mahalliy vakillik organlariga – xalq deputatlari Kengashlari kiradi. Ular o'z faoliyatini jamoaviy (kollegial) asosda olib boradi. Xalq deputatlari Kengashlari ishining asosiy tashkiliy – huquqiy shakli sessiya hisoblanadi.

«Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida» gi Qonunda vakillik organlariga 21 yoshga to'lgan fuqarolar saylanadi. Saylovlar ko'ppartiyaviylik, muqobillik asosida o'tadi. Xalq deputatlari viloyat va Toshkent shahar Kengashlariga 60 tadan ko'p bo'lmagan, tuman va shahar Kengashlariga esa 30 tadan ko'p bo'lmagan deputatlar 5 yil muddatga saylanadi.

İjroiya hokimiyatiga – hokim va uning ijroiya apparati qiradi. Hokim tegishli hududda oliy mansabdor shaxs hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 101 – moddasiga ko'ra hokimlarning vakolat muddati – besh yil. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 102 – moddasiga ko'ra, «Vakillik va ijroiya hokimiyatini tegishliligiga qarab viloyat, tuman va shahar hokimlari boshqaradi.

Viloyat va Toshkent shahar hokimi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qonunga muvofiq tayinlanadi hamda lovozimidan ozod etiladi.

Tuman va shaharlarning hokimlari tegishli viloyat hokimi tomonidan tayinlanadi va lovozimidan ozod qilinadi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Shaharlardagi tumanlarning hokimlari tegishli shahar hokimi tomonidan tayinlanadi va lovozimidan ozod qilinadi hamda xalq deputatlari shahar Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Tumanlarga bo'ysunadigan shaharlarning hokimlari tuman hokimi tomonidan tayinlanadi va lovozimidan ozod qilinadi hamda xalq deputatlari tuman Kengashi tomonidan tasdiqlanadi».

Vakillik organlari tuzilmaydigan shahar tarkibidagi tumanlarda va tumanga bo'ysunuvchi shaharlarda ham hokimiyatlar ta`sis etildi, ularning apparati — hokimiyat tashkil etildi. Viloyat hokimlari va Toshkent shahar hokimi O'zbekiston Prezidentining shu joylardagi vakili hisoblanadi. Toshkent shahar tumanlari hokimlari esa Toshkent shahar hokimining vakillari hisoblanadi.

Prezidentimiz İslom Karimov 2010 yil 12 noyabrda ushbu jarayonlarni hisobga olib, keyingi strategik muhim hujjat bo'lgan "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Kontseptsiyasi" (Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi) mavzusidagi ma`ruzasida demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirishning oltita ustuvor yo'nalishlari belgilandi.

- Davlat hokimiyati va boshqaruvini demokratlashtirish
- Sud-huquq tizimini isloh qilish
- Axborot sohasini isloh qilish, axborot va so'z erkinligini ta`minlash
- O'zbekistonda saylov xuquqi erkinligini ta`minlash va saylov qonunchiligini rivojlantirish
- Fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish va rivojlantirish
- Demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotini liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish

O'tgan davr mobaynida Kontseptsiyada kelib chiqib 27 ta qonun, o'nlab me`yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, hayotimizga tatbiq etilmoqda. Umuman saylov tizimining xuquqiy asoslari qo'yidagi xujjatlar bilan bilan shakllantiriladi.

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi
- Qonunlar:
- Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g`risida;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida;

- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida;
- Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida;
- O'zbekiston Respublikasining referendumi to'g`risida;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g`risida va b.;
- Markaziy saylov komissiyasining qarorlari, nizomlari va yo'riqnomalari

Shu nuqtai nazardan Kontseptsiyada partiyalararo raqobatning kuchayishi, saylovoldi tashviqotining shakl va usullari tobora turli-tuman va keng miqyosga ega bo'lib borayotgani bois O'zbekiston saylov qonunchiligida saylov kampaniyasining ushbu muhim bosqichida deputatlikka nomzodlar va siyosiy partiyalarga teng sharoitlar yaratish mexanizmlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan normalarni nazarda tutuvchi "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida"gi Qonunning 27-moddasi hamda "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida"gi Qonunning 25-moddasiga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi.

2013 yilda saylov qonunchligimizga kiritilgan qo'shimchalardan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majilisi Qonunchilik palatasi tarafidan 2013-yil 4-dekabrda qabul qilingan, Senat tarafidan 2013-yil 13-dekabrda ma`qullangan, 2014-jıl 20-yanvarda Prezidentimiz tarafidan imzolangan qonunga muvofiq, "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov haqida"gi Uzbekiston Respublikasi Qonunining 22-moddasiga qo'yidagi qo'shimcha kiritildi:

"Siyosiy partiyalar faqat o'z partiyasi a`zolarini yoki partiyasizlarni deputatlikka nomzod etib ko'rsatadi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari esa, shaxslarni u yoki bu partiyaga mansubligidan qat`i nazar, deputatlikka nomzod etib ko'rsatishga haqlidir." qo'shimchasi bilan to'ldirildi.

98-moddaga o'zgartirishlar kiritilib, O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylovda eng ko'p deputatlik o'rinlarini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi eng ko'p deputatlik o'rinlarini qo'lga kiritgan bir necha siyosiy partiya tomonidan taklif etiladi-deb belgilandi.

2011 yil aprel` oyida Konstitutsiyaning bir qator moddalariga o'zgartishlar kiritilib, parlamentga mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining dolzarb masalalari yuzasidan Bosh vazir hisobotini eshitish va muhokama qilish, Senatga esa O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Hisob palatasi raisini tayinlash hamda uni lovozimidan ozod etish to'g`risidagi farmonini tasdiqlash kabi qo'shimcha nazorat funktsiyalari berildi. Shuningdek, birinchi marta parlament nazoratining yangi instituti — Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish amaliyoti joriy etildi. Konstitutsiyaning 78-moddasiga kiritilgan yangi norma asosida parlament nazorati instituti birinchi marta konstitutsiyaviy darajada mustahkamlab qo'yildi. Parlament nazorati-xalq hokimiyatchiligi printsipini amalga oshirishni ta`minlaydigan eng demokratik nazorat shakllaridan biridir.

2003 va 2008 yillarda Konstitutsiyamizga, shuningdek, "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g`risida"gi hamda yangi tahrirdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida", "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida" qonunlarga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi.

«O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida»gi Qonuni 1991-yil 18-noyabr`da qabul qilingan bo'lib, 1992, 1998, 1999, 2000, 2004, 2008, 2011-yillarda ushbu Qonunga o'zgarish va qo'shimchalar kiritildi.

• "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g`risida", «Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g`risida", "Jamoat fondlari to'g`risida"gi va b. qonunlarning qabul qilinishi

• jamiyat hayotining turli sohalarida 5100 dan ziyod nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyat yuritmoqda

• Fuqarolar yig`inlari va o'zini o'zi boshqarish organlari – mahallalar soni 10 mingdan ortiqni tashkil etadi.

• Nodavlat notijorat tashkilotlar faoliyati davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanmokda (oxirgi 3 yilda ularga 11 mlrd. so'm ajratildi)

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy Qonuni[40] «O'zbekiston Respublikasining referendumi to'g`risida»gi Qonunga muvofiq holda2002 yil27 yanvar` kuni o'tkazilgan hamda ikki palatali parlament tuzish va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolat muddatini o'zgartirish to'g`risidagi ikki muhim masala bo'yicha qaror qabul qilgan, shuningdek demokratik va bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish yo'lini tasdiqlagan umumxalq ovoz berishi natijalaridan kelib chiqadigan asosiy yangi qoidalarni va amaldagi qonun hujjatlariga kiritiladigan o'zgartishlarni belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasining siyosiy partiyalar to'g`risida qonuni 1996 yil 26 dekabrda (N 337-I) qabul etildi. Unda siyosiy partiya tushunchasi, Siyosiy partiyalar faoliyatining huquqiy asoslari, siyosiy partiyalarni tuzish va ularning faoliyat ko'rsatish printsiplari, siyosiy partiyalarga a`zolik, siyosiy partiyalar faoliyatining kafolatlari, siyosiy partiyani tuzish, siyosiy partiyaning ustavi, siyosiy partiyalarni ro'yxatga olish, siyosiy partiyani ro'yxatga olishni rad etish, siyosiy partiyaning faoliyatini to'xtatib turish, siyosiy partiyaning faoliyatini tugatish, siyosiy partiyalarning huquqlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasidagi siyosiy partiyalar fraktsiyalari, parlamentdagi ko'pchilik va parlamentdagi muxolifat. siyosiy partiyalar fraktsiyalarining blokka birlashishi, Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo'qorg`i Kengesidagi va xalq deputatlari Kengashlaridagi partiya guruhlari, partiya guruhlarining huquqlari, siyosiy partiyalar mulki, siyosiy partiyalarni mablag` bilan ta`minlashdagi cheklovlar, siyosiy partiyalar faoliyatining qonun hujjatlariga va o'z ustavlariga muvofiqligini nazorat qilish haqida aytilgan.

Ushbu Qonunning 14-moddasida Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo'qorg`i Kengesidagi va xalq deputatlari Kengashlaridagi partiya guruhlari (O'zR 20.01.2014 y. O'RQ-365-son Qonuni tahriridagi modda) haqida so'z yuritiladi

---

[40] Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.Каримовнинг 2002 йил4 апрельдаги №350–II Қарори. //Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 йил, №4–5, 60-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008 йил, №12, 637-модда; 2011 йил, №12/1, 344-модда; 2012 йил, №4, 104-модда)

1994 yil 5 mayda qabu etilgan 1050-XII-sonli xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida[41]gi O'zbekiston Respublikasining Qonunida Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlariga saylov hududiy bir mandatli saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyalilik asosida besh yil muddatga o'tkazilashi, Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari deputatlari umumiy, teng va to'g`ridan-to'g`ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanishi haqida yozilgan. Ushbu qonun 49 moddadan iborat.

2004 yil2 dekabrda Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashi deputatining maqomi to'g`risida O'zbekiston Respublikasining Qonuni[42] qabul etilib, unda xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashi deputatining huquqlarini, majburiyatlarini hamda deputatlik faoliyatining asosiy kafolatlarini belgilaydi.

2004 yil 29 mayda Qaraqalpaqstan Respublikasi Oliy Kengashining saylov haqqinda (jan`a redaktsiya) Qaraqalpaqstan Respublikasining Qonuni qobul qilindi.[43]. Bunda Joqarg`i Kengesga hududiy bir mandatli saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyaviylik asosida besh yil muddatga saylanadigan 65 deputatdan iborat bo'lishi aytilgan.

2004 yil 2 dekabr`da O'zbekiston Respublikasining Xalq deputatlari mahalliy Kengashi deputatini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatini va Senati a`zosini chaqirib olish to'g`risida[44] Qonun qabul qilindi. Ushbu Qonun xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashi deputatini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatini va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a`zosini chaqirib olish tartibini belgilaydigan qonun hisoblanadi.

---

[41] Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 й., 5-сон, 125-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 3-сон, 38-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда; 9-сон, 206-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда; 2003 й., 9-10-сон, 134-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами, 2004 й., 37-сон, 408-модда; 51-сон, 514-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2012 й., 51-сон, 574-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда.

[42] Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2005 йил, №1, 10-модда.

[43] Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кенгеси .27.06.2014-ж. 209/XV-санлы Қарарына тийкар өзгерислер киритилген.

[44] Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2005 йил, №1, 12-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008, №12, 640-модда.

Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo'qorg`i Kengesi deputatini chaqirib olish tartibi Qoraqalpog`iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

1-moddada ko'rsatilishicha deputatning, senatorning O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarini jinoiy, fuqaroviy, ma`muriy hamda qonunda nazarda tutilgan boshqa turdagi javobgarlikka olib kelishi mumkin bo'lgan tarzda buzganligi; deputatning, senatorning axloq, deputatlik odobining umum e`tirof etilgan normalarini qo'pol ravishda buzuvchi va deputat, senator nomiga dog` tushiruvchi hamda davlat hokimiyati vakillik organlarining obro'siga putur etkazuvchi harakatlar, nojo'ya ishlar sodir etganligi; deputatning, senatorning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan o'z vazifalarini muntazam ravishda, uzrli sabablarsiz bajarmaganligi, shu jumladan tegishli xalq deputatlari Kengashlarining, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining majlislarida, ularning organlari ishida ishtirok etmaganligi, ularning topshiriqlarini bajarmaganligi uchun chaqirib olinishi aytib o'tilgan.

2-moddada esa, Deputatni, senatorni chaqirib olish zarurligi to'g`risidagi qaror Qonun hujjatlarini, axloq va deputatlik odobi normalarini buzgan, o'z vazifalarini muntazam ravishda bajarmayotgan deputatni, senatorni chaqirib olish zarurligi to'g`risidagi qaror tegishincha xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi, Qonunchilik palatasi yoki Senati (Senat Kengashi) tomonidan qabul qilinishi aytilgan. Ushbu mazmundagi tartib-qoidalar 3, 4, 5, 6, 7- moddalarida ham ko'rsatilgan.

O'zbekiston ekologik harakatidan saylangan Qonunchilik palatasi deputatining chaqirib olinishi O'zbekiston ekologik harakatidan saylangan Qonunchilik palatasi deputatini chaqirib olish ham ushbu Qonunning1-moddasida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha amalga oshiriladi. O'zbekiston ekologik harakatidan saylangan Qonunchilik palatasi deputatini chaqirib olish uning oliy organi tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlangan senatorning chaqirib olinishi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlangan

senatorni chaqirib olish ushbu Qonunning1-moddasida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlangan senatorni chaqirib olish O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni bilan amalga oshiriladi.

Deputatni, senatorni chaqirib olish bilan bog`liq xarajatlar Deputatni, senatorni chaqirib olish bilan bog`liq xarajatlar O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti hisobidan amalga oshiriladi. Ushbu Qonun buzilganligi ustidan shikoyat qilish Ushbu Qonun buzilganligi ustidan Markaziy saylov komissiyasiga, tegishli viloyat, tuman, shahar saylov komissiyasiga yoki sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Xar bir shaxs o'zining saylov madaniyati - siyosiy madaniyatini ko'rsatgan holda–eng munosib, fidoyi, eng bilimli, savodli, xalq manfatini ko'zlaydigan nomzodga ovoz berishi kerak. Ana o'shanda u siyosiy madaniyatli, saylov madaniyatini ega shaxs bo'lib hisoblanadi va yurtimizning xar tamonlama rivojlanishiga o'z hissasini qo'shgan bo'ladi.

Yakuniy xulosa qilib aytdagan bo'lsa, Qoraqalpog`iston Respublikasi va fuqoralik jamaot institutlarining turmushdgia o'rni va roli borgan sari etilishib bormoqda. Ular joylardagi axamiyatli ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni echishda, ta`sirchan jamaot nazoratini amalga oshirish, fuqarolarning xuquq va erkinliklarini, qonuniy manfatlarini himoya qilishda faoliyatni kuchaytirib borayapti. Nodavlat va notijorat tashkilotlar tashabbuskorligining ortib borishi, shu bilan birga, siyosiy tizimdagi obro'sining ham oshishi davlatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli demokratik islohotlarning samarali natijalar ko'rsatayotganligining dalilidir.

II.Bob. O'zbekistonnning mustaqilligi davrida saylov tizimida yuz bergan tub o'zgarishlar

2.1. O'zbekistonda saylov qonunchiligi taraqqiyotining bosqichlari va turlari. Ko'ppartiyaviylik.

Mustaqillik yillarida davlat hayotining yangi demokratik huquqiy asoslari yaratildi. Davlat tushunchasi, uning ma`no, mohiyati tubdan o'zgardi. U islohotlarning bosh tashabbuskori, hamda ularni muvofiqlashtiruvchi asosiy kuchga aylandi[45].

Prezidentimiz İ.A. Karimov takidlaganidek, «Biz uchun fuqarolik jamiyati ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishga monelik qilmaydi, aksincha yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi». [1]

Xususan, istiqlol yillarida mamlakatimizda ham xalqaro huquq normalari talablariga, ilg`or xorijiy mamlakatlar tajribasi va axloqiy qadriyatlarga, ko'p ming yillik milliy tarixiy an`analarimizga hamda Konstitutsiyamizga mos saylov qonunchiligi tizimi yaratildi.

O'zbekiston saylov qonunchiligi taraqqiyotida uchta asosiy bosqich ajratib ko'rsatiladi. [2]

Birinchi bosqich (1991 - 1995 yillar) – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi hamda bir palatali Oliy Majlisni ko'ppartiyaviylik asosida shakllantirish bilan bog`liq davrni o'z ichiga oldi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 32-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar.

Bu bosqich yana bir muhim hujjatning qabul qilingani bilan ham e`tiborlidir. Bu – 1994 yil 5 mayda qabul qilingan «Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g`risida»gi Qonundir. Mazkur qonun xalqaro huquq normalarida standart

---

[45] Ўзбекистоннинг янги тарихи. Мустакил Ўзбекистон тарихи. Т. Шарк. 2000.157 бет.

sifatida aks ettirilgan saylovchilarning o'z xohish-istaklarini erkin ifoda etish kabi muhim printsipial normani mustahkamladi.

İkkinchi bosqich (1995-2000 – yillar) – birinchi bosqichda milliy saylov qonunchiligi asosida o'tkazilgan parlament saylovlarida to'plangan amaliy tajribaga muvofiq saylov tizimining demokratik asoslarini mustahkamlash va qonunlarga tegishli o'zgartishlar kiritish bilan bog`liq islohotlarni o'z ichiga oldi.

Bu davrda qator amaliy ishlar qilindi. Xususan, 1998 yil 30 aprelda «Markaziy saylov komissiyasi to'g`risida»gi Qonunning qabul qilinishi asosida O'zbekiston saylov tarixida birinchi bor Markaziy saylov komissiyasi tuzildi. 1996 yilning dekabrida «Siyosiy partiyalar to'g`risida» Qonun qabul qilindi. Mazkur qonun 1999 yilda mamlakatimiz parlamenti – Oliy Majlisga bo'lgan saylovlarda o'ta muhim rol` o'ynadi. Siyosiy partiyalar tobora toblanib borayotgan keng raqobat maydoniga aylangan kurashga chiqishlariga zamin hozirlandi.

Uchinchi bosqich (2000 – 2009 yillar) – mamlakatimizda faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri bo'lib, iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy-gumanitar sohalarni izchil isloh qilishda muhim rol o'ynagan davr bo'ldi. Ayniqsa, bu davr bevosita ikki palatali parlament tizimiga o'tish bilan bog`liq saylov qonunchiligining tadrijiy taraqqiyotida tamoman yangi bosqichni boshlab bergan islohotlar jarayonining asosiy mazmun-mohiyatini tashkil etdi.

2004 yil 26 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga, 2005 yil 17-20 yanvar` kunlari esa Oliy Majlisning Senatiga saylovlar bo'lib o'tdi. 2005 yil 27 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga saylovlar bo'lib o'tdi. 2005 yil 27 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palata – Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senat (yuqori palata) dan iborat qilib shakllantirildi. Mamlakatimizda parlamentning ikki palatali qilib tashkil etilishi xorijlik mutaxassislar tomonidan ham yuksak baholandi. Masalan, Rim xalqaro madaniyat «Limuchi» gumanitar universiteti professori Juzeppina Laura Madji xonim (İtaliya)ning etirof etishicha, «O'zbekistonning ikki

palatali parlamentga o'tishi jamiyatni demokratlashtirish yo'lidagi katta qadamdir». [3]

Haqiqatan ham, o'tgan davr mobaynida mamlakatimizda bugun bosib o'tilgan ana shu yo'l, uning asosida erishilgan yutuq va natijalarga xolisona baho berib, aytish mumkinki, yurtimizda fuqarolarning saylov huquqlarini kafolatlash, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etishini ta`minlash, saylov qonunchiligini xalqaro andazalar asosida bosqichma-bosqich takomillashtirish hamda saylovlarni jahonda umume`tirof etilgan demokratik printsiplar asosida o'tkazishning huquqiy asoslari yaratildi.

Mustaqiliik sharofati bilan O'zbekistonda siyosiy partiyalarning shakllanishi uchun zarur shart – sharoitlar yaratildi. Ko'p partiyaviylik printsipi asosida partiyalar tizimi shakllantirildi.

Partiya so'zi – lot. partio — bo'laman, ajrataman degan manoni anglatadi. Siyosiy partiyalar turli tabaqa va guruhlarning siyosiy irodasini ifodalaydilar va o'zlarining demokratik yo'l bilan saylab qo'yilgan vakillari orqali davlat hokimiyatini tuzishda ishtirok etadilar.

O'zbekiston Respublikasining «Siyosiy partiyalar to'g`risida»gi (1996 yil 25 dekabr`) Qonunida siyosiy partiyalar faoliyatining huquqiy asoslari yanada rivojlantirildi va mustahkamlandi.

Siyosiy partiyalar quyidagi huquqlarga ega:

-o'z faoliyati to'g`risidagi axborotni erkin tarqatish, o'z g`oyalari, maqsadlari va qarorlarini targ`ib qilish;

-qonunda belgilab qo'yilgan tartibda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis, mahalliy vakillik hokimiyati organlari saylovlarida ishtirok etish;

- partiya faoliyati bilan bog`liq yig`ilishlar, konferensiyalar va boshqa tadbirlarni o'tkazish;

-qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda ommaviy axborot vositalarini ta`sis etish va boshqa ommaviy axborot vositalaridan foydalanish;

-O'zbekiston Respublikasining siyosiy partiyalari bilan ittifoq (blok) tuzish, ular bilan va boshqa jamoat birlashmalari bilan shartnoma munosabatlari o'rnatish;

-O'zbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan huquqlarga ham ega.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda demokratik jamiyatning qonuniy belgisi bo'lgan ko'p partiyaviylik tizimi shakllandi, jamiyat tashkilotlari tubdan yangilandi. Hozirda O'zbekistonda 4 ta siyosiy partiya, 2 ta ijtimoiy harakat faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Qo'yidagi siyosiy partiyalar faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

1. «O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi (O'zbekiston XDP)» — 1991 yil 14 sentyabr` kuni Toshkentda O'zbekiston Kommunistik partiyasining oxirgi favqulodda XXIII s`ezdi bo'lib, unda KPSS tarkibidan chiqish va sifat jihatidan yangi siyosiy tashkilot — «O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi»ni tuzish haqidagi Bayonot qabul qilindi. 1991 yil 1 noyabr` Toshkentda bo'lib o'tgan I ta`sis qurultoyida O'zbekiston XDP si tashkil etildi va partiyaning Dasturi va Nizomi qabul qilindi.

O'zbekiston XDPsining «O'zbekiston ovozi», «Golos Uzbekistana» gazetalari va «Muloqot» jurnali nashr etilmoqda.

2. «Vatan taraqqiyoti» partiyasi (VTP) — 1992 yil 24 mayda Toshkentda bo'lib o'tgan I ta`sis qurultoyida tuzilgan. Ushbu Qurultoyda uning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi 1992 yil 10 iyulda Vatan taraqqiyoti partiyasini ro'yxatga olgan.

O'zbekiston Vatan taraqqiyoti partiyasining nashri «Vatan» gazetasi ega edi. VTP 2000 yil 14 aprelda Fidokorlar milliy – demokratik partiyasi bilan birlashib, Fidokorlar milliy demokratik partiyasi nomini oldi.

3. O'zbekiston «Adolat» sotsial – demokratik partiyasi («Adolat» SDP) — 1995 yil 18 fevralda Toshkentda bo'lgan I ta`sis qurultoyida tuzildi, uning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. Adliya vazirligi 1995 yil 18 fevralda «Adolat» SDPni ro'yxatga olgan.

Partiyaning «Adolat» nomli ijtimoiy – siyosiy haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

4. O'zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi (O'zMTDP) — 1995 yil 3 iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan I ta`sis qurultoyida tuzildi va partiyaning

Dasturi va Nizomi qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi 1995 yil 9 iyunda O'zMTDP ni ro'yxatga olgan.

O'zbekiston MTDPsining «Milliy tiklanish» haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

5. O'zbekiston «Fidokorlar» milliy – demokratik partiyasi (FMDP) — 1998 yil 28 dekabrda bo'lib o'tgan I ta`sis qurultoyida tuzildi. Qurultoyida partiyaning Dasturi va Nizomi tasdiqlandi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi 1999 yil 4 yanvarda O'zMTDP ni ro'yxatga olgan.

Partiyaning «Fidokorlar» nomli gazetasi nashr etilgan. 2008 yil 20 iyun` Toshkentda O'zbekiston «Fidokorlar» milliy demokratik partiyasi va O'zbekiston «Milliy tiklanish» partiyasining birlashuv qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoyda O'zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi va Fidokorlar milliy demokratik partiyasini birlashtirish to'g`risida qaror qabul qilindi. Markaziy kengash, Markaziy nazorat – taftish komissiyasi a`zolari saylandi, birlashgan partiyaning bosma organi tasdiqlandi. Shu asosda «Fidokorlar» partiyasi «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi birlashdi.

6. O'zbekiston Liberal – demokratik partiyasi (O'zLiDeP) — 2003 yil 15 noyabrda bo'lib o'tgan I ta`sis qurultoyida tuzildi. Unda partiya Nizomi va Dasturi ham tasdiqlandi.

Partiyaning asosiy maqsadi tadbirkorlar va ishbilarmonlar manfaatini himoya qilishdan iborat. O'zLDP ning «XXI asr» haftalik gazetasi nashr etilmoqda.

O'zbekistondagi ijtimoiy harakatlar. O'zbekistonda 1995 yil 27 mayda jamoatchilikning tashabbusi bilan O'zbekiston «Xalq birligi» harakati tashkil etildi. Adliya vazirligi mazkur harakatni 1995 yil 9 iyunda ro'yxatga olgan.

Harakatning asosiy maqsadi ko'p millatli mamlakatda xalqlar birligini yanada mustahkamlash, fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan huquq va erkinliklarining kafolatlarini to'la – to'kis amalga oshirish va fuqarolik, vatanparvarlik tuyg`ularini rivojlantirishdan iborat edi.

O'zbekiston «Xalq birligi» harakatining oliy organi Qurultoy bo'lib, u 4 yilda bir marta chaqirilgan.

O'zbekiston Prezidentining 1996 yil 17 apreldagi farmoniga muvofiq respublika yoshlarining «Kamolot» jamg`armasi nodavlat xayriya — jamoat birlashmasi sifatida tashkil topgan edi. Bu jamg`armasining vazifasi yoshlarning manfaat va ehtiyojlarini o'rganish, ularni qondirish yuzasidan dasturlar tuzish va davlat ko'magida hayotga tatbiq etishdan iborat edi. Ammo «Kamolot» yoshlar jamg`armasi bunday vazifalarni bajara olmadi, yoshlarning haqiqiy ma`nodagi etakchisiga aylana olmadi.

Prezident Islom Karimov 2001 yil 24 yanvar` kuni Toshkentda yoshlar masalasiga bag`ishlangan yig`ilishda yoshlarning chinakam suyanchi bo'la oladigan yangi tashkilot tuzish g`oyasini ilgari surdi. 2001 yil 25 aprel` kuni Toshkentda bo'lgan yoshlar qurultoyida o'zini o'zi boshqaradigan nodavlat, notijorat tashkilot – O'zbekiston Respublikasi «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tuzildi va uning Dasturi, Nizomi tasdiqlandi. «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining asosiy maqsadi yoshlarni birlashtirish, sog`lom turmush talablari asosida tarbiyalash, jamiyatda munosib o'rnini egallashga ko'maklashish, ularning manfaatlarini himoya qilish, yosh yigit – qizlarning o'z aql zakovati, kuch – g`ayratini to'la namoyon etishi uchun zarur shart – sharoit yaratib berish, yosh avlodning tayanchi va suyanchi bulishdan iboratdir. Harakatning Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va shahar bo'limlari, ta`lim muassasalari, harbiy qismlar, huquq – tartibot organlarida boshlang`ich tashkilotlari tuzildi. Ular 14 yoshdan 28 yoshgacha bo'lgan O'zbekiston fuqarolarini o'z saflarida ixtiyoriy ravishda birlashtirgan holda faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1999 yilning 14 aprelida «Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g`risida»gi qonuni (yangi tahrirda) qabul qilindi. Mazkur qonun fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish huquqi, organlari, ularning vakolatlari, saylash tartibi va hokazolarni belgilab berdi va shu qonun talablariga rioya qilgan holda o'zini o'zi boshqarish organlariga saylovlar

bo'lib o'tdi. Xuddi shunday saylovlar 2003 yilning noyabr`-dekabr` oylarida butun respublika miqyosida amalga oshirilib, unda mahalla oqsoqollari va xalq maslahatchilari saylandi.

Bunday saylovlarning o'tkazilishi fuqarolar yig`ini raisi (oqsoqoli) va xalq maslahatchilarini saylash tizimini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Aynan shuning uchun ham fuqarolar yig`ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g`risida qonun ishlab chiqish va qabul qilish nihoyatda muhim edi. Ushbu maqsadda ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'n to'rtinchi sessiyasida «Fuqarolar yig`ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g`risida»gi qonun ikkinchi o'qishda qabul qilindi[1].

Ma`lumki, qonunchilik organi tomonidan qabul qilinadigan har qanday normativ-huquqiy hujjat hayotda amal qilsa, huquqiy munosabat ishtirokchilari tomonidan tatbiq etilsa, ma`no-mazmun va qimmatga ega bo'ladi.

Ma`lumki, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq, fuqarolar yig`inlari, ya`ni o'zini o'zi boshqarish organlari har ikki yarim yil muddatga rais (oqsoqol)ni va uning maslahatchilarini saylaydi. Bu saylov tartibi O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g`risida»gi va «Fuqarolar yig`inlari raislari (oqsoqollari) va maslahatchilarini saylash to'g`risida»gi +onunlar asosida amalga oshiriladi.

Oqsoqollar saylovi benihoya muhim siyosiy tadbir bo'lib, unga jiddiy tayyorgarlik ko'rish, bu jarayonda fuqarolar faolligi o'ta muhimligini, taraddud bosqichlarida barcha kuchlarni jipslashtirish zarurligiga e`tibor qaratish lozim[1]. Mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan barcha o'zini o'zi boshqarish organlari, ya`ni shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalar fuqarolar yig`inlari raisi (oqsoqoli)ni va uning maslahatchilarini saylash jarayoniga doir tadbirlar respublikamizda keng ravishda o'tkaziladi.

---

[1] Азизов Н. Оқсоқоллар қандай сайланиши керак? // Ҳукук.-Право.-Lao'. 2004. №2. 37 б
[1] Халқ сўзи, 2006 йил 16 март

Saylov tizimi —bu saylov o'tkazishga taalluqli barcha huquqiy hujjatlar, saylov tizimi tamoyillari, fuqarolarning saylov huquqlarini o'z ichiga olgan saylov o'tkazish tartiblari hamda ularni o'rnatuvchi huquqiy normalarning yig`indisi tushuniladi.

Saylov tizimlari turli – tuman bo'lib, bir davlatda amalda bo'lgan saylov tizimlari ikkinchi davlatda o'zini oqlamasligi mumkin. Bir saylov tizimini amalga kiritishdan oldin mamlakatdagi siyosiy kuchlar va etnik guruhlarning muvozanati yaxshilab o'rganilishi lozim. Hozirgi paytda dunyo mamlakatlari tajribasida saylov tizimlarining uch katta guruhi mavjud. Bu majoritar, proportsional va aralash saylov tizimlaridir.

Majoritar saylov tizimi qoidalariga binoan, tegishli saylov okrugida belgilangan ko'pchilik ovozni olgan nomzod yoki nomzodlar ro'yxatigina saylovda g`olib chiqqan hisoblanadi. Majoritar saylov tizimi ham o'z navbatida mutloq, malakali va nisbatan ko'pchilik ovozga asoslangan turlarga bo'linadi.

Proportsional saylov tizimi keng omma vakillarining ishtirokini ta`minlash maqsadida kiritilgan saylov tizimi bo'lib, Evropa, Lotin Amerikasi davlatlarining ko'pchiligida, Afrika davlatlarining uchdan bir qismida uchraydi.

Aralash saylov tizzimlari majoritar va proportsional saylov tizimlarinni birlashtirish tamoyiliga asoslangan saylov tizimidir.

O'zbekistonda majoritar usul qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarda 18 yoshga to'lgan fuqarolarning saylash huquqiga ega ekanligi, O'zbekiston Prezidenti saylovi, Oliy Majlis saylovi, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari saylovi umumiy, teng, to'g`ridan - to'g`ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilishi mustahkamlab qo'yilgan.

Har bir fuqaro - saylovchi bir ovozga ega. 35 yoshdan kam bo'lmagan fuqaro O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 25 yoshga to'lganlar Oliy Majlisga, 21 yoshga to'lganlar viloyat, tuman va shahar Kengashlariga deputat etib saylanish huquqiga ega. Fuqaro bir vaqtning o'zida ikkidan ortiq vakillik organlarining deputati bo'lishi mumkin emas.

Respublikamizda saylov huquqining asosiy tamoyillari bevosita Konstitutsiyada belgilangan umumiy, teng, to'g`ridan-to'g`ri va yashirin ovoz berishdir. Mazkur tamoyillar qonunchiligimizda o'z aksini topgan bo'lib, ularning amalga oshirilishining huquqiy mexanizmlari mamlakatimizda fuqarolarning davlat boshqaruvida bevosita va o'z vakillari orqali ishtirok etish imkoniyatini yaratishga qarattilgandir. Saylovlarda xalq, partiya a`zolari, barcha saylov yoshidagi fuqarolar ishtirok etadilar.

Oliy majlisning 1996 yil 25 dekabrda bo'lgan VII sessiyasida "Siyosiy partiyalar to'g`risida" gi qonun umumxalq muhokamasidan so'ng qabul qilindi. Jumladan, qonunda: "Siyosiy partiya — qarashlar, qiziqishlari va maqsadlari mushtarakligi asosida tuzilgan, jamiyat muayan qismining davlat hokimyatini shakllantirishdan iborat siyosiy irodasini ro'yobga chiqarishga intiluvchi hamda o'z vakillari orqali davlat va jamoat ishlarini idora etishda qatnashuvchi O'zbekiston Fuqarolarining ko'ngilli birlashmasidir" , — deyiladi.

Siyosiy partiyalar turli tabaqa va guruhlarning siyosiy irodasini ifodalaydilar va o'zlarining demokratik yo'l bilan saylab qo'yilgan vakillari orqali davlat hokimiyatini tuzishda ishtirok etadilar.

Musaqillik yillarida O'zbekistonda demokratik jamiyatning qonuniy belgisi bo'lgan ko'p partiyaviylik tizimi shakllandi, jamiyat tashkilotlari tubdan yangilandi. Bugungi kunda O'zbekistonda 4 ta siyosiy partiya, 2 ta ijtimoiy harakat faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Uzbekistonda saylov qo'yidagicha o'tkaziladi..

Referendum o'tkazish.

Prezident saylovi,

Parlament saylovlari,

Maxalliy kengashlarga saylovlar

Pirovardida, o'tgan saylovlarda to'plagan tajriba ko'ppartiyaviylikka asoslangan saylov jarayonlarini yanada demokratlashtirish masalalarini kun tartibiga qo'yib, saylov tizimining ochiq va demokratikligi, saylov to'g`risidagi qonun hujjatlarining izchil takomillashtirilishi, vakillik organlarida partiyalararo

raqobatning kuchayishi va fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga bog`liq.

Xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, demak demokratik davlatning hokimiyat idoralarini shakllantirishda saylov muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli demokratik islohotlar, sud-huquq tizimi, siyosiy partiyalar, saylov qonunchiligini takomillashtirilishi xalqimizning saylovlarda siyosiy saviyasi, faolligi yuksalib borayotganini namoyish etdi. Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov o'tkazishda saylov okruglari soni aholi, saylovchilarning soni, hudud va boshqa mahalliy shart- sharoitlarni ham ko'rishimiz mumkin. Yana shuni ta`kidlash lozimki, xalqning hayotiy tajribalariga milliy va madaniy an`analariga mos tushadigan haqiqiy demokratiya tamoyillari qaror topmoqda.

2.2. O'zbekistonda Prezident boshqaruvi va qonunchilik haqida

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda davlat hokimiyati va boshqaruvini demokratlashtirish sohasida amalga oshirilgan islohotlar hokimiyatlar bo'linishi konstitutsiyaviy printsipini hayotga izchil tadbiq qilish, boshqaruv tizimini markazlashtirishni cheklash, markazda va joylarda qonun chiqaruvchi va vakillik hokimiyatining vakolatlari va nazorat vazifalarining rolini kuchaytirish bo'yicha dolzarb chora-tadbirlarni ko'rishga qaratilgan. O'tgan davrda O'zbekistonda demokratik jamiyatga xos boshqaruv tizimi shakllantirildi. Shunday bo'lsada, bu tizim hayot talablariga muvofiqlashtirilib, demokratik printsip asoslariga ko'ra takomillashtirilib borilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat hokimiyati – bir-biri bilan o'zaro bog`liq bo'lgan, muayyan tuzilmaga birlashgan davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi davlat organlari tizimidir.

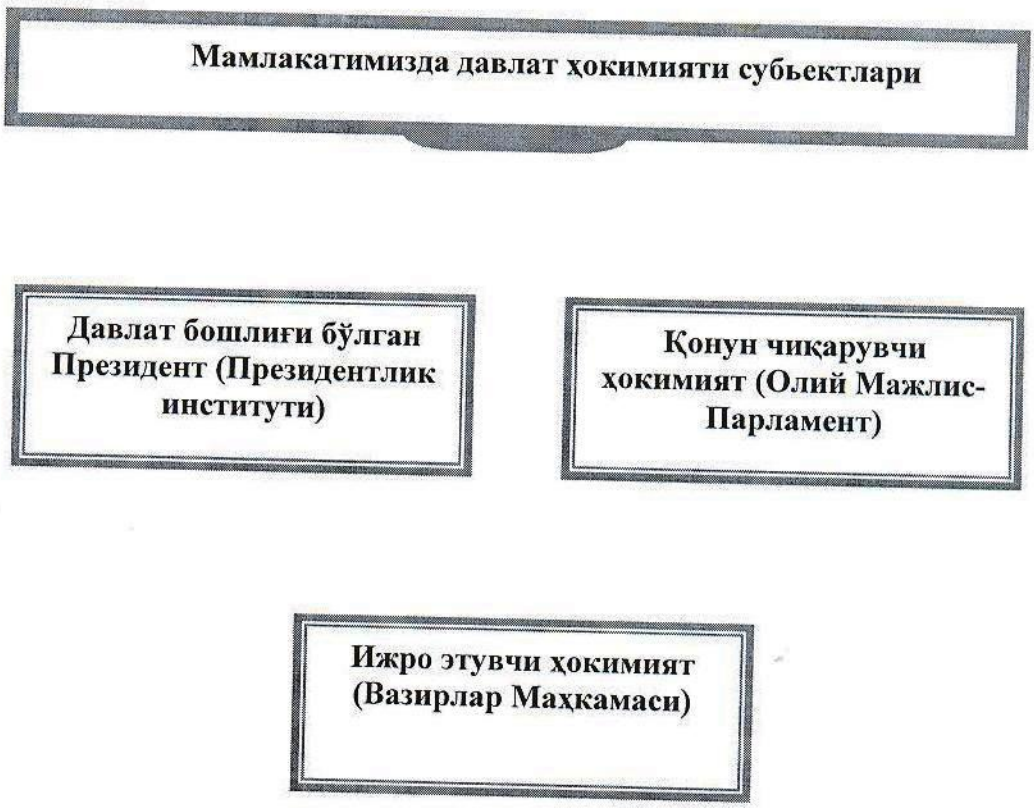

O'zbekistonda davlat boshqaruvi tizimiga davlat boshlig`i sifatida Prezident, respublika hukumati sifatida Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari,

markaziy davlat boshqaruvi idoralari va ularning joylardagi mahalliy organlari, viloyat, shahar, tuman hokimlari va hokimiyatlar hamda ularning bo'limlari va boshqarmalari kiradi.

Keyingi yillarda boshqaruv sohasidagi vazifalarning bir qismi respublika darajasidan viloyat, tuman va shahar miqyosiga o'tkazildi, mahalla tizimini shakllantirishga katta e`tibor berildi. Boshqaruv sohasini markazlashtirishni cheklash ishlari amalga oshirildi va bu boradagi islohotlar davom ettirilmoqda.

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgach, mamlakatda davlatni idora etishning zamonaviy va samarali shakli – prezidentlik tizimi qaror topa boshladi. Dunyo davlatchiligi taraqqiyotida davlat boshqaruvining asosan ikki shakli - monarxiya va respublika shakllari mavjud. Respublika, o'z navbatida, parlamentar va prezidentlik respublikasi ko'rinishlariga ega. Prezidentlik respublikasi hozirgi kunda eng ko'p tarqalgan davlat boshqaruvi shaklidir. Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a`zo 192 davlatdan 142 tasida prezident lovozimi mavjud bo'lib, ularning aksariyati prezidentlik respublikasidir[46].

O'zbekistonda Prezident lovozimi 1990 yil 24 martda Oliy Kengashning 1-sessiyasida ta`sis etildi.

O'zbekistonda prezidentlik institutini mustahkamlanishida 1992 yil 8 - dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi muhim o'rin tutadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining X1X bobi "O'zbekiston Respublikasining Prezidenti" deb nomlangan. Mazkur bob 9 modda (89-97 moddalar)ni qamrab olgan bo'lib, ularda prezidentlikka nomzod oldiga qo'yiladigan talablar, Prezident saylash tartibi, Prezident qasamyodining matni, uning vakolatlari, Prezident chiqaradigan normativ-huquqiy hujjatlar va boshqa huquqiy normalar belgilangan.

1991 yil 29 dekabrda O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g`risidagi masala bo'yicha O'zbekiston Respublikasining referendumi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi o'tkazildi.

---

[46] Мустақиллик: изоҳли илмий - оммабоп луғат.Т.,Шарқ, 2006, 75-бет.

1991yil 29 dekabrda O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti saylandi. Yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilgan to'g`ridan-to'g`ri, umumiy va muqobillik asosidagi saylovda prezidentlikka nomzod İslom Abdug`anievich Karimov uchun 8 million 514 ming 136 kishi yoki ovoz berishda qatnashganlarning 86 foizi ovoz berdi.

1995 yil 26 martda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti İ.A.Karimovning vakolat muddatini 1996 yil dekabrdan 2000 yilgacha uzaytirish masalasi yuzasidan umumxalq referendumi bo'lib o'tdi. 2000 yil 9 yanvarda esa O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bo'lib o'tdi. Saylovda İ.A.Karimov 91,9 foiz ovoz bilan g`alaba qozondi. 2002 yil 27 yanvardgi umumxalq referendumi natijalariga binoan Prezidentning vakolat muddati besh yildan etti yilga uzaytirildi.

2002 yil 27 yanvardagi umumxalq referendumi natijalariga binoan Oliy Majlisning VIII sessiyasida, 2003 yil 24 aprelda "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy printsiplari to'g`risida"gi konstitutsiyaviy qonun qabul qilindi. Mazkur konstitutsiyaviy qonunga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasinining beshinchi bo'limi XVIII, XIX, XX va XXIII-boblariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Prezident vakolatlarining bir qismi, birinchi navbatda, davlat, sud tizimi va maxsus xizmatlarning rahbarlarini, chet davlatlar va xalqaro tashkilotlardagi diplomatik vakillarni tayinlash va tasdiqlash masalalari, amnistiya e`lon qilish vakolati Oliy Majlisning Senatiga o'tkazildi. 89-moddaning "O'zbekiston Respublikasining Prezidenti ayni vaqtda Vazirlar Maxkamasining Raisi hisoblanadi". degan 2-xatboshisi olib tashlandi.

Referendum yakunlariga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolat muddati 5 yildan 7 yil qilib o'zgartirildi.

İ.A.Karimov 2005 yil 28 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiyalash va isloh etishdir" mavzusidagi ma`ruzasida davlat qurilishi va boshqaruv sohasidagi eng muhim vazifa bo'lgan mamlakat parlamentining roli va

ta`sirini kuchaytirish, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari o'rtasida yanada mutanosib va barqaror muvozanatga erishish yo'llarini belgilab berdi.

Davlat boshqaruvini yanada demokraklashtirish, hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi tarmoqlari, hukumat va mahalliy davlat hokimiyati organlarining zimmasiga Konstitutsiya bilan yuklangan vakolatlarning amalga oshirishdagi roli va mas`uliyatini kuchaytirish, mamlakat Prezidenti vazifalarini aniq-ravshan belgilash, davlat hokimiyati va boshqaruvini demokratlashtirish sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarni chuqurlashtirish, mamlakatni yangilash va modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning roli va ta`sirini kuchaytirish maqsadida 2007 yil 11 aprelda "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ayrim moddalariga (89- moddasiga, 93-moddasi 1-qismining 15-bandiga, 102-moddasining ikkinchi qismiga) tuzatishlar kiritish to'g`risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Shu o'rinda O'zbekiston Konstitutsiyasiga kiritilgan qo'yidagi muhim o'zgarishlar va ko'shimchalarga e`tiborni qaratish lozim

O'zbekiston Konstitutsiyasining 89-moddasi yangi tahrirda bayon etildi: "O'zbekiston Republikasining Prezidenti davlat boshlig`idir va davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta`minlaydi". Shu bilan birga, amaldagi qonunchilikka parlament faoliyatiga oid "parlamentdagi ko'pchilik" tushunchasi kiritildi. Bundan tashqari amaldagi qonunchilikka parlament faoliyatiga oid "muholifat" tushunchasi xam kiritildi .

Davlat boshlig`i sifatida Prezident davlat hokimiyati organlari tizimida etakchi va muvofiqlashtiruvchi rol` o'ynaydi. Prezident u yoki bu hokimiyat tarmog`iga kirmaydi, balki butun davlat hokimiyatining birligini namoyon etadi.

Prezident İslom Karimov 2007 yil 11 aprelda "Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g`risida"gi Konstitutsiyaviy qonunga imzo chekdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ilgari egallab turgan Vazirlar Maxkamasi raisi lovozimining tugatilishi davlat hokimiyati va boshqaruvini liberallashtirish va demokratlashtirish yo'lida navbatdagi qadam bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti İslom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12 noyabrda o'tkazilgan qo'shma majlisdagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi" mavzusidagi ma`ruzasi mamlakatimizning demokratik taraqqiyot yo'lidan og`ishmay yanada ildamlab borishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. İ.A.Karimov bu erda 6 ta ustuvor yo'nalishlar bo'yicha demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish hamda davlat hokimiyati va boshqaruvini demokratlashtirish bobida takliflar berdi.

Shunday qilib, Prezident vakolat muddati o'zgartarildi va unga tegishli ayrim vakolatlar Oliy Majlis Senati va Bosh vazirga o'tkazildi. 2007 yilda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidan mamlakat Prezidenti bir vaqtning o'zida ijro etuvchi hokimiyat boshlig`i ekanini belgilaydigan norma chiqarib tashlandi, davlat boshqaruvida siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirishga oid, ya`ni Oliy Majlis Qonunchilik palatasidagi siyosiy partiya fraktsiyalariga, hukumat dasturlariga yoki uning ayrim yo'nalishlariga qo'shilmagan takdirda o'zini muholifat deb e`lon qilishi huquqiy jihatdan mustahkamlandi.

Oliy qonun chikaruvchi hokimiyat (Parlament) har bir davlatda o'ziga hos hususiyatga ega va turlicha ataladi (masalan, AQShda - Kongress, Shvetsiyada - Riksdag, Xitoy Xalq Respublikasida - Xalq vakillari umumxitoy majlisi). O'zbekistonda bunday hokimiyat Oliy Majlis deb nomlanadi. Uning maqomi, tizimi, tuzilishi, vazifalari, ish faoliyatiga oid qoidalarni belgilashda dunyodagi ilg`or davlatlarning va umuman, oliy qonun chiqaruvchi organni tashkil qilish bo'yicha xalqaro tarixiy tajriba chuqur o'rganilgan va inobatga olindi.

O'zbekistonda Oliy Majlis ayni paytda hokimiyatning qonun chiqaruvchi va vakillik organi hisoblanadi, uning tarkibidagi deputatlar xalq mafaatlarini ifodalaydi. Oliy Majlis 5 yil muddatga saylanadi. 25 yoshga etgan O'zbekiston fuqarolari unga saylanish huquqiga ega.

Parlament davlatning oliy vakillik organi hisoblanadi va qonun chiqaruchi hokimiyatni amalga oshiradi. Parlament qonun bo'yicha belgilangan sondagi deputatlardan iborat bo'lib, hududiy saylov okruglari bo'yicha ko'ppartiyaviylik asosida belgilangan yoshga to'lgan fuqarolardan saylanadi. Parlamentarizm tajribasi shuni ko'rsatadiki, parlament bir palatali va ikki palatali bo'lishi mumkin. Ma`lumki, demokratik mamlakatlarning aksariyatida parlament ikki palatalidir. XX asrning so'nggi o'n yilligida ikki palatali parlamentlar soni 45 tadan 75 taga ko'paydi. Hozirgi zamonda ikki palatali tizim parlamentarizm taraqqiyotining asosiy tendentsiyasiga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi Parlamenti 2005 yilga qadar bir palatali bo'lib, uning tarkibida 1990-1994 yillarda 150 deputat,1995-2004 yillarda 250 deputat faoliyat olib bordi. 2005-2009 yillarda Oliy majlis ikki palatalik bo'lib, uning Qonunchilik palatasi 120 deputat, Senat esa 100 senatordan tashkil topdi. Jami 220 deputdan iborat bo'lib keldi.

İkki palatali milliy parlamentni tashkil qilish masalasi Prezident İslom Karimov tamonidan 2000 yil 25 mayda ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 11-sessiyasida ilgari surildi. "Shuni yaxshi anglab olishimiz zarurki, hayot o'zgarishi bilan, odamlarimizning avvalgi siyosiy va ma`naviy ongi ulg`ayishi bilan,bizning parlamentimizning tashkil etilishida ham,uning faoliyatida ham tegishli o'zgarishlar bo'lishi tabiiydir. Shu holatlarni nazarda tutib,men doimiy asosda ishlaydigan ikki palatali parlament tizimiga o'tish taklifini kiritmoqchiman, ya`ni biz 2004 yil bo'ladigan saylovlarda parlamentni ikki palatali qilib tashkil etishimiz lozim"[47].

Oliy Majlisning 2001 yil 6 dekabrda qabul qilgan O'zbekiston Respublikasi referendumini o'tkazish to'g`risidagi qaroriga ko'ra, 2002 yil 27 yanvarda referendum o'tkazildi. Shu asosdagi "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy printsiplari to'g`risida"gi Konstitutsiyaviy

[47] Каримов. И.А. Озод ва обод Ватан. эркин ва фаровон ҳаёт- пировард мақсадимиз. Асарлар, 8-жилд. Т., Ўзбекистон, 2000. 483-бет.

Qonunning qabul qilinishi qonun chiqaruvchi hokimiyatni tubdan isloh qilishning huquqiy asoslarini belgilab berdi.

2002 yil 12 dekabrda ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 10-sessiyasi halqimizning xohish irodasi bilan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g`risida" va "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g`risida"gi Konstitutsiyaviy Qonunlar hamda ularni amalga oshirish to'g`risida qarorlar qabul qildi. Shuningdek, 2003 yil 24 aprelda "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g`risida" Qonun qabul qilindi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida to'plangan parlamentarizm tajribasi, O'zbekiston xalqining qadriyatlari va mentalitetini hisobga olgan holda, ishlab chiqilgan ushbu qonunlar ikki palatali parlament vakolatlarini va faoliyatining tashkiliy shakllarini aniq belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palatadan - Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senatdan (yuqori palata) iborat.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida xalqaro huquq andozalari va ilg`or horijiy davlatlar talablariga mos yangi saylov qonunchiligi yaratildi. O'zbekistonda saylov qonunchiligi, ya`ni parlament 4 bosqichdan iborat taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi.

Birinchi bosqich. Konstitutsiyamiz qabul qilingan kunga qadar davr bo'lib, bu davrda O'zbekiston Respublikasi prezidenti saylovi va referendum to'g`risida bir qator qonunlar qabul qilindi.

İkkinchi bosqich, Konstitutsiya qabul qilingandan to 1997 yilgacha davom etdi. Bu davrda milliy saylov tizimi shakllandi.

Uchinchi bosqich, 1997 yildan to 2003yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda amaldagi saylov qonunlariga ayrim o'zgartirishlar kiritildi. Markaziy saylov komissiyasi to'risidagi qonun qabul qilindi.

To'rtinchi bosqich, 2003 yildan to 2005 yilgacha bo'lgan davr. Bu davrda ikki palatali parlament shakllantirish bilan bog`liq saylov qonunlariga o'zgartirishlar

kiritildi. 2004 yil 26 dekabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga saylov o'tkazildi.[48]

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik (quyi) palatasi deputatlar soni 150 nafar, shundan 135 nafar deputat faqat siyosiy partiyalardan saylanadi. 15 nafar deputat esa O'zbekiston Respublikasi Ekologik harakatidan saylanadi. Vakolat muddati 5 yil, Qonunchilik palatasi o'z faoliyatini doimiy professional asosda amalga oshiradi va qonunlar ishlab chiqadi.

Qonunchilik palatasi umumiy deputatlari sonining 33 nafari (22 %) xotin-qizlardir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati. Senat so'zi lotincha "Senatus", "sinex" so'zlaridan olingan bo'lib, o'zbekchada "oqsoqol", "mo'ysafid" degan ma`nolarni anglatadi. Senat a`zolarining 15 nafari ayollardan iborat (15 %).

Senatorlar soni 100 nafar. Xalq deputatlari mahalliy kengashlari vakillaridan tashkil topgan yuqori palata – Senat hududiy manfaatlarni ifoda etadi. 84 senat a`zosi Qoraqalpog`iston Respublikasi Juqorg`i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo'shma majlislarida mazkur deputatlar orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan teng miqdorda – 6 kishidan (ya`ni, 14 ta hududdan 6 kishidan), jami 84 nafar deputat saylanadi. 16 senator Prezident tomonidan tayinlanadi: 84+16=100 senator.

Xozirgi vaqtda Oliy Majlis Qonunchilik palatasida:

O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi, O'zbekiston "Adolat" Sotsial-demokratik partiyasi fraktsiyalarining Demokratik bloki tuzilgan va ishlab turibdi. O'zbekiston Xalq Demokratik Partiyasi timsolida esa parlament muholifati faoliyat ko'rsatmoqda.

2011 yil 18 aprelda O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ayrim moddalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g`risida (78,80,93,96 va 98-moddalariga) gi" Qonuni qabul qilindi. 2011 yil 18 aprelda O'zbekiston Prezidenti tomonidan imzolandi va 19 apreldan kuchga kirdi.

---

[48] Усмонов Қ. Ўзбекистонда парламент тараққиётининг янги босқичи .Т., 2004, 11 – 12 бет.

Natijada O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining vakolatlari, Oliy Majlis Senatining mutlaq vakolatlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti vakolatlariga, Vazirlar Mahkamasi vakolatlariga hamda Bosh Vazirni tayinlash tartibiga hamda vakolatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi.

İjro etuvchi hokimiyat (Vazirlar Mahkamasi) - davlat hokimiyatining uch asosiy tarmoqlaridan biri.

O'zbekistonda davlat hokimiyatining bo'linish tamoyili mavjud sharoitlarning o'ziga hosligini inobatga olish, jahondagi rivojlangan demokratik mamlakatlar tajribasidan ijodiy foydalanish asosida amalga oshirilmokda. Shunga ko'ra, ijroiya hokimiyat davlat hokimiyati tizimining bir tarmog`i hisoblanadi.

Qonunlar ro'yobga chiqarilishi uchun shart-sharoitlarni ta`minlash ijro etuvchi organlarning asosiy vazifasidir. Hokimiyatlar bo'linishi printsipiga muvofiq, ijro etuvchi hokimiyat, ya`ni mamlakat hukumati Vazirlar Mahkamasiga yuklatiladi. Odatda ijroiya hokimiyat parlamentga o'tkazilgan saylovlardan so'ng kamida bir oy ichida shakllantiriladi. Vazirlar Mahkamasining asosiy huquqiy maqomi – uning mustaqil O'zbekiston hukumati ekanidadir. Unga, o'z vakolati doirasida, qonunlarni va Prezident farmonlarini ijro etish masu`liyati yuklangan. Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma`naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni ta`minlaydi. Vazirlar Mahkamasi davlat boshqaruv idoralar tizimiga va o'zi tashkil etadigan xo'jalik boshqaruvi muassasalariga rahbarlik qiladi.

2007 yilda İslom Karimov ilgari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti egallab turgan Vazirlar Mahkamasi Raisi lovozimining tugatilishi - davlat hokimiyati va boshqaruvini liberallashtirish va demokratlashtirish yo'lida muhim qadam bo'ldi.

Mustakillik yillarida Vazirlar Mahkamasi, ya`ni ijroiya hokimiyat - hukumat tarkibi 4 marta yangidan tasdiqlandi. 2010 yil 12 martda amaldagi Vazirlar Mahkamasi tarkibi belgilandi .

2005 yili Vazirlar Mahkamasi rahbari - Bosh vazir lovozimi joriy etildi. Konstitutsiyaning 89-moddasi birinchi bandidagi Prezidentga tegishli vakolatlar ijroiya hokimiyatga o'tkazildi. Bu holat Frantsiya va Rossiya davlatlari Konstitutsiyalari normalarida ham mavjud. Vazirlar Mahkamasi qonun, farmon,

farmoyish, qaror ijrolarini ta`minlash maqsadida maxsus qarorlar qabul qiladi hamda nazorat yo'li bilan boshqaruvini amalga oshiradi, ijro hokimiyatini ta`minlaydi.

Umuman, xozirgi kunda mazkur islohotlarning mantiqiy davomi sifatida islohotlar chuqurlashtirilmokda. Oliy Majlisga Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi (lot. erk, ihtiyor, hoxish) bildirish huquqi berildi. Vazirlar Mahkamasi vakolatiga taalluqli masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish huquqi Prezident vakolati doirasidan chiqarildi.

Saylovlarda yutib chiqqan siyosiy partiya taqdim etgan Bosh vazir nomzodining Parlament tomonidan ko'rib chiqilishi va tasdiqlanishi haqidagi konstitutsiyaviy tartib belgilanib, hukumatga nisbatan ishonchsizlik votumi (saylovchi tashkilot vakillarining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilingan qarorlar) instituti joriy qilindi.

Oliy Majlisga hokimiyat vakillik organlari va tashabbuskor guruhlardan nomzod ko'rsatish instituti tugatildi. Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzod ko'rsatish huquqi faqat siyosiy partiyalarga berildi. Oliy Majlisga saylovlarni tayinlash instituti tugatildi va uning o'rniga "Saylov kampaniyasi boshlanishini e`lon qilish" instituti joriy etildi. Bu vazifani Markaziy saylov komissiyasi amalga oshiradigan bo'ldi.

Siyosiy partiyalarning vakolatli vakili Qonunchilik palatasiga kiritildi. Bu institut saylov uchastkalarida ovozlarni sanab chiqishda qatnashadi. Unga to'ldirilgan imzo varaqalarini tekshirishda qatnashish huquqi berildi. Oliy Majlis deputatligiga nomzodlarning ishonchli vakili 5 nafardan 10 nafargacha ko'paytirildi.

Deputatlik o'rinlarini kvotalash instituti kiritildi. Ya`ni 15 deputatlik o'rni ommaviy jamoat tashkiloti - O'zbekiston Ekologik harakatiga berildi. O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi o'rtasida ziddiyatlar doimiy tus olgan holda Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining kamida uchdan bir qismi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti nomiga rasman kiritilgan taklif bo'yicha O'zbekiston

Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining ko'shma majlisi muhokamasiga Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish haqidagi masala kiritilishi, Oliy Majlis palatalari qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirini lovozimidan ozod etish bo'yicha qaror qabul qilishi, bunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining butun tarkibi Bosh vazir bilan birga iste`foga chiqishi borasidagi kiritilgan takliflar ushbu yo'nalishdagi islohotlarni yangi bosqichga ko'taradi. Vazirlar Mahkamasi vakolatiga kiruvchi masalalar yuzasidan Bosh vazirning qaror qabul qilishi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimiga nomzodlar Bosh vazir tomonidan taqdim etilishi Vazirlar Mahkamasi va Bosh vazir vakolatlarini oshirib, uning mas`uliyatini kuchaytiradi.

2015 yil 29 martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylov bo'lib o'tdi.

O'zbekistonning kelajagi uchun katta tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan ushbu saylov respublikaning bozor iqtisodiyoti asosidagi huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyatini qurish yo'lida yanada ravnaq topishga sodiqligini tasdiqladi. Saylovlar O'zbekiston fuqarolarining siyosiy faolligi yuksak ekanligini ko'rsatdi. O'z-o'zidan ayonki, ular mamlakatda olib borilayotgan izchil islohotlar yo'lini qo'llab-quvvatladilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga 4 partiya vakillari o'z nomzodlarini tavsiya qilishdi.

1. O'zbekiston Liberal – demokratik partiyasi (O'zLiDeP) İslom Abdug`anievich Karimov nomzodini Prezidentlikka munosib ko'rib tavsiya qilishdi.

2. «O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi (O'zbekiston XDP)»dan Hotamxon Abduraxmanovich Ketmonov nomzodi ko'rsatildi.

3. O'zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi (O'zMTDP) Akmal Holmatovich Saidovning nomzodini tavsiya etdi.

4. O'zbekiston «Adolat» sotsial – demokratik partiyasi («Adolat» SDP) esa, Nariman Majitovich Umarovning nomzodini tavsiya qilishdi.

2015 yil 7 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini o'tkazuvchi saylov okruglarini tuzish to'g`risida Markaziy saylov komissiyasining Qaror e`lon qilindi. Qarorga binoan O'zbekiston bo'yicha 14 ta saylov okrugi tashkil etildi[49].

Saylovlar ochiq, oshkora olib borildi. O'zbekiston xalqi siyosiy madaniyatliligini ko'rsatdi.

Saylov O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g`risida"gi va "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida"gi Qonunlarga muvofiq fuqarolarning o'z hoxish- irodasini erkin bildirish huquqini ta`minlagan hamda umumiy, teng va to'g`ridan-to'g`ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish tamoyillariga roiya qilingan holda bo'lib o'tdi.

Saylovning ochiqligi va oshkoraligini ta`minlashda ommoviy axborot vositalari nihoyatda muhim o'rin tutadi. Prezident saylovini mamlakatimizning qariyb 600 ta hamda 180 dan ziyod horijiy ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, qariyb 180 ta horijiy va milliy internet nashri yoritib bordi. Mamlakatimiz hamda chet elning 980 nafardan ziyod jurnalistlari ishtirok etdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti sayloviga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish bilan bog`liq 12 ming 750 dan ortiq maqola va axborot materiallari, ko'rsatuv hamda eshittirishlar e`lon qilindi.[50]

O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi okrug saylov komissiyalaridan kelgan bayonnomalarga asosan 2015-yil 29-mart kuni bo'lib o'tgan saylovda saylovchilar ro'yxatiga kiritilgan 20 million 798 ming 52 nafar saylovchidan 18 million 942 ming 349 nafari ovoz berishda ishtirok etganini aniqladi. Bu saylovchilar umumiy sonining 91,08 foizini tashkil qiladi.

Saylov natijalari ko'rsatganidek, ushbu muhim tadbirda ishtirok etgan saylovchilarning 17 million 122 ming 597 nafari yoki 90,39 foizi tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal Demokratik partiyasidan ko'rsatilgan nomzod İslom Abdug`anievich Karimovni yoqlab ovoz berdi. O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasidan ko'rsatilgan nomzod Akmal Holmatovich Saidovga 582 ming 688 nafar yoki 3,08 foiz saylovchi, O'zbekiston Xalq

[49] Халқ сўзи. 2015 йил 8 январь, № 4 (6187) // Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини ўтказувчи сайлов округларини тузиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг Қарори.
[50] Халқ сўзи. 2015 йил 7 апрель, № 68 (6251) // Қобул Хидиров "Халқ сўзи" мухбири.

demokratik partiyasidan ko'rsatilgan nomzod Hatomjon Abduraxmanovich Ketmonovga 552 ming 309 nafar yoki 2,92 foiz saylovchi, O'zbekiston "Adolat" sottsial-demokratik partiyasidan ko'rsatilgan nomzod Norimon Majitovich Umarovga 389 ming 24 nafar yoki 2,05 foiz saylovchi ovoz berdi[51].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90, 117 – moddalariga, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovga to'g`risida"gi Konunning 14, 35, 36 – moddalariga, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g`risida"gi Qonunning 5, 9 – moddalariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi İslom Abdug`anievich Karimovni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lovozimiga saylangan deb hisoblash to'g`risida qaror qabul qildi[52].

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi natijalari to'g`risida Markaziy saylov komissiyasi Raisi M.Abdusalomov tomonidan 2015 yil 6 aprel` kuni Qaror e`lon qilindi. Qarorda e`lon qilinishicha, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib İslom Abduganievich Karimov saylandi.

Quyida 2015 yil 29 mart kuni o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi natijalari to'g`risidagi Markaziy saylov komissiyasi Raisi M.Abdusalomovning Qarori matnini keltirishni lozim topdik:

2015 yil 29 mart kuni o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi natijalari to'g`risida O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi qarori[53]

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90, 117-moddalari, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 14, 35, 36-moddalari, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g`risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 5, 9-moddalari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini o'tkazuvchi okrug saylov komissiyalari va O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlardagi vakolatxonalari huzurida tuzilgan uchastka saylov komissiyalaridan olingan ovoz

[51] Халқ сўзи. 2015 йил 7 апрель, № 68 (6251) // Қобул Хидиров "Халқ сўзи" мухбири.
[52] Халқ сўзи. 2015 йил 7 апрель, № 68 (6251) // Қобул Хидиров "Халқ сўзи" мухбири.
[53] Халқ сўзи. 2015 йил 7 апрель, № 68 (6251) // Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови натижалари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг Қарори.

berish natijalari to'g`risidagi bayonnomalar asosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi

QAROR QİLADİ:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq haqiqiy va bo'lib o'tgan deb topilsin.

2. İslom Abdug`anievich Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lovozimiga saylangan deb hisoblansin.

3. Mazkur qaror ommaviy axborot vositalarida e`lon qilinsin.

Markaziy saylov komissiyasi Raisi M. ABDUSALOMOV

Toshkent shahri,

2015 yil 6 aprel`

Ushbu xabarni barcha O'zbekiston xalqi quvonch bilan kutib oldi.

Saylov yuqori uyushqoqlik bilan o'tdi. Nafaqat O'zbekiston xalqi, balki dunyoning barcha mamlakatlari xalqlari va nufuzli tashkilotlari O'zbekistonda bo'lib o'tgan saylovlarga befarq emasliklarini bildirishdi.

Shu jumladan, O'zbekiston Respublikasining Londondagi elchixonasida O'zbekiston Prezidenti saylovining yakunlariga bag`ishlangan brifingda Markaziy Osiyo bo'yicha Kembrij forumining raisi, professor S. Saksena saylovlar kuni mamlakatimizning Buxoro viloyatidagi saylov uchastkalarida o'z missiyasini bajarganini ma`lum qildi.

— Ovoz berish jarayoni yuksak darajada tashkil etildi, — deya bayonot berdi u. — Xalqaro tashkilotlar missiyalari va boshqa xalqaro kuzatuvchilar tomonidan berilgan yuqori baholar ham bu fikrni tasdiqlaydi. Saylovchilar O'zbekistonda qo'lga kiritilgan ro'y-rost va aniq-ravshan muvaffaqiyatlarga asoslanib,

mamlakatining kelajakda ham barqaror rivojlanishda davom etajagiga ishongan holda o'z xohish-irodalarini bildirishdi.

Britaniya — O'zbekiston jamiyati raisining o'rinbosari, doktor Shirin Akiner o'z chiqishida tadbir ishtirokchilari e`tiborini O'zbekistonning mustaqil rivojlanish yillari davomida qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlariga qaratdi. Uning fikricha, ana shu yutuqlar bilan jahon hamjamiyatini yanada kengroq tanishtirish zarur. «Missiyam doirasida qator o'quv muassasalarida, shu jumladan, ta`lim jarayonlari ingliz tilida olib boriladigan Turin politexnika universiteti va Singapur menejmentni rivojlantirish instituti singari Toshkentdagi xorijiy oliy o'quv yurtlarining filiallarida bo'ldim. Talabalar bilan muloqot chog`ida ularning dunyoqarashi kengligini, ijodiy salohiyati katta ekanligini payqash sira qiyin emas edi. O'zbek talabalarining kelajakka aloqador rejalari, ro'y berayotgan voqea-hodisalar haqidagi mulohazalaridan ham bildimki, ular o'z mamlakatining izchil rivojlanishi davom etishi uchun saylovda yuksak daxldorlik tuyg`usi bilan qatnashdilar2,- dedi Sh. Akiner.

Tadbirdan so'ng «Jahon» axborot agentligiga bergan interv`yusi chog`ida Britaniyadagi «Pathfinder Trade and Investment» kompaniyasi raisi va bosh ijrochi direktori Maykl Tomas ham mazkur siyosiy tadbir tashkiliy jihatdan va mazmunan juda muvaffaqiyatli kechganini aytdi. — Biz saylovchilarning yuqori darajadagi faolligiga guvoh bo'ldik, — dedi u. — Mamlakatingiz fuqarolari erkin va oshkoralik muhitida ovoz berdilar. O'zbekistonga missiyam doirasida Toshkentdagi Xalqaro Vestminster universitetiga bordim. U erda o'qituvchi va talabalar bilan suhbatlashgan chog`imda mamlakatingiz oliy ta`lim tizimida Britaniya andozalariga o'xshash jihatlar ko'pligiga, shuningdek, o'zbek talabalari britaniyalik tengdoshlaridan aslo qolishmasligiga amin bo'ldim. — Men O'zbekistonga Prezident saylovini ommaviy axborot vositalarida keng yoritish maqsadida bordim, — dedi «Earth Times» onlayn-gazetasi muharriri David Armstrong. — Saylov yuqori darajada tashkil etildi. Shu o'rinda ovoz berish jarayoni raqobatchilik ruhida kechganiga, xolislik va shaffoflik muhitida o'tganiga guvoh bo'lganimni qayd etishni istar edim. İslom Karimovning ushbu saylovdagi

g`alabasi uning davlat rahbari lovozimida ishlagan kezlari mamlakatda qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlarning e`tirof etilganidan dalolat beradi[54].

Shunday qilib O'zbekistonda Prezident boshqaruvi tashkil etilgan.

Parlament boshqaruvi masalasida esa, tegishli qonun-qoidalar, qonun osti hujjatlari qobul qilinib, O'zbekiston soylovlarin tashkil etish va o'tkazish masalasida xalqaro talab va normalarga javob beradi.

Shu bilan birga davlatda ku`ppartiyaviylik hukm surmokda. Bu ham O'zbekistonda demokratik tamoyillarning bajarilayotganligining bir ko'rinishidir.

---

[54] Қаранг.: Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. // Ўзбекистон Республикасининг Лондондаги элчихонасида Ўзбекистон Президенти сайловининг якунларига бағишланган брифинг ҳақида.

III-Bob. Saylov jarayonlarining olib borilishi 2014, 2015 yillar

3.1. O'zbekistonda Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlar haqida ma`lumotlar, fikr va mulohazalar

2014-2015 yillar O'zbekiston davlatchiligi tarixida, shu bilan birga, mustaqillik davri tarixida katta siyosiy voqealarga boy yil bo'ldi.

Mustaqillik yillarida xalqimizning o'z xohish – irodasini erkin ifoda etishini ta`minlovchi saylov tizimi shakllandi va qonun bilan mustahkamlandi.

Jumladan, dunyoda eng rivojlangan demokratik davlatlarda ham O'zbekistonda qabul qilingan «Saylovchilar huquqlarining kafolatlari to'g`risida»gi Qonunga o'xshash qonunlar yo'q. Saylov tizimi davlatning demokratik yoki demokratik emasligini ko'rsatuvchi asosiy omildir.

Prezident İ.A.Karimov ta`kidlaganidek, «Yaxshi bilamizki, demokratiya, demokratik jamiyatning bosh talabi — bu odamlarning o'z xohish – irodasini erkin ifoda etish, saylash va saylanish huquqini ta`minlashdan iborat. Eng muhimi, saylovlar xalqimizni parokanda va bir – biriga qarshi qilishga emas, balki elu yurt yo'lida yanada birlashtirishga xizmat qilishi zarur».[1]

Dastlab mamlakatda saylov tizimini yo'lga qo'yishning asoslari yaratildi. Saylovlar haqida, saylov o'tkazish tartiblari to'g`risida bir qator qonun va qonun osti hujjatlari qabul qilindi.

2014 yil kuzidan boshlab, O'zbekistonda Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlar bo'yicha saylov kampaniyasi boshlangani e`lon qilindi.

Mamlakatda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish, ochiq fuqarolik jamiyatini barpo etish sharoitida o'tkazilayotgan mazkur siyosiy tadbir xalqaro hamjamiyatning diqqat-e`tiborida turdi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasining chet davlatlardagi diplomatiya vakolatxonalari tomonidan

mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar, ularning natijalari, davlat hokimiyati va boshqaruvi hamda saylov qonunchiligini erkinlashtirish va liberallashtirish borasida so'nggi yillarda ro'yobga chiqarilgan yangiliklar xususida turli tadbirlar tashkil qilinda.

Xususan, Ozarbayjon, Bel`giya, Hindiston, Latviya, Malayziya, AQSh, Turkiya va Yaponiya singari davlatlarda ommaviy axborot vositalari uchun maxsus brifinglar tashkil etildi. Mazkur tadbirlarda chet ellik jurnalistlar yurtimizda saylov qonunchiligiga muvofiq o'tkaziladigan parlament saylovlariga tayyorgarlik jarayoni bilan tanishdilar. Ularning e`tiboriga so'nggi yillarda Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi doirasida O'zbekistonning siyosiy, davlat va huquq tizimini izchil hamda bosqichma-bosqich tarzda modernizatsiya qilish borasida olib borilayotgan ishlarning natijalari yuzasidan batafsil axborot taqdim etildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlar mavzusi nufuzli xorij ommaviy axborot vositalarida keng yoritilda. Bu ham dunyo jamoatchiligining mamlakatimizda bo'lib o'tadigan ushbu muhim siyosiy voqeaga qiziqishi ortib borayotganini ko'rsatadi.

Jumladan, «Diplomat» (Buyuk Britaniya), «The Korea Post» (Koreya Respublikasi), «Al-Aklam va al-Kutub» (Misr), «Lyaovan» (XXR) jurnallari, «The Korea Times» (Koreya Respublikasi), «Japan Times» va «Japan Neo's» (Yaponiya), «Berita Harian» (Malayziya), «Election Times» (Pokiston), «Dunfan Tszaobao» (Xitoy), «Bakinskiy rabochiy» (Ozarbayjon), «Vesti» (İsroil), «Kazaxstanskaya pravda» (Qozog`iston) gazetalari va boshqa davriy nashrlarda joriy yilning dekabr` oyida yurtimizda bo'lib o'tadigan parlament saylovlariga bag`ishlangan maqola va materiallar chop etildi. «Trend» (Ozarbayjon), «Baltic Neo's Service» (Latviya) axborot agentliklari, «Jen`min`van» (Xitoy), «Sarkaritel» (Hindiston) elektron portallari ham o'z o'quvchilarini O'zbekistondagi saylovlarning davlat va jamiyat hayotini yanada liberallashtirish va

demokratlashtirishdagi o'rni hamda ahamiyati bilan tanishtirishga alohida e`tibor berildi.

«Prezident İslom Karimov tomonidan parlament palatalarining 2010 yil 12 noyabrdagi qo'shma majlisida ilgari surilgan Mamlakatda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasini hayotga tatbiq etish doirasida so'nggi yillarda Konstitutsiya hamda saylov to'g`risidagi qonunlarga hokimiyatning qonunchilik va ijro tarmoqlari faoliyatini, saylov tizimini yanada demokratlashtirish uchun huquqiy asos sifatida xizmat qiladigan o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi, — deb yozadi Xitoyning «Dunfan Tszaobao» gazetasi. — Saylov qonunchiligiga saylovoldi tashviqotining shakl va usullarini aniq belgilash, saylov kuni va ovoz berish boshlanishiga bir kun qolganida uni o'tkazishga yo'l qo'ymaslik, deputatlikka nomzodlar, siyosiy partiyalarni saylov kampaniyasining eng muhim bosqichida teng sharoitlar bilan ta`minlash, muddatidan oldin ovoz berishni o'tkazish bo'yicha qo'shimcha huquqiy kafolatlar, qamoqda saqlash joylarida saylov uchastkalarini tashkil qilishga doir qator o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi. Saylov davomida oshkoralikni ta`minlashning huquqiy mexanizmlari takomillashtirildi.

Barcha saylov komissiyasi faoliyatining ochiqligi va oshkoraligi ularning siyosiy partiyalar vakillari, ommaviy axborot vositalari xodimlari va kuzatuvchilar ishtirokidagi yig`ilishlarini o'tkazish orqali ta`minlandi. Kuzatuvchilar va siyosiy partiyalar vakillari bilan bir qatorda xalqaro tashkilotlar va chet davlatlardan ham kuzatuvchilarning ishtirok etishi ko'zda tutildi».

Malayziyaning «Berita Harian» nashrida qayd etilganidek, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi tomonidan kiritilgan muhim o'zgarishlardan biri muddatidan oldin ovoz berishni o'tkazish bo'yicha huquqiy kafolatlarni ta`minlash bo'lib, ular saylovlarning adolat va shaffoflik tamoyillariga muvofiq o'tkazilishini kafolatlaydi. Yana bir muhim yangilik saylovoldi tashviqotini saylov kuni va ovoz berish boshlanishiga bir kun qolganida o'tkazishga yo'l qo'ymaslik bo'lib, bu saylovlar jarayonida ochiqlik va oshkoralikni ta`minlashning huquqiy mexanizmlarini mustahkamlaydi».

O'zbekistonda parlamentarizm sohasidagi islohotlar haqida «Baltic Neo's Service» (Latviya) axborot agentligi ham quyidagicha ma`lumot beradi: «Siyosiy partiyalar va deputatlikka nomzodlarga saylov kampaniyasi mobaynida teng sharoitlar va imkoniyatlar yaratishga, fuqarolar saylov huquqini ishonchli ta`minlash, ularning o'z xohish-istagini erkin bildirishi, saylov komissiyalari faoliyatining oshkoraligini ta`minlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlar samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qator qonunlar takomillashtirildi.

Mustaqillik yillarida mamlakatda samarador va demokratik saylov tizimini shakllantirish hamda rivojlantirish sohasida chuqur islohotlar o'tkazildi. 2003 va 2008 yillarda «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida», «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida», «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida»gi qonunlarga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi».

«The Korea Post» (Koreya Respublikasi) jurnalida ta`kidlanishicha, saylovlar demokratik huquqiy davlatning ajralmas xususiyati, xalqning o'z xohish-irodasini erkin bildirishi, fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarida ishtirok etishining asosiy shaklidir. Saylovlarga tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazishda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari — quyi darajadagi o'zini o'zi boshqarish tizimining an`anaviy demokratik tizimi bo'lmish mahallalarga alohida e`tibor qaratilmoqda. Jumladan, jurnalda bu xususda quyidagilar keltiriladi:

«Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari fuqarolik jamiyatining boshqa institutlaridan farqli ravishda xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari deputatligiga nomzodlarni ilgari surish, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bo'yicha, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov bo'yicha uchastka saylov komissiyalarining a`zoligiga nomzodlarni tegishli okrug saylov komissiyalariga taqdim etish huquqiga egadirlar[55]».

---

[55] Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. // «Жаҳон» АА.

2014 yil dekabr`, yanvar` oylarida O'zbekiston Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga Saylovlar bo'lib o'tdi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi muntazam ravishda ishlab turdi. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 11 va 48-moddalariga muvofiq, 2015 yil 4 yanvarda 22 ta saylov okrugida bo'lib o'tgan takroriy ovoz berish natijalarini inobatga olgan holda mamlakat parlamenti Qonunchilik palatasi saylovi yakunlandi[56].

Markaziy saylov komissiyasi raisi M. Abdusalomov qayd etganidek, saylov amaldagi saylov to'g`risidagi qonun hujjatlariga, unda mustahkamlab qo'yilgan ochiqlik, oshkoralik va muqobillik tamoyillariga hamda demokratik printsiplarga to'la muvofiq holda o'tkazilgan.

2014 yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari sayloviga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish bo'yicha tadbirlar dasturida ko'zda tutilgan tashkiliy-huquqiy tadbirlarning izchil amalga oshirilgani bunga ko'p jihatdan imkon bergan. Qonun hujjatlarida belgilangan qoida va talablar barcha uchun bir xil va majburiy ekanligiga saylov kampaniyasi davrida to'liq va og`ishmay amal qilingan.

Siyosiy partiyalarning keskin raqobati natijasida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga saylov bo'yicha 22 ta saylov okrugida nomzodlarning birontasi ham saylanish uchun zarur ovozlarni to'play olmadi. Shu munosabat bilan 2015 yil 4 yanvar` kuni ushbu okruglarda takroriy ovoz berish o'tkazilgan. Takroriy ovoz berishda saylovchilar ro'yxatiga familiyalari kiritilgan 3 million 434 ming 345 nafar saylovchidan 2 million 642 ming 63 nafar saylovchi ishtirok etgan va bu

---

[56] Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. // Қобил Хидиров. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11 ва 48-моддаларига мувофиқ, 2015 йил 4 январда 22 та сайлов округида бўлиб ўтган такрорий овоз бериш натижаларини инобатга олган ҳолда мамлакат парламенти Қонунчилик палатаси сайлови якунлари кўриб чиқилди.

ro'yxatga kiritilgan saylovchilar umumiy sonining 76,9 foizini tashkil qilgan[57]. Takroriy ovoz berish milliy saylov qonunchiligining barcha qoidalariga muvofiq umume`tirof etilgan xalqaro standartlar asosida ochiq va oshkora o'tkazilgan.

Tegishli okruglarda deputatlikka nomzodlar saylovoldi tashviqotini olib borish va bu maqsadda Markaziy saylov komissiyasi tomonidan belgilangan tartibda ommaviy axborot vositalari imkoniyatlaridan to'liq foydalana olgan. Takroriy ovoz berishda siyosiy partiyalarning 5700 dan ortiq kuzatuvchilari va vakolatli vakillari ishtirok etgan.

Markaziy saylov komissiyasiga kelib tushgan okrug saylov komissiyalarining takroriy ovoz berish natijalari haqidagi bayonnomalari asosida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 22 nafar deputati ro'yxatga olingan.

Shunday qilib, 135 ta saylov okrugining barchasida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari saylovi yakunlangan.

Shu kuni 2014 yilgi saylovlarni yoritish bo'yicha Respublika matbuot markazida mamlakatimiz va xorijiy ommaviy axborot vositalari vakillari uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga saylov yakunlariga bag`ishlangan brifing bo'lib o'tgan.

Markaziy saylov komissiyasi raisi brifing qatnashchilariga ma`lum qilganidek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari saylovi natijalariga ko'ra, parlament quyi palatasiga 150 nafar deputat saylangan.

Shu jumladan, Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati — O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasidan 52 nafar;

O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasidan 36 nafar;

---

[57] Қаранг.: Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. // Қобил Хидиров. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11 ва 48-моддаларига мувофиқ, 2015 йил 4 январда 22 та сайлов округида бўлиб ўтган такрорий овоз бериш натижаларини инобатга олган ҳолда мамлакат парламенти Қонунчилик палатаси сайлови якунлари кўриб чиқилди.

O'zbekiston Xalq demokratik partiyasidan 27 nafar;

O'zbekiston "Adolat" sotsial-demokratik partiyasidan 20 nafar deputat saylandi.

15 nafar deputat O'zbekiston ekologik harakatining vakilidir. Saylangan deputatlarning 24 nafari yoki 16 foizi xotin-qizlardir.

Saylangan deputatlarning 40 nafari yoki 27 foizi ilgari Qonunchilik palatasi deputati bo'lgan[58].

Bu ularning o'z saylovchilari ishonchiga sazovor bo'lganligi tasdig`i bo'lib, parlament quyi palatasi professional faoliyatida ularning tajribasi va qonun ijodkorligi borasida amaliy ko'nikmalaridan yanada samarali foydalanish imkoniyatini beradi.

Shuni qayd etish kerakki, Oliy Majlis quyi palatasi tarkibida jamiyatning deyarli barcha qatlamlari vakillari bor.
Saylov jarayoni ochiqligi va oshkoraligini ta`minlashda ko'p jihatdan ommaviy axborot vositalari, mahalliy va xorijiy kuzatuvchilarning faoliyati katta omil bo'lib xizmat qildi. Saylov jarayonini 550 dan ortiq mahalliy va 120 dan ziyod xorijiy ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, 180 dan ortiq internet-nashrlar yoritib bordi. Saylovga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish bilan bog`liq 9 mingdan ortiq materiallar e`lon qilindi.

Saylovni kuzatishda beshda halqaro tashkilot[59]:

- Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti Demokratik institutlar va inson hukuqlari bo'yicha byurosi;

---

[58] Қаранг.: Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. // Қобил Хидиров. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11 ва 48-моддаларига мувофиқ, 2015 йил 4 январда 22 та сайлов округида бўлиб ўтган такрорий овоз бериш натижаларини инобатга олган ҳолда мамлакат парламенти Қонунчилик палатаси сайлови якунлари кўриб чиқилди.

[59] Қаранг.: Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. // Қобил Хидиров. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11 ва 48-моддаларига мувофиқ, 2015 йил 4 январда 22 та сайлов округида бўлиб ўтган такрорий овоз бериш натижаларини инобатга олган ҳолда мамлакат парламенти Қонунчилик палатаси сайлови якунлари кўриб чиқилди.

- Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi;

- Shanhay hamkorlik tashkiloti;

- Butinjahon saylov organlari assotsiatsiyasi;

- İslom hamkorlik tashkiloti.

Shu bilan birga, Amerika, Evropa, Osiyo va Afrikaning 52 davlatdan 340dan ziyod nafar kuzatuvchi ishtirok etgani saylov komissiyasi demokratik ruxda, ochiq va shaffof o'tganiga yana bir yorqin dalildir. Qonunchilikka muvofiq, siyosiy partiyalardan 70 mingdan ortiq kuzatuvchilar va vakolatli vakillari qatnashdi, saylov jarayonlarida monitoring olib bordi[60].

Barcha bo'g`indagi saylov komissiyalari mustaqillik, qonuniylik, kollegiallik, oshkoralik va adolatlilik tamoyillari asosida faoliyat olib borgani saylovlarning umume`tirof etilgan demokratik printsiplar, mamlakatimiz saylov qonun hujjatlariga qat`iy amal qilingan holda o'tkazilishida hal qiluvchi omil bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlariga bo'lib o'tgan saylovda xalqimiz O'zbekiston tanlagan demokratik huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish, ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalaridagi islohotlarni yanada chuqurlashtirish yo'liga sodiqligini yana bir karra namoyon etdi[61].

---

[60] Қаранг.: Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. // Қобил Хидиров. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11 ва 48-моддаларига мувофиқ, 2015 йил 4 январда 22 та сайлов округида бўлиб ўтган такрорий овоз бериш натижаларини инобатга олган ҳолда мамлакат парламенти Қонунчилик палатаси сайлови якунлари кўриб чиқилди.

[61] Қаранг.: Интернет сайт – E-mail:info@xs.uz. // Қобил Хидиров. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11 ва 48-моддаларига мувофиқ, 2015 йил 4 январда 22 та сайлов округида бўлиб ўтган такрорий овоз бериш натижаларини инобатга олган ҳолда мамлакат парламенти Қонунчилик палатаси сайлови якунлари кўриб чиқилди.

Shunday qilib, Parlament boshqaruvi, saylovlarni tashkil eti shva o'tkazish masalasida ohirgi ikki yil siyosiy voqealarga boy bo'ldi. Davlat bu masalada xalqaro talablarga jabob bera oladigan davlat ekanligini xalq esa o'zining tinichliksevar, bag`rikeng siyosiy madaniyatli ekanligini ko'rsatdi.

3.2. O'zbekistondagi saylovlar haqida ekspertlarning fikr va mulohazalari

O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, inson va uning manfaatlari ustuvor bo'lgan kuchli hamda adolatli fuqarolik jamiyatni barpo etish, taraqqiy topgan davlatlar qatoridan joy olishdek strategik maqsadlarimiz ro'yobida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Buni ayniqsa, siyosiy partiyalar va deputatlikka nomzodlarning keng ko'lamli saylovoldi tashviqotida, fuqarolarning siyosiy partiyalar saylovoldi platformalari maqsad va vazifalarini sinchiklab o'rganish jarayonida aniq bo'ldi.

Saylovlar mamlakatimizni demokratik yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan islohotlarni yanada chuqurlashtirishning yangi bosqichida, yangi ijtimoiy-siyosiy sharoitlarda bo'lib o'tdi.

Zero, mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Kontseptsiyasi qoidalarining hayotga izchil tadbiq etilishi natijasida O'zbekistonda saylov tizimini rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirdi.

Hususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 117-moddasiga kiritilgan so'nggi o'zgartirishlarga muvofiq, Markaziy saylov komissiyasini demokratik asosda shakllantirish tizimini va uning asosiy faoliyat printsiplari Konstitutsiyaviy jihatdan mustahkamlandi, hokimiyatning vakillik organlariga saylovlarni tashkil etish uchun mas`ul bo'lgan saylov organlari butun tizimi mustaqilligining kafolatlari kuchaytirildi.

Saylov qonunchiligiga kiritilgan, saylash erkinligi va o'z hoxish irodasini erkin bildirish borasidagi konstitutsiyaviy tamotsilini amalga oshirishga qaratilgan yangiliklar saylovini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini va milliy saylov qonunchiligi hamda xalqaro demokratik standartlar talablariga to'la mos tarzda o'tkazish imkonini beradi. Qontseptsiya asosida qonunchilik sohasida olib borilgan ishlar natijasida davlat hokuimiyati organlari tizimida Oliy Majlisning roli va ahamiyati sezilarli darajada kuchaytirilgani davlatimizning ichki va tashqi

siyosatini shakllantirish hamda amalga oshirishda mamlakatimiz Oliy Qonunchilik organining imkoniyatlari kengaytirilganligini alohida qayd etish lozim.

Ayni paytda hukumatning Parlament oldida, joylardagi davlat boshqaruvi organlarining xalq deputatlari Kengashlari oldidagi mas`uliyati oshirildi.

Shu va boshqa saylovga tegishli masalalar xalqaro standartlar asosida amalga oshirildi.

Mazkur masalada chet ellik ekspertlarning fikr va mulohazalari juda zarur. Chunki, xalqaro darajadagi mutaxassislarning bahosi davlatning rivojlanish darajasini bildiradi. Shuning uchun ham ularning fikri muhim hisoblanadi.

Biz ularni shartli ravishda uchga bo'lishni lozim topdik:

Birinchisi - xalqaro darajada faoliyat yuritayotgan ekspertlarning fikr va mulohazalari;

İkkinchisi – alohida, o'zi yashayotgan davlatda ijtimoiy-siyosiy masalalar bo'yicha monitoring olib borayotgan ekspertlar guruhining fikrlari;

Uchinchisi – O'zbekiston fuqarolarining fikrlari.

Birinchisi - xalqaro darajada faoliyat yuritayotgan ekspertlarning fikr va mulohazalari. Ulardan bir nechtasini misol tariqasida keltiramiz.

Shanxay xalqaro tadqiqotlar instituti Rossiya va O'rta Osiyoni o'rganish bo'yicha markazi professori, Xalqaro iqtisodiyotni o'rganish instituti direktori (Xitoy) Li SİN` esa, ko'p yillardan buyon O'zbekiston bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borayotgalligi, xalqimizning bugungi ozod va obod, tinch va farovon hayotga qanday mashaqqatlar bilan erishgani, ushbu saylov yuqori saviyada o'tib, mamlakat taraqqiyotiga xizmat qilishiga ishonishi haqidagi fikrlari diqqatni tortadi.

Xalqaro aloqalar bo'yicha Evropa instituti doktori (Bel`giya) P`er-Emmanuel` Tomann esa, O'zbekistonga har kelganimda bir yangilik guvohi bo'laman. Bu safar ham qadimiy Xorazm, ayniqsa, go'zal va tarixiy Xivani ko'rishga muyassar bo'lganimdan baxtiyorman. Xiva kitoblarda o'qiganimdek go'zal, ochiq osmon ostidagi muzey shahar ekan. Saylov uchastkalarining infratuzilmasi juda yaxshi ekanini aytish joiz. Tibbiyot, onalar va bolalar xonalari, qariyalar burchagini hech

qaysi davlatda uchratmaganman. Bu men kabi geosiyosatchi uchun ajoyib yangilik bo'ldi,-deydi.

"Fukuoka-O'zbekiston" do'stlik uyushmasi prezidenti, Fukuoka shahri saylov qo'mitasi a`zosi (Yaponiya) Masaru Nakamura - «O'zbekiston saylov tizimida o'rnak olsa arzigulik ko'plab jihatlarni ko'rdim. Saylov uchastkalarida saylovchilar va kuzatuvchilar uchun yaratilgan qulayliklar, zarur uskunalar bilan jihozlangan tibbiyot, ona va bola xonalari hamda boshqa shart-sharoit bunga yorqin misoldir. Saylovni kuzatish asnosida yana bir jihat e`tiborimni tortdi. Saylovga kelish imkoni bo'lmagan keksa va bemor kishilarning turgan joyiga maxsus qutilar olib borilgani mamlakatingizda inson manfaatlari, saylov huquqlarini ta`minlashga katta e`tibor qaratilishining yana bir yorqin ifodasidir», - deydi.

Xitoy Xalq Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining elchisi Gao Yuyshen — Dunyoning ko'plab davlatlarida saylov jarayonlarini kuzatganman. O'zbekistonda ovoz berish tartibi, ulardan farqli ravishda, muayyan afzalliklarga ega. Saylov yuksak saviyada tashkil etilgani, ushbu jarayonda milliy va xalqaro huquq normalariga rioya etilganidan tashqari, har bir saylov uchastkasida tibbiyot xonasi tashkil etilganini ham ta`kidlamoqchiman. Ota-onalar ovoz berayotganda ularning farzandlari ona va bola xonalarida mutaxassislar qarovida bo'ldi.

Salomatligi tufayli saylov uchastkasiga kela olmagan va yoshi ulug` fuqarolar o'z uylarida ovoz berish imkoniga ega bo'lgani ham e`tiborga loyiqdir. Bu har bir fuqaroga o'z huquqlarini to'liq amalga oshirishga yordam berdi,- deb fikrini bildiradi.

Xalqaro kuzatuvchi (Rossiya) Evgeniya Maxmutova – Navoiy viloyatida erta tongdan boshlangan siyosiy jarayonlarni kuzatib, uchastka saylov komissiyalarining tayyorgarligi, saylovchilarning kayfiyati ko'tarinkiligi, ayniqsa, birinchi marta ovoz berayotgan yoshlardagi o'zgacha qiziqish va hayajonni ko'rdim. Eng muhimi, saylov ochiq-oshkora, yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tmoqda. Har kim o'zi munosib deb bilgan nomzodni saylamoqda. Bu xalqaro talablarga to'la mos keladi va hech qanday shubhali holatlarni uchratmadim. İlk marta saylovda ishtirok etayotgan yoshlarning ushbu siyosiy tadbir mamlakat taqdiri uchun naqadar muhim ekani xususidagi

fikrlarini eshitib, ularning bilimi, mas`uliyatni his etishi, eng muhimi, yuz-ko'zida ufurib turgan ishonch va qat`iyatdan juda hayratlandim,- deydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini kuzatish uchun mamlakatimizga kelgan xalqaro kuzatuvchilar saylov xalqaro normalar va demokratik tamoyillar asosida o'tayotganini ta`kidladilar

Yaponiya tibbiyot uskunalari sohasida tashqi texnik ko'mak tashkiloti prezidenti, "Matsumoto" jamg`armasi raisi, Kenichi Matsumoto — Toshkent shahridagi 158-saylov uchastkasidagi ovoz berish jarayonini kuzatdim. Uchastka demokratik tamoyillarga mos jihozlangani, saylovchilar ushbu muhim siyosiy tadbirda faol ishtirok etgani quvonarli.

Aytish joizki, demokratiyaning barcha davlatlarda bir xil joriy etilishi lozim bo'lgan universal modeli yo'q. Har bir tizim muayyan xalqning manfaati, madaniyati, an`ana va urf-odatlari, mamlakatning jo'g`rofiy-tarixiy sharoitini hisobga olgan holda joriy etilsa yuksak samara beradi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar, jumladan, saylov tizimi xalqaro andozalar va demokratik davlatlarning ilg`or tajribasi, xalqning an`anaviy qadriyat va qarashlarini mujassamlashtirgani bilan ham diqqatga sazovordir. Menimcha, saylovlar huddi O'zbekistondagidek erkin, adolatli, ochiq va oshkora, tartibli va osoyishta o'tishi lozim. Zero, tinchlik va osoyishtalik taraqqiyot va farovonlikning asosi hisoblanadi. O'zbekistonda jismonan chiniqqan va ma`nan etuk avlodni kamol toptirishga qaratilayotgan e`tibor, bu yo'lda olib borilayotgan sa`y-harakatlarni yuksak baholayman,-deb o'z fikrini bildiradi.

MDH va Sharqiy Evropa mamlakatlari instituti direktori, Saylov tizimlarini o'rganish bo'yicha xalqaro markaz prezidenti (İsroil) Aleksandr Tsinker — O'zbekiston Respublikasi Prezidenti sayloviga har tomonlama puxta tayyorgarlik ko'rilganiga guvoh bo'ldik. Saylov tizimining zamon talablari asosida shakllangani, bu borada xalqaro normalarga javob beradigan qonunlar ishlab chiqilib, hayotga joriy etilayotgani mamlakatingizning ulkan yutug`idir. Saylovchilarning erkin, yashirin ovoz berishi uchun barcha sharoit yaratildi. Buni men Toshkent shahridagi bir qancha saylov uchastkalari misolida ko'rdim. Yana bir jihat e`tiborimni tortdi:

saylov uchastkasiga kelish imkoniga ega bo'lmagan kishilarning uyiga maxsus ko'chma qutilar olib borilar ekan. Bu xalqingizga xos insonparvarlik va bag`rikenglik, saylov tizimidagi tenglikning yana bir ifodasidir. O'zbekistonda yosh avlod tarbiyasiga qaratilayotgan e`tibor tahsinga loyiq. Mamlakatingizning yoshlarga oid davlat siyosati boshqalar uchun namuna bo'lib xizmat qilishi mumkin. Yoshlarning keksalarga ko'rsatayotgan hurmat va ehtiromidan hayratlandim. Odamlarning bir-biriga go'zal muomalasini ko'rib, xalqingizning madaniyatiga havas qildim. Toshkent, Samarqand, Buxoro kabi qadimiy shaharlardagi me`moriy obidalarni ziyorat qilish baxtiga muyassar bo'lganman. Mamlakatingizda ajdodlaringizning boy merosini asrab-avaylash va o'rganish, shahar va qishloqlar infratuzilmasini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar o'z samaralarini bermoqda-deb o'z fikrini bildirdi.

"Vektor" strategik tadqiqotlar xalqaro institutining bosh direktori (Rossiya) Andrey Xrienko — Saylov kuni erta tongda Toshkent shahridagi 160-saylov uchastkasiga borganimda, u er allaqachon saylovchilar bilan gavjum ekan. Fuqarolarning bunday faolligi ularning Vatan ravnaqi va xalq farovonligiga o'zini daxldor sezishini ko'rsatib turibdi. O'zbekistonda Prezident sayloviga tayyorgarlik borasida o'rnak olsa arzigulik jihatlar ko'p. Saylov uchastkalarida saylovchilar va kuzatuvchilar uchun yaratilgan qulayliklar, yuksak darajadagi shart-sharoit bunga yorqin misoldir. Buning samarasida saylovchilarning ovoz berish huquqlari to'la ta`minlandi. O'zbekiston izchil rivojlanayotgan mamlakat. Mustaqillikning ilk yillarida tanlangan O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'li — "o'zbek modeli" bugungi kunda yuksak samaralar bermoqda. O'zbekistonda ijtimoiy sohalarda, xususan, ta`lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar e`tiborga molik. Mamlakatingizda joriy etilgan uzluksiz ta`lim tizimi natijasida yuksak bilim va malakaga ega mutaxassislar tayyorlashning samarali mexanizmi yaratilgan. Ayniqsa, kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga havasim keladi. Ularda yoshlarning kamida ikkita kasbni egallashi, bitiruvchilarning ish joyi oldindan tayin bo'lishi O'zbekistonda yoshlar masalasiga katta e`tibor qaratilayotganidan dalolatdir,-dedi.

"Misr-O'zbekiston" do'stlik jamiyati kotibi (Misr) Raafat Muhammad Sakr — O'zbekistonning saylov tizimi va bu boradagi tajribasi o'rganishga arziydi. Ba`zi mamlakatlarda davlat rahbari parlament tomonidan saylanadi. O'zbekistonda Prezident umumiy, teng va to'g`ridan-to'g`ri saylov asosida fuqarolar tomonidan saylanishi demokratiyaning katta yutug`idir. Prezident saylovi ochiq, oshkora va ko'ppartiyaviylik asosida o'tgani e`tiborga molik. "Misr-O'zbekiston" do'stlik jamiyati mamlakatlarimiz o'rtasidagi hamkorlikni, jumladan, fan, ta`lim, sayyohlik va madaniyat yo'nalishlaridagi o'zaro aloqalarni rivojlantirishga, xalqlarimiz o'rtasidagi do'stlik rishtalarini mustahkamlashga hissa qo'shib kelmoqda. Shu maqsadda O'zbekistonning turli vazirlik va idoralarida bo'ldik. "O'zbekturizm" milliy kompaniyasida mamlakatlarimiz o'rtasida sayyohlar almashinuvini rivojlantirish bo'yicha muzokaralar o'tkazdik. Misr bilan O'zbekiston o'rtasida o'zaro tovar ayirboshlash hajmini oshirishdan ham manfaatdormiz,- deb o'zaro aloqalardan manfaatdorligini bildirdi.

"Buruj" kompaniyasining tashqi iqtisodiy aloqalar departamenti boshlig`i (Birlashgan Arab Amirliklari) Ali Abdulla Muborak Al Mazrui — O'zbekiston Respublikasi Prezidenti sayloviga oid qonunchilik mukammal va xalqaro andozalar talablariga to'liq javob beradi. Huquqiy zamin mustahkam bo'lgani uchun ham Prezident saylovi yuqori saviyada o'tdi. Toshkentning ko'plab saylov uchastkalarida bo'lib, bunga shaxsan ishonch hosil qildim. Xalqaro kuzatuvchilarning saylov jarayonini bevosita kuzatib borishi uchun ham keng imkoniyat yaratildi. Saylovda ishtirok eta olmaydigan bemorlar, qariyalarning uylariga saylov qutilari olib borilgani, O'zbekistonning xorijiy davlatlardagi vakolatxonalarida saylov uchastkalari tuzilgani har bir fuqaroga o'z huquqidan to'la foydalanish imkonini berdi. Mazkur saylovni kuzatish uchun uch yuzga yaqin xalqaro kuzatuvchi kelgani bejiz emas. Bu O'zbekistonning nufuzi oshib borayotganidan, yurtingizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, iqtisodiy yuksalish borasidagi ulkan yutuqlar xalqaro miqyosda katta qiziqish uyg`otayotganidan dalolatdir,- deya davlatimizda olib borilayotgan siyosatning to'g`riligini tasdiqladi.

MDH ijroiya qo'mitasi bo'lim boshlig`i İvan Kotlobay – Jizzax viloyatidagi saylov uchastkalarida bo'lib, saylovlar demokratik talablar darajasida har tomonlama puxta tayyorgarlik bilan o'tayotganiga guvoh bo'ldim. Uchastkada saylovchilar uchun barcha sharoit yaratilgan. Ayniqsa, saylovchilarning faolligi menda katta taassurot koldirdi. Har bir saylovchi o'z ovozi mamlakatning ertangi kuniga daxldor ekanini biladi. Men suhbatda bo'lgan saylovchilar o'zi tanlagan, ma`qul kelgan nomzodlarga ovoz berayotganini aytdi. Demak, ular Vatani taqdiri, o'zining kelajagini kimga ishonishni o'zlari hal etmoqda,- dedi.

Quddus universitetining Osiyo va Afrika mamlakatlari instituti professori, siyosatshunos (İsroil) Vladimir Mesamed – O'zbekistonni yaxshi bilaman. Shu yurtda o'qiganman. O'zbekiston demokratik yo'ldan borayotganiga ishonch hosil qilganman. Bugungi saylov milliy qonunchilik va xalqaro demokratik me`yorlar asosida o'tayotganiga guvoh bo'ldim. O'zbekistonda fuqarolarning saylovda erkin qatnashishi uchun barcha sharoit yaratilgan. Bu fuqarolik jamiyati qurish yo'lini tanlagan mamlakat uchun juda katta yutuqdir. O'zbekiston – jadal taraqqiy etayotgan mamlakat,- dedi.

MDH kuzatuvchilari missiyasi a`zosi İgor` Borkovskiy – Qoraqalpog`iston Respublikasiga birinchi marta kelishim. Bu erda ham saylovga qizg`in tayyorgarlik ko'rilgan. Qaysi uchastkada bo'lmayin, saylovchilarning faolligini ko'rmoqdaman. Ayniqsa, ovoz berayotganlar orasida yoshlar ko'pchilik ekani ularning mamlakatda kechayotgan siyosiy jarayonlarga befarq emasligidan dalolat beradi,- dedi.

İkkinchisi – alohida, o'zi yashayotgan davlatda ijtimoiy-siyosiy masalalar bo'yicha monitoring olib borayotgan ekspertlar guruhining fikrlari. Ular quyidagilar:

"Sogdian" assotsiatsiyasining loyihalar bo'yicha direktori (Frantsiya) Did`e Shode – Andijon shahrida saylov jarayonlari bilan tanishdim. Hamma joyda saylovga tayyorgarlik ishlari yuqori saviyada tashkil etilgan. O'zbekistonga Prezident saylovi kuzatuvchisi sifatida birinchi bor kelishim. Mamlakatingizda saylovni o'tkazish bo'yicha o'rgansa arziydigan boy tajriba to'plangan. Andijon shahridagi 35-saylov uchastkasida ovoz berish belgilangan me`yorlar asosida

o'tmoqda. Uchastka yashirin ovoz berishga mo'ljallangan kabinalar, saylov qutilari bilan ta`minlangan,-deya o'z fikrini bildirdi.

Frantsiya Respublikasi senatidagi "Frantsiya – Markaziy Osiyo" parlamentlararo do'stlik guruhi a`zosi İv Pozzo di Borgoning fikricha O'zbekistonning milliy qonunchiligida saylovlarni adolat va tenglik tamoyili asosida o'tkazish normalari mustahkamlab qo'yilgani saylov jarayonlarida yaqqol o'z ifodasini topgan. Yaponiya Bosh vazirining maxsus maslahatchisi İsao İidjima esa, saylovga katta hozirlik ko'rilgan va aholining faolligi yanada oshganligi, bu muhim siyosiy jarayonning tub mohiyatini odamlarga tushuntirish uchun ko'p ishlar qilinganini ko'rsatadi, - deb yozadi.

N`yu-Meksika shtati bolalar jamg`armasi ijrochi direktori (AQSh) Kerol Robertson Lopes — Erta tongda Farg`ona shahridagi 696-saylov uchastkasiga bordim. Prezident saylovi demokratik me`yorlarga mos tarzda tashkil etilganiga guvoh bo'ldim. Saylovchilarning faolligi, ayniqsa, yoshlarning ko'tarinki kayfiyati menda katta taassurot uyg`otdi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarni doimo kuzatib boraman. Mamlakatingizda saylov tizimi yildan-yilga takomillashib bormoqda. Saylov kampaniyasining ilg`or jihatlaridan biri Prezidentlikka nomzodlar uchun saylovoldi tashviqotini olib borishda teng imkoniyatlar yaratilganidir. Buni ommaviy axborot vositalaridagi tashviqot materiallari, ko'chalarga o'rnatilgan ulkan bannerlar misolida ham yaqqol ko'rish mumkin edi. Birinchi marta ovoz beradigan fuqarolarga alohida e`tibor qaratilishi ham diqqatga sazovor. Yoshlarni mamlakat siyosiy hayotiga jalb qilish barqarorlikni mustahkamlashning muhim omillaridan biridir. Ovozlarni sanab chiqish jarayonida nomzod ko'rsatgan siyosiy partiyalardan kuzatuvchilar qatnashgani saylov ochiq-oshkora o'tkazilganidan dalolat beradi. O'zbekistondagi tinchlik va osoyishtalik, barqarorlik va hamjihatlik muhitiga havas qilsa arziydi,- deydi.

"Silk Road" madaniy-jamoat kompaniyasi direktori (Germaniya) Gerxard Birkl — Navoiy viloyatidagi saylov uchastkalarida ovoz berish jarayonini kuzatdim. Mamlakat kelajagi uchun muhim ushbu siyosiy tadbirda aholining faol ishtirok etgani e`tiborimizni tortdi. Saylovchilar emin-erkin, mamlakat ertasini o'ylab, o'zlari

xohlagan nomzodga ovoz berdi. Uchastkalarda tibbiyot, ona va bola xonalarini tashkil etish tajribasini boshqa davlatlarda, xususan, Germaniyada ham tatbiq etsa arziydi,- deb O'zbekistonda olib borilayotgan ishlarga tan beradi

"Pathfinder Trade and Invest" kompaniyasi ijrochi direktori (Buyuk Britaniya) Maykl Tomas — O'zbekistonda Prezident saylovi ko'tarinki ruhda, tenglik, oshkoralik, transparentlik va demokratik tamoyillar asosida o'tdi. Saylov yuksak saviyada tashkil etilgani, uchastka komissiyalari a`zolari o'z ishini puxta bilishi va to'g`ri bajargani samarasida e`tirozga sabab bo'ladigan hech bir holat kuzatilmadi. Mamlakatingizning mintaqada tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash borasida olib borayotgan sa`y-harakatlari diqqatga sazovor. O'zbekistonda qaror topgan barqaror muhit, hukm surayotgan osoyishta hayot mamlakatingiz taraqqiyotida, uning xalqaro hamkorligining izchil mustahkamlanishida va xorijiy investitsiyani jalb etishida muhim rol` o'ynamoqda. Zero, tinchlik va barqarorlik qaror topgan yurtgagina sarmoya kiritilib, muvaffaqiyatli biznes qilinadi,-dedi.

Malayziya Senati prezidenti o'rinbosari Doris Sofiya Ak Brodi — O'zbekistonda Prezident saylovi milliy qonunchilik doirasida va jahon andozalariga mos ravishda ochiq-oshkora o'tdi. Saylovchilar erta tongdan ovoz bera boshladi. Bunga men Toshkentdagi 160-saylov uchastkasida ovoz berish jarayonini kuzatish asnosida amin bo'ldim. Uchastkalarda saylovchilarni ro'yxatga olish tartibli tashkillashtirilgani e`tiborimni tortdi. Nogironlar, saylovga kelolmaydigan kishilar uchun ularning xonadonlarida ovoz berish tashkil etilgani ham diqqatga sazovor. Bu insonparvarlikning amaldagi ifodasi bo'lishi bilan birga, har bir fuqaroning saylash huquqini ta`minlashga qaratilayotgan e`tibor namunasidir. Saylov uchastkalarida siyosiy partiyalarning vakillari va kuzatuvchilar, jurnalistlar uchun barcha shart-sharoit yaratilgani, tibbiy xizmat, onalar va bolalar xonalarining tashkil etilgani e`tiborga molik. Saylovga bunday puxta tayyorgarlik ko'rilgani, har qanday holat hisobga olingani fuqarolar uchun keng qulaylik yaratdi,- dedi.

Gunadarma universiteti rektori (İndoneziya) Eko Shri Margiante — O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini qator uchastkalarda bevosita kuzatib shunga amin bo'ldimki, mamlakatingizda har jihatdan puxta shakllangan,

demokratik tamoyillarga asoslangan, xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan saylov tizimi joriy etilgan. Saylovchilarning faolligi yuqori ekani yaqqol ko'zga tashlandi. O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot o'sishi har yili 8 foizdan oshayotgani havas qilgulikdir. Bu mamlakatingizda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, xalq farovonligini oshirish yo'lidagi izchil islohotlar samaralaridan. O'zbekiston barcha sohada jadal taraqqiy etmoqda. Shaharu qishloqlar chiroy ochmoqda, yangi uy-joylar, mahobatli zamonaviy inshootlar barpo etilmoqda.

O'zbekistonda ta`lim sohasida olib borilayotgan islohotlar uzviyligi va bosqichma-bosqichligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon umumiy o'rta ta`lim maktabidan so'ng o'quvchilar o'rta maxsus, kasb-hunar ta`limi va oliy ta`lim bilan to'la qamrab olinishida namoyon bo'layotir. Dunyodagi nufuzli xorijiy universitetlarning O'zbekistonda filiallari faoliyat yuritayotgani mamlakatingizda ta`lim tizimi g`oyat taraqqiy etganining yorqin ifodasidir,- deya ta`lim tizimidagi ijobiy o'zgarishlardan hayratlanadi.

Ozarbayjon Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi raisi Mazaxir Panaxov — Prezident saylovi mamlakat hayotidagi muhim tarixiy voqeadir. Bu jarayonda butun xalqning, mamlakatning kelajagi belgilanadi. O'zbekistonda saylovlar adolatlilik, ochiqlik, oshkoralik va transparentlik kabi demokratik printsiplar asosida o'tganiga guvoh bo'ldik. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va jahon hamjamiyati tomonidan e`tirof etilgan demokratik tamoyillarning amaldagi yana bir ifodasi bo'ldi-dedi.

Pokiston Milliy assambleyasi deputati Gous Bax Xon Mahr — O'zbekistonda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi mamlakatingiz saylov qonunchiligini yanada takomillashtirdi. O'zbekiston Prezidenti saylovi ushbu takomillashgan tizim asosida, demokratiya yanada rivojlangan sharoitda o'tdi. Saylovoldi jarayonini kuzatishim shuni ko'rsatdiki, bu siyosiy tadbirga katta tayyorgarlik ko'rilgan. Uchastkalarda saylov yuksak darajada o'tishi uchun barcha zarur shart-sharoit yaratilgan. Prezident sayloviga oid qonunlarning xalqaro me`yorlarga to'la mos kelishi, xalqingizning

huquqiy madaniyati va siyosiy faolligi saylovning yuqori saviyada o'tishida muhim omil bo'ldi,- deya o'z fikrini bildirdi.

Uchinchisi – O'zbekiston fuqarolarining fikrlari.

T.Beknazarov, A.Ortiqboev, F.Ubaydullaev, N.Rahimov va boshqalarning O'zbekistonda bo'lib o'tayotgan saylovlarning tunyo talablari darajasidao'tayotganligi haqidagi ajoyib fikrlari va mulohazalari diqqatni tortadi. Ular nafaqat o'z fikrlarini bildiribgina qolmay, balki UzA xabarlari orkali xalqaro munosabatlarni ham tahlil qilib internet saytlarida monitoring olib bordilar.

Bundan tashqari, İnternetning – E-mail:info@xs.uz. saytlarida, shuningdek, «Xalq so'zi» gazetasi saxifalarida o'zining mazmunli maqola va fikrlari bilan tinimsiz faoliyat olib borgan Qobil Xidirovni alohida ta`kidlash lozim deb o'ylaymiz.

Shunday qilib, O'zbekistonda bo'lib o'tgan saylovlar haqida yuqorida aytilgan xalqaro ekspertlar bilan O'zbekiston ekspertlarni keng fikr va mulohazalari bildirgan. O'zbekiston Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlar, shuningdek Prezident saylovi yuqori darajada ochiqlik va oshkorolik bilan o'tganligining guvohi bo'ldik.

XULOSA

Yurtimiz tarixan qisqa davrda davlatchilikning barcha tizimini shakllantirish va mustahkamlash borasida salmoqli o'sishga erishdi. Mamlakatimizdagi siyosiy, iqtisodiy va sud-huquq tizimi taraqkiyoti, aholining savodxonlik darajasi, yoshlar ega bo'lgan imkoniyatlar, shuningdek, saylov jarayonining oshkoralik va ochiqlik asosida o'tishining ta`minlanishi uchun hukumat tomonidan ko'rilayotgan chora-tadbirlar O'zbekistonning kelgusi ravnaqida katta ahamiyat kasb etadi, albatta.

Yurtimizda fuqarolik jamiyati institutlari shakllanmoqda, jamoatchilikning siyosiy partiyalar foaliyati, saylovlarda qatnashadigan halqaro kuzatuvchilar tarkibi haqidagi fikrlari ham kengaymoqda.

O'zbekiston o'zining saylov tajribasiga ega davlatlar qatorida turadi. Shu bois, saylovchilar o'zlari munosib topgan nomzodni yoqlab ovoz berishlari asnosida mamlakatning kelajakdagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti yuzasidan o'z xohish-irodalarini ifoda etdi.

Demokratik jarayonlar yanada rivoj topmokdaki, buni O'zbekistonning so'nggi yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidan, mamlakatda turli sohalarda erishilayotgan muvaffaqiyatlardan ham bilish mumkin.

Prezident saylovi nafakat O'zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bardavomligini ta`minlaydi, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasining siyosiy-iqtisodiy barqororligiga ham o'zining ijobiy ta`sirini ko'rsatadi.

Mamlakatimizda konun ustuvorligini ta`minlash, ishbilarmonlik muhiti va sarmoya sohasidagi qonunchilikni liberallashtirish bo'yicha diqqatga sazovor o'zgarishlar ro'y berdi.

Qabul qilinayotgan me`yoriy-huquqiy hujjatlar esa, xorijlik sarmoyadorlarning qiziqishi sezilarli darajada ortishiga olib kelayotir. Buni AQSh hamda Evropa İttifoqi davlatlari sarmoyadorlarining amaliy sa`y-xarakatlari, shuningdek, reyting agentliklarning ijobiy baholari ham tasdiqlamoqda.

O'zbekiston mustaqillik yillarida erishgan eng muhim muvaffakiyatlaridan yana biri ko'p millatli mamlakatda millatlararo va dinlararo totuvlikni ta`minlashga

muvaffak bo'linganidir. Etnik hamda diniy omil ta`siridagi mojarolardan yirokligi bilan ham O'zbekiston dunyoning ko'pgina davlatlari uchun namuna bo'la oladi.

Siyosiy partiyalar tomonidan saylovoldi tashviqotining barcha vositalaridan faol foydalanilgani jamotchilik fikrining shakllanishi, o'zlarining siyosiy qarashlari hamda dasturlari bilan saylovchilarni chuqur tanishtirishlari, fuqarolarning real talablari va kayfiyatini aniqlashga ijobiy ta`sir ko'rsatish imkonini beradi.

Bularning barchasi partiyalarga yanada rivojlanish hamda zarurat tug`ilganda, siyosiy yo'nalishga tuzatish kiritishga hizmat qiladi. O'zbekistonda 2015-yilgi saylov kampaniyasi davrida saylovoldi tashviqoti qizg`inligi darajasi sezilarli o'sgani, shuningdek, tashviqot sharoitida ochiqlik, oshkoralik va tenglik printsipi ta`minlanganini saylov jarayonlarini kuzatib borayotgan halqaro kuzatuvchilar tomonidan ham e`tirof etilgani bejiz emas.

Asosiy narsa – har bir saylovchi o'z xohish-irodasiga tayangan holda, tanlovini ongli va mas`uliyat bilan amalga oshirdilar. Bunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlarning saylov oldi tashviqoti jadal, milliy qonunchilik qoidalariga qat`iy amal qilingan holda, haqqoniy raqobat, ochiq kurashda har qanday to'siqlarsiz, ayni paytda turli siyosiy partiyalar qarashlariga hurmat muhiti hamda yuqori fuqarolik faolligi shoroitida o'tkazilgani muxim rol o'ynaydi, albatta.

Shunday qilib O'zbekiston o'zining mo'staqillik davrida saylov tizimi sohasida tub islohotlarni amalga oshirdi. To'g`ri va odilona olib borilgan siyosat natijasida davlatimizda olib borilgan saylovlar Qonunan to'g`ri bo'lib, oshkoralik va ochiqlik bilan o'tkazildi.

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati

II. Respublika Prezidenti asarlari:

1. Karimov İ.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag`asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari // Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. Asarlar, 6-jild. – T., 151-b
2. Karimov İ.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. –T.: O'zbekiston, 1992.
3. Karimov İ.A « Men o'zimni nafaqat o'zbek Qoraqalpoq xalqining ham farzandi deb ham bilaman». Qoraqalpog`iston Respublikasi saylovchilari vakillari bilan uchrashuvda so'zlagan nutqi. 1992-yil 2-dekabr`.
4. Karimov İ.A. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati.- T., 1993
5. Karimov İ.A. O'zbekiston –bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li // Bizdan ozod va obod Vatan qolsin.T.:1994.
6. Karimov İ.A. O'zbekistonning siyosiy – ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. –T.: O'zbekiston, 1995.
7. Karimov İ.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1.- T.:O'zbekiston,1996.
8. Karimov İ.A. Xavfsiz va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. –T.,1998.
9. Karimov İ.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. –T.,1999.
10. Karimov. İ.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. –T.: O'zbekiston, 2005.
11. İ.A. Karimov. İnson, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat. Asarlar, 14–jild. – T.: «O'zbekiston», 2006.
12. Karimov İ.A « Vatanimimiz va xalqimizga sadoqat bilan xizmat qilish — oliy saodatdir ». Toshkent — «O'zbekiston» —2007
13. Karimov. İ.A. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi» nomli ma`ruzasi // Xalq so'zi, 2010 yil 13 noyabr`.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti İslom Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag`ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi «Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi» mavzusidagi ma`ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. T. İqtisodiyot. 2011. –B. 7.
15. Karimov İ.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. –T.: O'zbekiston, 2012.
16. Karimov İ.A. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining birinchi tashkiliy yig`ilishidagi nutqi. 2015 yil 12 yanvar`. // Xalq so'zi. 2015 yil, 13 yanvar`.

II. Me`yoriy-huquqiy hujjatlar:

16. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi axborotnomasi. 11-son, T.,. 48 b.
17. Mustaqillik Deklaratsiyasi. Oliy sovetning II sessiyasida 1990 y. 20-iyunda kabul kilingan.
18. O'zbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligi to'g`risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuni. 1991 y. 31 avgust.
19. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: O'zbekiston, 1992; -2014.
20. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to'g`risida. O'zbekiston Respublikasi qonuni. 1993 y. Dekabr.
21. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi to'g`risida. O'zbekiston Respublikasi qonuni. 1994 y. Sentyabr.
22. Qoraqalpog`iston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Nukus: Qoraqalpog`iston, 1998.
40. İnson huquqlari. İnson huquqlari to'g`risida Bill`. T.: Adolat, 1992. 264 6.;
41. Xalqaro shartnoma va O'zbekiston Respublikasi Qonuni. T.1. T.: Sharq, 1996. - 480 6.;

42. YuNESKO xalqaro me`yoriy hujjatlari. T.: Adolat, 2004. 298 b.;
43. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 2001, №1-2. 176 6.;
44. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2002 yil, №4–5, 60-modda;
45. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2008 yil, №12, 637-modda;
46. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2011 yil, №12/1, 344-modda;
47. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2012 yil, №4, 104-modda
48. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1994 y., 5-son, 125-modda;
49. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998 y., 3-son, 38-modda;
50. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999 y., 1-son, 20-modda; 9-son, 206-modda;
51. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2000 y., 5-6-son, 153-modda;
52. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003 y., 9-10-son, 134-modda;
53. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2004 y., 37-son, 408-modda; 51-son, 514-modda;
54. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2008 y., 52-son, 510-modda;
55. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2012 y., 51-son, 574-modda; 2014 y., 4-son, 45-modda.
56. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2005 yil, №1, 10-modda.
57. Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg`ı Kengesi 27.06.2014. 209-XV -sanlı Qararına tiykar ozgerisler kiritilgen.

58. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2005 yil, №1, 12-modda;
59. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2008, №12, 640-modda.

III. Darsliklar, o'quv qo'llanmalar va boshqa adabiyotlar

23. Levitin L, Karlayl D. İslom Karimov - yangi O'zbekiston Prezidenti. T.: O'zbekiston, 1992.
24. Saidov A.X. Xalqaro huquq: Darslik. –T.: Adolat, 2001. –B. 283-304.
25. Saidov A.X O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va saylov tizimi. Mas`ul muharrir: yu.f.d., prof. M.H. Rustamboev. – T.: TDYUİ nashriyoti, 2005. 5-40 b.
26. Xalilov E.H. İjtimoiy turmushda huquqiy ongning o'rni.T.:O'zbekiston.1997
27. Azizov N. Oqsoqollar qanday saylanishi kerak? // Huquq.-Pravo.-Lao'. 2004.
28. Abrorov M. Yangicha fikrlash va milliy urf-odatlar. T.: Fan, 1990.
29. Azizxo'jaev A. Davlatchilik va ma`naviyat. T.: Sharq, 1997.
30. Azizxo'jaev A.A. Mustaqillik: kurashlar, iztiroblar, quvonchlar. T., 2001.
31. Bobojonova D.B. O'zbekistonda demografik jarayonlar va ularning xususiyati. - T.,1995.
32. Vatan va millat muqaddasdir. – T.: Ma`naviyat, 2000. – 104 b.
33. G`oyibnazarov Sh. Davlat hokimiyati va boshqaruvini demokratlashtirish yo'li. T. O'zbekiston. 2011. – 64 b.
34. Qudratxo'jaev Sh.T. O'zbekistonda professional parlament tizimining siyosiy institut sifatida shakllanishi va rivojlanishi istiqbollari. T.: Sharq. NMAK, 2007.
35. Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: O'zbekiston, 2001.
36. M.Rustamboev, D.Ahmedov, S. Xidirov, İ. Bekov «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganamiz» «Yangi asr avlodi», 2005-yil
37. Nazarov Q. O'zbekistonning rivojlanish strategiyasi. T.: «Akademiya», 2005.
38. Mustaqillik: izohli ilmiy - ommabop lug`at.T.,Sharq, 2006.
39. Xalq so'zi. 2015 yil 8 yanvar`, № 4 (6187) // O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini o'tkazuvchi saylov okruglarini tuzish to'g`risida O'zbekiston

Respublikasi Markaziy saylov komissiyasining Qarori. Xalq so'zi. 2015 yil 7 aprel`, № 68 (6251) // Qobul Xidirov "Xalq so'zi" muxbiri.

İNTERNET MATERİALLARİ:

http://WWW.Uzbekistan.uz O'zbekiston
http://WWW.ziyonet.uz Ta`lim tizimi
WWW.spc.gov.uz Xukumat portali
İnternet sayt – E-mail:info@xs.uz Xalq so'zi.
İnternet sayt – E-mail:info@xs.uz Xalq so'zi. «Jahon» AA.
İnternet sayt – E-mail:info@xs.uz. Xalq so'zi.Qobil Xidirov.
İnternet sayt – E-mail:info@xs.uz. Xalq so'zi.2015 yil 6 aprel`.
İnternet sayt – E-mail:info@xs.uz. Xalq so'zi.O'zbekiston Respublikasining Londondagi elchixonasida...
İnternet sayt – E-mail:info@xs.uz. Xalq so'zi.// O'zbekiston Respublikasining Londondagi elchixonasida O'zbekiston Prezidenti saylovining yakunlariga bag`ishlangan brifing haqida.

ILOVALAR

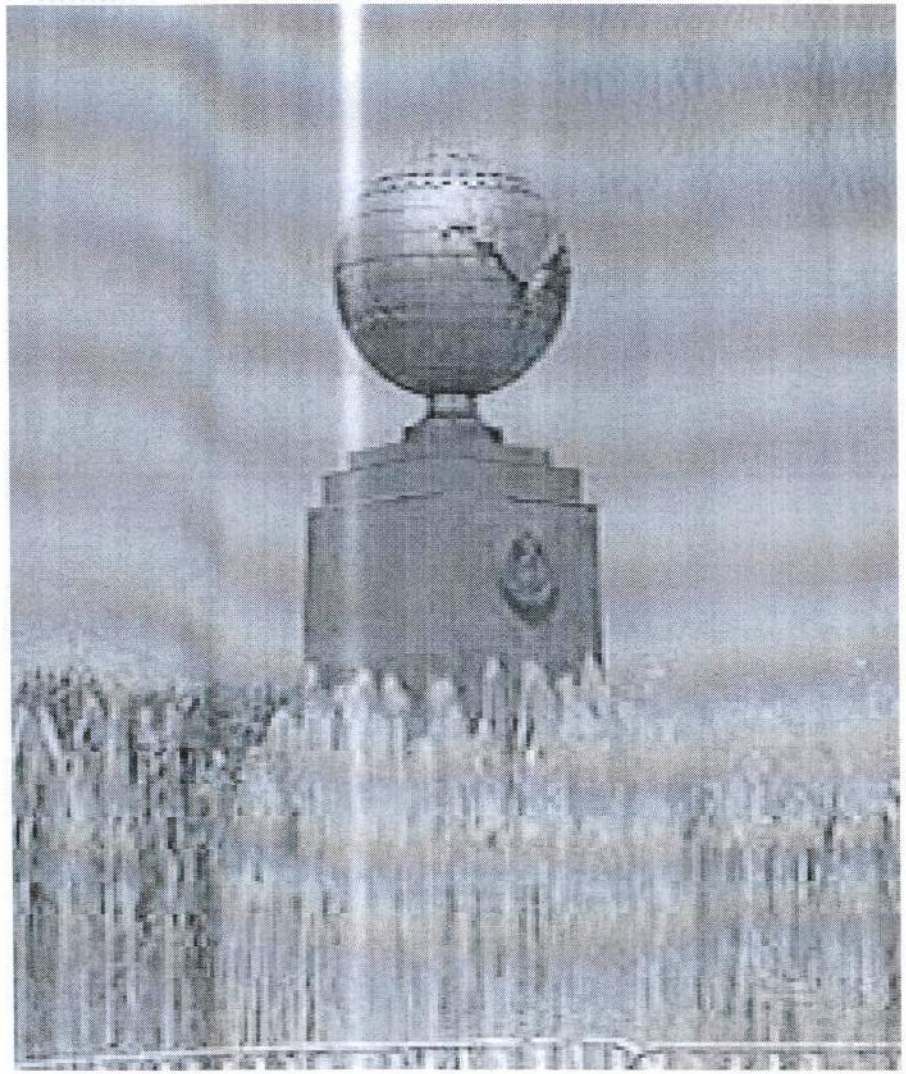

Hozirda O'zbekistonda 4 ta siyosiy partiya faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

1) O'zbekiston Liberal Demokratik Partiyasining (2003 yil 15 noyabr kuni)
2) O'zbekiston Xalq Demokratik Partiyasi (XDP) –(1991 yil 1-noyabr)
3) O'zbekiston «Adolat» sotsial demokratik partiyasi (1995 yil 18 fevral)
4) O'zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi (O'zMTDP) — 1995 yil 3 iyun

O’zbekiston Liberal Demokratik Partiyasi

Liberal-demokratik partiyasining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

Birinchi. Siyosiy kuch sifatida birlashgan holda tadbirkor va ishbilarmonlarning yanada kengroq faoliyat yuritishlari uchun yangi imkoniyatlar ochish, ularning istiqbolini ham nazariy, ham amaliy
jihatdan asoslab berish, jamiyatning ushbu tabaqasi manfaatlarini himoyalash barobarida uning ertangi kunini ta'minlash.

Ikkinchi. Partiyaning kuch va imkoniyatlarini boshqa siyosiy partiya va harakatlar bilan hamkorlikda mamlakatning milliy manfaatlari va taraqqiyotining strategik istiqbollariga javob beradigan bozor
iqtisodiyotiga asoslangan demokratik, huquqiy davlat qurish, fuqarolik institutlarining rivojiga keng yo’l ochib berish.

O’zbekiston Xalq Demokratik Partiyasi

O’zbekiston XDPning dasturiy maqsadlari:

1. Milliy mustaqillikni mustahkamlash. islohotlarni amalga oshirish orqali ravnaq topgan qudratli, demokratik davlat, adolatli, insonparvar jamiyatni bunyod etish.

2. Tub iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy

3. Kishilarning millati, siyosiy qarashlari, diniy e'tiqodlaridan qat'iy nazar, munosib hayot kechirish uchun teng imkoniyatlarni yaratish.

4. Fuqarolarning erkinlik va huquqlari, tinch hayot kechirishini kafolatlash.

O’zbekiston «Milliy tiklanish» demokratikpartiyasi(O’zMTDP)

Partiya shiori: «Millat, inson va Vatan manfaati muqaddasdir».

Partiyaning maqsadi: davlatning umuminsoniy qadriyatlar asosida milliy tiklanishi. Yoki boshqacha aytganda, partiyaning oliy maqsadi:

1. Millatning ma'naviy birligi.
2. Vatan (Turkiston) – yagona oila.
3. Kuchli demokratik davlat.
4. Milliy qadriyatlar.
5. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va umumjahoniy integratsiya.
6. Zamon kishisi.
7. Milliy istiqbol.

O’zbekiston «Adolat» sotsial demokratik partiyasi

Partiya shiori: «Elim deb, yurtim deb yonib yashash kerak». Partiyaning maqsadi: huquqiy demokratik davlat barpo etish, ijtimoiy adolat o’rnatish. Yoki boshqacha aytganda, «Adolat» SDP o’z oldiga quyidagi vazifalarni qo’ygan:

1. Huquqiy demokratik davlat qurish.
2. Mamlakat mustaqilligini mustahkamlash.
3. Vatanga sodiq xizmat qilish.
4. Adolatli fuqaroviy jamiyat qurish.
5. Siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy-demokratik talablarga hamda mamlaka-timizda yashab turgan barcha millat va elatlarning orzu-umidlariga monand shart-sharoit yuzaga keltirishga hissa qo’shish.

2015 yil 29mart kuni o'tkazilgan O'bekiston Respublikasi Prezidenti saylovi natijalari to'g'risida

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90, 117-moddalari, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 14, 35, 36-moddalari, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 5, 9-moddalari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini o'tkazuvchi okrug saylov komissiyalari va O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlardagi vakolatxonalari huzurida tuzilgan uchastka saylov komissiyalaridan olingan ovoz berish natijalari to'g'risidagi bayonnomalar asosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi

QAROR Q I L A D I:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq haqiqiy va bo'lib o'tgan deb topilsin.

2. Islom Abdug'anievich Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylangan deb hisoblansin.

3. Mazkur qaror ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinsin.

Markaziy saylov komissiyasi Raisi M. ABDUSALOMOV

Toshkent shahri,
2015 yil 6 aprel

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

«O'zbekistonning mustaqillik davrida saylov tizimida yuz bergan o'zgarishlarning mohiyati va tarixiy ahamiyati»

mavzusida

Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Yuldasheva Shahlo - «Tarix o'qitish metodikasi» magistranti
Ilmiy rahbar : Ya. A. Abdullaeva – tarix fanlari doktori, dotsent

«O'zbekistonning mustaqillik davrida saylov tizimida yuz bergan o'zgarishlarning

mohiyati va tarixiy ahamiyati»

mavzusi

Kirish.....4

I.Bob. Mavzuning manbaviy-huquqiy asoslari va tarixshunosligi

I.1. Mavzuning tarixshunosligi masalalari. 13

I. 2. Inson huquqlari va saylov tizimi asoslarining yaratilishi.....23

II.Bob. O'zbekistonnning mustaqilligi davrida saylov tizimida yuz bergan tub o'zgarishlar

II.1. O'zbekistonda saylov qonunchiligi taraqqiyoti bosqichlari va turlari. Ko'ppartiyaviylik..... 37

II.2. O'zbekistonda Prezident boshqaruvi va qonunchilik haqida.....47

III.Bob. Saylov jarayonlarining olib borilishi 2014, 2015 yillar

III.1. O'zbekistonda Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlar haqida ma`lumotlar, fikr va mulohazalar.....63

III.2. O'zbekistondagi saylovlar haqida ekspertlarning fikr va mulohazalari.....72

Xulosa.....83

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....85

Ilovalar 90

MAVZUNING DOLZARBLIGI.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 27 yanvardagi “O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta-maxsus ta`lim vazirligi huzurida O’zbekistonning eng yangi tarixi bo’yicha Jamoatchilik Kengashini tuzish to’g`risidagi” Qarorining qabul qilinishi hamda Kengashning ishchi organi bo’lgan Muvofiqlashtiruvchi metodik markazning tashkil etilishi ham tizimli ravishda ish olib borishning naqadar muhimligidan dalolat beradi.

Tadqiqotning davriy chegarasi: Dissertatsiya uchun davriy chegara etib O'zbekistonning mustaqillik davri olindi.

Tadqiqotning hududiy chegarasi: O'zbekiston Respublikasi deb belgilandi.

MUAMMONING O'RGANILGANLIK DARAJASI

Metodologik yondoshuvlarning xarakteriga va ilmiy baholarning xususiyatiga qarab, u quyidagi asosiy guruhlarga bo'linadi:

1) O'zbekiston o'z davlat mustaqilligiga erishgandan keyingi davlatimiz rahbari tomonidan davlat rivoji, parlament tizimi sohasi tegishli masalalarga bag`ishlangan asarlari tahlili;

2) O'zbekistonning mustaqilligi davridagi nashrlar.

3) Internet saytidagi O'zbekistondagi siyosiy-ijtimoy voqea va hodisalar, parlament masalalari, saylovlar haqidagi fikr va mulohazalar.

TADQIQOTNING MAQSADI VA VAZIFALARI

Ishning maqsadi O'zbekiston davlat mustaqilligini mustahkamlash, siyosiy-ijtimoiy, ma'naviy tiklanish va yuksalishi yo'lida olib borgan tadbirlari, saylov tizimida yuz bergan ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatish xulosalar bildirishdan iborat. Shu munosabat bilan mazkur ish oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- - Saylov tizimining huquqiy asoslarining yaratilishini ko'rsatish;
- - O'zbekistonnning mustaqilligi davrida saylov tizimida yuz bergan tub o'zgarishlarni yoritib berish;
- - Huquqiy demokratik davlat qurishda saylov tizimidagi hurfikrlilikning ahamiyatini va o'rnini ko'rsatib berish;
- -Saylov turlarini aniqlash;
- -Mustaqillik davrida saylov jarayonlarining olib borilishini ko'rsatish;
- -O'zbekistonda Prezident boshqaruvi va saylovlari haqida fikr yuritish;
- - O'zbekistonda Oliy Majlis qonunchilik palatasiga, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlarning olib borilishi haqida fikr yuritish.

TADQIQOTNING ILMIY YANGILIGI

O’zbekiston o’z davlat mustaqilligiga ega bo’lgandan keyin saylov tizimi tubdan o’zgardi. Qiziqarli ma’lumotlarni o’quvchilarga yetkazishga harakat qilindi.

MAGISTRLIK ISHINING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI QUYIDAGILARDAN IBORAT

Tadqiqot maktablar va oliy o'quv yurtlari, kolledjlar darsliklariga kiritilmagan ma`lumotlarni bera olishi bilan ahamiyatlidir.Ushbu tadqiqot oliy o'quv yurtlari talabalarini , kolledj va maktab o'quvchilarini qo'shimcha ma`lumotlar bilan ta`minlashda amaliy yordam beradi.

Prezidentimiz I. A. Karimov ta`kidlaganidek, «Yaxshi bilamizki, demokratiya, demokratik jamiyatning bosh talabi — bu odamlarning o'z xohish – irodasini erkin ifoda etish, saylash va saylanish huquqini ta`minlashdan iborat. Eng muhimi, saylovlar xalqimizni parokanda va bir – biriga qarshi qilishga emas, balki elu yurt yo'lida yanada birlashtirishga xizmat qilishi zarur».

Prezidentimiz Islom Karimov 2010 yil 12 noyabrda "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Kontseptsiyasi" (Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi) mavzusidagi ma`ruzasida demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirishning oltita ustuvor yo'nalishlari belgilandi.

- Davlat hokimiyati va boshqaruvini demokratlashtirish
- Sud-huquq tizimini isloh qilish
- Axborot sohasini isloh qilish, axborot va so'z erkinligini ta`minlash
- O'zbekistonda saylov xuquqi erkinligini ta`minlash va saylov qonunchiligini rivojlantirish
- Fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish va rivojlantirish
- Demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotini liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish

me`yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, hayotimizga tatbiq etilmoqda. Umuman saylov tizimining xuquqiy asoslari qo'yidagi xujjatlar bilan bilan shakllantiriladi.

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi
- Qonunlar:
- Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g`risida;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g`risida;
- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g`risida;
- Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g`risida;
- O'zbekiston Respublikasining referendumi to'g`risida;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g`risida va b.;
- Markaziy saylov komissiyasining qarorlari, nizomlari va yo'riqnomalari

Hozirda O’zbekistonda 4 ta siyosiy partiya faoliyat ko’rsatib kelmoqda.

1) O’zbekiston Liberal Demokratik Partiyasining (2003 yil 15 noyabr kuni)

2) O’zbekiston Xalq Demokratik Partiyasi (XDP) –(1991 yil 1-noyabr)

3) O’zbekiston «Adolat» sotsial demokratik partiyasi (1995 yil 18 fevral)

4) O’zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi (O’zMTDP) — 1995 yil 3 iyun

O’zbekiston Liberal Demokratik Partiyasi

Liberal-demokratik partiyasining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

Birinchi. Siyosiy kuch sifatida birlashgan holda tadbirkor va ishbilarmonlarning yanada kengroq faoliyat yuritishlari uchun yangi imkoniyatlar ochish, ularning istiqbolini ham nazariy, ham amaliy jihatdan asoslab berish, jamiyatning ushbu tabaqasi manfaatlarini himoyalash barobarida uning ertangi kunini ta'minlash.

Ikkinchi. Partiyaning kuch va imkoniyatlarini boshqa siyosiy partiya va harakatlar bilan hamkorlikda mamlakatning milliy manfaatlari va taraqqiyotining strategik istiqbollariga javob beradigan bozor
iqtisodiyotiga asoslangan demokratik, huquqiy davlat qurish, fuqarolik institutlarining rivojiga keng yo’l ochib berish.

O’zbekiston Xalq Demokratik Partiyasi

O’zbekiston XDPning dasturiy maqsadlari:

1. Milliy mustaqillikni mustahkamlash.
islohotlarni amalga oshirish orqali ravnaq topgan qudratli, demokratik davlat, adolatli, insonparvar jamiyatni bunyod etish.

2. Tub iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy

3. Kishilarning millati, siyosiy qarashlari, diniy e'tiqodlaridan qat'iy nazar, munosib hayot kechirish uchun teng imkoniyatlarni yaratish.

4. Fuqarolarning erkinlik va huquqlari, tinch hayot kechirishini kafolatlash.

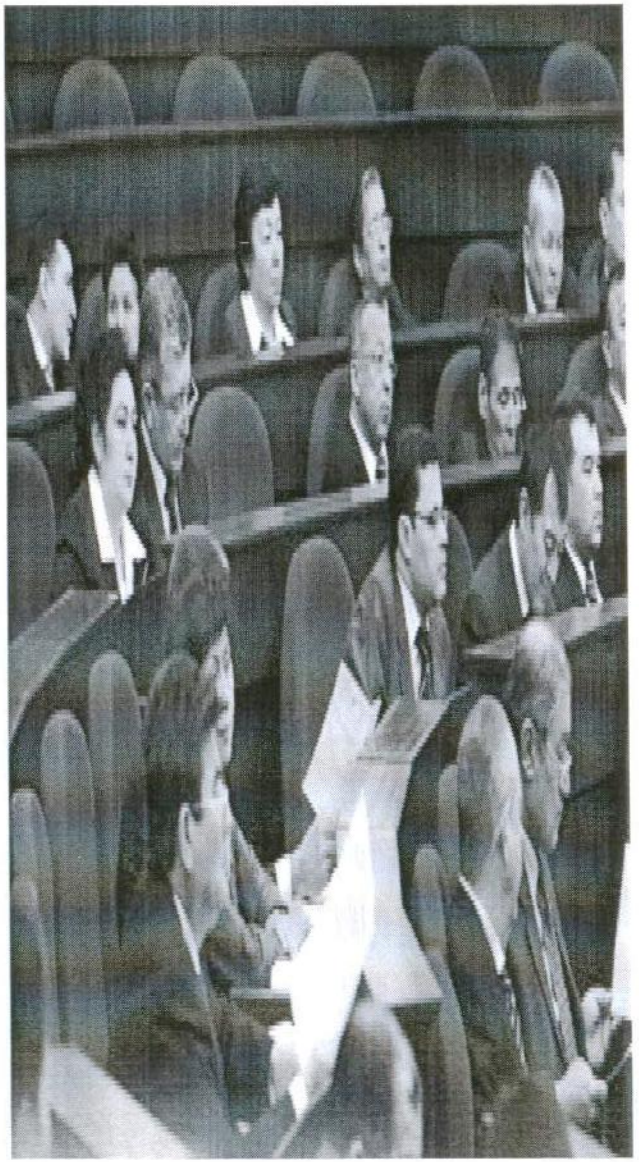

O’zbekiston «Milliy tiklanish» demokratikpartiyasi(O’zMTDP)

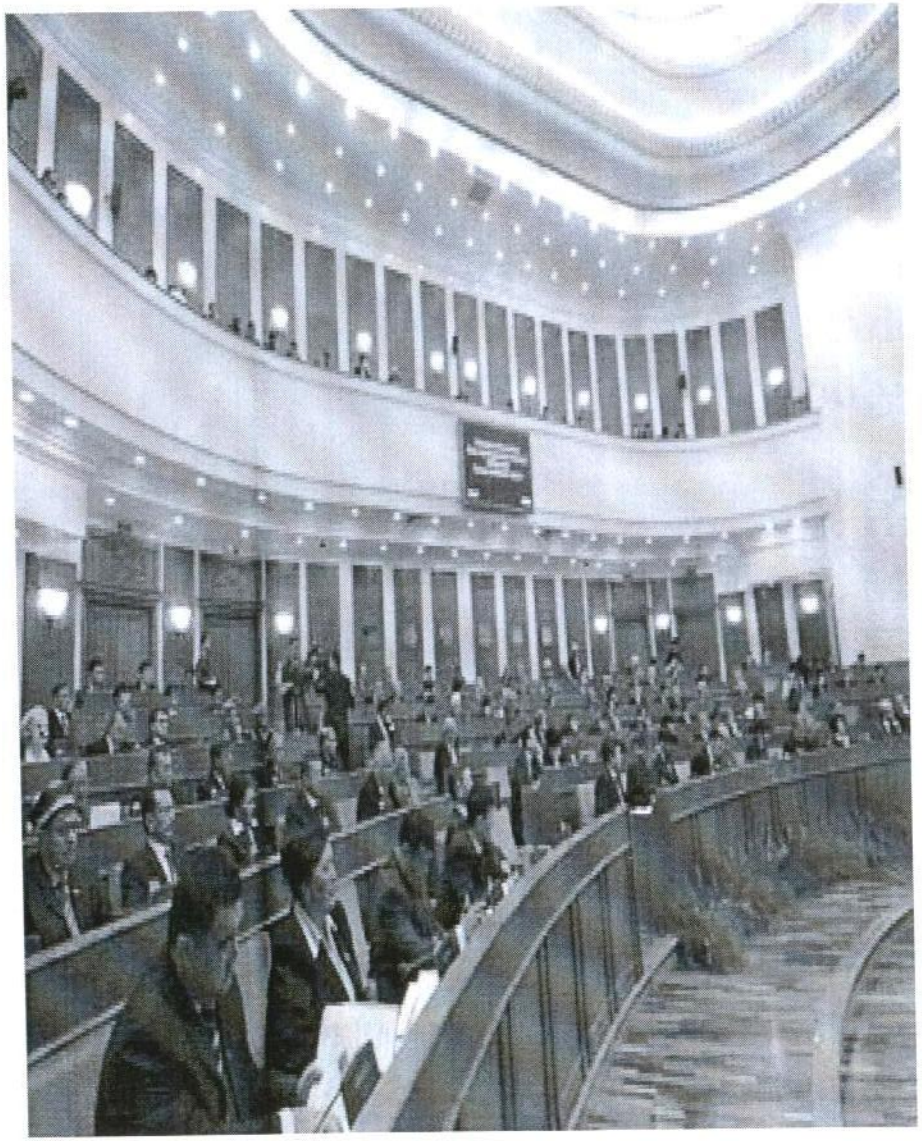

Partiya shiori: «Millat, inson va Vatan manfaati muqaddasdir».

Partiyaning maqsadi: davlatning umuminsoniy qadriyatlar asosida milliy tiklanishi. Yoki boshqacha aytganda, partiyaning oliy maqsadi:

1. Millatning ma'naviy birligi.
2. Vatan (Turkiston) – yagona oila.
3. Kuchli demokratik davlat.
4. Milliy qadriyatlar.
5. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va umumjahoniy integratsiya.
6. Zamon kishisi.
7. Milliy istiqbol.

O’zbekiston «Adolat» sotsial demokratik partiyasi

Partiya shiori: «Elim deb, yurtim deb yonib yashash kerak». Partiyaning maqsadi: huquqiy demokratik davlat barpo etish, ijtimoiy adolat o’rnatish. Yoki boshqacha aytganda, «Adolat» SDP o’z oldiga quyidagi vazifalarni qo’ygan:

1. Huquqiy demokratik davlat qurish.
2. Mamlakat mustaqilligini mustahkamlash.
3. Vatanga sodiq xizmat qilish.
4. Adolatli fuqaroviy jamiyat qurish.
5. Siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy-demokratik talablarga hamda mamlaka-timizda yashab turgan barcha millat va elatlarning orzu-umidlariga monand shart-sharoit yuzaga keltirishga hissa qo’shish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga 4 partiya vakillari o'z nomzodlarini tavsiya qilishdi.

1. **O'zbekiston Liberal – demokratik partiyasi (O'zLiDeP) Islom Abdug`anievich Karimov nomzodini Prezidentlikka munosib ko'rib tavsiya qilishdi.**

2. **«O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi (O'zbekiston XDP)»dan Hotamxon Abduraxmanovich Ketmonov nomzodi ko'rsatildi.**

3. **O'zbekiston «Milliy tiklanish» demokratik partiyasi (O'zMTDP) Akmal Holmatovich Saidovning nomzodini tavsiya etdi.**

4. **O'zbekiston «Adolat» sotsial – demokratik partiyasi («Adolat» SDP) esa, Nariman Majitovich Umarovning nomzodini tavsiya qilishdi.**

2014 O'zbekiston Respublikasi Oliy

Majlisi qonunchilik palatasiga saylov yakunlariga bag'ishlangan brifing natijalari.

- Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati — O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasidan 52 nafar;
- O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasidan 36 nafar;
- O'zbekiston Xalq demokratik partiyasidan 27 nafar;
- Ozbekiston "Adolat" sotsial-demokratik partiyasidan 20 nafar deputat saylandi.

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИНИН
КОНСТИТУЦИЯСИ

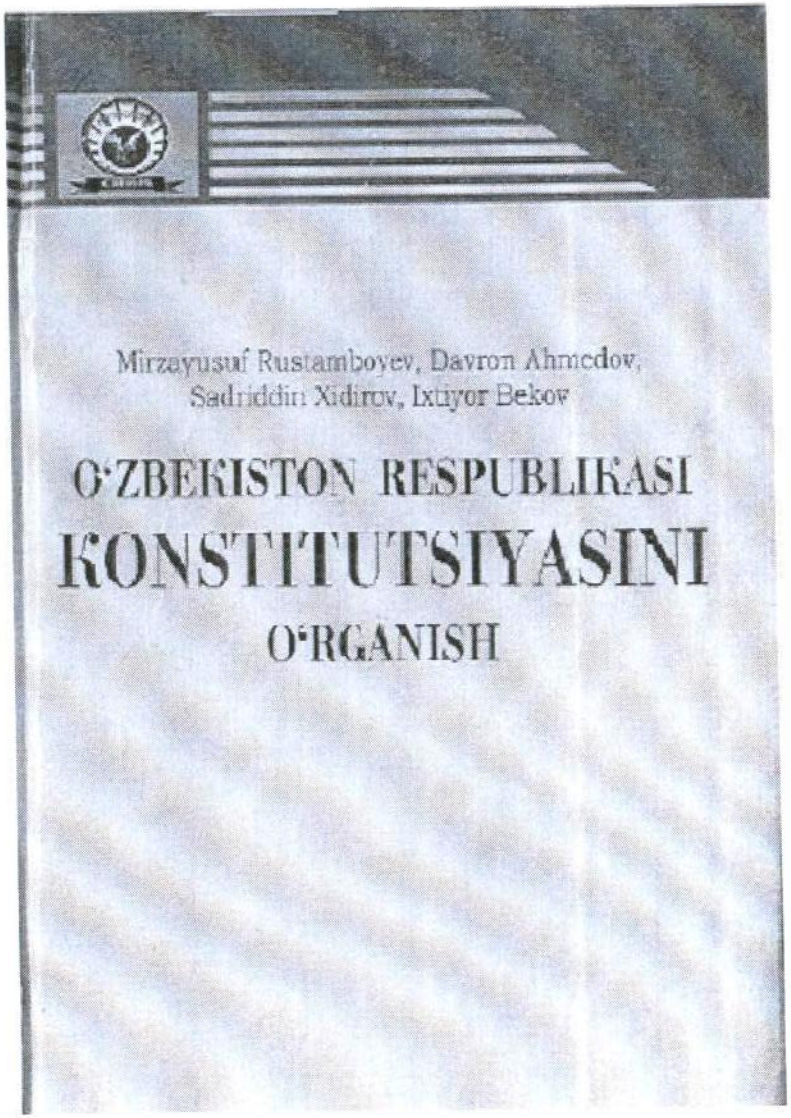
Mirzayusuf Rustamboyev, Davron Ahmedov,
Sadriddin Xidirov, Ixtiyor Bekov
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
KONSTITUTSIYASINI
O'RGANISH

E’tiboringiz uchun rahmat!

O`ZBEKISTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA`M WORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

A`JİNİYaZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI

Qol jazba huqıqında
UDK

YUSUPOV KADİRBAY ASENBAEVİCh

«XİYWA XANLARI ARXİVİ MATERİALLARI – TARİYXIY DEREK»

5A110601 - Tariyx woqıtıw metodikası

MAGİSTR

akademiyalıq da`rejesin alıw ushın jazılg`an dissertatsiya

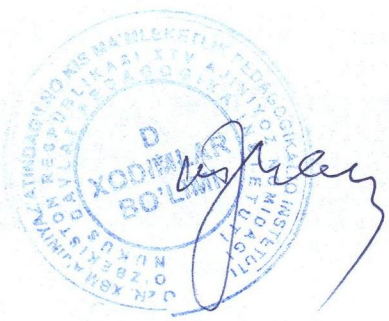

İlimiy basshı:
t.i.k., prof. M.Tlewmuratov

No`kis-2015

XİYWA XANLARI ARXİVİ MATERIALLARI – TARİYXIY DEREK.

KİRİSİW 3-7

I BAP. DEREKLERDİN` TURLERİ HA`M OLARDI İZERTLEWDİN` A`HMİYETİ..... **8-19**

1.1. TARİYXIY DEREK HA`M OLARDIN` TU`RLERİ..... 8-14

1.2. DEREKLER MENEN İSLESİW USILLARI HA`M İLİMİY JAQTAN QOLLANILIWI..... 15-19

II BAP. XİYWA XANLARI ARXİV MATERİALLARINDA XVIII-XIX A`SİRDEGİ QARAQALPAQLAR HAQQINDA DEREKLERDİN` SA`WLELENİWİ..... **20-62**

2.1. QARAQALPAQLARDIN` SİYaSİY JAG`DAYI HA`M ADMİNİSTRATİVLİK DU`ZİLİSİ TUWRALI MAG`LIWMATLAR..... 25-54

2.2. QARAQALPAQLARDIN` XOJALIQ TURMISI, SAWDA HA`M O`NERMENTShİLİGİ HAQQINDA MAG`LIWMATLAR..... 55-62

III BAP. XİYWA XANLARI ARXİV MATERİALLARI TİYKARINDA İZERTLEW JUMISLARIN ALIP BARG`AN İLİMPAZLAR HA`M OLARDIN` MİYNETLERİ HAQQINDA GEYPARA MAG`LIWMATLAR..... **63-71**

JUWMAQLAW..... **72-75**

PAYDALANILG`AN A`DEBİYaTLAR DİZİMİ..... **76-77**

KİRİSİW.

Temanın` aktuallıg`ı. G`a`rezsizlik jıllarında tariyxımızdı u`yreniwge ken` mu`mkinshilikler ashıldı. Prezidentimiz aytqanınday «Tarixiy eslewsiz keleshek joq»[1] degen so`z tariyxımızg`a bolg`an u`lken hu`rmet ha`m izzettin` belgisi dep bilemiz. Ha`zirgi waqıtta tariyx ilimi ken` tu`rde u`yrenilip joqarı oqıw ornılarında en` tiykarg`ı sabaqlardın` birine aynaldı. Tariyx ilimi u`lken ta`rbiya quralı sıpatında bahalanbaqta. Tariyx dereksiz bolmaydı. Tariyx ilimi dereklerge tiykarlanıp rawajlanadı. Tariyx iliminin` arnawlı tarmaqlarının` biri bolg`an derektanıw pa`ni du`n`ya ju`zi tariyx iliminde o`zinin` ornına ha`m keleshegine iye bolmaqta.

O`zbekstan Respublikasında tariyx iliminin` arnawlı tarawlarının` biri bolg`an dereknama sabag`ı ha`m ilimi rawjlanıp barmaqta. Burınları itibarg`a alınbag`an tariyxıy derekler ken` tu`rde u`yrenilip olar basıp shıg`arılıp oqıw ornılarında u`yrenilip, ken` xalıq massasına jetkerilip, studentlerimiz ha`m oqıwshılarımız jan`a dereklerdi u`yreniw mu`mkinshiliklerine iye bolmaqta.

Tariyx bilimi a`yyemgi da`wirlerden baslap payda bolg`an. En` da`slep ol awızsha tu`rinde atdan-balag`a, bir a`wladtan ekinshi bir a`wladqa o`tip otırg`an. Awızsha dereklerde tariyxıy waqıyalar o`zgertilip geyde og`an qosımshalarda kiritilgenligi belgili. Ha`r a`wlad og`an o`zinin` ideologiyasınan kelip shıqqan halda yadtan oylap shıg`arılg`an qosımshalar kiritiliwi de mu`mkin. Al jazbanın` payda bolıwı menen tariyxıy faktler o`zgertilmey a`sirler dawamında saqlanıp, tariyxıy derekler sıpatında bizin` ku`nlerimizge shekem kelip jetken.

Ha`zirgi waqıtta tariyx iliminin` dıqqat orayında Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın ha`m tariyxnamasın izertlew tiykarg`ı ornında turıptı.

[1] И.А.Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йук» Тошкент, Узбекистон 1998 йил

O`zbekstan Respublikası o`zinin` g`a`rezsizligine eriskennen baslap u`lkemiz tariyxın teren`irek u`yreniwge ken` mu`mkinshilikler berildi.

Prezidentimiz İ. A. Karimov o`zinin` «Tarixiy xotirasiz kelajak ywq» atamasındag`ı miynetinde tariyxshı qa`niygeler aldına u`lken ma`selelerdi wazıypa etip qoydı.[1] U`lkemizdin` tariyxın ken`nen u`yreniw ma`mleketlik siyasat da`rejesine ko`terildi. Bul u`lken isti a`melge asırıwda Respublika Prezidenti İ.Karimovtın` miynetleri metodikalıq tiykar bola aladı. A`sirese xalqımızdın` milliy miyrasların u`yreniwde, Prezident İ.A.Karimovtın` miynetleri «Wzbekiston mustaqillikka erishish ostanasida»[2] ju`da` ilim ushın a`hmiyetli.

Elimizdin` tariyxı boyınsha jan`a sabaqlıqlar ha`m qollanbalar jarıq ko`rmekte. Tariyxshının` baslı wazıypası jaslarımızdı o`z xalqının` tariyxı boyınsha bilimli ha`m Watandı su`yetug`ın etip ta`rbiyalawdan ibarat.

Xiywa xanlıg`ı yamasa A`miwda`rya ha`m Sırda`rya aralıg`ında jaylasqan territoriya u`lken diyxanshılıq, sharwashılıq ha`m xojalıqtın` ha`r tu`rli tarawları boyınsha rawajlang`an ma`kanlardın` biri bolg`an. Bul jerde u`lken qalalar boy tiklegen. Ko`plegen sawda, o`nermentshilik oraylarının` biri bolg`an bul ma`kanda ma`mleketshilik da`stu`rleri en jayg`an. Sonın` menen birge o`z territoriyasın qorg`aw qa`biletine iye bolg`an u`lken armiyalar da du`zilgen. Xiywa xanlıg`ı XVI a`sirdin` basında du`zilip XX a`sirdin` baslarına shekem u`lken ma`mleket bolıp, ol ko`p jerlerdi o`zine bag`ındırg`an. Sırda`rya boylarınan baslap ha`zirgi Aral ten`izi jag`aları, A`miwda`rya etekleri, Tu`rkmenstan jerleri, O`zbekstannın` Buxara wa`layatının` geypara jerleri, İrang`a shekemgi jerlerdi o`z territoriyasına birlestirgen u`lken ma`mleket bolg`an.

Xiywa xanlıg`ı tariyxı boyınsha ko`p shejireler toplang`an, tariyxıy kitaplar jazılg`an. Solardın` biri Xiywa xanı ha`m tariyxshısı bolg`an

[1] И.А.Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йук» Тошкент, Ўзбекистон, 1998 й.
[2] И.А.Каримов «Ўзбекистон мустакилликка эришиш останасида» Т., Ўзбекистон, 2011 й.

Abılg`azı Bahadur xan XVII a`sirde Xiywa xanlıg`ının` tariyxın do`retken. XIX a`sirde bolsa Xiywa xanlıg`ının` tariyxın Munis ha`m Agahiy, al keyin Bayaniyler o`z shıg`armalarında jazıp qaldırg`an.

XIX a`sirde Veselovskiy, onnan keyin Bartol`d Xiywa xanlıg`ının` tariyxı boyınsha ko`p mag`lıwmatlar toplap kitaplar jazg`an. Burıng`ı awqam da`wirinde Xiywa xanlıg`ının` tariyxına P.P.İvanov, M.Yuldashev o`z miynetlerin bag`ıshlag`an. Al g`a`rezsizlik da`wiride bolsa Xiywa xanlıg`ının` tariyxı teren` izertlene basladı. Bul izertlewimizde Xiywa xanlıg`ı tariyxnamasın ko`rsetiwge ha`reket ettik.

Temanın` maqseti ha`m wazıypası: Bul jumısta tiykarınan Orta Aziyanın` iri xanlıqlarının` biri Xiywa xanlarının` arxiv materialların tariyxıy derek sıpatında paydalanıw usılları, onı izetrlew ha`m analizlew temanın` baslı maqseti bolıp tabıladı.

**Temanın` izertleniw mashqalası.** Biz Watanımızdın` tariyxın u`yreniw arqalı bu`gingi ku`nnin` juwapkershilikli wazıypaların qa`liplestiremiz. Sonlıqtanda Xiywa xanları arxiv materiallarında XVIII-XIX a`sirdegi qaraqalpaqlar haqkında dereklerge na`zer taslag`andı maqul ko`rdik.

İzertlew derekleri ha`m ob`ekti. Xiyua xanlarının` arxivlik hu`jjetleri M.Yuldashev, İ.Nizomoddinov, T.N`ematov ta`repinen ko`p tomlıq etip tayarlandı. O`zbekistan ha`m Qaraqalpaqstan alımları: A.Sadıkov, Ya.Gulyamov, S.Kamalov, Q.Sarıbaev, Q.Ametov, A.Qoshchanov, O.Jalilov, M.Tileumuratov, A.To`reev ha`m basqalar miynetlerinde Xiyua xanının` arxivlik derekleri paydalandı. Tashkentlik alım O.Jalilov ta`repinen O`zbekistan Oraylıq Ma`mleketlik Arxivtegi «UzMDA» F.İ.-125, saqlang`an Xiyua hu`jjetlerinen Qaraqalpaqlar tariyxına derekler izertlendi.[1] O.Jalilov ta`repinen qaraqalpaqlarg`a tiyisli 1200 betlik derekleri ilimiy izertlendi.

[1] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан Фан. Т., 1985. 7-бет

XIX a`sirdegi Xiywa xanlarının` hu`jjetlerindegi qaraqalpaq haqqında bir qansha miynetler do`relgen. Solardın` ishinde a`sirese S. Kamalovtın` 1966-jılı shıqqan «XVIII a`sirdegi qaraqalpaq-rus qatnasıqları», 1968-jılı shıqqan «Karaklpaki v XVIII-XIX vekax», ha`m P.P.İvanovtın` «Arxivı xivinskix xanov», O. Jalilovtın` «XIX XX asr boshlaridagi qoraqalpoqlar tarixiga oid muhim hujjatlar» ha`m t.b. atamasındag`ı ko`lemli miynetleri shıqtı. Sonday-aq bul jumıstı jazıwda rus izertlewshileri V.N.Tatishev, L.Kirillov, P.İ.Rıchkov, V.N.Vel`yaminov-Zernov, A.Levshin, V.Xanıkov, N.Murav`ev, A.Butakov, A.Maksheev, V.V.Bartol`d, Venger ilimpazı A.Vamberi miynetlerinen paydalandıq. Professor M. Tileumuratovtın` «Qaraqalpaq poeziyası–tariyxıy derek» atamasındagı miynetinde ko`p sanlı tariyxıy, etnografiyalıq, a`debiy ha`m fol`klorlıq dereklerge negizlengen. Kitapta XVIII asirge tiyisli ko`plegen jergilikli tariyxıy materiallardı paydalanıw menen birge, ulkemizge ha`r qıylı dawirlerde kelip izertlew jurgizgen basqa jaqtan kelgen ilimpazlardın` da miynetlerinen paydalang`an.[1]

İzertlew na`tiyjelerinin` teoriyalıq ha`m metodologiyalıq a`hmiyeti: Prezident İslam Karimovtın` miynetleri ha`m hu`kimetimizdin` qararları bolıp tabıladı. Bu`gingi ku`nde derektanıw ha`m tariyxtanıw dereklerin u`yreniw Qaraqalpaqstan tariyxı ushın u`lken a`hmiyetke iye bolıp esaplanadı.

**İzertlewdin` ilimiy jan`alıg`ı:** Magistrlik dissertatsiyanın` temasına muwapıq ha`m qoyılg`an aktual ma`selelerden shıg`a otırıp jumıstın` maqseti izertlewdin` metodologiyalıq ha`m teoriyalıq tiykarı ja`miyetlik turmıstın` qubılıslarına, milliy g`a`rezsizlik kontseptsiyasına ha`m onın` gumanistlik qa`driyatlarına, sonday-aq aldımızg`a to`mendegi wazıypalardı qoydıq:

- Xiywa xanları arxivleri O`zbekistan ha`m Qarapqalpaqstan tariyxin u`yreniwde tiykarg`ı derek ekenligin izertlew;

[1] М.Тлеумуратов. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дерек. Нөкис, 1995.

- Xiywa xanlig`ında qaraqalpaqlardın` siyasiy ha`m administrativlik du`zilisinin` arxiv hu`jjetlerinde sa`wleleniwin izertlewdi o`z aldımızg`a wazıypa etip qoydıq.

Dissertatsiya du`zilisinin` qısqasha xarakteristikası: Magistrlik dissertatsiya kirisiw, 3 bo`lim, juwmaqlaw ha`m paydalang`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Magistrlik dissertatsiya jumısı kirisiwden baslanıp, magistrlik dissertatsiya jumısının` tiykarg`ı bo`liminde:

Birinshi bapta dereklerdin` tu`rleri ha`m olardı izertlewdin` a`hmiyeti yag`nıy tariyxıy derek ha`m olardın` tu`rleri ha`m de derekler menen islesiw usılları ha`m ilimiy jaqtan qollanılıwı

Ekinshi bapta Xiywa xanları arxiv materiallarında xviii-xix a`sirdegi qaraqalpaqlar haqkında dereklerdin` sa`wleleniwi dep atalıp onda qaraqalpaqlardın` siyasiy jag`dayı ha`m administrativlik du`zilisi tuwralı mag`lıwmatlar ha`m qaraqalpaqlardın` xojalıq turmısı, sawda ha`m o`nermentshiligi haqqında mag`lıwmatlar keltirilgen.

U`shinshi bapta Xiywa xanları arxiv materialları tiykarında izertlew jumısların alıp barg`an ilimpazlar ha`m olardın` miynetleri haqqında geypara mag`lıwmatlar keltirilgen.

Juwmaqlawda izertlengen tema boyınsha juwmaq islenip, pikir ha`m usınıslar berilgen.

Jumıstın` son`ında paydalang`an a`debiyatlardın` dizimi beriledi.

I BAP. DEREKLERDİN` TURLERİ HA`M OLARDI İZERTLEWDİN` A`HMİYETİ

1.1. TARİYXIY DEREK HA`M OLARDIN` TU`RLERİ.

Tariyx pa`ni adamzat ja`miyeti basıp o`tken tariyxıy joldı nızamlı protsess sıpatında ha`r ta`repleme u`yreniwshi pa`n sıpatında sotsiallıq pa`nler (a`debiyat, siyasiy ekonomika, hukıqtanıw, filosofiya, ekonomika h.t.b.) diziminde baslı orın tutadı ha`m ken` xalıq massasın, a`sirese jas a`wladtı o`z Watanı ha`m xalqına sadıqlıq ruwxında ta`rbiyalaw isine xızmet etedi. A`sirese, ullı ata-babalarımızdın` turmısı, dini isenimi, ilimi ha`m ma`deniyatın u`yreniwde bul pannin` ornı girewli. Basqasha qılıp aytqanda biz, birinshi gezekte, o`zligimizdi, xalqımızdın` negizi, tamırı qay jerde ekenligi, onın` qa`liplesiw protsessi qanday keshkenligin biliwimiz za`ru`r. Lekin tariyxtı jaqsı bilmey turıp, og`an erisip bolmaydı. Prezidentimiz İ.A.Karimov bir neshe ma`rte atap o`tkenindey, «o`zligimizdi an`law tariyxtı biliwden baslanadı. Da`lillep bolmag`an usı haqıyqat ma`mleket siyasatı da`rejesine ko`teriliwi za`ru`r»[1]

Prezidentimiz O`zbekstannın` jan`a tariyxın jaratıw haqqında arnawlı pa`rmanın 1997-jılı ja`riyalag`an edi. Bul ha`m basqada bir qatar hu`jjetlerde Prezidentimiz tariyx, ruwxıyatımız ha`m qa`diriyatlarımızdı u`yreniwge arnalg`an lektsiyalarımızda ha`m baspa so`z betlerinde ja`riyalang`an maqala ha`m gu`rrin`lesiwlerde tiykarg`ı dıqqat itibar tariyxımızdı ha`r ta`repleme ha`m teren` u`yreniw na`tiyjesinde oqıwlıqlar ha`m qollanbalar jaratıwg`a qaratılıwı tiyisliligin atap o`tken edi.

İmarattı bekkem tırnaqsız (fundamentsiz) qurıp bolmaytug`ınınday, tariyxtı dereksiz jazıp bolmaydı. Koloniallıq du`zim da`wirinin` milletshilik ha`m ullı ma`mleketshilik siyasatı, ayawsız ha`m esapsız talan-tarajlar,

[1] И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. «Мулоқат» 1988 №2 2-3 б

qatag`anlar, tu`rli «ma`deniy awdarıspaq»lar g`a qaramay, tariyxıy dereklerimizdin` bir bo`legi bizin` zamanımızg`a shekem jetip keldi.

Derektanıwshılıq tariyx pa`ninin` tiykarg`ı ha`m baslı tarmaqlarınan bolıp, tu`rli materiallıq, etnografiyalıq, jazba h.b. dereklerdi u`yreniw ha`m olardan ilimiy paydalanıwdın` teoriyalıq ha`m a`meliy ta`replerin u`yrenedi.

Tariyxıy derek degenimiz ne? Tariyxıy derek degenimizde uzaq o`tmishten qalg`an, insaniyattın` ta`biyat ha`m ja`miyettin` belgili bir rawajlanıw basqıshındag`ı basınan o`tkenlerin o`zinde sa`wlelendirgen ruwxıy esteliklerdi tu`sinemiz. Materiallıq estelikler toparına eski orınlar ha`m mazarlar, qala ha`m qorg`anlardın` qaldıqları, sol jerlerden tabılg`an o`ndiris ha`m urıs quralları, u`y-ruwzg`ar ha`m zebi-ziynet buyımları, a`yyemgi suwg`arıw orınlarının` qaldıqları, altın, gu`mis, mıs tıyınlar, sonday-aq a`yyemgi adamlar ha`m haywanlardın` jar taslarg`a oyıp salıng`an su`wretleri ulıwma, tasqa h.b. qattı zatlarg`a` jazılg`an jazıwlar kiredi.

Ruwxıy estelikerge – uzaq o`tmishten qalg`an qol jazba miynetler, adamlardın` turmısı ha`m u`rp-a`detlerin o`zinde sawlelendiriwshi materiallar sonday-aq, adamlardın` sanasında saqlanıp qalg`an u`rp-a`detler kiredi. Xullas, ta`biyat ha`m ja`miyettin` o`tmishi menen baylanıslı bolg`an ha`r bir na`rse tariyxıy derek bolıwı mu`mkin.

Tariyxıy derekler insannın` sotsiallıq turmısı na`tiyjesinde payda bolg`an. Ol sotsiallıq turmıstın` barlıq ta`replerin, bolıp o`tken waqıyalardı ko`rsetedi. Sonlıqtanda tariyxıy dereksiz a`yyemgi adamlardın` turmısı ha`m sotsiallıq iskerligi qay ta`rizde keshkenligin bilip ha`m u`yrenip bolmaydı.

Derekler u`stinde is alıp barg`anda sonı este tutıw za`ru`r, ha`r bir tariyxıy da`wirdin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri bolıp, ol en` da`slep sotsial siyasiy du`zimnin` ta`biyatı, islep shıg`arıw usılları, sol da`wirdegi materiallıq ma`deniyat ha`m jazıw texnikasının` ulıwma da`rejesi menen belgilenedi. Sonın` menen birge, ayırım da`wirlerde ilim ha`m ma`deniyat

ja`miyettin` materiallıq rawajlanıwınan bir qansha ilgerilep ketiwi, yamasa arqada qalıwı da mu`mkin. Bunday jag`daydı biz a`yyemgi Xorezm ha`m Baktriya ma`deniyatı, O`zbekstan xalıqlarının` X-XV a`sirlerdegi ma`deniyattın` ko`teriliwi mısalında ko`riwimiz mu`mkin.

Derektanıwshılıqtın` wazıypalarına kelsek, tariyxıy dereklerdi tabıw, olardı ajıratıw, teren` ha`r ta`repleme u`yreniw, derekte bayan etilgen waqıyalar, keltirilgen da`liyllerdin` tolı ha`m haqıyqatlıg`ın anıqlaw olardın` tiykarg`ı wazıypası bolıp tabıladı.

Tariyxıy dereklerdi, olardın` ulıwma ta`biyat, o`tmishin o`zinde ko`rsetip beriwine qaray, to`mendegi bes baslı toparg`a bo`liw mu`mkin.

Materiallıq derekler. Adamzat ja`miyeti tariyxı ko`p mın` jıllıq da`wirdi o`z ishine aladı, lekin jazıw payda bolg`anına ko`p waqıt bolg`anı joq

Mısalı: tsivilizatsiyanın` en` da`slepki oshaqlarınan esaplang`an Oraylıq Aziyaa da`slepki jazıw arameyshe xat negizinde shama menen b.e.sh. I-shi mın` jıllıqtın` ortalarında payda bolg`an.[1] Lekin, a`yyemgi tariyxımızdı o`zinde ko`rsetip qaldırg`an jazba dereklerdin` ko`pshilik bo`legi basqınshılıq urıslar waqtında, ta`biyiy apatshılıqlar aqıbetinde joq bolıp ketken.

Materiallıq derek degenimizde alg`ashqı adamlar jasap o`tken ha`m jerlengen jerleri, miynet ha`m urıs quralları, tu`rli ma`nziller (qala qorg`an, monsha, ka`rwansaraylar, o`nertmentshilik ustaxanaları h.b.) dın` qaldıqları, u`y-ruwzg`ar buyımların tu`sinemiz.

Materiallıq esteliklerdi izlep tabıw ha`m u`yreniw isleri menen arxeologiya ilimi (gr.arxeo-eski, logos-ilim) shug`ıllanadı.

Etnografiyalıq derekler. Xalıqlardın` kelip shıg`ıwı menen baylanıslı bolg`an material ha`m mag`lıwmatlar, ms: xalıq, qa`wim ha`m urıw atamaları, insannın` qolı, aqıl-zeyni menen jaratılg`an qural ha`m

[1] Ўзбекистан тарийхы. I-том. Т., Ўзбекистон, 1997.

buyımlardın`, nag`ıs ha`m bezewlerdin` adamlardın` sanasında, sonday-aq awızeki ha`m jazba a`debiyatlarında saqlanıp qalg`an mag`lıwmatlar, adamlardın` turmıs ta`rzi etnografiyalıq derek bolıp esaplanadı.

Bulardın` barlıg`vn etnografiya (gr.etnos xalıq, grapxo-jazaman-xalıq haqqında mag`lıwmatlar, xalıq tanıwshılıq) ilimi tekseredi ha`m u`yrenedi.

Lingvistikalıq derekler. Tilimizde, anıqrag`ı onın` leksikalıq quramında uzaq o`tmishten qalg`an, sotsial-ekonomikalıq administrativlik ha`m huqıqıy atamalar: xiraj (orta a`sirlerde) xalıqtan alınatug`ın da`ramat salıg`ı) ushr, zakat (sharwa ha`m ko`shpes mu`lkten jılına bir ma`rte alınatug`ın ja`riyma; 1/40), suyırg`al (shaxzadalar ha`m iri a`mirlerge tajı taxt aldında ko`rsetken xızmetleri ushın berilgen jer-suw, mal-mu`lk), tansuqat (tabılmas, itibarg`a ılayıq buyım, sawg`a), cherik (a`sker), qarawıl (a`skerlerdin` aldında, qaptalında ju`retug`ın a`skeriy bo`limshe), xalifa (Muxammed payg`ambardın` orınbasarı, orta a`sirlerde arab musılman ma`mleketlerinde iri jer iyeligi ma`mleket baslıg`ı) mirishkar (patsha, xanlardın` aw qusları ha`m haywanların bag`atug`ın mansaptar) mirab (suwdı bo`listiriwshi), qazı (sha`riyat tiykarında is ju`rgiziwshi), jarlıq (orta a`sirlerde hu`kimdar ta`repinen beriletug`ın ra`smiy hu`jjet); waqıpnama (jer-suw yamasa daramattın` belgili bir bo`legin meshit, medrese ha`m mazarlarga berilgenligi haqqında du`zilgen hu`jjet). Xalıqlar, qa`wimler, wrıwlardın` atamaları: Aravan, Kampirravat, No`kis, Xojeli, Chinas, Nayman, Mang`ıt, Saray , Qon`ırat h.t. Usı atamalardın` kelip shıg`ıwı ha`m etimologiyasın (lat. Lingua til) lingvistika pa`ni u`yretedi.

Xalıq awızeki a`debiyatı. Awızeki a`debiyat ma`deniyattın` en` a`yyemgi tarawlarınan bolıp, onın` tamırı qa`dim zamanlarg`a barıp taqaladı. Awızeki a`debiyattın` ayırım tu`rleri a`yyemgi grek tariyxshıları, sonday-aq Tabariy, Mas`udiy, Beruniy, Furdawsiy, İbn-al-Asir sıyaqı Shıg`ıs alımlarının` miynetleri arqalı bizgeshe jetip kelgen. Kayyumars, Jamshid

ha`m Siyavush haqqındag`ı a`psanalar, Amort ha`m Sparetra, Tumaris ha`m Shirak haqqındag`ı qıssalar usılar toparlarınan. Bul da`wir tariyxın, a`sirese sol zamanlardag`ı sotsiallıq qarım-qatnaslardı u`yreniwde «Alpamıs», «Sha`r`yar», «Qırıq qız» usag`an da`stanlar, sonday-aq xalıq ertekleri, ma`resim qosıqları, naqıl-maqallardın` roli ju`da` u`lken. Jazba a`debiyattan burın payda bolg`an bul xalıq du`rdanaları tu`rli sotsiallıq qatlamg`a tiyisli adamlardın` turmısı ruwxıy kelbeti, u`rp-a`detleri, a`sirese uzaq o`tmishte hu`kim su`rgen sotsiallıq qatnaslar hakqında qızıqlı mag`lıwmatlar beredi.[1]

Tariyxıy dereklerdin` bul tu`ri menen fol`klor (nem. fol`k-xalıq, lore-bilim danıshpanlıq, xalıq danalg`ı) ilimi shug`ıllanadı.

Jazba derekler tariyxıy dereklerdin` en` baslı ha`m tiykarg`ı bo`legi. Olar insannın` sotsiallıq iskerligi anıqrag`ı adamlardın` o`z-ara qarım qatnası na`tiyjesinde jaratılg`an ha`m sol zamanlarda ju`z bergen sotsiallıq siyasiy waqıyalardı o`zinde sa`wlelendirgen derek sıpatında orta a`sir (VI-XIX a`a`) tariyxın u`yreniwde baslı orındı tutadı.

Jazba tariyxıy derekler o`z na`wbetinde eki tu`rge bo`linedi:

1. Joqarg`ı ha`m jergilikli hu`kimdarlar mekemelerinen shıqqan ra`smiy hu`jjetler (jarlıq, pa`rman, inayatnama) finans esap-kitap da`pterleri, ra`smiy jazılmalar;

2. Tariyxıy, geo-kosmografiyalıq ha`m biografiyalıq miynetler.

Sotsiallıq –siyasiy a`sirese ekonomikalıq qarım-qatnaslarg`a tiyisli ma`selelerdi u`yreniwde ra`smiy hu`jjetler, finanslıq esabat da`pterleri ha`m jazıwlardın` a`hmiyeti ju`da` u`lken.

Ra`smiy hu`jjetlerdin` arasında qa`lbekileri de ushırap turadı. Sonın` ushın olardan paydalang`anda o`z aldına dıqqat itibar ha`m abaylılıqtı talap etedi. Hu`jjetler u`stinde is alıp barg`anda, anıqrag`ı onnan qandayda bir sotsiallıq siyasiy waqıya yamasa da`liyllewdi analizlew ushın paydalanıw

[1] М.Тлеумуратов. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дерек. Н., 1995, 24-бет

protsessinde bir hu`jjet penen shegaralanbastan, og`an usas bir neshe hu`jjetlerdi qosıp u`yrenip shıg`ıw za`ru`r.

Tariyxıy, geo-kosmografiyalıq ha`m biografiyalıq miynetler-hu`kimdar klasslardın` buyrıg`ı menen jazılg`an ha`m sol sebepli olardın` betlerinde ko`birek patshalar ha`m xanlardın`, a`mirler ha`m iri ruwxanıylardın` turmısı ha`m isleri ko`rsetilgen, materiallıq baylıq jaratıwshı xalıqtın` tariyxı bolsa ko`p jag`daylarda sheklep, aylanıp o`tilgen. Xullas, bul miynetlerde hu`kimran toparlardın` du`n`yag`a ko`z qarası o`z ko`rinisin tapqan, sol topardın` maqset ha`m ma`pleri qorg`aladı. Bul a`lbette, ta`biyiy jag`day. Lekin sol sebepli bul miynetlerdi itibarsız qaldırıp ketiwge bolmaydı. Sebebi uzaq o`tmishimizde bolıp o`tken waqıyalar usı miynetlerdin` betlerinde de saqlanıp qalg`an.

Biraq olardı u`yreniw protsessinde, dereklerdin` betlerinde keltirilgen xabar ha`m da`liliy mag`lıwmatlardan paydalanıwda abaylı bolıw, yag`nıy olarg`a sın ko`z qarasta jantasıwımız talap etiledi.

Tariyxıy, geo-kosmografiyalıq ha`m biografiyalıq miynetler bizgeshe ko`p mug`darda jetip kelgen ha`m orta a`sirler tariyxın u`yreniwde tiykarg`ı dereklerden esaplanadı.

Derektanıwshılıq tariyx pa`ninin` bir qatar ja`rdemshi tarawları: paleografiya, diplomatika, geral`dika, sfragistika, epigrafika, numizmatika, toponimika, metrologiya ha`m xronologiyanın` qolg`a kirgizgen jetiskenliklerine su`yenedi.

Paleografiya (gr.paleo-a`yyemgi, grapxo-jazaman; a`yyemgi jazıw) qa`dimgi qol jazba miynetlerdin` qag`azı, qabı, sıyası, jazıwı ha`m jazıw usılların tekseredi.

Diplomatika (gr.diploma-eki bu`klengen qag`az; hu`jjet) ra`smiy hu`jjetlerdi u`yreniw ha`m analizlew menen shug`ıllanadı.

Geral`dika (lat.geral`d-gerb. belgi-nıshan) qa`dimgi gerbler, ha`r qıylı belgilerdi, tamg`alardı u`yrenedi.

Sfragistika- (gr.spragis-tan`ba, pechat`) burıng`ı patsha xan ha`m a`skerlerdin` tan`baları ha`m olardag`ı jaıwlardı tekseredi.

Epigrafika (gr.pi-u`stinde, joqarısında, grapxo-jazaman) Buyım u`stindegi jazıw, tas, metall ag`ash yamasa basqada qattı zatlardın` u`stine oyıp jazılg`an a`yyemgi jazıwlardı u`yrenedi.

Numizmatika (lat.numus-pul) a`yyemgi pullardı, quramın, awırlıg`ın, jazıwların, islengen jeri ha`m waqtın tekseredi.

Metrologiya (gr.metron-o`lshew, logos-tu`sinik, bilim; o`lshewler haqqında tu`sinik) o`tmishte tu`rli ma`mleketler ha`m xalıqlar arasında aylanısta bolg`an awırlıq, uzaqlıq, suyıqlıq o`lshemlerin u`yrenedi.

Xronologiya (gr.xronos-waqıt, logos-tu`sinik, bilim, waqıt hakqında tu`sinik) a`yyemgi xalıqlar arasında ha`m ma`mleketlerde paydalanılg`an jıl esabı ha`m kalendarlardın` kelip shıg`ıwın ha`m olardı esaplaw tarawı. Belgili bolg`anınday orta a`sirlerde xijriy (b.e. 622), Seljuk sultanı Malik shax (1072-92) ta`repinen baslang`an Jaloliy ha`m 1301 j Qazanxan (1295-1304) Xoniy atları menen belgili jıl esaplawları bolg`an.

Sol na`rseni aytıp o`tiw za`ru`r, yag`nıy ha`zirgi ku`nge shekem dereklerdi ajıratıwdın` anıq bir ta`rtibi islep shıg`ılmag`an. Ayırım derektanıwshı qa`niygeler olardı mazmunına qarap ajıratıw kerek dese, basqa bir toparı miynettin` kelip shıg`ıwına, yag`nıy qashan ha`m qay jerde jazılg`anlıg`ına qarap ajıratıwdı maqul ko`redi. Ja`ne bir topar alımlar bolsa olardı tu`rlerine (ra`smiy hu`jjetler, tariyxıy, geo-kosmografiyalıq, biografiyalıq) qaray ajıratıwdı usınadı. Dereklerdi avtordın` o`zinin` qolı menen jazılg`an yamasa ko`shirme nusqada jazılıwına qaray ajıratıw jag`daylarıda ushırasadı. Derekler u`stinde islewdin` ha`zirgi basqıshında,

bulardan tek birewi, yag`nıy dereklerdin` tu`rlerine qaray ajıratıw printsipine tayanıw maqsetke muwapıq.

«O`zbekstan tariyxı dereklerin to`mendegi u`sh tu`rge bo`lip u`yrenemiz:

1. Materiallıq derekler, yag`nıy arxeologiyalıq qazılmalar na`tiyjesinde tabılg`an materiallar.

2. Ra`smiy hu`jjetler

3.Tariyxıy, geo-kosmografiyalıq ha`m biografiyalıq miynetler

Arxeologiyalıq derekler a`yyemgi ata-babalarımızdın` turmıs ta`rzi ha`m sotsiallıq jag`dayların u`yreniw ushın tiykarg`ı derek xızmetin atqarsa, ra`smiy hujjetler (jaolıq, pa`rman, esap-kitap da`pterleri, ra`smiy jazıwlar) kelgenimizde sonı aytıw kerek, yag`nıy olar sotsiallıq-siyasiy turmıstı ko`rsetiwi, yag`nıy feodal jer iyelgi, sotsiallıq zulım, ma`mleket du`zilisi h.b. ma`seller boyınsha da`liliy mag`lıwmatqa baylıg`ı menen tariyxıy dereklerdin` basqa tu`rlerinen ayırılıp turadı.

Tariyxıy, geo-kosmografiyalıq ha`m biografiyalıq miynetlerde tariyxıy waqıya ken` ha`m tolıq ko`rsetiledi. Sonın` menen bir qatarda bul miynetler fizikalıq mag`lıwmatqa bay. Biraq bayan etilip atırg`an waqıyalarg`a sub`ektiv qaraw, ayırım kerekli waqıya ha`m da`lillerdi taslap o`tip, yamasa burmalap qaraw bunday miynetlerdin` ko`pshiliginde ushırasadı. Sonlıqtanda bunday miynetler u`stinde is alıp barg`anda olarg`a sın ko`z qarasta jaqınlasıw lazım.

1.2. DEREKLER MENEN İSLESİW USILLARI HA`M İLİMİY JAQTAN QOLLANILIWI

Ayırım derektanıwshı qa`niygeler olardı mazmunına qarap ajıratıw kerek dese, basqa bir toparı miynettin` kelip shig`ıwına, yag`nıy qashan ha`m qay jerde jazılg`anlıg`ına qarap ajıratıwdı maqul ko`redi. Ja`ne bir topar alımlar bolsa olardı tu`rlerine (ra`smiy hu`jjetler, tariyxıy, geo-kosmografiyalıq, biografiyalıq) qaray ajıratıwdı usınadı. Dereklerdi avtordın` o`zinin` qolı menen jazılg`an yamasa ko`shirme nusqada jazılıwına qaray ajıratıw jag`daylarıda ushırasadı. Derekler u`stinde islewdin` ha`zirgi basqıshında, bulardan tek birewi, yag`nıy dereklerdin` tu`rlerine qaray ajıratıw printsipine tayanıw maqsetke muwapıq.

Arxeologiyalıq derekler a`yyemgi ata-babalarımızdın` turmıs ta`rzi ha`m sotsiallıq jag`dayların u`yreniw ushın tiykarg`ı derek xızmetin atqarsa, ra`smiy hujjetler (jaolıq, pa`rman, esap-kitap da`pterleri, ra`smiy jazıwlar) kelgenimizde sonı aytıw kerek, yag`nıy olar sotsiallıq-siyasiy turmıstı ko`rsetiwi, yag`nıy feodal jer iyelgi, sotsiallıq zulım, ma`mleket du`zilisi h.b. ma`seller boyınsha da`liliy mag`lıwmatqa baylıg`ı menen tariyxıy dereklerdin` basqa tu`rlerinen ayırılıp turadı.

Tariyxıy, geo-kosmografiyalıq ha`m biografiyalıq miynetlerde tariyxıy waqıya ken` ha`m tolıq ko`rsetiledi. Sonın` menen bir qatarda bul miynetler fizikalıq mag`lıwmatqa bay. Biraq bayan etilip atırg`an waqıyalarg`a sub`ektiv qaraw, ayırım kerekli waqıya ha`m da`lillerdi taslap o`tip, yamasa burmalap qaraw bunday miynetlerdin` ko`pshiliginde ushırasadı. Sonlıqtanda bunday miynetler u`stinde is alıp barg`anda olarg`a sın ko`z qarasta jaqınlasıw lazım.

Tariyxıy dereklerdi anıqlaw, tan`law talıqlaw. Tariyxıy dereklerdi anıqlaw, tan`law ha`m onı ilimiy jaqtan talıqlaw ha`r qanday ilimiy

izleniwdin`, onın` u`lken-kishiliginen qattiy na`zer, da`slepki basqıshı esaplanadı. İzertleniwge qoyılg`an ma`selenin` u`yreniliwi, ilimiy jaqtan tuwrı xal etiliwi ko`p ta`repten ha`r qanday ilimiy jumıstın` (fundamentin) tırnag`ın quraytug`ın derektin` sıpat ha`m mazmunına, yag`nıy tolıq ha`m mag`lıwmatlarg`a baylılıg`ına baylanıslı.

Anıq bir ilimiy ma`seleni u`yreniwde bir yamasa bir neshe miynetke, tu`rli dereklerge tayanıw za`ru`r. Bulardın` qaysı biri baslı, qaysı biri ja`rdemshi rol` oynawı u`yrenilip atırg`an ma`selenin` jazılıwına ha`m xarakterine baylanıslı. Mısalı, sotsial-ekonomikalıq ma`selelerdi u`yreniwde ra`smiy hu`jjetler tiykarg`ı derek rolin oynaytug`ın bolsa, siyasiy ha`m ma`deniy turmısın ko`rsetip beriwde, jılnamalar, biografiyalıq ha`m a`debiy miynetler birinshi orında turadı.

Qoljazba miynetler u`stinde ko`p jıllar dawamında izleniwler sonı ko`rsetedi, ayırım tariyxıy miynetler sotsial-ekonomikalıq ma`seleler ha`m ma`deniy turmısqa tiyisli bahalı da`liliy mag`lıwmatqa da bay, ra`smiy hu`jjetler ha`m biografiyalıq miynetlerde bolsa siyasiy tariyxqa tiyisli qımbatlı da`liyllerdi, tariyxıy miynetlerde joq da`liylerdi ushıratıw mu`mkin.

Belgilengen bir temag`a tiyisli derekler tan`lap alıng`annan son`, olardın` ha`r biri, sırtqı ha`m ishki belgilerine qaray, ilimiy jaqtan izertlenedi.

Dereklerdi sırtqı belgilerine qaray izertlew. Derektin` sırtqı belgileri degende onın` sırtqı qabıg`ı, qag`azı ha`m jazılıwınan tısqarı, miynettin` jazılg`an waqtı, jeri, avtorı, jazılıw sebepleri, miynet jazılg`an waqıttag`ı sotsiallıq-siyasiy jag`day ko`zde tutıladı. Bul ma`selelerdi anıqlamay turıp, miynette bayan etilgen waqıyalar haqqında, ulıwma miynet haqqında tuwrı ha`m tolıq mag`lıwmatqa iye bolıw, ol haqqında pikir bildiriw mu`mkin emes.

En` a`yyemgi miynetlerdin` jazılg`an waqtı ha`m ornın anıqlaw qıyın. Ayırım jag`daylarda miynet aqırında tek onın` ko`shirilgen waqtı, ornı ha`m

miynettin` ataması g`ana ko`rsetiledi. Mag`lıwmatlar keltirilgen jag`dayda, miynettin` jazılıw ha`m ko`shiriliw tarıyxı, qag`azı, xatı ha`m tili, til usılına qaray shama menen belgilenedi.[1]

Miynettin` avtorı ha`m onın` shaxsın anıqlaw qol jazba miynetti ilimiy jaqtan u`yreniwde u`lken a`hmiyetke iye. Bul sonday-aq miynet avtorının` tek shaxsın anıqlaw ushın islenetug`ın a`dettegi bir is emes, kerisinshe miynettin` jaratılıw tariyxı ha`m onın` jazılıwına sebep bolg`an sotsiallıq-siyasiy jag`daydı anıqlap alıw ushın ha`m za`ru`r. Ma`lim bolg`anınday, a`yyemgi qol jazba miynetlerde ko`p jag`daylarda avtordın` atı ma`lim ha`m ko`zge taslanatug`ın bir jerinde, mısalı, miynettin` bası yamasa aqırında ko`rsetiledi. Ayırım xallarda, kirisiwde, miynettin` ortalarında, waqıyalar arasında tilge alınadı. Ko`p jag`daylarda avtor o`zinin` haqıyqıy atın aytpay, «puxara paqır», «a`jiz ha`m xaqsar», «bul g`a`riyp bende» dep ataw menen g`ana sheklenedi. Bunday jag`daylarda miynet betpe-bet, o`z aldına itibar ha`m aqırınlıq penen u`yreniliwi lazım, sebebi ko`binshe, miynettin` bir jerlerinde avtor o`zi, a`kesinin` atı yamasa jaqınları haqqında bir-eki qatar aytıp o`tedi, yamasa bayan etiletug`ın waqıyag`a az qatnasın (ms, «Abdullaxan taxtqa otırg`an waqtında men Xafizu Tanish ibn Mir Muxammad 33 jasta edim) bildiredi.

Avtordın` shaxsı, onın` qaysı sotsiallıq toparg`a tiyisliligi, sonday-aq onın` du`n`yag`a ko`z-qarasın anıqlaw ushın miynettin` ulıwma ideologiyalıq bag`darın tuwrı belgilep alıw u`lken a`hmiyetke iye.

Derekti sırtqı belgilerine qaray anıqlawdın` ja`ne bir baslı sha`rtlerinen biri onın` jazılıw sebeplerin tuwrı anıqlawdan ibarat. İzertlewshi alım qolındag`ı miynettin` jazılıw sebeplerin, miynet qaysı sotsiallıq-siyasiy jag`daydın` jemisi ekenliin jaqsı biliw za`ru`r. Bunı miynetti zor dıqqat itibar

[1] Б.Шамамбетов, О.Юсупов. Өзбекстан ҳәм қарақалпақстан халықлары тарийхы бойынша дереклер. Н., 1995. 15-бет

menen u`yreniw arqalı biliw mu`mkin, bunısız miynetten, onda keltirilgen da`liliy derekten tuwrı paydalanıp bolmaydı.

Derekti ishki belgilerine qaray anıqlaw, u`yreniw. Derekti ishki belgilerine qaray u`yreniw degende onı mazmunına qaray u`yreniw, tu`sindiriw, ideologiyalıq-siyasiy da`rejesi ha`m ilimiy bahalılıg`ın anıqlaw ma`selelerin tu`sinemiz.

Ha`r qanday miynettin` ilimiy bahalılıg`ı onda bayan etilgen waqıyalardın` xalıslıg`ı, keltirilgen da`lillerdin` tuwrılılıg`ı ha`m aldına qoyılg`an pikir ha`m ideologiyası menen o`lshenedi. Sonın` menen birge miynettin` original yamasa kompilyatsiya (terme) boliwı, tolı ha`m qısqalılıg`ı, waqıyalardın` qay ta`rizde bayan etiliwi de a`hmiyetli, sebebi, a`dette, ilimiy izleniwler alıp barg`anda original ha`m anıq nusqalarg`a tayanıp ilimiy izertlewlerge keltirilgen ha`r bir da`liyil ha`m qa`te sa`ne anıq dereklerden alınıwı za`ru`r. Kimnin`dur kitabında keltirilgen mag`lıwmattan paydalanıwdan saqlanıw za`ru`r. Qanday qıyın bolmasın, birinshi derekti tawıp oqıw za`ru`r.[1]

Sol na`rseni itibarg`a alıw kerek, klasslıq ja`miyet sharayatında jazılg`an miynetlerdin` avtorları ko`p jag`daylarda o`zleri keltirip atırg`an da`liyllerden tuwrı juwmaq shıg`armaydı, olardın` pikirlerinde anıqsızlıq, aljasıw ha`m qarama-qarsılıqlar ushıraydı. Bul ta`biyiy hal, a`lbette, sebebi olar jasap do`retiwshilik etken da`wir keskinliklerge tolı.

Juwmaqlap aytqanda, derekti ilimiy analiz jasawdag`ı maqset, onın` en` baslı ilimiy ta`replerin anıqlaw, onda keltirilgen da`lillerdin` birinshi da`rejedegisin ekinshi da`rejeliden, haqıyqatın onnan uzaq bolg`anlardan ajırata biliw ha`m en` baslısı miynette bayan etilgen waqıyalardı haqıyqıy tariyxshı ko`z-qarası menen bahalawdan ibarat.

---

[1] Б.Шамамбетов, О.Юсупов. Өзбекстан хәм қарақалпақстан халықлары тарийхы бойынша дереклер. Н., 1995. 16-бет

Derekti tek onın` bir o`zinde keltirilgen da`liyl ha`m mag`lıwmatlarg`a qaray bahalap bolmaydı. Ayırım jag`daylarda keltirilgen da`lller naduris, bayan etilgen waqıya bolsa burmalang`an bolıwı mu`mkin.

Sonlıqtan qandayda bir miynet haqqında pikir bildirmesten burın onı o`zine uqsas basqa bir miynet penen salıstırıp ko`rip, keltirilgen da`liyllerdi bir-biri menen salıstırıw ha`m tekseriw za`ru`r. Bunısız birde-bir tariyxıy waqıyag`a ashıqtan-ashıq qarawg`a bolmaydı.

Derektanıwshılıq a'yyemgi da'wirlerden baslap h'a'zirgi ku'nimizge shekem belgili da'rejede ta'jiriybe topladı. Ko'plep jazba esteliklerdin' en' tiykarg'ıları negizni nusqada-faksimilesi, awdarmah'a'm sholıw awdarması a'melge asırılıp, baspadan shıg'arıwg'a erisildi. Ha'r qıylı qol jazba fondları, kitapxana h'a'm muzey, jeke fondlardag'ı jazba estelikler kataloglarda ja'riyalanıp, olarda a'melge asırılg'an derektanıwshılıq tarawındapg'ı ilimiy izertlewler na'tiyjeleri ulıwmalastırıldı.

Solay etip, dereklerdi u'yreniw boyınsha a'melge asırılg'an isler ta'jiriybeler ulıwmalastırılıp, keleshekte a'melge asatug'ın ilimiy izertlewler ushın en' qolay xa'm keleshegi bar metodlar usıllardı anıqlap,belgilep h'a'm islep shıg'ıp, olardın' en' zamanago'ylerin xa'm na'tiyje beretug'ınların a'melde qollanıwdı usınıw za'ru'r.

Son'g'ı waqıtları zamanago'y kompyuterlerdin'jazba dereklerdi usınıw imka'niyatlarınan paydalanıw wapqtı keldi. Bul jerde zamanago'y student, pedagog İnternet xızmetlerinen biyma'lel paydalana alıwı talap etiledi.

Ulıwma, teoriyalıq h'a'm a'meliy derektanıwshılıq bir birin tolıqtıradı, biri ekinshisi ushın izertlew bag'darı h'a'm usılların belgilep ekinshisi birinshisi ushın faktli material toplap, tiykar bolıp xızmet etiwshi da'liyllerdi jıynaydı.

II BAP. XİYWA XANLARI ARXİV MATERİALLARINDA XVIII-XIX A`SİRDEGİ QARAQALPAQLAR HAQKINDA DEREKLERDİN` SA`WLELENİWİ.

Orta Aziya menen Rossiya xalıqları arasındag`ı ma`deniy baylanıslardı rawajlandırıwda XIX a`sirdin` basında Rossiya jerinde ashılg`an joqarı oqıw orınları, olardag`ı Shıg`ıstı tanıw fakul`tetlerinin` atqarg`an xızmetleri og`ada u`lken boldı. A`sirese shıg`ıs xalıqlarının` sonın` ishinde Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın u`yreniwde XIX a`sirdin` basında ashılg`an Kazan universitetinin` sostavında shıg`ıs tillerin biletug`ın, onın` tariyxı menen shug`ıllanatug`ın qa`nigelerdin` tayarlanıwı u`lken a`hmiyetke iye boldı. Usınday joqarı oqıw orınlarının` biri Kazan universiteti 1807-jılı ashıldı. Bul universitette birinshi ma`rtebe shıg`ıs tilleri boyınsha qa`nigeler tayarlanatug`ın kafedra ashıldı. Da`slep bunda arab tilleri u`yrenile baslandı. Onnan keyin pars tili, son` basqa da shıg`ıs tilleri u`yrenile basladı.

1811-jılı shıg`ıs tilleri boyınsha qa`nigeler Moskva universitetinde tayarlanatug`ın boldı. 1819-jıllar Peterburg universitetinde shıg`ıs tilleri u`yrenile basladı.[1]

1854-jılı Peterburg universitetinde shıg`ıs fakul`tetinin` ashılıwı shıg`ıs xalıqlarının`, sonın` ishinde Orta Aziya xalıqlarının` a`yyemgi ha`m bay ma`deniyatın u`yreniwde, onı Rossiya ja`miyetshiligine tanıstırıwda u`lken a`hmiyetke iye boldı. Bul universitette keyingi jıllarda da ko`plegen ataqlı shıg`ıstı izertlewshiler pitkerdi. Solardan P.S. Savel`ev, N.V.Xanıkov, V.V.Grigor`ev, V.V.Vel`yaminov-Zernov, N.İ.Veselovskiy, V.V.Bartol`d ha`mbasqada shıg`ıstı izetlewshiler bul fakul`tetti pitkerip shıqtı.

Shıg`ıs izertlewshilerinin` biri bolg`an N.V.Xanıkovtın` (1822-1878jj) miynetleri Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın ha`m ma`deniyatın,

[1] Юсупов О.Ж. Жанбек батыр, Маман батыр, мурад шайых, Азиз баба, Коразбек бий-аталык, Хожамурат хам Торемурат сууфылар ямаса «майлы шенгел» отмишинен дереклер. Н, «Каракалпакстан» 1993

sonın` ishinde Aral boylarının` tariyxın u`yreniwde u`lken a`hmiyetke iye boldı. Ol Peterburg universitetinin` shıg`ıs fakul`tetin pitkergennen keyin Orenburg general gubernatorlıg`ında jumıs isledi. Onnan keyin 1839-jılı Perovskiy ta`repinen (Xiywag`a qarsı) uyımlastırılg`an atlanısqa qatnasqan. 1841-jılı Rossiya ta`repinen sho`lkemlestirilgen Buxara xanlıg`ındag`ı elshixananın` sostavında bolg`an. Aral ten`izi ma`selesi XIX a`sirdin` basında Rossiya ilimler akademiyasın Aral ten`izin, Orta Aziyanın` ta`biyiy baylıqların u`yreniwge u`lken qızıg`ıwshılıq penen qaraydı. Mine usı qızıg`ıwshılıqtın` na`tiyjesinde N.V. Xanıkov Aral ten`izine baylanıslı izertlewlerdi orınlaydı. N.V.. Xanıkovtın` jumısı «Aral ten`izi ha`m Xiywa xanlıg`ı do`geregindegi jerlerdin` kartasına tu`sinik» dep atalıp, Aral ten`izi tuwralı jazılg`an birinshi tariyxıy geografiyalıq miynet bolıp, ol ko`plegen tariyxiy dereklerge, rus ilimi ta`repinen Aral ten`izine baylanıslı toplang`an mag`lıwmatlarg`a negizlengen.

V.V. Grigor`ev XIX a`sirdin` birinshi yarımında Orta Aziya xalıqlarının` bay tariyxın ha`m ma`deniyatın u`yreniwde u`lken u`les qosqan ilimpazlardan, 1836-jılı ol Peterburg universitetinin` shıg`ıstı tanıw bo`limin pitkergennen keyin Orenburg qalasında jumıs isleydi. Bunnan keyin shegera komissiyasının` baslıg`ı bolıp tayınlanadı. Orenburg qalasında jasag`an waqıtları bolajaq tariyxshı Orenburg qalasının` a`tirapında jasag`an jergilikli xılıqtın` turmısı menen qızıg`adı. Bul da`wirde saqlanıp turg`an ko`plegen ten`gelerdin` u`yrenip, a`sirese Peterburg ha`m Kazan` universitetlerinin` Rossiya ilimler akademiyasının` numizmatikalıq kollektsiyaların jıynap, olardı tariyxıy derek sıpatında u`yrenedi.[1]

V.V. Grigor`ev XIX a`sirdin` ortalarında ha`m ekinshi yarımında Orta Aziyanın` Rossiyag`a qosılıw protsessinde aktiv tu`rde qatnasadı.

[1] Камалов С. Каракалпаки XVIII-XIX вв. «Фан» Т. 1968

Qaraqalpaqstan jerinde, sonın` ishinde Xojeli, Mang`ıt qalalarında ha`m basqada jerlerde boladı.

Xiywa xanlıg`ının` tariyxın ha`m ma`deniyatın u`yreniwde, sonın` ishinde qaraqalpaq xalqının` tariyxın u`yreniwde N.Murav`evtın` jumısı da u`lken a`hmiyetke iye.

XIX a`sirdin` birinshi shereginde Kavkaz armiyasının` komanduyushiysinin` buyrıg`ı ha`m onın` tapsırması menen Xiywa xanlıg`ına keledi. Ol kiyatırıp, jolda ko`rgen-bilgenlerin, tariyxıy materiallardı qag`azg`a tu`siredi. «Turkmenstang`a ha`m Xiywag`a sayahat» degen jumısında avtor ju`da` ko`plegen tariyxıy faktlerdi keltiredi. Atap aytqanda, Xiywa xanlıg`ında jasawshı xalıqlardın` ma`deniyatı ha`m turmısı boyınsha materiallar, Xiywa xanlıg`ındag`ı jasawshı xılıqlardın` jag`dayı, olardın` bir-biri menen qarım-qatnası, qon`sı xanlıqlar ha`m ma`mleketler menen qarım-qatnasıqlar, sawda baylanısları, ko`plegen siyasiy waqıyalar ha`m basqa da ko`plegen tariyxıy etnografiyalıq materiallar, Xiywa xanlıg`ının` XIX a`sirdegi tariyxın ha`m ma`deniyatın u`yreniwde bahalı derekler bolıp esaplanadı. Sonın` menen birge eki el ortasındag`ı ma`deniy baylanıslar tariyxın u`yreniwde de u`lken a`hmiyetke iye. Xorezm oazisi halıqlarının` tariyxı ushın G.İ.Danilevskiydin` jumısı u`lken a`hmiyetke iye. G.İ.Danilevskiy Xiywa xanlıg`ının` tariyxı boyınsha «Opisanie Xivinskogo xanstva» degen jumus jazdı. G.İ.Danilevskiy Xiywa xanlıg`ına elshixananın` sostavında keldi, onın` jumısı tariyxıy, ma`deniy jaqtan bir qansha a`hmiyetke iye. Bul jumısta biz Xiywa xanlıg`ının` XIX a`sirdegi administrativlik du`zimi, Xiywa xanlıg`ındag`ı qalalardın` ha`m awıllardın` tariyxı boyınsha materiallar, aqsha – finans jag`dayları, sawda qatnasıqları, bunnan tısqarı tariyxıy, etnografiyalıq faktler ko`p ushrasadı.

Akademik Vel`yaminov-Zernovtın` ken` ko`lemdegi jumıslarının` biri «Qırg`ız-kaysaqlar haqqında tariyxıy mag`lıwmatlar ha`m Abulqayırxan

o`lgennen keyin Rossiyanın` Orta Aziya menen qarım qatnasları tariyxı» kitabı qazaq ha`m qaraqalpaqlardın` tariyxı ushın u`lken ha`miyetke iye. Bul shıg`arma a`sirese qaraqalpaq xalqının` XVIII a`sirdegi Rossiya menen baylanısları, qaraqalpaqlardın` Rossiya puxaralarına qabıl etiliwi haqqındag`ı en` a`hmiyetli tariyxıy faktlerge ken` orın berilgen.

2.1. TARİYXIY HA`M SİYaSİY JAG`DAYI TUWRALI MAG`LIWMATLAR

XVIII a`sirde sırt el tariyxshılarının` miynetlerinen Aral boyı xalıqları haqkında bay mag`lıwmatlar qaldırılg`an. Qaraqalpaqlar haqkında sırt el izertlewshileri mag`lıwmatları XVI a`sirden baslap ushırasa baslaydı. XVI a`sir aqırınan baslap Orta Aziya jerlerin u`yreniwde rus alımları ha`m izertlewshileri a`hmiyetli miynetlerdi jarattı. Olar Orta Aziyanın` ta`biyiy baylıqları, xalkı, geografiyalıq jaylasıwı ha`m da`stu`rleri haqkında mag`lıwmatlar berip o`tedi. Aral ten`izi haqkındag`ı da`slepki mag`lıwmatlar da rus izertlewshileri miynetleri arqalı Evropag`a ma`lim boldı.

Qaraqalpaqlar Aral a`tirapın, Sırda`r`ya ha`m A`miwda`r`ya oypatılıg`ın jaylag`an, yarım otırıqshı, ko`shpeli ham yarım ko`shpeli ruwlar, qa`wimler ha`m a`yyemgi Xorezm ha`m Kerder wa`liyatı xalıqlarının` tiykarında qa`liplesken, olardın` a`wladları bolg`an eski xalıq bolıp tabıladı.

A`sirese Petr I da`wirinen baslap, Rossiyanın` Orta Aziya jerlerine qızıg`ıwshılıg`ı ju`da` arttı. Sebebi Rossiya imperiyası, Orta Aziya jerlerin izertlew arqalı ol jerlerdi basıp alıwdı maqset etti. Sonday-aq, Orta Aziya jerleri arqalı Xindstang`a jol ashıwdı maqset etken ruslar Aral ha`m Kaspiy ten`izi regionların izertlewge kiristi. 1719-jılı Petr I Bekovich Cherkasskiy basshılıg`ındag`ı u`lken ekspeditsiyanın Xiywa xanlıg`ına jiberdi. Bundag`ı maqset A`miwda`r`ya suwların Uzboy arqalı Kaspiy ten`izine jiberiw ma`selesin u`yreniw edi. Ekspeditsiya Xiywa jibermesten aldın Petr I tapsırması menen Kaspiy ten`izinin` topografiyalıq su`wretleri alındı. Ol 1720-jılı Petrburgte baspadan shıg`arıldı. Bul karta Orta Aziyanı geografiyalıq jaqtan u`yreniwde u`lken a`hmiyetke iye. Bul boyınsha A`miwda`r`ya ha`m Sırda`r`ya suwların Kaspiy ten`izine alıp barıw mu`mkin emesligi ma`lim boldı.

Aral ten`izine Xiywa xanlig`ına sho`lkemlestirilgen 1740-1741-jıllardag`ı Gladıshev ha`m geodezist Muravin ekspeditsiyaları u`lken tabıslarg`a eristi. Olar Orenburgten Aral ten`izine shekemgi joldın` ko`rinisi ha`m onda jasaytugın xalıqlar haqkında ko`plegen mag`lıwmatlar jazıp qaldırdı.

1768-1775-jıllarg`ı akademik İ.A.Gil`denshtedttin` Astraxan` u`lkesidegi ekspeditsiyasına paydalang`an Aral kartası tuwralı so`z etemiz.

1769-jıldın` maydın` 23-ku`ni Quyashtın` aldınan Sholpan (Venera) planetasının` o`tiwin baqlaw boynsha ha`r qıylı ekspeditsiyalar astronomiyalıq baqlawlar, izertlewler bolgan edi. 1768-1775-jılları to`rtinshi "Fizikalıq" ekspeditsiya baslig`ı akad. İ.A.Gil`denshtedt boldı. Ol, Voronejden baslap, Astraxang`a shekem aralıqtı izertledi, son` Kavkaz aymag`ında İ.A.Gil`denshtedttin` ekspeditsiyasında jan`a du`zilgen kartalar boldı.[1]

Ol, "Karta morskaya ploskaya Kaspiyskaya morya" (1754-jılı du`zilgen) ha`m belgisiz avtor geograf du`zgen "Kaspiy ha`m Aral ten`izinin` kartasına" iye boldı. Sol kartada to`mendegi mag`lıwmatlar bar. "Aral ten`izinin` Qubla jag`alawında Aral wa`liyatı onın` Shaxtemir qalası bul asha da`r`ya boyının` ortasında jaylasqan ha`m ol Shaxtemirdin` qubla to`meninde Aral qorg`anı bar. Sonnan to`mende ja`ne qorg`an bar. Bul u`sh qorg`an Uluda`r`yanın` boyına on` ta`repine jaylasqan". XVIII a`sirde Rossiya İlimler Akademiyası Aral boylarına birneshe ekspeditsiyalar, ilimiy baqlawlar jiberdi. Olardın` jıynagan miynetlerine, mag`lıwmatlarına dıqqat bo`lemiz. Belgili ma`mleketlik isker ha`m geogra-kartograf, ekonomist İvan Kirilovtın` «Tsvetushee sostoyanie Vse Rossiyskogo gosudarsstva...» (M, univ. 1831). Degen statistikalıq ha`m geografiyalıq ta`riplew miynetinde arallılar ha`m qaraqalpaqlar haqkında mag`lıwmatlar berilgen. XVIII a`sirdin` 30-jıllarında

[1] Камалов С. XVIII асирдеги қарақалпақ рус катнасыклары. Н. 1966

Rossiyanın`, Orta Aziya ha`m Qazaqstan xalıqları haqkında, Aral jag`aların u`yreniw, ol jerde ha`r qıylı baylanıslardı bekkemlew ushın elshilik qatnasıqları sho`lkemlestirildi.

XVIII a`sirde Rossiya İlimler Akademiyası Aral boylarına birneshe ekspeditsiyalar, ilimiy baqlawlar jiberdi. Olardın` jıynagan miynetlerine, mag`lıwmatlarına dıqqat bo`lemiz. Belgili ma`mleketlik isker ha`m geograf-kartograf, ekonomist İvan Kirilovtın` «Tsvetushee sostoyanie Vserossiyskogo gosudarsstva...» (M, univ. 1831). Degen statistikalıq ha`m geografiyalıq ta`riplew miynetinde arallılar ha`m qaraqalpaqlar haqkında mag`lıwmatlar berilgen. Bunda «O Yaitskix kazakax» (23-bet) tarawında «Qaraqalpaqlar ha`m qırg`ız-qaysaqlar sahrayı xalıq ekeni, olar Buxara ha`m Xiywa ta`reptegi dalalarda ko`shpeli o`mirde jasaytug`ınlar, olar ha`r dayım Jayxun qazaqları menen urısıp, bir-birine topılıp o`zlerine tutqınlar alıp, at ha`m malların aydap ketip turatug`ının jazg`an. Miynettin` «O karavanax kon kochevali v Xivu» (32-bet). Tarawında «Emba da`r`yasının` to`mengi boylarında qalmaqlardı Nazar Dorji basqaratug`ını, al sol da`r`yanın` o`r betinde waqıtsha qaraqalpaqlar ko`ship ju`rgeni mag`lıwmat sıpatında ko`rsetilgen.

XVIII a`sirdegi rus derekleri XVIII a`sir basında ullı Petr I shıg`ısqa qatnas jasawg`a jan`a jollar izledi, sonın` tiykarında İndiya ha`m Qıtayg`a sawda, elshilik Xorezm arqalı Hindistang`a barıwg`a maqset etti. Rossiya imperatorı Petr I ta`repinen 1714-jılı 24-aprel`de ekspeditsiya sho`lkemlestiriw haqqında pa`rmang`a qol qoyıldı. Bunda gvardiya kapitanı knyaz` Bekovich Cherkasskiy Xiywa xanlıg`ına jiberiwdi, xan so`ylesiw ha`m A`miwda`r`ya boyında «altın qum»lardı izertlew ushın 1000 adamlıq a`skeriy bekinis qurıwdı buyırdı. Petr I A`miwda`r`ya arqalı Awg`anstan, Pakistan, Hindstang`a baratug`ın sawda jolların ashıwdı tapsırma etip berdi. Bul ekspeditsiya bir ta`repinen elshilik, ekinshi ta`repinen dushpanlıq

qatnasta bolg`anlig`ı sebepli 1717-jılı Xiywa xanı Sherg`azı xan ta`repinen qıyratıladı.

XVIII a`sirdin` 20-jılları Petr I Shig`ıs ellerine o`zinin` elshilerin, sawdagerlerin ha`m jansız agentlerin jiberip, sol jerlerdin` siyasiy, sotsial-ekonomikalıq turmısınan mag`lıwmatlar jıynawdı buyırg`an edi. Solardın` biri Florio Beneveni Sank-Peterburgta «Posol`skiy prikaz» mekemesinde xatker bolıp islegen. Son` Buxarag`a agent etip jiberildi. F.Beneveni 1718-1725-jılları Moskva, Astraxan`, Shemaxa, Xorezm ha`m Buxara jerlerinde boldı. Ol, Buxara ha`m Xiywa xanları arasındag`ı urıslardı, Arallılar ha`m qaraqalpaqlardın` birgeliktegi Xiywa xanına qarsı gu`resi, Shaxtemir sultandı olardın` xan etip ko`teriwge ha`reketlerin jazıp qaldırdı. Florio Benevenige A`miwda`r`yada altın qum bar ekenligin, onı alıwdın` usılların anıqlawdı tapsırma etip qoydı. Beneveni Xiywa xanlig`ının` Sheyxjalil tawlarında gu`mis ruda ka`ni bar degen mag`lıwmalardı jazıp qaldırdı.[1]

Rossiya ha`m Aral boyı xalıqları baylanısları haqkında ilimiy miynetler jazg`an rus alımlarının` biri İ.Kirillov boldı. İ.Kirillovtın` qaraqalpaq ko`shpelileri Ural ha`m Emba da`r`yaları boylarında bolg`anı tuwralı jazıp qaldıradı. Sebebi, 1722-1723-jılları sayaxatshı alım F.İ.Stralenbug Sibir` jerlerine baratırıp, qaraqalpaqlar u`stinen o`tken, onın` kartasında qaraqalpaqlardın` bir toparı Emba boyında belgilenip ko`rsetilgen edi. Al, tiykarg`ı qaraqalpaq ordası Sırda`r`yanın` to`mengi eki boyında jasag`anlig`ı sol da`wirdin` kartasında anıq ko`rsetilgen.

İ.Kirillov 1733-jılı «Rossiyanın` generallıq karta» sın du`ziwge basshılıq etti. Bul kartada qaraqalpaqlar Sırda`r`yanın` to`mengi ag`ısında, eki da`r`ya Quwan da`r`ya ha`m Sırda`r`ya boylarında jasaytug`ınlig`ı belgili boldı.

[1] История Узбекистана в источниках XVI-XIX вв. Т, 1988г., 52-стр.

XVIII a`sirdin` 30-jıllarında Rossiyanın`, Orta Aziya ha`m Qazaqstan xalıqları haqkında, Aral jag`aların u`yreniw, ol jerde ha`r qıylı baylanıslardı bekkemlew ushın elshilik qatnasıqları sho`lkemlestirildi.

P.İ.Rıchkovtın` miynetlerinde qaraqalpaqlar Rossiya puqarası bolıwı ushın eki ma`rtebe ant bergenin ko`remiz. Qaraqalpaq xanı "o`zi ushın ha`m xalqı ushın" Rossiyadan qa`wenderlik izledi dep jazdı. Patsha-ayırım buyrıg`ı menen İ.Kirillov Aral boyına ekspeditsiyag`a barıw kerekligi, sol jerdegi Aral xanı menen ushırasıwı, onın` Xiywa xanı menen urıslarına ja`rdem beriwi tuwralı kupıya ko`rsetpeler bergen eken.

Aral ten`izine Uluda`r`ya, Quwanda`r`ya, Sırda`r`ya ha`m sonın` tarmaqları quyadı. Sırda`r`yanın` on` ta`repinde, da`r`yanın` ten`izge quyar jerinde Jankent qarabaxanasının` ornı ko`rsetilgen. Solay etip, avtorı belgisiz karta "Aral wa`liyat boyında" onın` tariyx ha`m ma`deniyat esteliklerin u`yreniwde bahalı miyras boladı deymiz.

Orıs tariyxshısı M.Chulkovtın` jeti toplamı "İstoricheskie opisaniya Rossiyskoy kommertsiy.." atamadagı miynetinin` materialları Rossiya ma`mleketinin` Orenburg qalası arqalı Xiywa Buxara qalaları menen sawda jasaw isleri tariyxına bul ma`selede sawdagerlerdi tanıstırıwg`a arnalg`anın ko`remiz. Avtor qaraqalpaqlardın` geografiyası, olardın` elshisi sawda qatnasıqları waktında qaraqalpaqlardan tariyxıy iskerleri: Maman biy, Murat shayıx, Aziz haqkında, qaraqalpaq xanı, Sultan biyleri ha`m xojalarının` Rossiya puqaralıg`ına o`tiw ha`reketleri tuwralı bayanlawlar bergen.

Qaraqalpaqlarg`a ha`m Arallılarg`a Aral ten`izi menen keme arqalı barıwg`a boladı. Ten`izden shıg`ıp, Uluda`r`ya menen ju`zip Xiywag`a ha`m Buxarag`a shekem: onnan arman ju`ziwge boladı. Xiywa ha`kimliginde II qala bar. Qaraqalpaqlarg`a Aral ten`izi boylap bolıwg`a boladı. 1734-jılı 10-iyun`da orıs imperiyası Anna İonovna qaraqalpaq xalqına jarlıqnama (gramota) berigenin M.Chulkov boldı, sonday-aq ol qaraqalpaq ha`m orıs

sawda baylanısı qanday da`rejede ekenine qızıqqan. Orenburg generalı qaraqalpaq sawdagerlerine Orenburg sha`ha`rine kelip sawda etiwine ruxsat etkenin, ha`tte olar Orenburg awıllarında jasawdı qa`nigelerge ruxsatnama berip turdı. Orıs elshisi Dmitriy Gladıshev qaraqalpaqlarg`a qon`sılas arallılar awhalınan xabardar bolıw ushın olarg`a elshi jibergen deydi.

Qaraqalpaq elshisi Maman batır Orazanovtın` Sank-Peterburgqa barıp 1743-jılı 14-avgustta sarayda so`z so`ylegeni tuwralı aytılg`an. Soni aytıwımız kerek, M.Chulkovtın` miynetinde qaraqalpaq ma`selesindegi mag`lıwmatlar P.İ.Rıchkovtın` «Orenburg tariyxı» ha`m «Orenburg topografiyası» degen klassikalıq miynetlerinen alıng`anı anıq.

Solay etip, XVIII a`sirdegi İ.Georgi sho`lkemlestirgen ha`r qıylı ekspeditsiyada qaraqalpaqlar arallı xalıqlar tuwralı mag`lıwmatlar jıynalg`anı anıq. XIX a`sirdegi orıs tariyxıy a`debiyatlarda da Rossiya ha`m Aral wa`liyatı arasındag`ı baylanıslar o`z sa`wlesin tapqanı anıq, bul o`z aldına arnawlı sholıw bolıw kerek.

İlimiy a`debiyatlarda Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın izertlew rus shıg`ıstanıw iliminde XVI-XVIII a`sirlerden baslarında ha`m XIX a`cirde ayırıqsha boldı degen pikir qa`liplesip ketken.

İlimpazlardan V.V.Bartol`d, A.N.Konov, B.VLunin ha`m basqalar rus shıg`ıstanıwının` ilimi sıpatında baslanıwın Petr da`wirine jatqaradı.

XVI-XIX a`sirler-Rossiyanın` Orta Aziyag`a qızıg`ıwshılıg`ı artqan da`wir. Da`slep qaraqalpaq jerlerinen o`tetug`ın ka`rwan jollardı basıp bul u`lke tuwralı mag`lıwmatlar jıynap, son`ınan Orta Aziyanı izertlep rus alımlar o`zinen keyingilerge qaraqalpaqlar tuwrısın da ko`p g`ana: bahalı mag`lıwmatlar qaldırg`an.

Qaraqalpaq xalkının` XIX a`sirge shekemgi da`wiri tiykarınan ruslarda saqlang`an derekler boyınsha jazıldı ha`m jazılıp atır desek asıra aytqan bolmaymız. Basqınshılarg`a qarsı xalıq opolgenesin basqarg`an Samara

a`sker basshısı Dmittriy Pojarskiy (1578-1642) 1613-1614-jıllar qaraqalpaqlardın` jasaytug`ın ornı tuwralı aytqan.[1]

Ruslardan a`skeriy-siyasiy, diplomatiyalıq , sawda jasaw, ilimiy h.t.b. maqsetlerde Orta Aziyag`a (Petr I da`wirinen Orta Aziyanın` Rossiyag`a qosılg`anına shekem) jasag`an ko`p g`ana ekspeditsiyaları, sapar etiwleri ha`m sayaxatları Orta Aziya ha`m Qazaqstan xalıqlarının` tariyxın, turmısın? Territoriyasın ha`m ma`deniyatın izertlewde og`ada u`lken a`hmiyetke iye bolg`an bahalı faktler materiallardı qaldırdı

«Orenburg Lomonosovı» degen laqab alg`an belgili rus geografı, ekonomisti ha`m tariyxshısı Peterburg Akad. 1-xabarshı ag`zası (1759j) Peter İvanovich Rıchkov (1717-1777) Orenburg u`lkesinin` xalıqları, onın` arasında, qaraqalpaqlarda bar, ilimde birinshilerden bolıp bahalı mag`lıwmatlardı aytqan.

Ol qaraqalpaqlar tuwralı ulıwma mag`lıwmatlar beredi, rus-qaraqalpaq qatnasların atap aytqanda Maman batırdın` Peterburgqa elshilik etkenin ha`m Elezaveta Petrovna sarayında onın` so`ylegen so`zin, qaraqalpaqlardıın` Rossiya qaramag`ına qabıl etkenligin ko`p bayan etedi, sonday-aq qaraqalpaqlardın` (o`zlerinin` burıng`ı Watanı Turkstanda-Sırda`r`yanın` eteginde) oq-da`ri, mıltıq tayarlaytug`ının ha`m olardın` qon`sıları bolg`an qaraqalpaqlarg`a satatug`ın, g`a`lle egiw menen shug`ıllanatug`ının xabarlaydı.[2]

P.Rıchkovtın` "Orenburg tariyxı" (İstoriya Orenburgskaya) degen miynetinde de qaraqalpaqlardın` tariyxı boyınsha da ko`p bahalı mag`lıwmatlar bar.

P.İ.Rıchkovtın` sahra ha`m Orta Aziya xalıqları haqqındag`ı mag`lıwmatınan belgili ma`mleketlik isker ha`m tariyxshı, bilimli

[1] Материалы по истории каракалпаков. М-Л, 1935. 145-146 бетлер

[2] Юсупов О. Жанибек батыр, Маман батыр, Мурат шайых, Азиз баба, Каразбек бий-аталык, Хожамурат суупылар ямаса "Майлы шенгел" отмишинен дереклер. Н. "Каракалпакстан" 1993, 28-29 бетлер

adminstrator" Vasiliy Nikitich Tatishev (1686-1750 jj) ta`repinen onın` "Rossiya tariyxı" ("İstoriya Rossiyskaya") M, 1768 M-L. 1962) degen jumısında da paydalanılg`an.

V.N.Tatishev (1717-1769 jj) Orenburg u`lkesin basqarg`an, son` Astraxan` gubernatorı bolg`an. Ol Rossiya tariyxına baylanıslı 5 tu`rli xalıqlardın` tariyxı menen qızıqqan az sandag`ı adamlardın` biri edi. Tatishev o`zinin` "Rossiyanın` tariyxıy geografiyasın ha`m grajdanlıq leksikon" ("Leksikon Rossiyskoy istoricheskiy, geograficheskiy i grajdanskoy" spb. 1793. Ch.III str. 164) degen jumısında Sırda`r`yanın` eteginde ha`m Aral ten`izi a`tirapında jaylasqan qaraqalpaqlar tuwralı olardın` Rossiya puqarashılıg`ına o`tiwi haqqında jazg`an.

Belgili tariyxshı-etnograf T.A.Jdanko «XVIII-XIX a`sirlerdegi Qaraqalpaqstan territoriyasın ha`m xalqın izertlewdegi xızmet rus ilimine tiyisli» dep jazadı.[1]

Qaraqalpaqlardın` Rossiya menen baylanıslı jung`arlarg`a qarsı gu`restin` qızıp turg`an waqtında-aq, qaytadan baslang`an edi. Qazannın` komendantı Vyazemskiydin` shet eller isleri boyınsha Moskva kontorasına 1724-jılı 31-dekabr`de jibergen xabarında so`ylesiwler haqkında aytılg`an. Qaraqalpaqlar Rossiyag`a rus sawdagerlerinin` Xiywa ha`m Buxarag`a o`tiwi ushın qa`wipsiz jol menen ta`miyin etiwge wa`de bergen 1725-jılı olar tag`ı da urıslarg`a o`zlerinin` elshilerin jiberedi. [2]

Petr I nin` Rossiyanın` shıg`ısqa qaray ken`eyiwi haqkındag`ı planı ele ku`n ta`rtibinen alınıp taslang`an joq edi, onnan keyin usı qızıg`ıwshılıq siyasatı tuwralı patsha hu`kimetinin` ra`smiy ko`z-qarasın bildiretug`ın Orenburg ekspeditsiyasının` nachal`nigi İ.Kirillovtın` aytqanları dıqqattı o`zine awdaradı. Ha`zir «...Rossiyanı ken`eytiw ushın eki na`rse ullı ha`m dan`qlı o`lmes is boladı,-dep jazadı ol, o`zinin` du`zgen ekspeditsiyası, al

[1] С.Камалов XVIII асирдеги каракалпак –рус катнасыклары «Каракалпакстан» Нокис, 1966, 25-бет
[2] Сонда, 39-бет

ekinshisi ele ashılmag`an...qazaq ha`m qaraqalpaq ekspeditsiyası-bul ju`da` kerekli is ha`m jaqsı miynet sin`diriwdi talap etedi, qolaylı waqıttı o`tkermesten usının` menen shug`ıllanıw za`ru`r. Qaraqalpaqlardı Rossiyag`a o`tkergendegi patsha hu`kimeti ushın ekonomikalıq paydasın ko`rsete otırıp, İ.Kirillov tag`ı da bılay dep jazadı: «Bul xalıq puqarashılıg`ının` patshag`a ko`p paydası bolıwı mu`mkin, o`ytkeni qaraqalpaq xalqı diyxanshılıq penen shug`ıllanadı, olarda ko`p biyday, tarı salı, arpa jetistirip turıladı ham olardı qazaqlardın` qoyı ha`m basqa mallarına almastırıp turadı ha`m tag`ı da olar qol o`neri ja`ne sawda menen shug`ıllanadı... olar Sırda`r`yanın` Aralg`a jaqın jerinde turadı, ol jerde rus sawdagerlerinin` ka`rwanı ushın pristan` islep, sol jerden Buxarag`a, Badaqshang`a ha`m İndiyag`a qatnap turıw mu`mkin».

Usı ko`rsetilgen hu`jjetlerden rus hu`kimetinin` Orta Aziyanın` ishkerisine kiriw boyınsha o`z planların iske asırıwda qaraqalpaqlar ja`rdemine su`yenetug`ının da ko`riwge boladı. Bul tuwralı sol Kirillov proektinde bılay delinedi: «Ruslardın` alısqa ju`riwge planlastırılg`an atlanısı ushın qaraqalpaqlar qansha qarjı bolsa da tayarlap beriwi mu`mkin,- Sırda`r`yada ju`ziw ushın qansha keme bolsa da tayarlap beriwi mu`mkin. Aral ten`izi arqalı A`miwda`r`yag`a o`tiwge, sol da`r`ya menen Buxarag`a ha`m onnan da joqarı jerlerge barıwg`a ja`rdemlesiwi mu`mkin ha`m qaraqalpaq xanı ol jerlerge deyin ruslardı uzatıp salıw ushın o`z adamların, konboy retinde beriwden de bas tartpaydı.

1731-jılı patsha hu`kimeti Abulxayırg`a o`zinin` elshisi Mamet-Mırza Tevkelevti jiberedi. Tevkeleevtin` ja`rdemi menen Abulxayır qazaq aqsaqallarının Rossiya puqarashılıg`ın qabıl etiwdi moyınlatıwg`a o`tedi. Tevkelevke qazaqlardın` ishinde ko`p waqıt ju`riwge tuwra keledi, o`ytkeni bug`an qazaq aqsaqallarının` ko`pshiligi qayıl emes edi. Og`ada u`lken

qıyınshılıqlardan son` olar qazaq aqsaqallarının` ko`pshiligine rus puqarashılıg`ın qabıl ettire aladı.[1]

Abulxayır menen Tevkelev Sırda`r`yag`a jaqınlasqanda qaraqalpaq aqsaqalları olardın` aldınan shıg`ıp, Rossiya puqarashılıg`ına o`tetuginlig`ı haqkında tilegin bildiredi.

Qaraqalpaqlar 1731-jıldın` noyabrinde imperatritsa Anna İonovnag`a jazg`an o`zlerinin` xatında «bizler Mamet-Mırza Tevkellev qazaqlarga kelgende xanımızdın` atınan ol Mırzag`a barıp so`ylestik, rus puqarashılıg`ına o`tkimiz kelgenligin bildirdik. Tevkelev o`tinishimizdin` orınlanatug`ınan wa`desin berdi. Solay etip, qaraqalpaqlar «puqarashılıqqa o`tti... imperatritsianın` ayag`ına bas iyedi»-dep jazadı.

1731-jılg`ı qaraqalpaqlardın` rus puqarashılıg`ına o`tiwi u`lken siyasiy a`hmiyetke iye bolg`an. Mine biz usıg`an toqtap o`temiz.

Qaraqalpaqlardın` rus puqarashılıg`ı ushın bolg`an usı ha`rekettegi tutqan roli haqqında L.Meyer bılay dep jazadı: «Tevkelevti Rossiyag`a jibermedi, ol Abulxayır xan menen birge dalada gezip ju`riwge ma`jbu`r boldı. Bul geziwshilik onı Sırda`r`yag`a alıp keldi. Bul geziwshilik onı Sırda`r`yag`a alıp keldi. Ol jerde ezilgen ha`m ha`r ta`repten tonalg`an qaraqalpapqlar turatug`ın edi. Usı xalıq Tevkelevtin` kelgenin esitip, sol arqalı Rossiyadan qa`wenderlik izley basladı, bul qırgızlarg`a (qazaqlarg`a-S.K) ku`shli ta`sir etti. Qarsılıq ha`reketelri toqtadı. Abudlxayır Tevkelev penen birge jıldın` aqırına Rossiya shegarasına barıwg`a mu`mkinshilik taptı, al qırg`ızlar ha`mme jerde derlik o`zlerinin` rus puqarası bolg`anlıg`ın moyınlay basladı».

Qaraqalpaqlardın` Rossiyag`a qosılıwı ushın ha`reketi Kishi ju`zdin` qazaqlarına u`lken ta`sirin tiygizedi, o`ytkeni olardın` diyxanshılıq penen

[1] С.Камалов. XVIII асирдеги каракалпак-рус катнасыклары. «Каракалпакстан», Нокис, 1966

shug`ıllanıwı, ko`shpelilerdin` g`a`lle menen ta`miyin etip, olar menen tıg`ız ekonomikalıq baylanısta bolıwı sheshiwshi rol`di atqarg`an bolıwı mu`mkin.

Bul tuwralı V.E.Vitevskiy onnan da anıqlaw jazadı.

Arallılar, qaraqalpaqlar ha`m qazaqlar arasında tıg`ız ekonomikalıq ha`m siyasiy baylanıstın` bolg`anı bizge ma`lim. Biraq arallılardın` rus puqarashılig`ına o`tkennen keyingi na`tiyjeleri tuwralı mag`lıwmatlar ushıraydı.

O`zlerinin` Xiywag`a qarsı gu`reslerinde arallılar udayına qazaq ha`m qaraqalpaqlarg`a su`yenip keldi. Arallılardın` Kishi ju`z benen tıg`ız baylanısta bolg`anın mınanday tariyxıy mag`lıwmattan da ko`riwge boladı.

1732-jılı Abulxayır Shaxtemirge o`zinin` balası Sultan Nuralını jiberedi. Og`an qosa o`zinin` jiyen-qarındasın Aral xanı Shaxtemirge hayallıqqa berip jiberedi. Kelinshekti uzatıp alıp barıw ushın Nuralı menen birge 60 qa shamalas qazaq aqsaqalları birge ketedi. Bir qızıqlı jeri kelinshekke keter aldında Tevkelev sıylıqlar beredi. Olar ketkennen son` eki ku`nnen keyin Abulxayır o`zinin` eki jaqın adamın qollarına xat berip Xiywag`a jiberedi. Xatında ol Xiywalılarg`a o`zinin` rus puqarashılig`ına o`tkenligin, balasın arallılarg`a Xiywag`a qarsı gu`reske ja`rdemge jibergenligin, sol jıldın` sentyabr`inde o`zinin` de Xiywag`a jaw bolıp baratug`ının jazadı.[1]

Solay etip, bizin` keltirilgen tariyxıy mag`lıwmatlarımız karaqalpaqlardın` Rossiya puqarashılig`ına usı o`tiwinin` rus hu`kimeti ushın «sa`tsiz» ha`m « paydasız» bolmag`anın ko`rsetedi. Rus hu`kimeti bunnan ko`p payda ko`rdi. Tevkelev polkovnik atag`ına ko`teriledi, Abulxayır maqtaw gromata aladı, basqalar da quralaqan qalmaydı.

1734-jıldın` basında kazaq ha`m qaraqalpaq elshileri Peterburgqa barıp, imperator sarayında qabıl alındı. Rossiya puqarashılig`ına qabıl etiliwi

[1] С.Камалов. XVIII асирдеги каракалпак-рус катнасыклары. «Каракалпакстан», Нокис, 1966

haqkında qazaq xanına qanday gromata jiberilse qaraqalpaq xanı G`ayıpqa da sonday gramota jiberiledi. Ol gramotada bılay delingen: «Bizin` jibergen elshimiz Mırza Mamet Tevkelev barg`anda bizin` puqarashılıg`ımızg`a o`tiwdi qa`lep ant iship qolların`ızdı qoyg`an edin`iz, biz onı bekittik, endi bizin` puqarashılıg`ımdasız.., endi sizlerdi o`zlerin`izdin` sawda ka`siplerin`iz ha`m diyxanshılıg`ınn`ız benen shug`ıllanıp, paraxat ha`m qa`wipsiz o`mir su`retug`ınınan u`mitdar etemiz ha`m sizlerge bizin` puqaralarımız benen qaysısın qa`lesen`iz sonın` menen erkin sawda jasawdı buyıramız., al bizler... o`zlerimizdin` elshilermiz bolgan statskiy Sovetnik İvan Kirillovqa ham polkovnik Mırza Tevkelevke sizlerdi... ha`r qıylı dushpan topılıslarınan qorg`ap turıwdı tapsırdıq».

Orenburg komissiyası kantselyariyasınnın` tapsırması boyınsha 1741-jılı iyul`de qaraqalpaqlardın` ishinde bolg`an Angliya sawdageri Goktın` aytıwına qarag`anda «...qaraqalpaqlar Abulxayır xanının` u`stinen shag`ına basladı, o`ytkeni ol qaraqalpaqlardın` jılqıların quwıp alıp kelip turadı»-delingen.

Jungarlardın` sebebinen topılıw qa`wpi tag`ı mınanday jag`daylardın` sebebinen ku`sheyedi. Goktın` bergen xabarına qarag`anda 1741-jılı jungarlardın` jibergen wa`kili qaraqalpaqlardın` ishinde o`ltirlgen. Onın` u`stine qaraqalpaqlar qazaqldardın` jungarlarg`a qarsı atlanıslarına qatnasqan. Usınday jag`daylarg`a baylanıslı 1742-jılı jungar elshitleri Orta ha`m Kishiju`z qazaqlarına keledi, olar o`zlerinin` basshısı Golden Tsırenge barlıq qazaqlardın` bag`ınıwın ha`m onın` belgisi retinde amanatqa bende beriwin talap etedi. Bul qa`wip qaraqalpaqlarda da tuwg`an edi.

Sonlıqtan da qaraqalpaqlar usı payda bolg`an qa`wipten qutılıwdın` birden-bir jolı tag`ı da Rossiya menen tıg`ız baylanısıw dep esaplaydı.

Qazaq-jungar qarım-qtnaslarının` shiyenlesiwine baylanıslı bolsa kerek, patsha hu`kimeti olardın` arasında o`zinin` ta`sirin bekkemlewdi ha`m

puqarashılıq haqkında tag`ı da yadına tu`sirip qoyıwdı maqsetke muwapıq dep tabadı. Elezaveta Petrovnanın` patsha bolıwına baylanıslı Samara ha`m Orenburg basqarmasının` aldında 1741-jılı buring`ı puqaralardın` jan`a imperatorg`a antın sho`lkemlestiriw wazıypası turdı. Kishi ju`zdin` qazaqlarına Orenburg polkının` poruchigi Dmitriy Gladıshev jiberiledi. Gladıshev Abulxayırg`a kelgen waqtında ol jerge qaraqalpaq aqsaqalları da kelip, Rossiya puqarashılıg`ına o`tiw haqkındag`ı tilegin ekinshi ma`rtebe bildiredi. Qaraqalpaqlardın` wa`killeri «Ubaydulla, Murat shayıq balası Orazan batır menen, Toqımbet biy, Ubeley sultan, Xojambergen ha`m onın` menen u`sh xoja... bizler barlıq to`mengi qaraqalpaqlar menen... Rossiyanın` ma`n`gi puqarası bolg`ımız keledi, usı tilegimizdi bizlerden ant alıw menen bekitiwin`izdi o`tinemiz»-deydi. [1]

Qaraqalpaqlardın` xatın ha`m ant qag`azların alıwldan-aq, Neplyuev sırtqı isler kollegiyasınan qaraqalpaqlarg`a qanday juwap jiberiw haqkında ken`es soraydı. Kollegiya og`an Abulxayırg`a qanday qatnasıq islesen`, onı qanday qabıl etsen` qaraqalpaq elshilerin de sonday qabıl et dep juwap qaytaradı. Usıdan keyin 1742-jıldın` may ayında Neplyuev qaraqalpaqlarg`a xat jazadı. Bul xatta ol o`z wa`killerin`izdi Orenburgqa jiberin`, menin` menen ushırasıwg`a olar iyul` ayında kelsin dep jazadı.

Qaraqalpaq elshileri Neplyuev penen so`yleskende Abulxayırdın` u`stinen arız etken bolıwı kerek. O`ytkeni, Neplyuev olardı «Sizler qazaqlar menen kelisimde bolın` ha`m Abulxayır xandı sıylan`»-dep u`gitleydi.

O`zlerinin` rus puqarası ekenligin da`lillewi ushın qaraqalpaqlarg`a Orenburg penen sawda qatnasıg`ın qayta tiklew buyırıladı ha`m o`z elshilerin imperator sarayına jiberiwge ruxsat etiledi.

Qaraqalpaqlardın` Jan`ada`r`yadag`ı jazg`an da`wiri olardın` tariyxında u`lken a`hmiyetke iye. Bul jerde qaraqalpaqlar belgili waqıtqa deyin, biraq

[1] С.Камалов. XVIII асирдеги каракалпак-рус катнасыклары. «Каракалпакстан», Нөкис, 1966, 38-39 бб.

uzaq emes, basqa xanlardın` ta`sirisiz, sırttan ekonomikalıq ha`m siyasiy jaqtan g`a`rezsiz turg`an.

Jan`ada`r`yada qaraqalpaqlar arallılar menen tikkeley baylanısta boladı. Olar menen buzılmas awqam du`zedi. Joqarıda aytılg`an qazaq feodallarının` topılısları tek jer basıp alıw ushın g`ana emes, al qaraqalpaqlar menen arallılardı bag`ındırıp alıwdı da ko`zde tutqan edi. Sonın` ushın bulardın` awqamlasıp qazaqlarg`a qarsı soqqı beriwi tosınnan bolg`an na`rse emes. Usı bekkem awqam belgili waqıtqa deyin olardı qullıqtan aman saqlap qaladı.

Qaraqalpaqlar menen arallılar arasındag`ı burınnan kiyatırg`an qa`liplesken tıg`ız qarım-qatnaslar ha`m baskınshılarg`a qarsı birlikte gu`resiwleri bir qatar izertlewshilerdi ayırım naduris pikirlerge alıp kelgen. Ma`selen, M.P. Vyatkin 1760-jılı Jan`ada`r`ya qaraqalpaqları «Xiywadan vassalıq g`a`rezli boldı»-dep jazadı. İs ju`zinde olay emes. Bul waqıtları qarallılar menen awqamlasa otırıp, qazaq xanlıg`ına da, Xiywa xanllarına da qarsı gu`res alıp bardı. Xiywa xanlarına qarsı gu`res XIX a`sirdin` baslarına deyin dawam etti.

Bul jag`day XIX a`sirdin` tariyxshısı V.V.Grigor`evti de «Qaraqalpaqlar «qon`ıratlardın`», yag`nıy arallılardın` qol astında bolg`an» degen naduris pikirge alıp keledi. Bul wakıtları olar arallılardın` da qol asıtında bolg`an emes. Jan`ada`r`yada olar (1743-jıldan XIX a`sirdin` basına deyin) qazaq xanlarınan da, Xiywa xanlarınan da g`a`rezsiz boladı.[1]

XVIII-XIX a`sirlerdegi qaraqalpaq jerleri Quwanda`r`ya menen Jan`ada`r`yanın` barlıq alabın o`z ishine aladı ha`m batısqa qaray A`miwda`r`yanın` to`mengi quyar jerine deyin keledi. A`sirese Quwanda`r`ya menen Jan`ada`r`yanın` aralıg`ında el tıg`ız otırg`an bolıwı kerek. O`ytkeni, S.P.Tolstov usı jerde «Qaraqalpaq ma`deniyatının` qaldıqları og`ada jiyi» dep ko`rsetedi. Solay etip, qaraqalpaqlardın` XVIII

[1] С.Камалов. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. «Фан» Т, 1968, 67-б.

a`sirdin` ekinshi yarımındag`ı qonıslasıw orayı Jan`ada`r`ya oazsisi bolıp esaplanadı.

Xiywa xronikalalarının` ha`m xalıq an`ızlarının` mag`lıwmatlarına qarag`anda on to`rt uriw arısının` qa`wimler birkpesin man`g`ıt uriwınan shıqqan Orınbay biy degen basqarg`an. Qon`ırat arısının` ishinde bul waqıtları Esengeldi biydin` ta`siri ku`shli bolg`an.

Pu`tkil arıstı, yamasa qa`wimdi basqaratug`ın biylerge solarg`a kiretug`ın uriwlardın` biyleri bag`ınatug`ın bolg`an. Uriwshılıqtın` qaldıqları belgili bir uriw ha`m qa`wimnin` do`gerigine, al sırtqı dushpang`a qarsı gu`resiw za`ru`rligi barlıq qaraqalpaq xalqın biriktiriwge alıp kelgen.[1]

XVIII a`sirdin` 80-jıllarına tiyisli dereklerge qarag`anda qaraqalpaqlar Jan`ada`r`yada da Sırda`r`yadag`ıday tiykarınan diyxanshılıq penen shug`ıllang`an. Bunı 1780-1781-jılları Rossiyadan Buxarag`a elshi bolıp barg`an Bekchurin de da`lliylep, Quwanda`r`yanın`, Jan`ada`r`yanın` boylarındag`ı qaraqalpaqlar diyxanshılıq penen shug`ıllanıp atır. Usının` menen ku`n ko`redi eken, dep ko`rsetedi. Diyxanshılıq penen bir qatarda olardın` xojalıg`ında sharwashılıq ta a`hmiyetli rol`di atqarg`an. Sharwashılıqtın` tiykarın qara mal qurag`an.

Qaraqalpaqlar son`g`ı waqıtları da ruslar menen bolg`an qatnasıqlarda sol 1731-jıldı tiykar etip ala bergen. 1742-jılı olardın` wa`kili Abulxayır xan menen Orskige barg`anda Neplyuevke «bizlerde polkovnik Tevkelev (1731-jılı) bolg`annan berli Abulxayırdın` qarawındag`ı to`mengi qaraqalpaq xalqının` on mın` u`yi buljımastan patshanın` puqarashılıg`ında turıptı»-dep bildirdi.

Qaraqalpaqlar o`zlerinin` jungarlardın` topılısı saldarınan qulap qalg`an xojalıg`ın tiklew jag`ınan da bir qansha tabıslarg`a eriskenligin ko`riwge

[1] С.Камалов. XVIII асирдеги каракалпак-рус катнасыклары. «Каракалпакстан», Нокис, 1966, 42-б.

boladı. 1940-jılı olardın` ishinde bolg`an Muravin o`zinin` jazıwlarında diyxanshılıq penen sharwashılıqtın` a`dewir rawajlang`an tu`rin ko`rsetedi.

Belgili bolg`anınday Xiywa xanlıg`ında ayırım uruwlar – aral o`zbekleri, tu`rkmen, qaraqalpaq, qazaq uruwları ko`shpeli xojalıqlardın` otırıqshılıqqa ko`shiw protsessii XIX a`sirde de dawam etip keldi.

Bunday uruwlar otırıqshılıqqa xanlıq ta`repinen ma`jbu`riy trde ko`shirilip atırg`an waqıtta olarg`a belgili jer ajıratıp beretug`ın edi.

Ol jerler bolsa uruw baslıqlarına biriktirip qoyılgan edi. Ele tolıq otırıqshılıqqa ko`shpegen uruwlar, a`sirese Arallı Qon`ırat ha`m qaraqalpaqlar o`zlerinin` ekonomikalıq g`a`rezliligi sebepli oraylasqan ha`kimiyatqa qarsı edi. «Sonın` ushın Muhammed Rahimxan ha`m onın` a`wla`dları olardı qattı qollıq penen jartı ashlıqta qaldırıp, basqarıp keldi».

Muhammed Rahimxan o`zinin` administrativlik reformaların ko`shpeli o`zbekler arasına uruwshılıqqa ta`n bolg`an basqarıw usılların ha`m jerlerde xalıqtı meshitlerge, meshitlerdi bolsa walayatlarg`a bo`lip qoydı.[1]

Bunday basqarıw usılı Xorezmdegi otırıqshı o`zbekler arasında ko`p waqıtlardan beri dawam etip keler edi. Biraq arallı Qon`ıratlarda admini strativlik reforma o`tkermedi ha`m uruwshılıq ta`rtibindegi basqarıw usılı saqlanıp qaldı.[2]

Qaraqalpaqlar jasag`an territoriyalarda da usınday ta`rtip ju`ritildi. Qaraqalpaqlar o`zbek ha`kimlarinen son` atalıqlarg`a ha`m o`z biylerine boysıng`an.

Muhammed Rahimxan da`wirinde qaraqalpaqlardı basqarg`an atalıqlar o`zbeklerden de saylang`an. Xan 1810 jılları Begim atalıqtın` ulı Baymurza ha`m Bekmurza atalıqtın` ulı Dosmuhammedke atalıq jarlıg`ın berip, olarg`a

[1] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қоракалпоқ тарихидан Фан. Т., 1985. 64-бет
[2] Йўлдошев М.Ю. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тўзилиши. Т., 1959. 93-бет

Qon`irat qaraqalpag`ı ha`m man`g`ıt qa`wimimnin` bir bo`legin basqarıwdı tapsırg`an.[1]

Qaraqalpaqlardın` bir biyi XIX - a`sirdin` baslarında ju`da` u`lken, ha`tteki 500 den aslap xojalıqtı basqarg`an edi.[2] Biraq, XIX a`sirdin` II yarımı ha`m XX a`sir baslarında en` kekse abıraylı biyler 100-250 xojalıqtı basqaratug`ın bolıp qaldı.[3]

Sebebi, usı da`wirge kelgende, Xiywa xanları qaraqalpaqlardı ba`rqulla qol astında uslap turıw ha`m basqarıwda qıynalmaw ushın biylerdin` sanın ko`beytip qaraqalpaqlar arasında atalıq, beglerbegi sıyaqlı a`mellerdi ja`riyalag`an. Ol hmellerge usı xalıq uruwlarınan o`zine sadıq bolgan, xanlıqqa ko`p xızmet ko`rsetken biy ha`m batırlardan arnawlı jarlıqlar menen tayınlang`an. Biyler atalıqka, atalıqlar bolsa beglerbegine, beglerbegiler ha`kimlerge boysınatug`ın edi. XIX a`sirdin` II yarmında qaraqalpaqlarg`a Hakimniyaz atalıq (1856-1859), Allabergen mahram (1859-1863), Mahmud Jasawılbashı (1863 jıldan son`) ha`kimlik qılg`an. Usı da`wirde Qon`ırat qaraqalpag`ı teristamg`alı uruwına tiyisli bolgan eki atalıq (Oraz, Arız ) ha`m bir nayıp (Bekmuhammed) , on to`rt uruw qaraqalpag`ı man`g`ıt uruwına tiyisli Sahibnazar son`ıraq Xudaynazar beglerbegi[4] qol astında to`rt atalıq (A`dil, Adil, Dawletnazar, Ernazar) bolg`an Oraz atalıq qoldawlı uruwının` biyleri, Arız atalıq qostamg`alı uruwının` biy aqsaqallarının` basqarg`an.[5]

Keyingi da`wirde biy ha`m biylikler sanının` ko`beyip barıwının` ja`ne bir sebei Sayid Muhammed Rahimxan ha`m Asfandiyar xan da`wirindegi siyasiy–ekonomikalıq o`zgerisler na`tiyjesiede patriarxal uruwshılıq qaldıqlarının` jemirile barıwı, uruwlar mayda shaxabshalarg`a bo`linip o`z uruwlaslarınan, ajıralıp tarqalıwına baslag`an. Olar arxiv hu`jjetlerinde yaki

---

[1] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги коракалпок тарихидан Фан. Т., 1985. 105-бет
[2] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги коракалпок тарихидан Фан. Т., 1985. 105-бет
[3] Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX веках Т., 1968. 132-бет
[4] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги коракалпок тарихидан Фан. Т., 1985. 106-бет
[5] Жалилов О. XIX-XX аср бошлаидаги коракалпоклар тарихига оид мухим хужжатлар. Тошкент 1977. 82-бет

pa`lenshe biy – katqudag`a qarag`anlar yaki pa`lenshi awıllas dep berilgen. Mine usılar qaraqalpaqlar jasagan territoriyadag`ı en` kishi administrativlik birlik bolıp esaplang`an. Eger o`zbeklar jasagan jaylar tiykarınan A`miwda`r`yanın` shep ta`repindegi xalıqtı basqarıwda meshitlerdi tiykar etken bolsa qaraqalpaqlardı basqarıwda biylikler, awıllar tiykarlang`an. Beglerbegi, atalıq, biy, kadxudalar qaraqalpaqlardı basqarıwda en` a`hmiyetli su`yenishli ku`sh bolıp tabıladı. Beglerbegi lawazımın biz Xorezm tariyxshıları shıg`armalarınan tısqarı arxiv hu`jjetlarinde ko`birek ushıratamız.[1]

Sonın` ishinde o`zbeklerden Bag`ıbek beglerbegi, Jamshidiylerden Abdulla beglerbegi, teke turkmenlerinen Xojamberdibek beglerbegi, Qulkeldi beglerbegi, qazaqlardan Omar to`re, Jumash, Musulman, Azizbergen, Xalmuhammed, Ko`pju`rsin, Shu`kir Muhammed, Sha`ha`rbay, Janmuhammed sıyaqlı beglerbegiler[2] qaraqalpaqlardan Qon`ırat Qabıl, Yusup beglerbegi, on to`rt uruw qaraqalpaqtan Sahibnazar, Xudaynazar, Qutlımurat beglerbegilardi hu`jjatlerda ushırattıq.

Beglerbegi ha`meli haqqında İ.İ. Ywldashev «Beglerbegi qaraqalpaq ha`m basqa ko`shpeli xalıqlardın` aqsaqallarına beriletugın Joqarı da`reje. Beglerbeginin` wazıypası olardın` o`z uruwlarınan jıynalatug`ın salıqlarıtsnın` durıslıgın tekserip turıw ha`m olardı tolıq tu`rde xaznag`a tapsırıw u`stinen baqlap turıw bolıp esaplanadı, beglerbegi lawazımına a`dette xannın` tuwısqan uruwlarınan saylanatugın edi. Rahmanberdinin` ulı Bag`ıbek sonday etip tayınlang`an.[3]

1873 jılı qaraqalpaqlardı eki beglerbegi birlestirip turatugın edi. Olardın` biri Qon`ırat uruwına, ekinshisi Man`g`ıtlarg`a baslıq edi. Qaraqalpaqlardın` barlıq biy ha`m atalıqları usılarg`a bag`ıng`an.

---

[1] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан Фан. Т., 1985. 107-бет
[2] Бул да сонда . . . 107-бет
[3] Йўлдошев М.Ю. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тўзилиши. Т., 1959.108-бет

«Beglerbegi a`sker sarkardası bolıp, onın` ju`zbasıları bolar edi» deb jazadı.[1]

Biz 1873 jılı qaraqalpaq Qon`ıratlı teristamg`alı uruwınan Qabıl beglerbegi on to`rt uruw qaraqalpaq man`g`ıt uruwına tiyisli Xudaynazar beglerbegi qaraqalpaqlardı basqarg`anı, onnan aldın Sahibnazar beglerbegi ha`m XIX a`sirdin` aqırı ha`m XX a`sir baslarında Xorezm xanlıg`ına boysıngan qaraqalpaqlardı Yusup ha`m Qutlımurat beglerbegi basqarg`anın anıqladıq.

Bul na`rse qaraqalpaqlardı XX a`sirdin` 20 jıllarına shekem eki beglerbegi basqarıp kelgenin, XIX a`sirdin` aqırı XX a`sirdin` baslarında bolsa qaraqalpaqlar to`rt bo`limge bo`lingeni, olardın` ha`r birin bir beglerbegi basqarg`an edi,[2] degen pikirdin` tiykarsız ekenin korsetpekte.

Biyler tınıshlıq da`wirinde o`zine tiyisli xojalıqlardı basqarg`an Xan ha`m Qusbegi, mehtar pa`rmanına muwapıq ol xojalıqlardan salıq zakat alıp jıynap tapsırg`an. Xanlıqqa belgilengen mug`darda na`wkar ha`m qazıwshı jetkerip beriw wazıypasın orınlag`an. Ha`tteki, qol astındag`ı na`wkerlerge bas bolıp, urısta qatnasqan. Biylerden keyingi uruw aqsaqalı ka`tquda bolıp esaplang`an. Olar uruwdın` bir shaqabın (tiyre) basqarg`an. Beglerbegi, atalıq biy sıyaqlı qaraqalpaq ha`meldarları xan ta`repinen saylanatug`ın edi ha`m ol haqqında arnawlı jarlıq beriletug`ın edi. Bunday saylap qoyıw Mahammed Rahimxan da`wirinen baslang`an. Birinshi ma`rte biylik jarlıg`ı Aydosqa berilgen. A`melde biylik atadan balag`a miyras bolıp qalatugın edi. Lekin og`an basqa biyler razılıg`ı ha`m xannın` tastıyıg`ı kerek bolgan. Xiywa ma`mleketlik arxivinde qaraqalpaqlarg`a berilgen jarlıqlar da bar. Mısal ushın 1853 jıl noyabr`de Muhammed Aminxan (1845-1855) ta`repinen berilgen bir jarlıq penen tanıstıramız:

---

[1] Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX веках Т., 1968.128-бет

[2] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан Фан. Т., 1985. 107-бет

«Abwlmwzaffar Valmansur Abwlg`ozi Mahammad Amin Bohodirxon swzimiz. Murohimi Shoxoni va otifati xisravonamizdan Sar baland va arjumand qilib ixlos va e`tiqodi zohir Baraq Bohodirning muborizat va Jalodati Furi zamir mehri tanvirimizga ravshan va Xuvaydo bwlg`ani uchun Qoraqalpoqiya ulusidan Xitoy bekshayx terasiga oqasi matan biy urniga biy qilib Nishon Oliyshon Suyurg`ol qilduq. To har turluk xizmatikim, dargahi alampanahimiz, mulozimlaridan sadir bwlsa, birra`si val oyni (12,64) qabwl qilib buyurilg`on xizmatini bitkarsun. Endi bu erliq humoyuni oliy mazmunig`a mutag`lig` va ogah bwlgach mazkwra terah mushorun ilohni (12,65) wzlarig`a biy bilib, nena`v xizmatikim, dar bori shavkatdorimiz sarkorlari buyursalar ul xizmat adosi sarajom bobida onga tob`e bwlib bitkarsunlar. Va davlati a`lomiz salohi bwlla olg`udek maslahat va kengashi doyrosidan tashqari qadam quymay otlonuv va tushuv va beruv va oluv va cherik va chaman bobida qadim biylari dasturincha oning royi iqtizosidan tajovwz etmay ma`raka va majlisda izzat va ehtiromni erig`a kelturib erliq oliy va mazmuniga xilof kilmoqni siesat podshohiy majibi bilsunlar. Va mazkwr biy dog`i elga be vaji shar`iy ozor bersa, undog`i siesat podshohiga Sar wzur bwlg`usidir, deb tarix hijri ming dog`i ikki yuz etilishda erdikim Xorazm orambozim dorilsaltanasida rabbi as-soniy oyining un ettinchisi dushanba kuni muvofiq sig`ir yili 1270 bu erlig`i oliy marhum bwldi»[1], - dep jazılg`an. Jarlıqtın` on` ta`repinedegi mu`yeshinde Mahammed Aminxannın` mo`ri basılg`an.

Demek, xanlıqqa ko`p xızmet ko`rsetken, og`an sadıq bolgan qaraqalpaqlar arasında ko`zge ko`ringen adamlar biyler a`wla`dı qa`wimlerine a`mel berilgeni haqqında jarlıq beriletug`ın edi, jarlıqta onın` salıq, feodal ma`jbu`riyatlardan azat etilgeni ko`rsetiletug`ın edi. Sonday jan`daylar da bolg`an, qaraqalpaq biylarinen bir neshewi birgelikte xan atına

[1] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги коракаллок тарихидан Фан. Т., 1985. 108-бет

qaytıs bolg`an beglerbegi, atalıq yaki biy ornına onın` balasın biy etip tayınlasan`ız dep iltimas qıflıp xatlar jazg`an. Usınday bir xata «Man`g`ıt Da`wletnazar biyden ko`p jaqsılıqlar ko`rdik. Ol o`lip 4-5 perzent qaldı. U`lkeni Ernazar ornına biy boldı, o`ldi, ornına Sahibnazar biy boldi, son` beglerbegi ma`rtebesi berildi, o`ldi. Ornına inisi Sayid bekti tayınlasan`ız.[1] – deb jazadı. Xatta Dawletiyar, Ospan, Na`wbetulla, Jiyen Muxammed, Da`wletnazar, Muhammed Yusup sıyaqlı man`g`ıt biylernin` mo`ri (tamg`ası) basılg`an. 1865 jılı Diywanbegi atına jazılg`an ekinshi bir xatta: «U`lkeni kishisi ha`mme birgelikte Sahibnazar beglerbegi ag`a marhumnın` tiri waqtında o`z qolındag`ı Xalıqnazar atalıq balani biyshara marhumnın` biylik ornına alıp berilse, ha`mmege Farruh dillik hasıl bolg`ay dep 1282 zulqa`da ayında bul xat jazıldı».[2] dep jazılg`an.

Mart ayında jazılg`an. 1870 jılg`a tiyisli hu`jjetlerde[3] man`g`ıt biyleri keltirilgen. Demek, hujjet 1865 jılı Sahibnazar beglerbegi qaytıs bolg`annan son` 1866 jıl arasında birinshi orında Xalıqnazar biy atı jazılg`an. Sog`an qarag`anda beglerbegi qaytıs bolsa, ornına onın` balası yaki a`wladın beglerbegi emes, al da`slep biylikke tayınlang`an. Sonda da onı basqa biyler talaban etip ko`rsetiwi, xan ta`repinen maqul etip tabılıwı za`ru`r bolg`an.

Qaraqalpaq ja`ma`a`lerin basqarıwda ju`zbasının` roli de u`lken bolg`an. Olar 1873-jılg`a shekem biyler sıyaqlı wazıypalardı orınlag`an ha`m hu`rmetke sazawar bolgan. Olardın` qol astındag`ı na`wkarlar sanı biylerdin` qol astındag`ı na`wkardan qalıspaytug`ın edi.

Xiywa ma`mleketlik arxivinde qaraqalpaq biy, ju`zbası, atalıq ha`m beglerbegine qaraslı na`wkerlerdin` dizimi, o`zbek, tu`rkmen na`wkerlerinin` dizimi qatarında 5,26,30,57,59 sıqlı da`pterlerinde berilgen.[4]

---

[1] Жалилов О. XIX-XX аср бошлаидаги коракалпоклар тарихига оид мухим хужжатлар. Тошкент 1977. 142-бет

[2] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги коракалпок тарихидан Фан. Т., 1985. 109-бет

[3] Бул да сонда . . . 109-бет

[4] Бул да сонда . . . 110-бет

Olarda en` aldıng`ısı 1824 jılg`a en` keyingisi 1872 jılg`a tiyisli. 5,57,59 da`pterler boyınsha usı da`wirdegi qaraqalpaq ha`meldarları ha`m olardın` na`wkerlerinin` sanı ko`rsetilgen.[1]

57,59 da`pterlerinde dizimde ko`rsetilgen qaraqalpaq na`wkerleri Rahimqul to`renin` 1824-1825 ha`m 1830-1831 jılları Xorasang`a ha`m basqa jerlerge qılg`an urıs saparına qatnasqan na`wkerler dizim bolıp tabıladı.

Xiywa ma`mleketlik arxivi usı qaraqalpaq ju`zbası ha`m a`meldarlarg`a qaraslı na`wkerler tuwralı 26[2], 30[3] - da`pterlerinde de mag`lıwmatlar bolıp, olardın` ekewi de 30-nomerdegi hu`jjet bolıp tabıladı. Onda qaraqalpaqlardın` ha`r bir uruw - qa`wimine tiyisli na`wkerler ha`m olardın` basliqları ayırım-ayırım ko`rsetilgen.

1873 jıldan keyin de qaraqalpaqlarda ju`zbasılar bolg`an. Biraq na`wkerler 20 dan aspag`an. Na`wkerler bolsa politsiya wazıypasın atqarg`anı ushın saqshı dep atalg`an.

1902 jılı Shomanay ha`kimliginde (ha`kimi Abduraximbay) Saydalı ju`zbasının` qol astında 19 na`wker bar edi. Onnan basqa Allabergen biy ju`zbası, Taxir ju`zbası, Qoshqar biy ju`zbası, Serjan ju`zbasılardın` 7 ewden na`wkeri bolgan.[4]

Qaraqalpaqlardı basqarıwda asirese 1855 jıldan baslap jasawılbasılar u`lken rol` oynag`an. Jasawılbasılar o`zbeklerden saylanar edi, urıs waqtında neshe mın`g`a shekem na`wkerge basshılıq etip, olardı xannın` Pa`rmanına ko`re urısqa alıp barıw o`z wazıypasına kirer edi.[5] Tınıshlıq da`wirinde bolsa xannın` ha`r tu`rli tapsırmaların orınlag`an. Qaraqalpaqlardın` basqarıw islerinde da`slep Mahmud jasawılbası, 1873 jıldan son` bolsa Yunus jasawılbasılar qatnasqan. Arxiv materialları qaraqalpaqlar arasında nayıp,

---

[1] Брегель Ю.Э. Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., 1967, 62-бет
[2] Бул да сонда . . . 64-бет
[3] Бул да сонда . . . 68-бет
[4] Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в северном Хорезме ТХЭ. том III, М., 1958. 58-бет
[5] Йўлдошев М.Ю. Материалы по истории Каракалпаков // Общественные науки Узбекистана 1965 № 1, 63-бет

mahram, mirap, darza, qazı, rays sıqlı a`meldarlar, ag`a, bahadir, bek sıqlı joqarı ataqlar berilgenin ko`rsetedi.[1]

XIX a`sirdin` II yarımında qaraqalpaqtın` bessarı qıtay uruwınan Bekmuhammed, Shermuhammed nayıp, qoldawlı uruwınan Serjan sıyaqlı nayıplar jetisip shıqqan. Qon`ırat qaraqalpaqtın` Xudaybergen, Erjan, Janibek, Eshim, Abdusamat, Dosım, Janaq, Arna sıyaqlı mirapları, Dayman, Elmırza, Qaymaq, Xoja, Nazar sıyaqlı mahramları, Turım, Xojanazar sıyaqlı darg`aları, Abdusattar axun menen Erkebay, Orınbay, Murtaza sıyaqlı raisları, Ermuhammed atlı shuqra agası bolg`an.

On to`rt uruw qaraqalpaqta Turdıq, Berdi, Qoraz, Molla Muhammed Karim, Tilep sıyaqlı mirapları, Jiyen Muhammed, Allabergen, Bekmuhammed, Alibek, Nurmuhammed, O`tegen, Xalmuhammed, Qulmurat, Abdukerim, Pirnazar sıyaqlı mahramlar, Rejep, Erman sıyaqlı darg`aları, Muhammed Sherip, Erjan, Rejep sıyaqlı raisları bolg`an. Qaraqalpaq nayıpları A`miwda`r`yanın` on` ta`repinen birden bir administrativlik oray esaplang`an. Shımbayda turıp o`z ha`kimlerinin` ko`rsetpesi menen onın` tapsırmaların a`melge asıratug`ın edi.

Yag`nıy nayıp qaraqalpaqlardı basqarıwda usı ha`kimlerdin` ja`rdemshisi bolıp esaplang`an. Muraplar qazıw ma`selelerinde jetekshi basshı esaplang`an, darzalar A`miwda`r`ya ha`m onın` tarmaqlarındag`ı guzarlar, ulıwma keme islerin basqarg`an.

Raislar bazar ta`rtibi, diniy meresimlerdin` anıq orınlanıwın u`stinen baqlaw alıp barıw sıyaqlı din sha`rayat nızam qag`ıydaların normal alıp barıw xızmetin atqarg`an.[2] (7,59).

---

[1] Брегель Ю.Э. Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., 1967, 62-бет, 58-бет

[2] Брегель Ю.Э. Документы архива, Хивинских Ханов по истории и этнографий каракалпаков М., 1967. 59-бет

Ag`a, bahadır bekler joqarı ataq bolıp, qaraqalpaq ha`meldarları atınan yaki keyin kelip, beglerbegi ag`a, atalıq ag`a, nayıp ag`a, biy ag`a, ag`a biy biy baba sıyaqlı qosılıp aytılatug`ın edi.

Qaraqalpaq uruw aqsaqalları ha`meldarlarının` balaları bek atı menen atalg`an. Bahadırlar, bekler urıs payıtlarında u`lken ataqqa aldın bekler arasınan tayınlanatug`ın edi. Yag`nıy sonı aytıp o`tiw kerek, joqarıda ha`meldarlardın` ha`mmesin xannın` o`zi tayınlaytug`ın edi. Qaraqalpaqlardın` basqarıwında ruxaniyler: qazı, Rais, sheyx, ishon, iymam, axunlar ko`zge ko`rinerli orın tutqan. Bul ruwxaniyler de xannın` razılig`ı menen tayınlanatug`ın edi. Xalıq jasaytug`ın aymaqlar olar arasında bo`listirilgen bolıp, o`zine ajıratılg`an jerde xan ha`kimiyat ma`pi ushın xızmet qılatug`ın edi.

Sonın` ishinde, 93-delodag`ı Shımbay aymag`ındag`ı u`shetn bir bo`legi Xojelili Molla Serjang`a berilse dep jazg`an iltiması pikirimizdi tastıyıqlaydı.[1] Bunday du`n`yalıq ruwxaniy qatlamı barlıq waqıt miynetkesh xalıqtın` u`stinen hu`kimranlıq etken.

Qaraqalpaqlardın` sud islerin basqaratug`ın qazılar xan ta`repinen o`zbeklerden saylanatug`ın e6di. Mayda-shu`yde dawlardı biyler, atalıq, beglerbegiler qalaberse raislar sheshken.

Joqarıda sanap o`tilgen qaraqalpaq ha`meldarları g`alaba ma`selelerin o`z ara ken`esip sheshetug`ın edi, xan yaki xan ha`meldarlarına (qusbegi, diywanbegi, mehtar sıyaqlı) arza, shikayat, iltimas, xabar bildiriw - xabardar etiw mazmunınan xat yaki o`z wa`killerin jiberetug`ın edi. Onday xatlarda beglerbegi, atalıq, biy, mahramlar ha`m bazı bir jasawılbası qazılardın` da mo`ri basılatugın edi.

[1] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан Фан. Т., 1985. 111-бет

Karaqalpaq ha`meldarlarının` mo`rleri ha`r tu`rli formada bolıp, mo`rde sol shaxstın`, a`kesinin` atı, lawazımı ha`m ol lawazımg`a tayınlang`an jılı xijriy esapta jazılg`an.[1]

Beglerbegi Qabıl 1279.

Xudaynazar beglerbegi 1282

Bekmuhammed nayıp 1287

Atalıq Ernazar ibn Qabıl

Oraz Muhammed atalıq

Dawletnazar atalıq

A`dil atalıq 1280

Sarım atalıq 1280

Arzıw atalıq

Arzıw Muhammed atalıq

Chil bahadır.

Xudaynazar biy

Da`wletnazar biy 1274

A`dil biy

Bekmuhammed biy 1270

Dawletiyar biy 1270

Pirim biy 1274

Mulla bay Muhammed biy 1273

Ermuhammed biy 1272

Rajıp biy 1272

Molla Turım biy

Bekpolat biy 1270

Dosmuhammed biy

To`reniyaz biy

[1] Брегель Ю.Э. Документы архива, Хивинских Ханов по истории и этнографий каракалпаков М., 1967. 102-бет

Na`wbetulla biy 1281

Muhammed Sadıq biy 1272

Xudaybersin biy

Da`wletbay biy

Sonday qılıp, qaraqalpaqlar patriarxal-uruwshılıqtın` sarqıtı «eski uruwshılıq» sho`lkemlerine muwapıq ra`wishte basqarg`an. «Uruw»dın` en` bay beglerbegi, atalıq biy, ka`tquda ju`zbası, mahramlar esaplang`an. Biraq olar ushın da xannın` ra`smiy tastıyıqlawı bolıwı kerek edi. Qaraqalpaqlarda biyden basqa ha`mellerinin` ja`riya etiliwi biylerdin` ta`sirin kemeyttiredi. Ekinshi ta`repinen, keleshekte olardın` siyasatın a`melge asırıwshı ha`meldarlarının` xan ta`repinen tayınlanıwı qaraqalpaqlar u`stinen Xiywa ha`kimiyatı hukimranlıg`ının` usınıw ta`miynlendi»,[1] dep jazadı.

Xan a`lbette, arzımag`an xızmetleri ushın biylik a`mel, bara bergen. Xiywa tariyxshıları ha`m arxiv materialları qabıldın` beglerbegi, Ernazardın` atalıq ha`meline tayınlawının` sebebi rawayatlardın` tiykarsızlıg`ın ko`rsetti. Teristamg`alı Qabıl biy menen keneges Ernazar biy xalıqtı xang`a boysındırıw jolında ju`da` ko`p xızmet qıldı. Olar qaraqalpaq qozg`alan`shıların bastırıwda qatnasqan.

Keneges Ernazar biy 1855-1856 jıldag`ı qoldawlı Ernazar biy (Alako`z) basshılıg`ındag`ı qozg`alan`dı bastırıwda qaraqalpaq na`wkerlerine basshılıq qıldı.

Xan wa`kili qoldawlı Ernazardı xang`a bas iyiwge shaqırdı ha`m basqa usınday xızmetlerdi orınladı.[2] Ernazar biydin` tu`rkmenler qozg`alan`ın bastırıw ushın bolg`an urıslarda Xorasang`a qarsı basqınshılıq urıslarında

1. Йўлдошев М.Ю. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тўзилиши. Т., 1959.

[2] Камалов С. Каракалпаки в XVIII - XIX веках Т., 1968.123-бет

qatnasqanınan gu`manımız joq. Mine usı xızmetler sebepli Ernazardı atalıq lawazımına tayarlag`an edi.

Qabıl biydin` xızmeti onnan da ko`p. 1856 jıl qaraqalpaqlar qozg`alan`ı bastırılg`annan son` Qabıl biyge 20, Ernazar biyge 50 tilla, keyin beglerbegi wazıypasına tayınlang`an man`g`ıt Sahibnazarga 50, atalıqqa tayınlang`an shirewshi A`dil biyge 25 tilla miynet pulın bergen.[1]

Ulıwma xanlar o`zine medet sorap, qaraqalpaq miynetkeshlerin ba`rqulla qol astında uslap turıw maqsetinde, qaraqalpaq ha`meldarlarına wazıypa - keyinirek biy pulı dep atalg`an aylıqtan tıs inamlar ushın ha`r tu`rli: jer, g`a`lle, pul, qamar, pıshaq, at sıyaqlı na`rseler berip o`zlerine qaratıp alg`an.

Xanlıqtag`ı ha`meldarlarg`a pul ha`m na`wkarlarg`a pul beriw Muhammed Aminxan da`wirinde (1845-1855) ra`smiy tu`rde baslang`an. Ol haqqında Bayaniy: «1265 (1848-1849) jılı Muhammed Amin xan mehtarg`a na`wkerlerdin` dizimin du`zip, olarg`a pul beriw tuwralı pa`rman qıladı. Bekler to`reler ha`m sarkardalarg`a da pul beriwdi a`mir etti»,[2] dep jazadı.

Xiywa ma`mleketlik arxivi 49,60,61,62,63,64,76,89, A-422 da`pterlerinde[3] xanlıq ha`meldarlarının` atları, olardın` lawazımları ha`m ha`meline jarasa alg`an xızmet haqılarına ju`da` a`hmiyetli materiallar bar.

Olardan 49,62,76, A-422 da`pterlerinde qaraqalpaq ha`meldarlarına berilgen is haqılar jazılg`an.

Qaraqalpaq ha`meldarlarına ha`r jılı xızmet haqı sıpatında xanlıqta 1873 jıldan keyin de dawam ettirilgen. 1910 jılı qaraqalpaq ha`m qazaqlardın` ha`r xojalıg`ınan 22 tengeden 19196 tilla` salıq alıng`an. Sonnan olardın` biylerine biy pulı ushın 872 tilla` 4 tenge, altı beglerbegine 3000 tilla (50 tilleden) qaraqalpaq ha`m qazaqlardın` 55 na`wkerlerine 22 tilla`dan

[1] Бул да сонда . . . 114-бет
[2] Бул да сонда . . . 115-бет
[3] Йўлдошев М.Ю. Материалы по истории Каракалпаков // Общественные науки в Ўзбекистана 1965 № 1. 61-бет

1210 tilla`dan 1210 tilla` na`wkar pulı ja`mi 2382 tilla` berilgen. Toplang`an salıq summasınan 16813 tilla` qalg`an. Bul fakt 1873 jıldan aldın ha`m keyin de qaraqalpaq ha`meldarlarının` o`zi miynetkesh xalqınan alınatug`ın salıqtan u`lken ma`pdarlig`ı, sonın` ushın salıqlardı jıynap tapsırıw isinde ha`r qanday jınayatlardan qaytpawın ko`rsetedi. 1873 jıldan aldın qaraqalpaqlar xanlıqqa 2000 na`wker beriw ma`jbu`rligi ju`kletilgenin aytıp o`ttik. Qaraqalpaq na`wkerlerinin` jag`dayı tu`rkmen na`wkerlerinikine qarag`anda awırraq edi. Olarg`a tu`rkmen na`wkerlerine berilgen imtiyazlar, sonın` ishinde xan ta`repinen egin maydanları ajıratıp berilgen. olarg`a tek urısqa ju`riw aldınan, bazıda keyin bes tilla`dan na`wker - pulı beriletug`ın edi.[1] Arxiv hu`jjetleri pikirimizdi tastıyıqlaydı. 1858-1859 jıldag`ı qaraqalpaqlardın` xang`a qarsı qozg`alan`ı da`wirinde qaraqalpaq ha`meldarlarının` xang`a jazg`an xatında on to`rt uruw na`wkerleri eger bes tilladan na`wkar pulı berilse, onnan keyin isenim menen xızmet qılamız, degen.[2]

Xattan ko`rinip tur, qaraqalpaq na`wkerleri na`wker pulın qozg`alan`dı bastırıwdan aldın beriwdi talap etken.

Qaraqalpaq na`wkerlerine Muhammad Amin xan da`wirinde 1848 jılı Merv tu`rkmenlerine qarsı urıs saparınan qaytıwda berilgen na`wkar pulı haqqında Bayaniy: «ol jerde eki mın` qaraqalpaq na`wkerlerine on mın` tilla` ha`m altı ju`z Qon`ırat na`wkerine u`sh mın` tilla` na`wker pulın berip, olarg`a watanlarına qaytıw ushın ruxsat berip dedi: ba`ha`r waqtında tayar bolıp kelin`ler»,[3] dep jazadı. Onnan keyingi jılları Merv tu`rkmenlerine qarsı ju`rislerde bolsa ju`risten aldın na`wkar pulı berilgen.

Sonday jag`daylar ju`z beretugın edi, qaraqalpaq ha`meldarları ha`m na`wkerleri ushın xanlıq ta`repinen beriletug`ın na`wker pulın qaraqalpaqlardı basqarıp atırg`an o`zbek ha`meldarları bermesten o`zlestirip

---

1. Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қоракалпок тарихидан Фан. Т., 1985. 114-бет
[2] Бул да сонда . . . 114-бет
[3] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қоракалпок тарихидан Фан. Т., 1985. 115-бет

alatug`ın edi. Shımbayda qaraqalpaqlardın` ha`kimi bolıp turg`an Mahmud Jasawılbasının` mine usınday na`wker pulın bermey, aqırı Allabergen Maxramdag`i 1720 tilla`ni bo`lip bergeni haqqında xang`a qılg`an shikayat arzası bug`an mısal bola aladı.[1]

Ja`ne bir arzada qaraqalpaqlar ha`kimin (Mahmud Jasawılbası) ornınan alıp taslap insap ha`m diyanatlı ha`kim qoyıwdı soraydı.[2]

Onnan tısqarı Xanlıq qaraqalpaq ha`meldar, na`wkerlerine urıs waqıtlarında azıq-awqat, pul, g`a`lle, ton pıshaq, qamar ha`m tag`ı basqa na`rseler inam etken.

Mısalı, 1851-1852 jılları Ernazar Palwang`a inam ushın 200 batman biyday, Rahmetulla ju`zbasına 40 batman, qazayaqlı Qıtay uruwınan Abdullag`a 200 batman qıpshaq Rejep ju`zbasına 50 batman biyday berilgen.[3]

1856 jılı qaraqalpaq qozg`alan`ı bastırılg`annan son` qozg`alan` baslıg`ı Ernazar biydin` bala-shag`asın alıp kelgen qaraqalpaq na`wkerlerinin` qunıqı ushın altı tilla` berilgen. Usı jılı qaraqalpaqlardın` o`lgen ha`m jaralang`an atları ushın 397 tilla` berilgen. To`remurat qaraqalpaqqa jol azıq-awqatı ushın bes tilla` berilgen ha`m on tilla`g`a bir at alıp berilgen. Ja`ne qaraqalpaqtın` qunıqı ushın 51 tilla` berilgen. Rejep qaraqalpaqqa at pulı ushın 40 tilla` berilgen. Qaraqalpaq biyge birinshi ret 10, ekinshi reet 30 tilla` berilgen. Usı jılı qaraqalpaq na`wkerleri ushın 2000 tilla` na`wker pulı jiberilgen.[4]

1870 jılı qaraqalpaq Arzıw atalıqqa eliw tilla` berilgen. Qaraqalpaq Nurniyaz biy, Sapar biy, Basım biy, Dosnazar biy, O`tep biyge shayı ton

---

[1] Бул да сонда . . . 115-бет

[2] Йўлдошев М.Ю. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тўзилиши. Т., 1959. 104-бет

[3] Брегель Ю.Э. Документы архива, Хивинских Ханов по истории и этнографий каракалпаков М., 1967. 88-бет

[4] Брегель Ю.Э. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков М., 1967. 89-бет

sawg`a etilgen. Mahmud Jasawılbası menen Xiywag`a kelgen bes qaraqalpaqka bes shayı ton berilgen.[1]

1871 jılı Qabıljan beglerbegi, Xudaynazar beglerbegilerge bir birewden qamarlı shekpen sawg`a etilgen. Onın` ha`r biri 7 tilla` turg`an.

Ja`ne usı jılı Qabıl beglerbeginin` halifa pulı ushın 60 tilla` berilgen. Qabıl beglerbegine 20 ku`nge 40 tilla` qunıq pulı berilgen. Qaraqalpaq tariyxına tiyisli hu`jjetlerdin qa`ysı birin alıp qaraman`, olar qaraqalpaqlardın` qa`wim uruwların tiykar qılgan halda jazılgan. Sonın` ushın qaraqalpaq xalqının` etnik quramın u`yreniwde etnik quramındag`ı qa`wim uruwlar ha`m xojalıq turmısı haqqındag`ı mag`lıwmatlar bolsa ol xalqının` etnonim, etnogenezin u`yreniwde en` a`hmiyetli derek bolıp esaplanadı. P.P.İvanov, S.P.Tolstov, A.V.Kaul`bars, T.A.Jdanko (10), B.V. Andrianov, (6), L.S.Tolstova, R.Kosbergenovlar o`z miynetlerinde atap otilgen qaraqalpaq atının` kelip shıg`ıwı, etnik quramın, qa`wim uruwlarına bo`liniwi, xojalıq sanı ha`m jerlerge jaylasıwı sıyaqlı ma`seleleri haqqındag`ı mag`lıwmatlardı ja`ne de toltırdı ha`m jan`a materiallar menen bayıtadı.

Xiywa ma`mleketlik hu`jjetlerinde qaraqalpaqtın` orta esap penen bir xojalıg`ında altı adam dep esaplaydı.[2]

Demek, hu`jjetlerden belgili bolıwınsha 1873 jılga shekem qaraqalpaq xalqının` etnik quramı qa`wim uruwlari, uruw tiyreleri, olardın` xojalıq ha`m jan sanı solar esabınan xanlıqqa beretug`ın na`wkerleri mine solardan ibarat bolgan.

Arxiv hujjatleri qaraqalpaqlardın` Xiywanın` siyasiy turmısında, sawdasının` rawajlanıwında aktiv qatnasqanın ko`rsetedi. Haqıykattanda, arqa Xorezmde qaraqalpaqlar qatnaspag`an birde bir iri siyasiy ha`reket bolg`an emes.

---

[1] Йўлдошев М.Ю. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тўзилиши. Т., 1959. 68-бет

[2] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қоракалпоқ тарихидан Фан. Т., 1985, 116-бет

2.2. QARAQALPAQLARDIN` XOJALIQ TURMISI, SAWDA HA`M O`NERMENTShİLİGİ HAQQINDA MAG`LIWMATLAR.

XVII-XVIII a`sirlerde-aq, qaraqalpaqlar o`zlernin` miyneti menen suwg`arıw tarawında texnikalıq ha`m sho`lkemlestiriwshilik isleri na`tiyjesinde xojalıq turmısında biraz tabıslarg`a erisken.

O`zlerinin` eginshilik o`nimlerin qaraqalpaqlar qon`sı jaylasqan kazaxlar mnen mal sharwashılıq o`nimlerine awmastırg`an.

Eginshilik xojalıg`ı menen birge Aral boyında jaylasqan qaraqalpaqlar malsharwashlıq xojalıg`ı menen de shug`ıllang`an. Biraq qon`sı ko`shpelilerden olardın` ayırmashılıg`ı qaraqalpaqlarda iri shaqlı qaramal o`rshitilgen, bul sharwashılıq tyri burınnan-aq ko`shpeli dala qa`wimlerine onsha ta`n emes.

P.İ.Rıchkovtın` mag`lıwmatı boyınsha qaraqalpaq iri qaramaldı jergilikli sawda da ha`m Xiywa bazarlarına aydap aparıp satqan. Atap aytqanda, P.İ.Rıchkov o`zinin` etnografiyalıq mag`lıwmatında qaraqalpaqlarda "eginshilik bar, jılqı olarda ko`p emes, kerisinshe iri shaqlı qaramal ju`da` ko`p olardı olar o`zlerinde ha`m qon`sı jerlerge satadı. Ha`tteki Xiywag`a satıw ushın aydap baradı.. Olar ılaydan tiklengen qalalar (qorg`anlar)g`a iye olardan olar kirgiz-qaysaqlar shabılıwınan qorg`anadı, al qısta Aral ten`izi janındag`ı qonıszarlarg`a ketedi. Bunday bolg`anda da, olar a`skeriy adamlar bolmag`anlıqtan, tınıshlıqtı su`yiwshi... olar ta`repinen (qırg`ız-qaysaqlardan) ko`p talapatlar ko`redi" XVIII a`sirdin` qaraqalpaqlardın` etnografiyalıq tariyxı haqqında V.N.Tatishevta jazıp qaldırg`an. Ol qaraqalpaqlardın` xojalıg`ı haqında bılay jazadı: Qaraqalpaqlar u`lken awıllarda Aral ten`izi boylarında jasaydı, bul Sırda`r`yanın` arqa ta`repi arallılarg`a deyingi aralıqta. Olarda eginshilik ha`m sharwashılıq rawajlang`an.

Biraq XVIII a` qaraqalpaqlar ha`m arallılar haqqında xojalıq turmısı jo`ninde jazg`an Gladıshev ha`m Muravinler esaplanıladı. Olardın` «Ko`rsetpe» tu`rindegi qosımshalarında (a`sirese Muravin) qaraqalpaqlardın` xojalıg`ı jo`ninde bahalı mag`lıwmatlar bar. Bul ko`rsetpelerde del`talarg`a ta`n eginshilik, da`r`ya tarmaqlarında suwg`arma jaylar balıqshılıqqa qolay atawlar so`z etiledi.

Atap aytqanda... Ol xalıqlardan qaraqalpaqlar eginshilik penen shug`ıllanadı. Qumlı, qayırlar jer, da`ndi ko`ller, da`r`yalar boylarına sebedi, olar oypatlıqlar bolıp su`riwge qolaylı, tarı ko`birek egiledi. Atızlarg`a suwdı kanallar arqalı jiberedi. Qaraqalpaqlar ten`iz boylap kishkene jelqomlı u`sh sajenli qayıqlarda Arallılarg`a baradı, Sırda`r`ya quyılmalasınan Ullı da`r`ya (U`lkenda`r`ya) da ju`zip ju`redi" dep jazadı.

"Qaraqalpaqlar, Xiywa, Buxara ha`m Arallılar menen tu`lki, qorsaq qaramallar menen sawda jasaydı.

Muravinnin` ko`rsetpelerine qosımshalardın` biri "Qaraqalpaqlar haqkında jazıw" dep atalıp onın` mazmunı etnografiyalıq xarakterge iye.

Bul dereklerde etnografiyadan basqa xojalıq o`nermentshilik, sawda ha`m qalalar haqqında mag`lıwmatlardı ja`mlestiriwshi da`slepki dereklerden esaplanıladı.

Xojalıq turmısı haqkında mag`lıwmatlar to`mendegidey derekler menen tolıqtırıladı. Qaraqalpaqlar xojalıg`ında: "... o`gizler ja`rdeminde jerdi aydaydı, ko`l da`r`yalardan suw jiberip egisti suwg`aradı, ko`birek o`giz jegilgen arbalarda ju`redi, arbalar eki do`n`gelikli.

Bul u`lken do`n`gelekler eki yarım, u`sh arshın biyiklikte. Haywanlardan jılqı, qoy, eshki, qaramal bar. Tu`yeler az ushırasadı".

A`lbette joqarıda aytqanımızday-aq, Gladıshev Muravin mag`lıwmatlarında ha`m basqada rus, Evropa jazba dereklerinde Aral boyı xalıkları qatarında qaraqalpaqlardan basqa kazaxlar (kazak), arallılar

(o`zbekler) ha`m xiywalılar da atap o`tiledi. Dereklerde bul xalıqlardın` da xojalıq turmısı haqkında mag`lıwmatlar bar. O`zbeklerdin` qa`wim ruwlarının` o`z jaylasqan orınlarınan jılısıwı xan ha`m sultan a`wladlarının` o`z-ara ja`njel urısları menen baylanıslı. Bul jag`day Arab Muhammed (1603-1623 jj) balaları İsfandiyar (1623-1642 jj), Abulg`azı (1643-1663 jj) arasındag`ı tartıslar waqtında kүsheydi. Ko`plegen o`zbek qa`wimleri Maveraunnaxrg`a, ayırımları man`g`ıtlar (nog`aylar) ha`m qazaxlar ta`repke ko`shken. Usı a`sirdin` o`zinde yag`nıy 1625 jılı «o`zbekler Aral ten`izi boyındag`ı Aral dep atalg`an orıng`a jıynala baslag`an.

Abulg`azı bul haqqında «A`miwda`r`ya ten`izge quyatug`ın jerde ha`r da`wirde bes, onnan ko`ship barıp u`sh mın` o`zbekler sem`yası jıynaldı deydi. Onın` tarixıy shıg`armasında (XVIII a`) o`zbeklerdin` Aralg`a keliwi haqqında basqa da mag`lıwmatlar bar. İsfandiyarxan waqtında (1623-1642 jj) ol jerge eki ju`z o`zbekler xojalıg`ı, Arangxan (1689-1695 jj) waqtında tu`rkmenler qısımına ushrag`an u`sh ju`z xojalıq Aralg`a ko`ship kelgen.[1]

Usı waqıtlardın` o`zinde tүrkmenler menen urısqa Aral jerlerinen a`sker jıynalıp olar qon`ırat, man`g`ıt, qan`g`lı, qıpshaq ha`m xoja eli qa`wimlerinen toplang`an, yag`nıy keyin «arallılar» dep atalg`an o`zbek uriwlarınan quralg`an.

Usı uriw quramındag`ı «arallılar» toparı XVIII a`sirden ken` belgili 1729 j kapitan Dubrovin dүzgen kartada «Aral provintsiyasında Aral`sk (Qon`ırat qalası) ko`rsetilgen, Mangut (man`g`ıt) o`zbekleri aytılg`an.

Bul mag`lıwmatlar joqarıda atap o`tilgen Gladıshev ha`m Muravinnin` 1741- jılı «Aral ha`kimshiliginde» to`rt to`be, otız eki uriw bolıp, ol uriwlarda eki qala bar, olardı jergilikli ha`kim ha`m beler basqaradı» degen mag`lıwmatı arallılardın` ja`miyetlik, siyasiy, xojalıq turmısında ma`mleketshilik belgilerinin` qa`lipleskenin ko`remiz.

[1] Абулгазыхан. Турк шажараси. Тошкент, 1994. 260-бет.

Arallılar yarım otırıqshı, yarım ko`shpeliler bolıp Xiywag`a separitlik qatnasda boldı. Biraq olar qaraqalpaqlar menen doslıq jag`dayında jasag`an, bir-birin qollap Xiywa xanlarının` qısımına qarsı birge gu`resken.[1]

Gladıshev ha`m Muravin dyzgen hu`jjet dereklerde arallılar az mug`darda g`ana jılqıshılıq penen shug`ıllang`an, biraq hasıl na`sildegi arg`ımaqlar o`sirilgen. Ot -jem ushın qamıs orsada eginshilikten o`ndirilgen ju`weri («zyugar») da`ni menen jılqılardı baqqan. A`sirese bul derekte arallılardın` ma`yek ushın qus (tawıq) o`siretug`ının aytadı.

Jazba dereklerde (XVIII a`) arallılar kazax, qaraqalpaqlardın` xojalıq turmısındag`ı o`zgeshelik ha`m ayırmashılqlar atap o`tiledi. Muravin esabatında "barlıq ondag`ı xalıqlar haywanatlar o`siredi" biraq qaraqalpaqlarda qırg`ız (qazax)larg`a qarag`anda tu`yeni az o`siredi, qaraqalpaqlar qamıs ha`m erkin jaylawlardan paydalanadı dep ataydı. Qazaqlar bolsa iri shaqlı qaramaldı jyda` az saqlaydı, al hiywalılar da bolsa joqarıda atalg`an haywanatlardan basqa eshekten jumısshı ku`sh iretinde qollanılg`anı ayrıqsha ko`rsetiledi.[1]

Solay etip, XVIII a`sirge tiyisli jazba dereklerde Aral boyında jasawshı ko`shpeli, yarım otırıqshı, otırıqshı xalıqlardın` tiykarg`ı xojalıq turmısı jo`ninde mag`lıwmattı ushıratamız. Ulıwma alg`anda XVII-XVIII a`sirlerde-aq, qaraqalpaqlar o`zlernin` miyneti menen suwg`arıw tarawında texnikalıq ha`m sho`lkemlestiriwshilik isleri na`tiyjesinde xojalıq turmısında tabıslarg`a erisken.

O`zlerinin` eginshilik o`nimlerin qaraqalpaqlar qon`sı jaylasqan kazaxlar menen malsharwashılıq o`nimlerine awmastırg`an.

Eginshilik xojalıg`ı menen birge Aral boyında jaylasqan qaraqalpaqlar malsharwashlıq xojalıg`ı menen de shug`ıllang`an. Biraq qon`sı ko`shpelilerden olardın` ayırmashılıg`ı qaraqalpaqlarda iri shaqlı qaramal

[1] Камалов С.К. XVIII-XIX әә Каракалпаклар. 54-55 бетлер.
[1]Сонда

o`rshitilgen, bul sharwashılıq tu`ri burınnan-aq ko`shpeli dala qa`wimlerine onsha ta`n emes.

P.İ.Rıchkovtın` mag`lıwmatı boyınsha qaraqalpaq iri qaramaldı jergilikli sawda da ha`m Xiywa bazarlarına aydap aparıp satqan. Atap aytqanda P.İ.Rıchkov o`zinin` etnografiyalıq mag`lıwmatında qaraqalpaqlarda "eginshilik bar, jılqı olarda ko`p emes, kerisinshe iri shaklı qaramal jұda` ko`p olardı olar o`zlerinde ha`m qon`sı jerlerge satadı. Ha`tteki Xiywag`a satıw ushın aydap baradı.. Olar ılaydan tiklengen qalalar (qorg`anlar)g`a iye olardan olar kirgiz-qaysaqlar shabılıwınan qorg`anadı, al qısta Aral ten`izi janındag`ı qonıszarlarg`a ketedi. Bunday bolg`anda da, olar a`skeriy adamlar bolmag`anlıqtan, tınıshlıqtı sұyiwshi... olar ta`repinen (qırg`ız-qaysaqlardan) ko`p talapatlar ko`redi"

XVIII a`sirdin` qaraqalpaqlardın` etnografiyalıq tariyxı haqqında V.N.Tatishevta jazıp qaldırg`an. Ol qaraqalpaqlardın` xojalıg`ı haqqında bılay jazadı: Qaraqalpaqlar u`lken awıllarda Aral ten`izi boylarında jasaydı, bul Sırda`r`yanın` arqa ta`repi arallılarg`a deyingi aralıqta. Olarda eginshilik ha`m sharwashılıq rawajlang`an.

Biraq XVIII a` qaraqalpaqlar ha`m arallılar haqqında xojalıq turmısı jo`ninde jazg`an Gladıshev ha`m Muravinler esaplanıladı. Olardın` «Ko`rsetpe» tұrindegi qosımshalarında (a`sirese Muravin) qaraqalpaqlardın` xojalıg`ı jo`ninde bahalı mag`lıwmatlar bar. Bul ko`rsetpelerde del`talarg`a ta`n eginshilik, da`r`ya tarmaqlarında suwg`arma jaylar balıqshılıqqa qolay atawlar so`z etiledi.

Atap aytqanda... Ol xalıqlardan qaraqalpaqlar eginshilik penen shug`ıllanadı. Qumlı, qayırlar jer, da`ndi ko`ller, da`r`yalar boylarına sebedi, olar oypatlıqlar bolıp su`riwge qolaylı, tarı ko`birek egiledi. Atızlarg`a suwdı kanallar arqalı jiberedi. Qaraqalpaqlar ten`iz boylap kishkene jelqomlı ұsh

sajenli qayıqlarda Arallılarg`a baradı, Sırda`r`ya quyılmalasınan Ullı da`r`ya (U`lkenda`r`ya) da ju`zip ju`redi" dep jazadı.

"Qaraqalpaqlar, Xiywa, Buxara ha`m Arallılar menen tu`lki, qorsaq qaramallar menen sawda jasaydı.

Muravinnin` ko`rsetpelerine qosımshalardın` biri "Qaraqalpaqlar haqkında jazıw" dep atalıp, onın` mazmunı etnografiyalıq xarakterge iye.

Bul dereklerde etnografiyadan basqa xojalıq o`nermentshilik, sawda ha`m qalalar haqqında mag`lıwmatlardı ja`mlestiriwshi da`slepki dereklerden esaplanıladı.

Xojalıq turmısı haqkında mag`lıwmatlar to`mendegidey derekler menen tolıqtırıladı. Qaraqalpaqlar xojalıg`ında: "... o`gizler ja`rdeminde jerdi aydaydı, ko`l da`r`yalardan suw jiberip egisti suwg`aradı, ko`birek o`giz jegilgen arbalarda ju`redi, arbalar eki do`n`gelikli.

Bul ұlken do`n`gelekler eki yarım, ұsh arshın biyiklikte. Haywanlardan jılqı, qoy, eshki, qaramal bar. Tu`yeler az ushırasadı". A`lbette joqarıda aytqanımızday-aq, Gladıshev Muravin mag`lıwmatlarında ha`m basqada rus, Evropa jazba dereklerinde Aral boyı xalıkları qatarında qaraqalpaqlardan basqa kazaxlar (kazak), arallılar (o`zbekler) ha`m xiywalılar da atap o`tiledi. Dereklerde bul xalıqlardın` da xojalıq turmısı haqkında mag`lıwmatlar bar.

O`zbeklerdin` qa`wim ruwlarının` o`z jaylasqan orınlarınan jılısıwı xan ha`m sultan a`wladlarının` o`z-ara ja`njel urısları menen baylanıslı. Bul jag`day Arab Muhammed (1603-1623 jj) balaları İsfandiyar (1623-1642 jj), Abulg`azı (1643-1663 jj) arasındag`ı tartıslar waqtında ku`sheydi. Ko`plegen o`zbek qa`wimleri Maveraunnaxrg`a, ayırımları man`g`ıtlar (nog`aylar) ha`m qazaxlar ta`repke ko`shken. Usı a`sirdin` o`zinde yag`nıy 1625 jılı «o`zbekler Aral ten`izi boyındag`ı Aral dep atalg`an oring`a jıynala baslag`an.

Abulg`azı bul haqqında «A`miwda`r`ya ten`izge quyatug`ın jerde ha`r da`wirde bes, onnan ko`ship barıp u`sh mın` o`zbekler sem`yası jıynaldı

deydi. Onın` tarixıy shıg`armasında (XVIII a`) o`zbeklerdin` Aralg`a keliwi haqqında basqa da mag`lıwmatlar bar. İsfandiyarxan waqtında (1623-1642 jj) ol jerge eki ju`z o`zbekler xojalıg`ı, Arangxan (1689-1695 jj) waqtında tyrkmenler qısımına ushrag`an u`sh ju`z xojalıq Aralg`a ko`ship kelgen.[1]

Usı waqıtlardın` o`zinde tyrkmenler menen urısqa Aral jerlerinen a`sker jıynalıp olar qon`ırat, man`g`ıt, qan`g`lı, qıpshaq ha`m xoja eli qa`wimlerinen toplang`an, yag`nıy keyin «arallılar» dep atalg`an o`zbek urıwlarınan quralg`an.

Usı urıw quramındag`ı «arallılar» toparı XVIII a`sirden ken` belgili 1729 j kapitan Dubrovin dyzgen kartada «Aral provintsiyasında Aral`sk (Qon`ırat qalası) ko`rsetilgen, Mangut (man`g`ıt) o`zbekleri aytılg`an.

Bul mag`lıwmatlar joqarıda atap o`tilgen Gladıshev ha`m Muravinnin` 1741- jılı «Aral ha`kimshiliginde» to`rt to`be, otız eki urıw bolıp, ol urıwlarda eki qala bar, olardı jergilikli ha`kim ha`m bekler basqaradı» degen mag`lıwmatı arallılardın` ja`miyetlik, siyasiy, xojalıq turmısında ma`mleketshilik belgilerinin` qa`lipleskenin ko`remiz.

Arallılar yarım otırıqshı, yarım ko`shpeliler bolıp Xiywag`a separitlik qatnasta boldı. Biraq olar qaraqalpaqlar menen doslıq jag`dayında jasag`an, bir-birin qollap Xiywa xanlarının` qısımına qarsı birge gu`resken.[2]

Gladıshev ha`m Muravin dyzgen hyjjet dereklerde arallılar az mug`darda g`ana jılqıshılıq penen shug`ıllang`an, biraq hasıl na`sildegi arg`amaqlar o`sirilgen. Ot-jem ushın qamıs orsada eginshilikten o`ndirilgen ju`weri («zyugar») da`ni menen jılqılardı baqqan. A`sirese bul derekte arallılardın` ma`yek ushın qus (tawıq) o`siretug`ının aytadı.

Jazba dereklerde (XVIII a`) arallılar kazax, qaraqalpaqlardın` xojalıq turmısındag`ı o`zgeshelik ha`m ayırmashılqlar atap o`tiledi. Muravin esabatında "barlıq ondag`ı xalıqlar haywanatlar o`siredi" biraq

[1] Абулғазыхан. Турк шажараси. Тошкент, 1994. .
[2] Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. 2Фан» Т, 1968

qaraqalpaqlarda qırg`ız (qazax)larg`a qarag`anda tұyeni az o`siredi, qaraqalpaqlar qamıs ha`m erkin jaylawlardan paydalanadı dep ataydı. Qazaqlar bolsa iri shaqlı qaramaldı jұda` az saqlaydı, al hiywalılar da bolsa joqarıda atalg`an haywanatlardan basqa eshekten jumısshı ku`sh iretinde qollanılg`anı ayrıqsha ko`rsetiledi.

Solay etip, XVIII a`sirge tiyisli jazba dereklerde Aral boyında jasawshı ko`shpeli, yarım otırıqshı, otırıqshı xalıqlardın` tiykarg`ı xojalıq turmısı jo`ninde mag`lıwmattı ushıratamız.

III BAP. XİYWA XANLARI ARXİV MATERİALLARI TİYKARINDA İZERTLEW JUMISLARIN ALIP BARG`AN İLİMPAZLAR HA`M OLARDIN` MİYNETLERİ HAQQINDA GEYPARA MAG`LIWMATLAR.

XIX a`sirdegi Xiyua xanlarının` hu`jjetlerindegi qaraqalpaq haqqında dereklerde en` da`slep P.P. İvanov (1936 jıl) izertledi. Xiyua xanlarının` hu`jjetleri 1873 jılı SPB alıp ketken edi, sonnan beri heshkim bul hu`jjetlerge ilimiy dıqqat audarg`an emes. 1942 jılı P.P.İvanov Leningrad kamalında ashlıqtan qaytıs boldı.[1] Moskvalı B.V.Andrianov ta`repinen 1873 jılı Xiyuag`a ekspeditsiya kelgen. A.L.Kunnin` kollektsiyasın ha`m arxivlerin izertledi.[2] AQShlı professor Yu.Bregel` (1958) Xiyua xanlarının` 10 hu`jjetin izertledi. 1962 jılı o`zbekstanlı alım M.Yuldashev A.K.Borokov ta`repinen Spb M.E.Saltıkov-Shedrin atındag`ı ma`mleketlik publikalıq kitapxanadan Xiyua xanınan tiyisli 9 da`pter izertlendi. Bul miyras 1962 jılı Tashkenttegi arxivke alındı. Sol hu`jjetlerdin` 100 aslamı qaraqalpaqlarg`a tiyisli tariyxıy derekler boldı. Yu.Bregel`din` izertleniuinde ha`m akademik S.Kamalov ta`repinen Xiyua hu`jjetleri ha`m Orenburg arxiv hu`jjetleri ilmiy dıqqata miyasar boldı.[3]

Solay etip, XIX a`sirdegi Xiyua hu`jjetlerin izertleuge P.P.İvanov, Yu.Bregel` ta`repinen baslandı, al Orenburg arxivinin` hu`jjetlerinen qaraqalpaqlar haqkında dereklerdi S.Kamalov birinshi bolıp ja`riyaladı. 1967 jılı Yu.Bregel` Tashkenttegi arxivten «Xiyua xanının` kantselyariyasınan» tiyisli 39 hu`jjetti SPB tegi Shıg`ıs taniu institutınan 14 hu`jjetti jıynaq etip shıg`ardı.[4] Bul hu`jjetlerge qaraqalpaqlardan o`ndirilgen salgutların o`ndirgen

[1] О.Юсупов, П.П.Ивановтың архиви. Әмиудәрья 1986, №2
[2] Советская этнография. 1951 №2 с.149-155
[3] Ю.Брегель Архив хивинских ханов-Народы Азии и Африки 1966, №1 67-76 бетлер; С.Камалов новые данное о Кунградском восстании 1858-1859 гг. Вестник КК ФАН УзССР 1965, №1, 40-53 бетлер
[4] Документы Архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М.1967

jıllar, to`legeni tuuralı mag`lıwmatlar ko`remiz. 1831-1832 jıldan baslap Qaraqalpaqtın` eki arısı Qon`ırat ha`m on to`rt ruu biyleri, atalıqları u`lken tilla, kishitilladan salıq to`legen edi. Sol hu`jjetlerde Xojaeli, Qıyatjarg`an, o`guz kanal, Dauqara, Buydalı, Aq-tuba, Shortambay h.t.b. qıslauındag`ı xalıqtan salıq o`ndirgen edi. Xiyuanın` hu`jjetlerinde qaraqalpaq biylerine ataq, da`reje beriu boyınsha mag`lıwmat ko`remiz, Ms,: 1866 jılı on to`rt ruularg`a Xudaynazar biyge «Begler begi» da`reje berilgen edi.

XIX a`sirdegi qaraqalpaqlardın` qa`uim-ruw basshıları, ataqlı biyleri haqqında Xiyua hu`jjetlerinen ko`remiz. Ms: 1822 jıl 8 fevral`da Jıluan jap kanal boyınan 6000 tanap jer bo`listiriude Mang`ıtlar baslıg`ı Maman biy ha`m basqalardın` kelisiminde Dauletnazar biyge o`li ha`m tiri (Axia ua amu ati) jerler berildi.[1]

«Tariyx-Abul-Faiz xani»- bul miynette 1711-1724 jılları Buxaradag`ı Ashtarxanidler a`uladı Abul Faiz xan (1711-1714) o`miri, ikmetleri ta`riplendi. Kitaptın` iyesi Abdar-raxman Daulet (Tale) bayanlauınsha Abul-Faiz eldi durıs, a`dil basqarmadı. Sol sebepli, man`g`ıt ha`m Keneges, qon`ırat ha`m Nayman, Qıtay-qıpshaq, ha`m mın` qa`uimleri otırıqshılarg`a tınıshlıq bermedi, olardı tonadı, ko`shpeli «o`zbek» ruuları bir birine qarsı da boldı. 1713 jılı Kenegesler Samarqandtı bu`ldirgen. 1719 jılı 2000 atlı Kenegesler İsmail Miraxur basshılıg`ında Buxaradag`ı Baxauaddin auılına kelgen-dep jazdı Abdraxman Talm. Kitapta , Samarqandta Radjabxan basshılıg`ında 1722 jılı biyg`a`rezlik el boldı, onı Keneges, qatag`an, qıpshaq h.t.b. qa`uim bekleri qollag`an dep jazdı.

Muxammed Riza Agaxiydin` «Riezud-davla» atamadag`ı miynetinde Xiyua xanı Allaquli hu`kimranlıq qılg`an (1825-1843) jıllardag`ı uaqıyalar o`z sa`ulesin taptı. Bul kitapta 1249 hijra (1827-1828) jılı Aydos biy basshılıg`ındag`ı qaraqalpaq elindegi qozg`alan` bolg`anı, bunın` sebebi

[1] Ю.Брегель Архив хивинских ханов-Народы Азии и Африки 1966, №1 67-76 бетлер

xalıqtan jıyılatug`ın salıqlardın` ko`pligi ha`m auırmanlig`ı dep ko`rsetildi. «Riezud-davla»da Aydosbiydin` auxalınan, uaqıyasınan jazdı. Ko`k o`zek elinin` aka birinshisi Qon`ırat ulusı, qoldaulı tiresinen Sultan ug`lı Aydos biy burın shın ıqlası menen Xiyua Xang`a xızmet etken edi. Son` Aydos biydin` a`tirapına qaraqalpaq ulısının` jıyılıui, onın` eki ulı Qon`ırat qalasına atlang`anı jo`ninde Agaxiy bayanlandı. Riza bahadır, Ture bahadır ha`m basqada Qon`ırat qalasına barıp urısta qırılg`an a`skerlerdin` birneshesi, a`jeli jetpegeni, bahadırlar Aydos biydin` aldına bardı ha`m auxaldı bildirdi. Aydos biy Xiyua xanının` a`skerlerinen qa`uiplenip «Sarı tau»dan ko`ship Qalta tash jolı menen Bo`rshi taudın` u`stinen qashtı. Xan a`skerlerinen qashqan Qon`ırat biyleri ha`m xojalıqlar Erkebay qudıq, Shurıq rabat qudıqqa jetip dem aldı. Olardın` baxtına xan lashkerleri izinen jetken, olar elshi jiberip bag`ınıudı buyırg`an, biraq Aydostın` jardemshileri elshinin` so`zlerine qulaq salmadı. Aydos biy sharorat taxmirni tutıp, hu`kimi tag`dir Bilan payibandi zanjir etip, jam`i hayal ha`m atfoli asir ha`m barsha Ashe ha`m amvolin pastgir qılıp, bag`ındı, biraq ol tirik qutıla almadı. Xan la`shkerlerine bag`ınbag`an Quuanısh bahadır ha`m Qandekli nafas ha`m Dosım qara erler guresip qaza taptı. Aydos biydin` basın kesip Xiyuanı alıp kelgen edi. Agaxiy miynetinin` son`ında «Aydosnama» atamada poetikalıq qatarlar berildi. 1860-1872 jılları Oraz Muxammed atalıq Xiyua xanının` salıq jıynaushıların sabap, quuıp jibergenin mag`lıwmatta ko`remiz.

1851 jılı 27 oktyabr` 1853 jıldag`ı salg`ut-kespede qoldaulı Ernazar biy-51 ½ to`legeni jazılg`an edi.[1] 1863 jılı 17 fevral`da Atalıq Ernazar ibn Qabıl biy ha`m basqada 19 el basshıları Xiyua xanına arza nama jazıp, bunda a`piuayı xalıq ashlıq ha`m bu`lginshilikte ekeni, sol ushın salgut to`leu jag`dayında emes dep bildirdi.

[1] Ю.Брегель Архив хивинских ханов- Народы Азии и Африки 1966, №1 67-76 бетлер

1872-1873 jılları Teris tamg`alı Qabıl-begler begi Xiyua xanı ushın atlı no`ker, Keneges Ernazar atalıq 500, 300, 400, 150 tilla to`legen edi. 1873 jıldan son`g`ı Xiyua xanının` arxivinde qaraqalpaqlardan salg`ut o`ndiriu boyınsha mag`lıwmatlar joq. XIX a`sirdegi qaraqalpaqlardın` ma`kan jayları: Keten qala, Ay bu`yir, Dauqara, Mu`yten auıl h.t.b. boldı. Xiyua xanları arxivinde qaraqalpaq biyleri, atalıqlarının` №1-85 mo`rinde tan`ba, jazıu bolg`anın Yu.Bregel` anıqladı.

Xiyua xanlarının` arxivlik hu`jjetleri M.Yuldashev, İ.Nizomoddinov, T.N`ematov ta`repinen ko`p tomlıq etip tayarlandı. O`zbekistan ha`m Qaraqalpaqstan alımları: A.Sadıkov, Ya.Gulyamov, S.Kamalov, Q.Sarıbaev, Q.Ametov, A.Qoshchanov, O.Jalilov, M.Tileumuratov, A.To`reev ha`m basqalar miynetlerinde Xiyua xanının` arxivlik derekleri paydalandı. Tashkentlik alım O.Jalilov ta`repinen O`zbekistan Oraylıq Ma`mleketlik Arxivtegi «UzMDA» F.İ.-125, saqlang`an Xiyua hu`jjetlerinen Qaraqalpaqlar tariyxına derekler izertlendi.[1] O.Jalilov ta`repinen qaraqalpaqlarg`a tiyisli 1200 betlik derekleri ilimiy izertlendi. Bul hu`jjetlerde jer iyeleu, salıq alıu, to`legeni tuuralı guualıq, sharuashılıq ha`m zakat, qazıu isleri, no`ker toplau, qaraqalpaq biylerine berilgen iman, pul, ataq ha`m da`rejeler, qaraqalpaqlardag`ı qozg`alan`lar, ruular ataması h.t.b. A.Jalilov arxivlik hu`jjetlerdegi qaraqalpaqlarg`a tiyisli mag`lıwmatlardı Munis, Agaxiy, Bayaniydin` kitapları menen salıstırıp, sın berip tolıqtırıldı. Sonnı aytıwımız kerek, A.Jalilov Qaraqalpaqstannın` jer suu atamaların, geografiyasın jaqsı bilmegenlikten arxivlik hu`jjetlerdi aljasıqta tu`sindirdi. Mısalı: 1822 jılı Aq Man`g`ıt Mamanbiy baslıq ha`m basqalardın` Jaluan jap boyınan altı mın` jerdi Dauletnazarg`a bergenin ja`riyaladı. Ol «Jiluan» degen japtı Qon`ırat rayonında jaylasqan dep tu`sindiredi. Jiluan jap Kegeyli rayonı ortasında ag`ıp o`tedi, Shımbaylı Qıpshaq Erejep biy, Ag`a-baba, Rays haqqında onın`

[1] Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан Фан. Т., 1985. 7-бет

shıg`ısın «Qaraqalpaq qıpshaq maylı balta ruuınan» dep shalag`ay tu`sindirdi. Tashkentli alım A.Jalilovtın` a`piuayı kestesin Shımbaylı O.Fayzullaev ta`repinen Erejep biy – Maylı baltı qıpshaq» dep tu`sindiriu orın aldı.[1] Bunnan juwmaq sol, ayırım izertleniwshiler arxivlik hu`jjetlerdi jergilikli mag`lıwmatlarg`a (Onamastikalıq, etnotoponimkalıq) salıstırıp qarauda shalag`aylıq, itibar bermeushilik barın ko`remiz. XIX a`sirdegi A`miuda`r`yanın` sol ta`repindegi qaraqalpaqlarda Xojeli, Shomanay, Qon`ırat ha`kimligi bolg`an edi. Bul jerlerde biyday, ju`ueri, arpa, tarı, ma`sh, gu`njinin` narqı (bahası) qanday bolg`anı tuwralı metrologiyalıq mag`lıwmatlar ko`remiz.

XIX a`sirdin` aqırı XX a`sirdin` bas gezinde qaraqalpaqlardın` ra`smiy hu`jjetleri (arxivke tu`spegen, jeke sandıqlarda qalg`an, meshit medrese saqlang`anları) boyınsha tilshi ha`m jazıushı H.Xamidov izertledi.

O`zbekistan İlimler Akademiyasının` xabarshı ag`zası, professor H.Xamidov qaraqalpaq tili tariyxı boyınsha ko`plegen hu`jjetler taptı ha`m ja`riyalandı. Ol «Eski qaraqalpaq tilinin` jazba estelikleri» (No`kis 1985) atamadag`ı miynetinde bir neshe onlag`an arza-nama, tilxatlar, neke isqag`azları h.t.b. ja`riyalandı. 1890 jılı 29 oktyabr`de Qum o`zekli Bahauaddin iyshan Ataullah iyshannın` ug`lının` arzasında to`rt mın` tanap jeri bolg`anı, bul jerge xannın` jarlıg`ı bolıp, bını Shımbay oyazı alıp qoyg`anın, sonlıqtan jerge jarımshı egin alıp turg`an diyxan-puxaralar o`ngen o`niminen haqı beriuge bastartıp, al qudaydan qorıqqanlar jer haqısınan beretug`ının xatnamada jazdı. Sonlıqtan Baxauaddin iyshan o`zinin` ulug` da`rejeli A`miuda`r`ya muzafatı xakiminen, ha`ziretlerden jerge iyelik etiushi darlıq xatın tauıp, qaytarıp beriuin soradı. Tilekke qarsı qum o`zek iyshanlarının` o`tinishi orınlanbadı. Sonlıqtan bolsa kerek, 1919 jılı jergilikli bay-bolıslar, iyshanlar ken`es hu`kimeti da`uirinde talabları kelispey

[1] О.Файзуллаев «Шымбай легенда хэм изертлениулерде» Нөкис 1993

kontrrevolyutsiyalıq ha`reketlerge, siyasiy gu`reske qatnasqanı anıq. Qon`ırat tauabıg`ında Ha`kim ata a`tirapındag`ı otırıqshısı Allaniyaz mollanın` tu`rkmenler arasına barıp bala oqıtıuına bir jılg`a juuap beriuine kepillik etip To`remurat atalıq Mataybiy ug`lı mo`r basıp, xatnama jazg`an edi. Tilekke qarsı, H.Xamidovtın` kitabında To`remurat atalıq qashan jasag`anı, ol haqqında Xiyua arxivlik derekler barma degen soraular ashıq qaldı. Yu.Bregel`din` kitabında «To`remurat biy sın Mataybiya-ashamaylı. 120, 142, 176, 213, 239, 254» İsmin ko`remiz 1872-1873 jılları Ashamaylı auıl 87 ½ atlı xızmetke beriliui ko`rsetildi, sonda To`remurat biy ismi bar. 1869 jılı sentyabr`degi zakat dapterde «To`remurat biy sın Mataybiya» xojalıg`ında 50 qara mal, 18 qoydan za`ka`t alg`anı jazıldı. (Bregel` kitabı, 142 bet). 1871 jılı za`ka`t da`pterde To`remurat biydin` 83 qara malı, 40 qoyı bolg`anı ko`rsetildi. Aq qala kureninde To`remurat biy (1872) auılı bolıp, onın` 102 qara malı ha`m 31 qoyı esabınan xang`a za`ka`t to`legeni ko`rsetildi.[1]

Solay etip, H.Xamidov ja`riyalag`an shaxsiy, ra`smiy hu`jjetlerdin` ma`nisi, do`relgen jeri, bundag`ı mo`r basqan biylerdin` ma`kan jayları, turmısı boyınsha arxivlik derekler tiykarında tolıqtırıwg`a boladı,

XX a`sirdin` bas gezindegi qaraqalpaqlardın` ra`smiy hu`jjetlerinen basqa, xalıq shayırları, qalada sud`ya (Qazı) xızmettegi dilmashlardın` is qag`azları tariyxıy derek bolıp tabıladı. XIX-XX a`sirdin` bas gezindegi qaraqalpaq shayırları Berdaq, A`jiniyaz, O`tesh, Omar, Ayapbergen, Abaz, Sadıq, Asan dilmash, Qazaqbay dilmash, Qazı Ma`ulik, Seyfulg`abit Ma`jit ulı, Qasım A`uezov, Allayar Dosnazarov, Oraz Ermanov ha`m basqada el basshılarının` qoljazbaları, hu`jjetleri qaraqalpaq ha`m Qaraqalpaq Avtonomiyalı oblastının` du`ziliui jılları boyınsha qunlı derek bolıp tabıldı.

Qaraqalpaq tariyxın ha`m ma`deniyatın u`yreniwde rus shıg`ıs izertlewshisi A.Kunnın` miynetleri ayrıqsha orın iyeledi. Onın` jasag`an

[1] Х.Хамидов. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери. Нөкис 1985, 36-бет

da`wiri Orta Aziya jerlerinin`, sonın` ishinde Xiywa xanlig`ının` Rossiyanın` qol astına o`tiwi ha`m qaraqalpaq jerlerinin` Rossiya ta`repinen jawlap alınıwı usag`an u`lken tariyxıy uaqıyalarg`a tuwra keledi. Ol 1873 jılı Xiywag`a atlanıstın` qatnasıwshısı boldı. Usı atlanıs waqtında ol o`zinin` ko`zi menen tariyxıy esteliklerdi, xanlıqtın` bay kitapxanasın ha`m qoljazbalar fondın ko`rdi. Olar A.Kunda u`lken qızig`ıwshılıq oyattı. Xiywa xanlig`ının` usı ha`m basqa da ko`plegen tariyxıy dereklerin u`yrenip shig`ıp ko`plegen maqalalar, miynetler jazdı. Kun o`zinin` miynetlerinin` Xiywa xanlig`ında jasawshı xalıqlardın` sotsiallıq ha`m ekonomikalıq jag`dayına u`lken itibar berdi. Bul onın` ko`plegen maqalalarında ayqın ko`rindi. Kunnın` jazg`an miynetlerinin` ishinde «Xiywa xanlig`ının` ma`deniy oazisi» degen miynetin ayrıqsha atip ko`rsetiwge boladı.[1] Bul jumısta Xorezmnin` a`yyemgi da`wirden baslap o`zinin` bay tariyxına iye bolg`anlig`ı, xanlıqtın` adminstrativlik du`zilisi, to`leytug`ın salıqlarının` tu`rleri, Xiywa xanlig`ının` qala ma`deniyatı ha`m .t.b usag`an en` a`hmiyetli tariyxıy ma`deniy mag`lıwmatlar keltiriledi. Sonın` menen birge onın` «Xiywa xanlig`ı boyınsha sayaxat» degen jumısında tariyxıy ha`m jazba estelikler tuwralı da ko`plegen mag`lıwmatlar bar. Bug`an to`mendegi mag`lıwmatlar mısal retinde keltirip o`tsek boladı:

«A`miwda`r`yanın` on` ta`repindegi qırg`ız (qazaq) ha`m qaraqalpaq ko`shpeli xalıqları ushın Xojeliden keyingi oraylıq bazar Shımbay qalasında jaylasqan. Qalada xalıq sanı kem bolsada, bul jerde 300 ge jaqın u`yler bolıp, sawda-satıq ta`rtipli tu`rde alıp barıladı. Qalada 150 ge jaqın du`kan ha`m ustaxanalar bar. Bazar ku`ni satıwshılar 400 ge jaqın adamdı quraydı. Qala ishinen Kegeyli kanalı ag`ıp o`tedi. Bazar du`yshenbi, sershembi ku`nleri boladı. Xojeli, U`rgenish ha`m basqa qalalarg`a satıw ushın kemelerde paxta, balıq ha`m basqa da o`nimler alıp barıladı. Shımbay qalasında u`sh meshit

[1] Кун А.Л. Культура оазиса низовьев Амударьи от Кунграда до Чимбая Турк сборник. Т.123

ha`m bir mektep bar. Qala bunnan on bes jıl aldın Allabergen muxram ta`repinen diywal menen qorshalg`an. Ha`zirgi ku`nde bul diywallar qulag`an, izi bolsa a`lleqashan jog`alg`an. Ha`zir qala bazardı o`z aymag`ı ishine alg`an. Shımbay qalasında bag`lar az, tek u`lken bag`lar qalg`an.[1]

Aytıwlarına qarag`anda, Shımbay qalası payda bolg`anına ko`p waqıt bolmag`an, yag`nıy, bunnan bir ju`z qırq jıl (140) aldın bul jerge birinshi ma`rte qaraqalpaqlar otırıwg`a ma`kan qurg`an. Aqsaqal Temur ha`m onın` jen`il qolları menen bul ma`kan tez arada sawda-satıq islewshi qalag`a aylandı. Shımbayda a`dettegi tu`rdegi sawda-satıq, yag`nıy balıq, ju`weri ha`m nan o`nimleri satıladı.

Da`wqara ko`li a`tirapında ko`shpeli qırg`ız (qazaq) ha`m ayırım qaraqalpaqlar jasaydı. Ko`lge jaqın jerde kishi Qılısh-qala qorg`anı bar. Qorg`an sırtında bir neshe onlag`an u`yler ha`m eki-u`sh du`kan bar. Aldın bul jerde o`zlerinin` bazar ku`nleri bolar edi, ha`zir sawda-satıq ushın Shımbay qalasına baradı. Da`wqara ko`li jag`aları u`lken qamıslıqlar menen oralg`an bolıp, bul ko`lde kemeler qattı qıyınshılıqlar menen qamıslıq ishinen ju`riwge tuwra keledi. Keyingi ku`ni bizler A`miwda`r`yanın` on` ta`repindegi kishkene qorg`an No`kiske keldik. Aldın da No`kis A`miwda`r`yanın` on` jag`asında bolıp, tek jigirma verst to`men ag`ımda jaylasqan edi. Muxammed Amin xan (Madamin xan) pa`rmanına muwapıq qorg`anda jasawshılar basqa jerge ko`shirilgen. Ha`zirgi waqıtta bul jerde qorg`an diywallarının` ayırım bo`lekleri saqlanıp qalgan.

No`kis xalqı o`zbeklerdin` no`kis ruwınan, olar 200 ge jaqın u`yden ibarat. Qorg`anda jasawshılar balıqshılıq ha`m diyxanshılıq penen shug`ıllanadı.

[1] Кун А.Л. Культура оазиса низовьев Амударьи от Кунграда до Чимбая Турк сборник Т.1., 235-бет

Qıpshaq qalashası A`miwda`r`ya boyına jaylasqan. Qıpshaq xalqı o`zbeklerdin` qıpshaq ruwınan, sharwashılıq ha`m diyxanshılıq penen shug`ıllanadı»[1]

A.Kun Xiywa xanlıg`ının` bay arxivin jıynap, saqlap qalıwg`a a`dewir u`les qostı. Bul arxivlik materiallar Leningrad qalasının` Saltıkov-Shedrin atındag`ı kitapxanasında ko`p waqıt saqlanıp kelgen edi. Burıng`ı awqam da`wirinde bul arxiv ataqlı sovet tariyxshısı, Orta Aziya xalıqlarının` XIX a`sir tariyxın teren` izertlewshi P.P.İvanov ta`repinen birinshi ret ashıldı ha`m izertlenildi. A`sirese onın` «Xiywa xanlıg`ının` arxivi»[1] atlı miyneti u`lken a`hmiyetke iye boldı. Bul miynette ilimge burın belgisiz ko`plegen materiallar keltirip o`tiledi. P.P.İvanov ta`repinen ashılg`an bul arxiv Orta Aziya xalıqlarının` sonın` ishinde o`zbek, qazaq, tu`rkmen xalıqlarının` tariyxın izertlewde usı waqıtqa shekem izertlew ob`ekti bolıp kelmekte. Tariyx ilimlerinin` doktorı, O`zbekstan ilimler Akademiyasının` akademigi M.Yu.Yuldashev bul arxiv materialları Leningradtan Tashkentke alıp kelindi. Onın` bazasında arnawlı ilimiy kollektiv du`zilip, O`zbekstan İlimler akademiyasının` A.Beruniy atındag`ı shıg`ıstı izertlew institutının` arnawlı sektorı du`zildi. Usı sektor xızmetkerlerinen tariyx ilimlerinin` kandidatı A.Jalilov usı arxiv materiallarındag`ı qaraqalpaqlarg`a tiyisli materiallardı arnawlı izertlep, dissertatsiya jaqladı ha`m ko`plegen ilimiy miynetler do`retti, qaraqalpaq xalqının` tariyxı boyınsha ko`plegen dereklerdi analizlep, ilimiy aynalısqa qostı.

[1] Кун А.Л. Культура оазиса низовьев Амударьи от Кунграда до Чимбая Турк сборник Т.I 236-бет
[2] Иванов П.П. Новые материалы по истории Средней Азии/ по поводу открытия архива Хивинских ханов/. М.,1937, №3

JUWMAQLAW.

Tariyx bilimi a`yyemgi da`wirlerden baslap payda bolg`an. En` da`slep ol awızsha tu`rinde atdan-balag`a, bir a`wladtan ekinshi bir a`wladqa o`tip otırg`an. Awızsha dereklerde tariyxıy waqıyalar o`zgertilip geyde og`an qosımshalarda kiritilgenligi belgili. Ha`r a`wlad og`an o`zinin` ideologiyasınan kelip shıqqan halda yadtan oylap shıg`arılg`an qosımshalar kiritiliwi de mu`mkin. Al jazbanın` payda boliwı menen tariyxıy faktler o`zgertilmey a`sirler dawamında saqlanıp, tariyxıy derekler sıpatında bizin` ku`nlerimizge shekem kelip jetken.

Prezidentimiz O`zbekstannın` jan`a tariyxın jaratıw haqqında arnawlı pa`rmanın 1997-jılı ja`riyalag`an edi. Bul ha`m basqada bir qatar hu`jjetlerde Prezidentimiz tariyx, ruwxıyatımız ha`m qa`diriyatlarımızdı u`yreniwge arnalg`an lektsiyalarımızda ha`m baspa so`z betlerinde ja`riyalang`an maqala ha`m gu`rrin`lesiwlerde tiykarg`ı dıqqat itibar tariyxımızdı ha`r ta`repleme ha`m teren` u`yreniw na`tiyjesinde oqıwlıqlar ha`m qollanbalar jaratıwg`a qaratılıwı tiyisliligin atap o`tken edi.

İmarattı bekkem tırnaqsız (fundamentsiz) qurıp bolmaytug`ınınday, tariyxtı dereksiz jazıp bolmaydı. Koloniallıq du`zim da`wirinin` milletshilik ha`m ullı ma`mleketshilik siyasatı, ayawsız ha`m esapsız talan-tarajlar, qatag`anlar, tu`rli «ma`deniy awdarıspaq»lar g`a qaramay, tariyxıy dereklerimizdin` bir bo`legi bizin` zamanımızg`a shekem jetip keldi.

XVIII a`sirde sırt el tariyxshılarının` miynetlerinen Aral boyı xalıqları haqkında bay mag`lıwmatlar qaldırılg`an. Qaraqalpaqlar haqkında sırt el izertlewshileri mag`lıwmatları XVI a`sirden baslap ushırasa baslaydı. XVI a`sir aqırınan baslap Orta Aziya jerlerin u`yreniwde rus alımları ha`m izertlewshileri a`hmiyetli miynetlerdi jarattı. Olar Orta Aziyanın` ta`biyiy baylıqları, xalkı, geografiyalıq jaylasıwı ha`m da`stu`rleri haqkında

mag`lıwmatlar berip o`tedi. Aral ten`izi haqkındag`ı da`slepki mag`lıwmatlar da rus izertlewshileri miynetleri arqalı Evropag`a ma`lim boldı.

XVIII-XIX a`sirlerdegi qaraqalpaq jerleri Quwanda`r`ya menen Jan`ada`r`yanın` barlıq alabın o`z ishine aladı ha`m batısqa qaray A`miwda`r`yanın` to`mengi quyar jerine deyin keledi. A`sirese Quwanda`r`ya menen Jan`ada`r`yanın` aralig`ında el tig`ız otırg`an bolıwı kerek. O`ytkeni, S.P.Tolstov usı jerde «Qaraqalpaq ma`deniyatının` qaldıqları og`ada jiyi» dep ko`rsetedi. Solay etip, qaraqalpaqlardın` XVIII a`sirdin` ekinshi yarımındag`ı qonıslasıw orayı Jan`ada`r`ya oazsisi bolıp esaplanadı.

Belgili bolg`anınday Xiywa xanlig`ında ayırım uruwlar – aral o`zbekleri, tu`rkmen, qaraqalpaq, qazaq uruwları ko`shpeli xojalıqlardın` otırıqshılıqqa ko`shiw protsessii XIX a`sirde de dawam etip keldi.

Bunday uruwlar otırıqshılıqqa xanlıq ta`repinen ma`jbu`riy trde ko`shirilip atırg`an waqıtta olarg`a belgili jer ajıratıp beretug`ın edi.

Ol jerler bolsa uruw basliqlarına biriktirip qoyılgan edi. Ele tolıq otırıqshılıqqa ko`shpegen uruwlar, a`sirese Arallı Qon`ırat ha`m qaraqalpaqlar o`zlerinin` ekonomikalıq g`a`rezliligi sebepli oraylasqan ha`kimiyatqa qarsı edi. «Sonın` ushın Muhammed Rahimxan ha`m onın` a`wla`dları olardı qattı qollıq penen jartı ashlıqta qaldırıp, basqarıp keldi».

Muhammed Rahimxan o`zinin` administrativlik reformaların ko`shpeli o`zbekler arasına uruwshılıqqa ta`n bolg`an basqarıw usılların ha`m jerlerde xalıqtı meshitlerge, meshitlerdi bolsa walayatlarg`a bo`lip qoydı.

Bunday basqarıw usılı Xorezmdegi otırıqshı o`zbekler arasında ko`p waqıtlardan beri dawam etip keler edi. Biraq arallı Qon`ıratlarda admini strativlik reforma o`tkermedi ha`m uruwshılıq ta`rtibindegi basqarıw usılı saqlanıp qaldı.

Qaraqalpaqlar jasag`an territoriyalarda da usınday ta`rtip ju`ritildi. Qaraqalpaqlar o`zbek ha`kimlarinen son` atalıqlarg`a ha`m o`z biylerine boysıng`an.

Muhammed Rahimxan da`wirinde qaraqalpaqlardı basqarg`an atalıqlar o`zbeklerden de saylang`an. Xan 1810 jılları Begim atalıqtın` ulı Baymurza ha`m Bekmurza atalıqtın` ulı Dosmuhammedke atalıq jarlıg`ın berip, olarg`a Qon`ırat qaraqalpag`ı ha`m man`g`ıt qa`wimimnin` bir bo`legin basqarıwdı tapsırg`an.

Qaraqalpaqlardın` bir biyi XIX - a`sirdin` baslarında ju`da` u`lken, ha`tteki 500 den aslap xojalıqtı basqarg`an edi. Biraq, XIX a`sirdin` II yarımı ha`m XX a`sir baslarında en` kekse abıraylı biyler 100-250 xojalıqtı basqaratug`ın bolıp qaldı.

XIX a`sirdegi Xiyua xanlarının` hu`jjetlerindegi qaraqalpaq haqqında dereklerde en` da`slep P.P. İvanov (1936 jıl) izertledi. Xiyua xanlarının` hu`jjetleri 1873 jılı SPB alıp ketken edi, sonnan beri heshkim bul hu`jjetlerge ilimiy dıqqat audarg`an emes. 1942 jılı P.P.İvanov Leningrad kamalında ashlıqtan qaytıs boldı. Moskvalı B.V.Andrianov ta`repinen 1873 jılı Xiyuag`a ekspeditsiya kelgen. A.L.Kunnin` kollektsiyasın ha`m arxivlerin izertledi. AQShlı professor Yu.Bregel` (1958) Xiyua xanlarının` 10 hu`jjetin izertledi. 1962 jılı o`zbekstanlı alım M.Yuldashev A.K.Borokov ta`repinen Spb M.E.Saltıkov-Shedrin atındag`ı ma`mleketlik publikalıq kitapxanadan Xiyua xanınan tiyisli 9 da`pter izertlendi. Bul miyras 1962 jılı Tashkenttegi arxivke alındı. Sol hu`jjetlerdin` 100 aslamı qaraqalpaqlarg`a tiyisli tariyxıy derekler boldı. Yu.Bregel`din` izertleniuinde ha`m akademik S.Kamalov ta`repinen Xiyua hu`jjetleri ha`m Orenburg arxiv hu`jjetleri ilmiy dıqqata miyasar boldı.

Solay etip, XIX a`sirdegi Xiyua hu`jjetlerin izertlewge P.P.İvanov, Yu.Bregel` ta`repinen baslandı, al Orenburg arxivinin` hu`jjetlerinen qaraqalpaqlar haqkında dereklerdi S.Kamalov birinshi bolıp ja`riyaladı.

H.Xamidov ja`riyalag`an shaxsiy, ra`smiy hu`jjetlerdin` ma`nisi, do`relgen jeri, bundag`ı mo`r basqan biylerdin` ma`kan jayları, turmısı boyınsha arxivlik derekler tiykarında tolıqtırıwg`a boladı,

XX a`sirdin` bas gezindegi qaraqalpaqlardın` ra`smiy hu`jjetlerinen basqa xalıq shayırları, qalada sud`ya (qazı) xızmetindegi dilmashlardın` is qag`azları tariyxıy derek bolıp tabıladı. XIX-XX a`sirdin` bas gezindegi qaraqalpaq shayırları Berdaq, A`jiniyaz, O`tesh, Omar, Ayapbergen, Abaz, Sadıq, Asan dilmash, Qazaqbay dilmash, Qazı Ma`wlik, Seyfulg`abit Ma`jit ulı, Qasım A`uezov, Allayar Dosnazarov, Oraz Ermanov ha`m basqada el basshılarının` qoljazbaları, hu`jjetleri qaraqalpaq xalqı boyınsha qunlı derek bolıp tabıldı.

Paydalang`an a`debiyatlar dizimi

O`zbekstan Respublikası Prezidenti İ.A.Karimovtın` miynetleri:

1 Karimov İ. Tarixiy xotirasiz kelajak yuq. 7-t. T., «Uzbekiston», 1998.

2 Karimov İ. Uzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Uzbekiston», 1999.

3 Karimov İ. Qaraqalpaq u`lkesinin` mu`mkinshiligin ju`zege shıg`arıw, adamlar turmısın ja`ne de jaqsılaw - a`hmiyetli wazıypa. 10-t. T., «Uzbekiston», 2002.

4 Karimov İ. Yuksak ma`naviyat - engilmas kuch. 16-t. T., «Ma`naviyat», 2008.

5 Karimov İ. Uzbeksiton mustiqillikka erishish ostonasida. T., 2011.

Tiykarg`ı a`debiyatlar:

1 Abulg`azıxan. Turk shajarasi. Toshkent, 1994. 260-bet.

2 Andrianov B.V. Etnicheskaya territoriya qarakalpakov v severnom Xorezme TXE. tom III, M., 1958

3 Bregel` Yu. Arxiv xivinskix xanov-Narodı Azii i Afriki 1966, №1

4 Bregel` Yu.E. Dokumentı arxiva Xivinskix xanov po istorii i etnografii karakalpakov. M., 1967

5 Jalilov O. XIX-XX asr boshlaridagi qoraqalpoq tarixidan Fan. T., 1985.

6 İvanov P.P. Novıe materialı po istorii Sredney Azii/ po povodu otkrıtiya arxiva Xivinskix xanov/. M.,1937, №3

7 İstoriya Uzbekistana v istochnikax XVI-XIX vv. T, 1988g.

8 Yuldoshev M.Yu. Xiva xonligida feodal er egaligi va davlat twzilishi. T., 1959.

9 Kamalov S. XVIII asirdegi qaraqalpaq rus katnasıkları. N. 1966

10 Kamalov S. Karakalpaki XVIII-XIX vv. «Fan» T, 1968

11 Kun A.L. Kul`tura oazisa nizov`ev Amudar`i ot Kungrada do Chimbaya Turk sbornik T.1.

12 Materialı po istorii karakalpakov. M-L, 1935.

13 O`zbekistan tariyxı. 1-tom. T., Wzbekiston, 1997.

14 Saidkulov T. Ocherki istoriografii narodov Sredney Azii. T., 1992

15 Tleumuratov M. İstoricheskie i kul`turnıe svyazi karakalpakov s Rossiey i Bashkiriey v XVIII-nachale XX vv. N. 1993

16 Tleumuratov M. Qaraqalpaq poeziyası – tariyxıy derek. No`kis, 1995.

17 Fayzullaev O. «Shımbay legenda ha`m izertleniulerde» No`kis 1993

18 Xamidov X.. Eski qaraqalpaq tilinin` jazba estelikleri. No`kis 1985

19 Shamambetov B., O.Yusupov. O`zbekstan ha`m qaraqalpaqstan xalıqları tariyxı boyınsha derekler. N., 1995.

20 Yusupov O.J. Janbek batır, Maman batır, murad shayıx, Aziz baba, Korazbek biy-atalık, Xojamurat xam Toremurat suufılar yamasa «maylı shengel» otmishinen derekler. N, «Karakalpakstan» 1993

İlimiy jurnal ha`m gazeta materialları:

1 Sovetskaya etnografiya. 1951 №2

2 Yuldoshev M.Yu. Materialı po istorii Karakalpakov // Obshestvennıe nauki Uzbekistana 1965 № 1,

3 Yusupov O., P.P.İvanovtın` arxivi. A`miuda`r`ya 1986, №2

İnternet saytları:

1 http: // www.google.uz.

2 http: // www.dilib.uz.

3 http: // www.natlib.uz.

4 http: // www.saboq.uz.

QOSIMShALAR

XİYWA XANLARI ARXİVİ – TARİYXIY DEREK

Temanın` aktuallıg`ı:

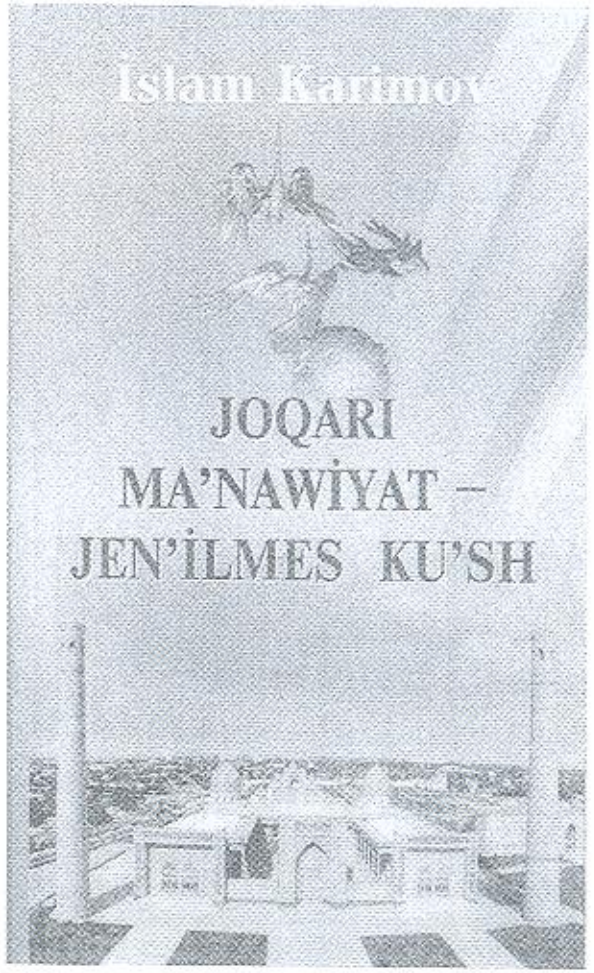

O`zlikti an`law, en` aldı menen
o`tmishti u`yreniwden,
tariyxqa za`ru`rlik
seziwden baslanadı.
Haqıyqatında da, o`zin an`lap
atırg`an, o`zin tu`sinip atırg`an
ha`r bir adam qanday
shan`araqta du`n`yag`a kelgeni,
o`z a`wladlarının` kimler bolg`anın,
ata-babaları neler menen
shug`ıllang`anın ha`m qanday
o`mir su`rgenin oylap bilip
alıwg`a ha`reket etedi.

Biz Watanımız tariyxı ha`m xalıqtın` o`tmishin u`yreniw arqalı bu`gingi ku`ni juwapkershilik sezimlerin qa`liplestiremiz. Rawajlanıwdın` jan`a da`wiri bosag`asında turg`anımızdı ha`m xalqımızdın` ullı keleshegine tiykar salıwg`a juwapker ekenligimizdi, qatnasıg`ımızdın` bar ekenligin tu`sine baslaymız.

Ma`mlekettin` g`a`rezsizligin bekkemlewde, ruwxıy jaqtan jan`alanıwda tariyx ilimi ayrıqsha orındı tutadı. Prezident İ.Karimovtın` «Tariyxiy eslewsiz keleshek joq» kitabında atap o`tkenindey: «tariyxtı bilmey turıp, keleshekti qurıw mu`mkin emes»

Tariyxıy derekler insannın` sotsiallıq turmısı na`tiyjesinde payda bolg`an. Ol sotsiallıq turmıstın` barlıq ta`replerin, bolıp o`tken waqıyalardı ko`rsetedi. Sonlıqtanda tariyxıy dereksiz a`yyemgi adamlardın` turmısı ha`m sotsiallıq iskerligi qay ta`rizde keshkenligin bilip ha`m u`yrenip bolmaydı.

İzertlew ob`ekti ha`m predmeti:

Derektanıwshılıq tariyx pa`ninin` tiykarg`ı ha`m baslı tarmaqlarınan bolıp, tu`rli materiallıq, etnografiyalıq, jazba h.b. dereklerdi u`yreniw ha`m olardan ilimiy paydalanıwdın` teoriyalıq ha`m a`meliy ta`replerin u`yrenedi.

Tariyxıy derek degenimizde uzaq o`tmishten qalg`an, insaniyattın` ta`biyat ha`m ja`miyettin` belgili bir rawajlanıw basqıshındag`ı basınan o`tkenlerin o`zinde sa`wlelendirgen ruwxıy esteliklerdi tu`sinemiz.

Jumıstın` maqseti ha`m wazıypaları:

Bul jumısta tiykarınan Orta Aziyanın`
iri xanlıqlarının`
biri Xiywa xanlarının` arxiv materialların
tariyxıy derek sıpatında paydalanıw usılları,
onı izetrlew ha`m analizlew temanın`
baslı maqseti bolıp tabıladı.

Izertlewdin` tiykarg`ı ma`seleleri:

Biz Watanımızdın` tariyxın u`yreniw arqalı bu`gingi ku`nnin` juwapkershilikli wazıypaların qa`liplestiremiz.
Sonlıqtanda Xiywa xanları arxiv materiallarında XVIII-XIX a`sirdegi qaraqalpaqlar haqkında dereklerge na`zer taslag`andı maqul ko`rdik.

Tema boyınsha qısqasha a`debiyatlar analizi:

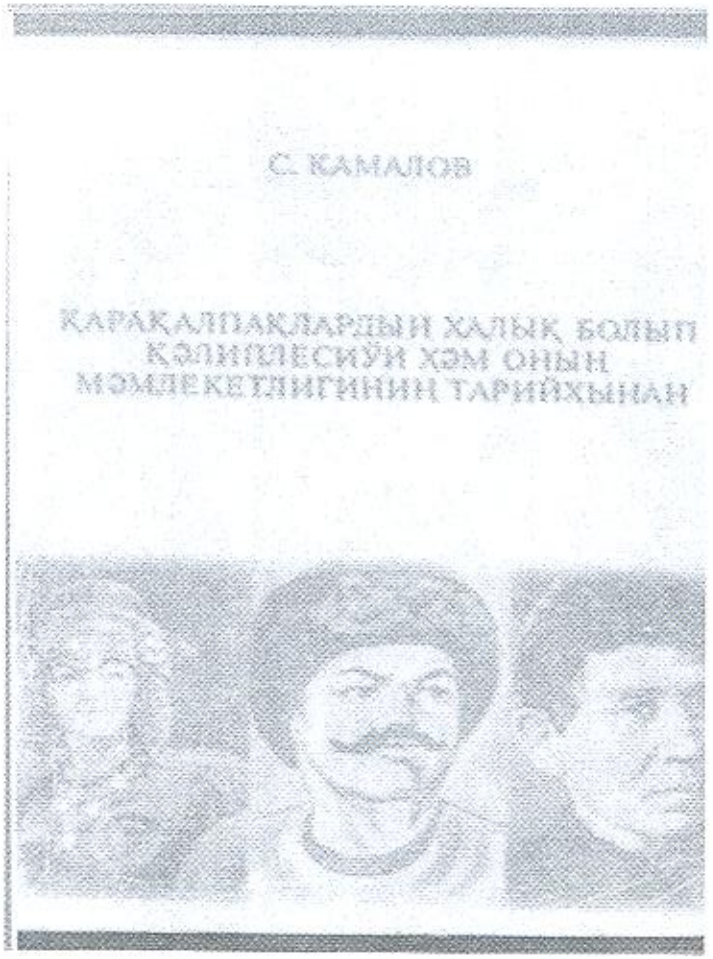

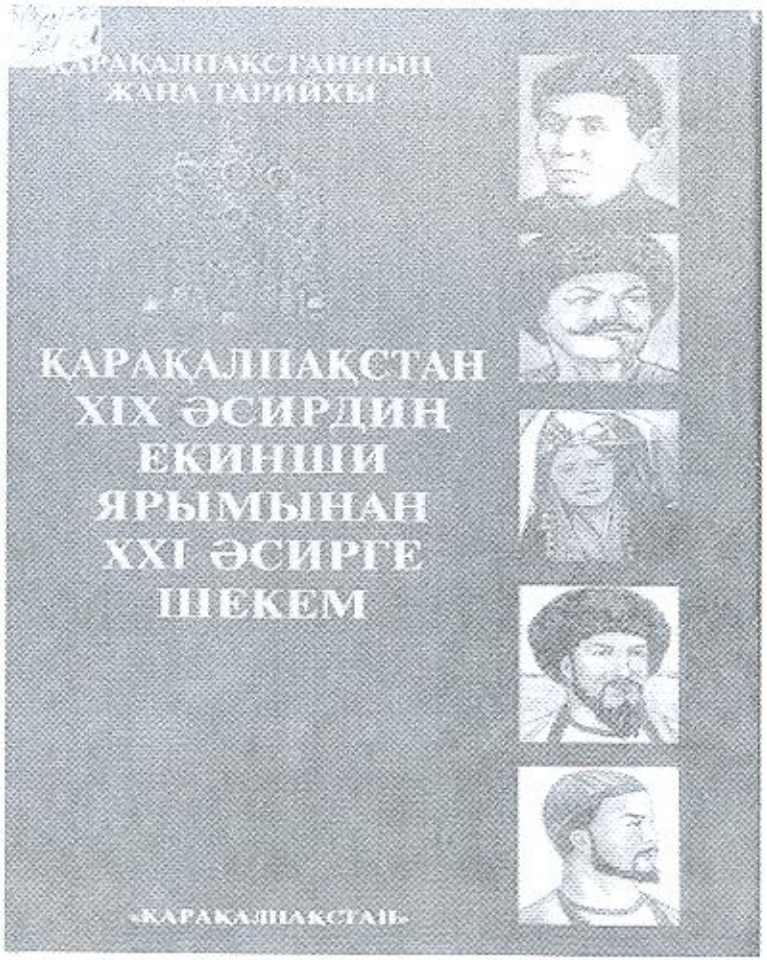

A`DEBIYATLAR

A`DEBIYATLAR

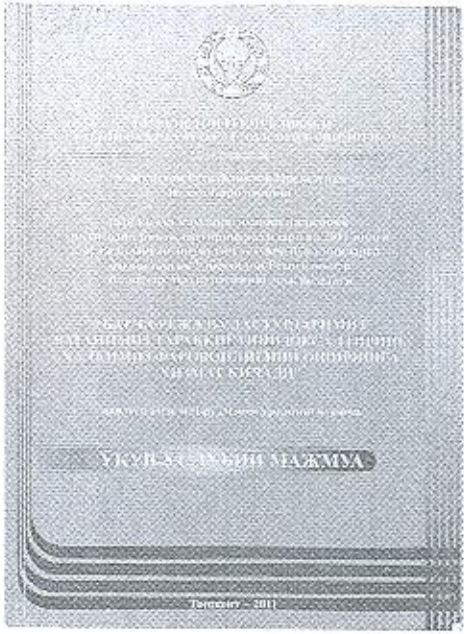

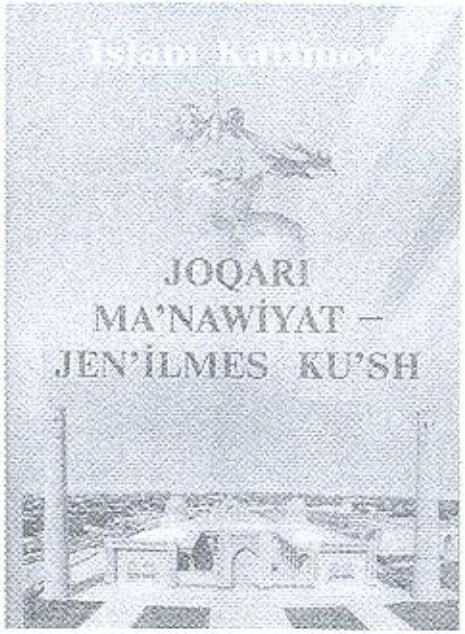

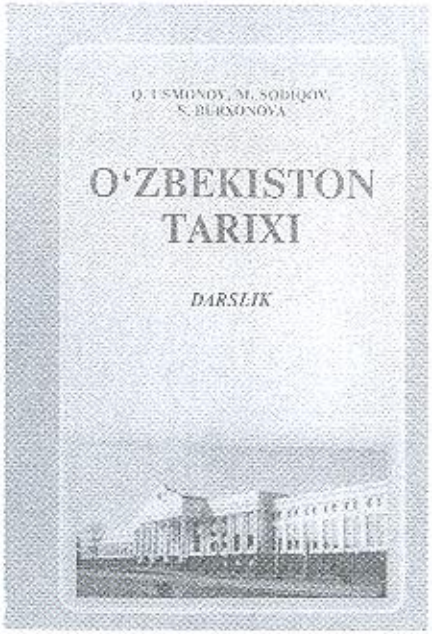

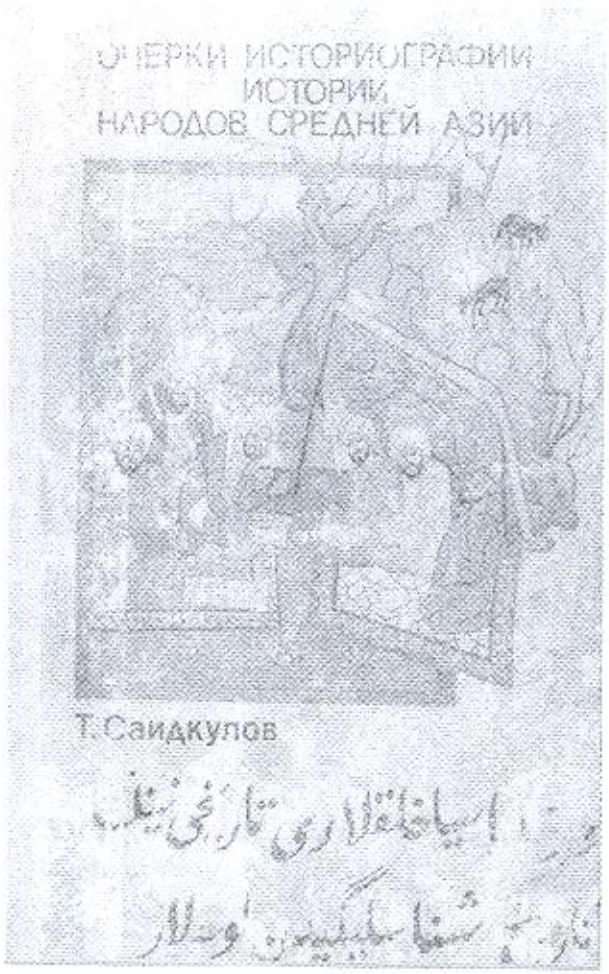
ОЧЕРКИ ИСТОРИОГРАФИИ
ИСТОРИИ
НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ
Т.Саидкулов

Бўрибой Ахмедов
ЎЗБЕКИСТОН
ТАРИХИ
МАНБАЛАРИ

М.Тилеўмуратов
ҚАРАҚАЛПАҚ
ПОЭЗИЯСЫ-
ТАРИЙХЫЙ
ДЕРЕК

Izertlew na`tiyjelerinin` teoriyalıq ha`m metodologiyalıq a`hmiyeti:

Prezident İslam Karimovtın` miynetleri ha`m hu`kimetimizdin` qararları bolıp tabıladı. Bu`gingi ku`nde derektanıw ha`m tariyxtanıw dereklerin u`yreniw Qaraqalpaqstan tariyxı ushın u`lken a`hmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Dissertatsiya du`zilisinin` qısqasha xarakteristikası:

- Birinshi bapta dereklerdin` tu`rleri ha`m olardı izertlewdin` a`hmiyeti yag`nıy tariyxıy derek ha`m olardın` tu`rleri ha`m de derekler menen islesiw usılları ha`m ilimiy jaqtan qollanılıwı
- Ekinshi bapta Xiywa xanları arxiv materiallarında xviii-xix a`sirdegi qaraqalpaqlar haqkında dereklerdin` sa`wleleniwi dep atalıp onda qaraqalpaqlardın` siyasiy jag`dayı ha`m administrativlik du`zilisi tuwralı mag`lıwmatlar ha`m qaraqalpaqlardın` xojalıq turmısı, sawda ha`m o`nermentshiligi haqqında mag`lıwmatlar keltirilgen.
- U`shinshi bapta Xiywa xanları arxiv materialları tiykarında izertlew jumısların alıp barg`an ilimpazlar ha`m olardın` miynetleri haqqında geypara mag`lıwmatlar keltirilgen.

M.Yu.Yuldashevtın` miynetlerinde Xiywa xanları arxivi materiallarının` sa`wleleniwi